А·208.
ДУБЛЕТ

ՄԻԼԻՈՆ ՄԸ ՀԱՅԵՐՈՒ

ՋԱՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Академия наук Армянской ССР
Фундаментальная библиотека
А II 89313

ՊԱՏՐԱՍՏԵՑ
Ս· ԱԿՈՒՆԻ

Կ. ՊՈԼԻՍ
ՏՊԱԳՐ. Ե. ԱՍՍԱՏՈՒՐՅԱՆ ՈՐԴԻՔ
1920

ԻԲՐ ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Ներկայ գործին ձեռնարկելով յաւակնութիւն չունինք պատմական ամբողջական երկասիրութիւն մը հրատարակելու. զայն պատրաստելու հոգը կը թողուինք շատ աւելի ձեռնհասներու։ Մեր ընելիքը ուրիշ բան պիտի չըլլայ եթէ ոչ մէկ ուրուագիծը տալ այն անագնադրդող դէպքերուն, ազգութիւն թէ գիւղաղեամարտ, որոնք պատահեցան վերջին պատերազմի շրջանին և որոնց ենթակայ եղաւ հայ ազգը, բարբարոս կատաղութեան մը ձեռքով։ Տալ հայկական տարագրութեան պատմութեան նախագիծը ճշգրիտ և ամփոփ կերպով ու ժամանակագրական կարգով և յիշել գրուածներուն թէ նպատակ որ կը հետապնդենք։ Այս պրակներու հրատարակութեամբ իւրաքանչիւր գաւառի տեղեկութիւններ պիտի ներկայացնենք թուականով և կարելի ժամանակութիւններով։ Աւելորդ է ըսել թէ այս դէպքերուն յիշատակութեան առիթով պիտի ծանրանանք և յատկապէս պիտի շեշտենք դերը բոլոր այն բարբարոսներուն, ամենարարձր պաշտօնեայէն մինչև յետին գիւղացին, որոնք վարեցին տարագրութեան և ջարդի գործը։ Մեր տրամադրութեան տակ ունինք Պատրիարքարանէն և ուրիշ աղբիւրներէ առնուած բաւական թիւով վաւերագիրներ և պաշտօնաթուղթեր (ռօքիւման) զոր պիտի հրատարակենք դէպքերու դասաւորումին կարգով։

Ս. ԱԿՈՒՆԻ

ARMENIAN COLLEGE LIBRARY

ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԵՍԵՆ ԱՌԱՔ

Սեբաստիայի Իբր. համաժողովը. — Սեբաստիայի դրամագլուխ. — Տիրող տարրի խնդիրը. — Բարեհաճորոգումներու ծրագիր. — Հայ տպագրութեան եւ տառերու տարեդարձ. — Խաբուսիկ երեւոյթներ. — Դիւանային ծրագրին պատրաստութիւնը:

Օսմ. Սահմանադրութեան հրատարակումէն ետք Իթթիհատը մեծ համաժողով մը գումարած էր Սեբաստիայի մէջ, ճշտելու համար թէ երկրին զեկը ձեռք ունենալ յետոյ, ինչ պիտի ըլլայ իր դիրքը հանդէպ քրիստոնեայ տարրին որ անքան ալ զանգուածեալ քանակ մը չէր ներկայացներ։ Թուրք նչանաւոր փաստաբան Մանասսան զատ Բէֆիք Պէյի նախագահութեան տակ գումարուած այդ համաժողովը գրեթէ միաձայնութեամբ որոշում տուած էր, թուրքիոյնակ քրիստոնեայ տարրը ենթարկել այնպիսի վիճակի մը որ ստիպուի խլամանալ և կամ չատ չատ մնալով միայն պահէ իր ազգութիւնը։ Ճիշդ այս նպատակով էր որ մէջտեղ նետուեցաւ «Թուրքիան Թուրքիացիներուն» և «տիրող տարրի» (միլլէթը հաքիմէ) նշանաբանը։ Իթթիհատականներու հանդէպ, յետ սահմանադրութեան, քրիստոնեաներու ցոյց տուած համակրութիւնն ու անկեղծութիւնը, «Թանինի» բրած բուռն հրատարակութիւններուն վրայ, սկսաւ հետզհետէ փոխուիլ և քրիստոնեայ տարրը այդ օրէնքէ ետք անդրադարձաւ որ մեծ վտանգ մը կը սպառնայ իրենց։ Համիտի օրով արդէն գոյութիւն ունէր տիրող տարրի սկզբունքը, բայց այդ սկզբունքին վերածածութիւնը, «Թարիեցուց Թուրքիոյ փոքրամասնութիւնները ստանք քաջ կերպով համոզուեցան թէ իրենց դրութեան մէջ ոչ իսկ տարրական փոփոխութիւն մը տեղի ունեցած էր. ընդհակառակը աւելի վտանգաւոր դարձած։ Պայքարը բացուած էր Իթթիհատականներու նեռատ ձեռնոցին հետեւանքով և անշուշտ հայ և յոյն թերթերը չէին որ ի պատասխան «Թանինի»

հրատարակութիւններուն, գաղափարական պայքարի սահմանին մէջ պիտի չչեչտէին սահմանադրական տրամադրութիւններուն եղած հրատարակութեանց մէջ գտնուող ակնյայտնի հակասութիւնն վրայ։ Երեսփ. Ժողովի ընտրութեանց պահուն պայքարը անգամ մը եւս չեչտուեցաւ, երբ տեսնուեցաւ որ Իթթիհատը կ'ուզէ մէկտեղանի մէջ տեղնել այնպիսի դէմքեր միայն որոնք հլու գործիքներ բլլան Իթթ. «քամարիլլա»ին և եթէ մէկ քանի քրիստոնեայ կարող ազգասէր անձեր կրցան աթոռ ունենալ հոն, ատիկա ալ բացարձակապէս հակառակ Իթթիհատի կամքին եղած էր։

Իրերը այս վիճակին մէջ էին երբ Մարտ 31ի դէպքին առիթով կատարուեցաւ Առանձայի ջարդը։ Եւ բարեկարգութիւնը վերահաստատելու նպատակով այդ շրջանը զրկուած Տէտէ-Ագացի զինուորները ուրիշ բան չբրին եթէ ոչ կոտորել Հայերը։ Այս ջարդը եկաւ բոլորովին համոզելու մեզի թէ Իթթիհատը վճռած էր գործադրել Սեղանիկի համաժողովին որոշումը և քրիստոնեաները խլամացնելու համար կանգ պիտի չառներ ոչ մէկ միջոցի առաջ։

Կը յիշուի անուշտ որ Ցունաց Պատրիարքարանը որոշած էր դիմաբել Ազգ. Ժողով մը և հակառակ կառավարութեան ընդդիմութեան ուզեց օգտուիլ սահմանադրութեան պարգեւած ազատութենէն և ամէն գինով դիմաբել Ժողովը։ Երբ երկու վայր գինուոր պաշարեց Պատրիարքարանը դիմաբման օրը և բանի ուժով ցրուեց նոյն ժողովը և ձերբակալեց անոր անդամակցիլ կոչուած անձերը։

Մայրաքաղաքին մէջ այս կարգի համեմատաբար թեթև դէպքեր, ինչպէս նաև գաւառի մէջ քրիստոնեաներու դէմ գործ դրուած պատէմաթիք հարստահարութիւնները և ապանոթիւնները ստիպեցին մասնաւորապէս հայ ազգը որ իր կեանքին և ինչքին ապահովութիւնը ձեռք բերելու համար անգամ մը եւս իր այքը ուղղէ օտարին և յոյս մը ապասէ անոնցմէ։ Պայքանեան պատերազմը յարմար առիթը ստեղծեց, այդ ուղղութեամբ պահանջներ ներկայացնելու համար։ Բարեկարգմանց խնդրին առնն հայ ազգին ցոյց տուած վճռական կամքը և մեզի համար ձեռք բերուած այնքան ալ գոհա-

ցուցիչ չեղող արդիւնքը աւելի կասեցուց Իթթիհատը, բայց ինչ օգուտ որ պայմանները թոյլատու չէին այդ շրջանին Իթթիհատի համար գործադրելու իր ռազմական ծրագիրները։ Իթթիհատը ընդհակառակն, մեծ պետութիւններու հրնշումին տակ ուզեց բաներ մը ընել, գոնացնելու համարձակի և նոյն իսկ, հակառակ իր կամքին, թողուց որ Պոլիս և գաւառ ամուսնի հայ ազգաբնակեան 1500 և հայ գիւղերու գիւղին 400 ամեակի հանդէսները։ Իթթիհատը ոչ միայն թողուց որ կատարեալ ազատութեամբ արտայայտուինք, որպէս զի թափանցէ մեր հետապնդած խնդիրին, այլ ինքն ալ մասնակցեցաւ այդ հանդէսներուն և նոյն իսկ թոյլատու ընթացք բրեռնեց այս առիթով Ռասբարարի մէջ պատահած դէպքին առեն, վերջին պահուն դադրեցնելով ամէն հետապնդութիւն և չժողվելով զէնքեր։

Իրա՛ւ է, Պալքանեան պատերազմէն չչմուած գերբս եկող թուրք կառավարութիւնը բարոյական մեծ անկում մը կրած էր, այնպէս որ դիւրաւ կարելի էր անոր ընդունիլ տալ, ինչ որ կը կամենային մեծ պետութիւններ, սակայն Բարենորոգմանց առիթով եւս յետդեցաւ իրերամարտ չտեսնելու հարցը, այն ատենն ուր թիչ մնաց ջուրը իյնար մեր պատանջը։

Թուրք կառավարութիւնը պաշտօնապէս պատրաստակամութիւն ցուցնելով հանդերձ գործադրելու բարենորոգումները, ձեռքի տակէ և անուղղակի խոչոմականներու միջոցաւ կերպով կը հակառակէր մեզի համար կենսական նշանակութիւն ունեցող այդ հարցին օտար միջամտութեամբ լուծուելուն։ Բ. Դրան տեսակետին ուժ կուտային մէկ կողմէ Գերմանիա և միւս կողմէ Լոնտոնի մէջ կազմուած անգլիա-թուրք քոմիթէն։ Բարերազդաբար սակայն Ռուս դեսպանատունը, յանձին դեսպան Պառոն որ Կիսլի և Ա. Թարգման Պ. Մանտէլշթամի, այս անգամ բաւական անկեղծ կ'երեւաւին։ Դէթ այս հանգամանքը կազմուած էր Պատրիարքարանի շրջանակներուն մէջ այդ պահուն։ Նկատի ունենալով տա գրչաւոր պարագան որ ամէնէն աւելի ձարական կառավարութիւնն էր որ ուժ կուտար մեր պահանջներուն։ Պատրիարքաց

բանի և Հ. Յ. Դաշնակցութեան կողմէ պատրաստուած բարենորոգմանց ծրագիրը գրեթէ նոյնութեամբ իրագործուած էր Ռուս դեսպանատան կողմէ և առաջարկուած իբր իրը։ Ինչպէս ցիչ վերը ըսինք, Լոնդոնի մէջ կազմուած անդրեթուրք քոմիթէին Բ. Դրան կողմէ բացուած անսահման վարկին շնորհիւ, ամէն ջանք կը թափէր և յիշատակագիր յիշատակագրի վրայ կը ներկայացնէր ուր որ պէտք է, եթէ ոչ ջուրը ծգելու տպէի յաջողեցնելու համար որ բարենորոգումները գործադրուին ազգային Բ. Դրան կողմէ։ Այդ քոմիթէին առուած վերջին յիշատակագրին ի պատասխան Անգլիոյ արտաքին գործոց նախարարը 1914 Փետրվարի մէջ նոյն քոմիթէին առուած իր մէկ պաշտօնագրին մէջ անդրադառնալով մէջ բերուած փաստերուն, մեր հարցի մասին բան առ բան կ'արտայայտէր սա կերպով.—

... Կասկած չկայ որ կարգ մը օսար գործակալներ կ'աշխատիին Արեւելեան Անատոլուի մէջ ներքին խռովութիւններ յարուցանել եւ Հայաստանի մէջ կանոնաւոր վարչութիւն մը հիմնելու համար օտար կառավարութեան թափած ջանքերը ամրութեան դատապարտել։ Ասոր համար ցաւալի է որ Անգլիա դրժոյ Բ. Դրան փորձառու եւ կարող անգլիացի մասնագէտներ հոդրայթի։ Ասոնց հարկ եղած իրաւասութիւնը ունենալով պիտի աշխատիին կարգ ու կանոնը ապահովել եւ կանոնաւոր վարչութիւն մը հաստատել։ Կը կարծենք թէ մեր երկիրներու իսլամներուն հետ ջիւանի մէջ մնած եւ փորձառութիւն ձեռք բերած մեր հայրենակիցներ արժանի են ասոր։ *Մենք այն համոզումը ունինք որ Հայաստանի բարեկարգութիւնը եւ յառաջդիմութիւնը մեր շահերուն կը համապատասխանի*, ասկէ զատ արդեն մենք խոստացած ենք Անատոլուի հողային ամբողջութիւնը պահպանել։

Ինչպէս Սրբ Էնտրու Կրէյ կ'ակնարկէ իր այս պաշտօնագրին մէջ, պարզապէս մեռ մեծ պետութեանց հանդէպ «թարգոի պտպտ մը չունենալու և իր վրայ աւելորդ կասկածներ չհրաւիրելու վրայ էր որ — թէեւ իրեն պէս հուժկու կայսրութեան մը համար ոչ է նշանակութիւն չունէր այդ պարագան— չուզեց անգլիացի պաշտօնատարներու միջոցով

գլուխ հանել այդ բարենորոգումները և Անգլիայ բռնած այս անչափանցիր կեցուածքը սարսեց մեզ պետութիւնները եւ որ ուղղակի չանպղդուութիւն ցոյց չտան այս մասին և ապիրատութեան պայքար մը չբացուի իրենց միջեւ։ Անտարակասելի էր որ բոլորովին չէզոք պետութիւններէ, — Հոլանտա և Շուէյտ— ընտրուեցան Հայաստանի երկու ընդհ. քննիչներ՝ Հոֆֆ և Վէսթենէնկ։ Այս արդիւնքը իսկ դժգոհ թողուց Բ. Դուռը որ միայն դրաւ տուաջիր պատճառ առիթով փութացնել վրէժ լուծել հայերէն որոնք իրենց նոր սուլթանի վրայ կ'ատելցնէին ուրիշ դժբաղդութիւն մը։ Իրթիհատի տեսակէտով Ռուսիոյի կողմանէն եւ Անատոլուի մէջ բարենորոգումներու գործադրութիւնը տարաբնոյ ձեւերով մը նշանակէր նաև կորուստ «Արեւելեան նահանգներուն», քանի որ Հայերը գտնելով հանդերձ միմեանց մը և բարգաւաճելով որ մը պիտի բարձրացնէին ապաստանութեան գրոչը և ինքնորինութիւն պիտի հաստատեին։ Թեև քիչ բարեբաղդութեամբ. ահա մղձաւանջը Իրթիհատին։

Բարենորոգմանց ծրագրին վերջնականապէս ընդունելէն և ընդհ. քննիչներու Պոլիս ժամանումէն վերջն էր որ Զաւէն Պասիրբաբ, իբրեւ նորընտիր հոգեւոր պետը հայ ազգին, հրատարակեց իր անդրանիկ կոնդակը որուն մէջ անդրադառնալով բարենորոգմանց հարցին, սա կոչը կ'ուղղէր հայ ժողովուրդին.—

«...Վերջապէս կոչում կ'ընեմ, հայ ժողովուրդ, եռ ազգասիրական զգացումներուդ, զգօն խելքիդ, անձնուիրեալ փորձութիւններուդ որպէս զի նիւթական եւ բարոյական այժմեայ չի վատնես, առոյգեցիր ատոնց պէտ ունի հայ հիւսոնկութիւնդ։ հայ ազգայնութիւնդ, օսմ. հայ հաղորդակցութիւնդ։ Այս երեկոյի մէջ բարենորոգումներն ու բարեկարգութիւններ՝ միայն կառավարութեան ջանքերով չէ որ կրնան գործադրուիլ։ Օսմ. պետութեան դրօշին տակ ապրող բոլոր ազգերն ու ցեղեր ուղղակի եւ անուղղակի պարտիր ունին կատարելիք անոնց յաջողական գործադրութիւնը ապահովելու համար։ Եւ դուն, հայ ժողովուրդ, որ անապատ յուսով ու կարօտով մը կը ապասէիր

բարեհոգոմանց աւելիին ու ասոր գործադրութեան, գիտցի՛ր որ քու բոլոր պարտքերուդ կատարումը ո՛ւ ե՛ւ կապ մը, աղերս մը ունի երկրին բարեկարգութեան հետ: Եթէ դուն հաւատարիմ ես ծնողավարիդ հոգին, ջուրին, եւ լաւ երկրագործութիւն կ'ընես, գիտցիր որ լաւ կը ծառայես հայրենիքին եւ կը նպաստես բարեկարգմանց գործադրութեան:»

Այս կոնդակը թողուց լաւ տպաւորութիւն և կը յիշեմ որ թուրք մամուլը արտատպելով զայն, գնահատական տուին նուիրած էր այս առիթով։

Իրերը այս վիճակին մէջ էին։ Հայաստանի օտար քննիչները մեկնած էին իրենց պաշտօնատեղին և հազիւ թէ գործի պտի ձեռնարկէին երբ 1914 Յունիս 28-ին Սէրայէվոյի մէջ սպաննուեցան Աւստրիոյ գահաժառանգ իշխան արշիդուքս Ֆրանց Ֆէրտինանտ և դքսուհի Հոֆենպերկը, երկու սերպերու ձեռքով։

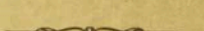

Բ.

ԸՆԴՀ. ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Սերայէվոյի մահափորձ.— Աւստրիոյ պատերազմը Սերպիոյ դեմ.— Թրքական զօրանոցները.— Պ. Հօֆֆ եւ կը կանչէ.— Քարիքիւրասիոնները.— Ռուսիոյ Զարին յայտարարութիւնը՝ Հայերուն.— «Թանին»ի կարծիքը.— Պատերազմի պատրաստութիւնները.— Իշխան Լազարեֆի յօդուածը։

Իր սկզբնաւորութեան մէջ այնքան ալ կարեւոր չհամարուող Սէրայէվոյի մահափորձը հետզհետէ առաւ ծանր հանգամանութիւններ և եւրոպական աշխարհը լրջօրէն սկսաւ զբաղիլ այդ խնդրով։ Յուզումը ծայր աստիճանին հասած էր մանաւանդ պէս Աւստրիոյ և Գերմանիոյ մէջ, որոնց բրանած սպառնական գիրքը Սերպիոյ դէմ, ծանրօրէն մտածել տուաւ Այաւ փոքր պետութեանց պաշտպան Ռուսիոյ։ Օր ընդ մէջ ծանուցագիրներ կը փոխանակուէին Աւստրիոյ և

Սերպիոյ միջեւ, մինչեւ որ աւստրիական պահանջումներուն դէմ յանդուգն Սերպիոյ բարցարձակ մերժումը ստիպեց աւստր. կառավարութիւնը որ Յուլիս 24ին ետ կանչէ իր Պէլկրատի դեսպանը՝ Պարոն Կիսլը և նոյն ամսուն 28ին ալ պատերազմ յայտարարէ Սերպիոյ դէմ։ Աւստրիոյ հետեւած այս վճռական ընթացքը ստիպեց միւս մեծ պետութիւնները որ իրենց կարգին ճշդեն դիրքերնին և յանկարծ Եւրոպա տակնուվրայ եղաւ, պատերազմի յայտարարութիւնները յաջորդեցին իրարու մինչեւ որ 1914 Օգոստ. 4ին Անգլիա պատերազմ հռչակեց Գերմանիոյ դէմ։

Անգլիա տակաւին պաշտօնապէս պատերազմ հրատարակած չէր, երբ Օգոստոս 3ին Բ. Դրան բերանը նկատուող Միլլի գործակալութիւնը կէս գիշերին մամուլին հաղորդուած պաշտօնական զեկոյցով մը իմաց կուտար թէ օսմ. կառավարութիւնը չէզոքութիւն յայտարարելով մէկտեղ մասնակի զօրահանութիւն ընելու որոշում տուած է։ Այս յայտարարութիւնը ցնցեց Թուրքիոյ մասնաւորապէս քրիստոնեայ տարրը որ անմիջապէս ըմբռնեց թէ վտանգը ակներեւ է։ Զօրահաւաքի գործողութիւնները կը շարունակուէին և Բ. Դուռը սկսած էր հեւի հեւ պատրաստութիւններ տեսնելու պատերազմելու համար, երբ յանկարծ 1914 Սեպտեմբեր 10ին հրատարակուեցաւ պաշտօնական զեկոյց մը որով կը ծանուցուէր թէ ջնջուած են «քապիթիւլասիոն»ները։ Այս ծանրակշիռ յայտարարութիւնը ուրիշ բան չէր նշանակեր եթէ ոչ յայտնի սպառնալիք մը և տեսակ մը արհամարհոտ վերաբերում հանդէպ մեծ պետութեանց որոնց դեսպանները դեռ կը գտնուէին Պոլսոյ մէջ։ Գիտնալով մէկտեղ որ քապիթիւլասիոնները ջնջելու չափ առաջ գացող կառավարութիւն մը չատ բնականօրէն ոչ մէկ կարեւորութիւն պիտի տար Պատրիարքարաններու առանձնաշնորհումներուն, ասով մէկտեղ հայ մամուլը անկեղծ վերաբերումով մը գնահատեց առնուած այդ քայլը։ Այս մասին հայ մամուլին բռնած լեզուն գնահատուեցաւ Թուրք մամուլին և մանաւանդ կառավարական օրկան «Թանին»ի կողմէ որ ուշադրաւ գտաւ հայ թերթերու «արտաղեղ ողջունումը» այ-

առիթով և անգամ մը եւս անդրադարձաւ հայ ազգին հաւատարմական զգացումներուն։

Այս քայլէն քիչ յետոյ ետ քաշուեցաւ մինչեւ Վան զացած ընդհ. քննիչ «Հօփի պէյ»ը և Ֆոնտսայէն կնքուած փոխառութեան գումարէն 2 ու կէս միլիոն ոսկին, որ յատկացուած էր բարենորոգմանց գործադրութեան, սահմանուեցաւ զինուորական պէտքերու առիթով ըլլալիք ծախքերուն։ Թուրքիա զօրանալուութիւն ընելով մէկտեղ դեռ պատերազմ չէր յայտարարած, որով մեծ պետութեանց դեսպանները Պոլիս կը գտնուէին, իսկ եւրոպական մամուլը ազատօրէն մուտք կը գործէր Պոլիս երբ օր մը մեր՝ խմբագիրներուս աչքին զարկաւ «Ժուրնալ»ի սեպտ. 17ի թիւին մէջ հրատարակուած Զարին մէկ պատգամագիրը որ ուղղուած էր Հայերուս։ Հայ թերթերը առաջին առիթով չի համարձակեցան արտատպելու այդ «մանիֆէսթ»ը, զանազան նկատումներով, մինչեւ որ առտու մը «Թանին» կարեւոր խմբագրական մը նուիրելով այդ յայտարարութեան, հրատարակած էր զայն։ Ահաւասիկ Զարին այդ խիստ շահեկան, բայց իրականութեան մէջ ո՛վ գիտէ ինչ թաքուն նպատակով հրապարակ դրուած այդ պատգամագիրը.—

Հայե՛ր,

Գերագոյն խորհրդով մը Մեծին Թուրքիոյ բոլոր ժողովուրդները արեւմտեան արեւելեան ոճի եղան իմ հրաւէրս վրայ։

Հայե՛ր,

Հինգ դարու գերութեան եւ բռնապետութեան լուծ մը եւ, որուն տիտղոսեան ընթացքին Զեզմէ այնքան հոգիներ ընկնուեցան եւ այնքան ուրիշներ ալ դեռ ենթակայ են ամենազզուելի նախատինքներու, վերջապէս հնչած է ազատագրութեան ժամը Ձեզի համար։

Թուրք ժողովուրդը իր անուանի հայ զաւակները մեծ նպարտութեամբ եւ պարծանքով մը կը յիշէ։ Լազարեվներու, Մելիքովներու պէս խիստ շատ դիւցազուններ իրենց պաշ եղբայրներուն հետ միասին հայրենիքին փառքին ու մեծութեան սիրոյն կռուած են։

Ձեր դարաւոր հաւատարմութիւնը երաշխիք մըն է թէ այս

ճանդիսաւոր օրերուն մէջ պիտի կատարէք Ձեր պարտականութիւնը անդրդուելի հաւատքը ունենալով մեր արդար դատին եւ զենքին վերջնական յաջողութեան համար:

Հայե՛ր,

Միացէք ձեր արեւմկից եղբայրներուն, ձարական մանկանին տակ. վերջապէս պիտի վայելէք ազատութեան եւ արդարութեան բարիքները:

Ինչպէս ըսինք, այս «մանիֆէսթ»ը առաջին անգամ տեսած էինք Սեպտ. 17ի «Ժուռնալ»ին մէջ, սակայն Հոկտ. 9ին էր որ «Թանին» խօսելով անոր վրայ, կը յայտնէր հետեւեալ մտքերը.—

«Մենք վստահ ենք թէ հինգ դարերէ ի վեր օսմ. կայսրութեան մէջ ապրող Հայերը, որոնք պահած են իրենց լեզուն և կրօնքը և որոնք այս երկրին մէջ գրաւած են ամէնէն կարեւոր դիրքերը, խորապէս պիտի զարմանան յանկարծակի՝ օրէն Լուսիոյ տուած այս ազատութեան և անկախութեան սէրէն։ Նոյնպէս վստահ ենք թէ այս կոչը որ մանաւանդ հրատարակուած է լսելի ըլլալու համար Կովկասի սահմանէն ապին, ոչ մէկ ազդեցութիւն պիտի գործէ մեր հայրենակիցներուն վրայ, որոնց հաւատարմութիւնը օսմանցիութեան և օսմ. կայսրութեան յարումը անխախտ մընացած է, հակառակ ամէն կարգի գրգռութեանց և այս նպատակով քանի մը տարիէ ի վեր թափուած ջանքերուն։ ... Այս յայտարարութիւնը կոչուած է նոր թիւրիմացութիւններ առաջ բերել երկու դրացի պետութեանց միջեւ և խիստ գէշ ապաւորութիւն մը թողուլ օսմ. հանրային կարծիքին վրայ։»

Սապահ *և ուրիշ թուրք թերթեր եւս խօսելով այս յայտարարութեան վրայ, ի վեր հանեցին Հայերու հաւատարմական զգացումը և եղրակացուցին թէ ոչ մէկ ազդեցութիւն պիտի ընէ Զարին կոչը մանաւանդ Թուրքիոյ Հայերուն վրայ։ Հազիւ թէ թուրք թերթերը դադրած էին այս մասին խօսելէ երբ ռուս ականաւոր անձնաւորութեան մը՝ իշխան Լազարէվի հրատարակած մէկ գրքոյկը դարձեալ թուրք մամուլը խօսեցնել տուաւ Հայերուն վրայ։ Իշխան*

Լազարէվ կ'ըսէր թէ «Վանի, Էրզրումի և միւս Հայկ. նահանգներուն մէջ Լիբանանի պէս վիճակ մը լիուլի պիտի գոհացնէր Հայերը»։ Թուրք մամուլը պատասխանելով այս տեսակէտին, կը հակառակէր անոր, փաստելով թէ Հայերը չեն ձգտիր ինքնօրինութեան և թէ բարենորոգումներով գոհացում կը ստանան անոնք, քանի որ այսքան տարիներէ ի վեր հաւատարմօրէն ծառայած են օսմ. հայրենիքին։

Թուրք մամուլը միջանկեալ կերպով զբաղելով մէկտեղ այս կարգի խնդիրներով, իր ամբողջ ուժը դարձուցած էր դէպի պատերազմը և յայտնի գոհունակութեամբ կ'արձանագրէր գերմանական յաղթանակները, այլուս ոչ էլ տարակոյս չթողլով որ եթէ Թուրքիան մտնէր պատերազմի, պիտի քալէր Գերմանիոյ կողքին։

Թուրք կառավարութիւնը որոշած էր անպայման մրտնել պատերազմի, սակայն կը սպասէր պատեհ առիթին։ Կ'ուզէր «բարձր դիւանագիտութիւն» մը բանեցնելով ամենավերջին պահուն միայն բերել իր ժանդակցութիւնը, ի հաշիւ Գերմանիոյ։ Այս որոշումը տրուած էր արդէն, բայց ինչ որ մտածել կուտար Բ. Դրան, սա՛ էր թէ ի՞նչ պիտի ըլլայ պալքանեան պետութիւններու դիրքը. անոնք պիտի յարէին Երրեակ Համաձայնութեան թէ Երրեակ Զինակցութեան։ Ահա լուրջ խնդիր մը ոչ միայն վերջին ատիճանի կարեւորութեամբ կը զբաղեցնէր Բ. Դրան չրջանակները այլեւ Գերմանիան իսկ։

Այս մասին դէթ մասամբ լուսաբանուելու և որչափ կարելի է մաքերը չջլատելու նպատակով ներքին գործերու նախարար Թալէաթ ճամբորդութիւն մը կատարեց դէպի Սոֆիա և Պուքրէշ։ Հոն տեսնուեցաւ պուլկար վարչապետ Վատոսլավոֆի և ռումէն վարչապետ Պրաթիանուի հետ։

Իրենց ռազմագոգ. դիրքին կարեւորութեամբը Պալքանեանները մէջ առաջին դիրքի վրայ գտնուող այս երկու պետութիւններ շատ բնական է որ անկեղծօրէն պիտի չհասկցնէին թէ ի՞նչ ընելու մտադիր են։ Իրա՛ւ է, Պուլկարիոյ Ֆէրտինանտ Զարը Պալքանեան պատերազմէն ետք վշտանալով Դաշնակիցներու բռնած ընթացքէն, գաղտնի դաշինք մը

կնքած էր Գերմանիոյ հետ, սակայն նախատեսուած չէր այդ ժամանակ թէ ի՛նչ ընթացք պէտք է բռնուի Թուրքիոյ հանդէպ, որուն հետ հաշիւ թէ դադրած էր պատերազմական վիճակը և Էմբրնէի կորուստը դեռ շատ թարմ էր Գուլկարներու սրտին մէջ։ Այս պայմաններուն մէջ Թալէաթ գրեթէ յուսահատ վերադարձած էր։ Իսկ Գերմանիա իր գերագոյն ջանքը կը թափէր մէկ քանի վճռական յաղթանակներ տանելու և առանց չնորհիւ ստիպելու մանաւորապէս Բուլկարիան և Գուլկարիան փութացնելու իրենց դիրքին ճշդորոշումը։ Ճիշդ այս օրերուն կը զուգադիպէր անգլ. ծովային նախարարութեան մէկ որոշումը որով վար կը դնէր Թուրքիոյ հաչուին անգլ. նաւարանին մէջ չինուած «Սուլթան Օսման» տրէթնոթը և ուրիշ մարտանաւ մը։ Մինչ միւս կողմէ մղուած նաւամարտ մը մագաղաւր ազատած «Կէօպէն»ն ու «Պրէսլաւ»ը մօտեցած էին Տարտանէլի նեղուցին։ Քիչ մնացած էր որ գերի բռնուէին կամ ընկղմուէին, երբ գերման դեսպանատան ճնշումին վրայ Թուրք կառավարութիւնը Տարտանէլէն ներս ազատ անցք տուաւ այդ երկու մարտանաւերուն։ Պատերազմական կանոններու համաձայն Թուրքիա պարտաւոր էր զինաթափ ընել նոյն մարտանաւերը։ Իբր չէզոք նաւանանգիստ ապաստանած ռազմանաւեր։ Սակայն այս հիւրընկալութեան տրուեցաւ այնպէս զոյն որ իբր թէ նոյն մարտանաւերը Գերմանիայէն գնուած էին, Անգլիոյ մէջ վար դրուած զրահաւորներուն փոխարէն։ Մենք տեսանք որ արտաքին երեւոյթները փրկելու համար «Կէօպէն»ի և «Պրէսլաւ»ի նաւազները գերմանական զգեստ կրելով մէկտեղ, գլխարկը փոխեցին ֆէսի։ Պատերազմի սկսելէն ի վեր Թուրքիոյ առած պաշտօնական այս առաջին ապառնական քայլը այլեւս ո և է տարակոյս չթողուց որ Իթթիհատի կոթնած կառավարութիւնը Գերմանիոյ հակելու վրայ էր և մօտ էր անոր եւս պատերազմի մասնակցութիւնը։

Իրերը այս վիճակին մէջ կը չարունակուէին երբ 1914 Հոկտ. 31ին Միլլի Աժանի կողմէ հրատարակուած պաշտօնական զեկոյց մը ազդանշանը տուաւ պատերազմին։ «Կէօ-

պէն»ի հրամանատար Ժոլիակալ Զուլիոն իր կառավարութենէն ստացած մէկ ստիպողական հրամանին վրայ մէկ քանի մարտանաւերով Սեւ Ծով ելլաւ ռազմափորձ կատարելու պատրաւակին տակ, առանց Նոյնիսկ այս պարագան տեղեկացնելու Ժոլիային նախարար Ճէմալ փաշայի և փոխատարկան ճանբոլ մտեներալով Սերասքարլի, ամբակոծեց զայն, կատարուած իրողութեան առջեւ դնելով Բ. Դուռը։ Թուրք կառավարութիւնը, այո՛, պիտի պատերազմէր ի հաշիւ Գերմանիոյ։ սակայն կողմակից չէր երեւար այսքան փութացնելու իր օժանդակութիւնը։ Իրողութիւնը մեր պատմածին պէս ըլլալուն հակառակ Ամոնս Միլլի Հոկտ. 31ի զեկոյցին մէջ բաւեցաւ թէ ռուսական նաւատորմն էր որ գործած էր նախայարձակումը, որուն վրայ պատասխանելով օսմ. նաւատորմը ընկնած էր ռուսական «Բիրօթ» ականակիր նաւը, ինչպէս նաև Գոլոսոյ հռչակաւոր պանականաւ «Քաւպանէց» Թարփիլանալածը։ Այս դէպքի վաղորդայնին «Թանին» և «Թասֆիր» խիստ սպառնական խմբագրականներ նուիրեցին Ռուսիոյ դէմ, ասպարէզ կարդալով անոր։ Հոկտ. 31ի իրիկունը իսկ ռուս գեսպան Պարօն Ֆը Կիրս խզեց յարաբերութիւնը Բ. Դրան հետ և իր ամբողջ պաշտօնէութիւնով մեկնեցաւ Գալաթէն։ Նոյեմբեր 2ին օսմ. զեկոյց մը ծանուց թէ Կովկասի ճակտին վրայ ևս ընդհարումները սկսած են։ Ձիշդ այս օրերուն էր որ դադրիձէն քաշուեցան Թղթատարական նախարար Պ. Ոսկան Մարտիկեան և երկրագործական նախարար էլ Պուսթանի էֆ. և կառավարութիւնը մնաց բոլորովին Թուրքերուն ձեռքը։

Գ.

ՌՈՒՍ ԵՒ ԹՈՒՐՔ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Թուրքիոյ մուտքը պատերազմին մէջ.— Հայոց հայրենասիրական ձեռնարկները.—Պատրիարքին շրջաբերականը.—Հայկական Պանիսլամի դիրքը.— Շարժուն հիւանդանոց.— Գաւառի Հայերուն արտայայտութիւնները.— Պատերազմ. նախարարութեան շնորհակալութիւնը. — Իրրիճատի կասկածելի հրատարակութիւնները. —

1914 Նոյեմբեր 12ին պատերազմ հռչակուած և ռուսական բանակ պատերազմական գործողութիւնները լրջօրէն սկսած ըլլալով, անհրաժեշտ էր որ հայ ազգը որոշապէս ճշտէ իր դիրքը և այնպիսի խոհեմ ընթացք մը բռնէր որ փրկէր իր գոյութիւնը և տեղի չտար ոչ է կասկածի։ Յայտնի է թէ պարտնեան պատերազմին միջոցին այնքան «քաջէ քաջ» ընթացք բռնող և պատերազմ. նախարարներէ և թուրք հրամանատարներէ իր զինուորներուն հերոսութեան և հաւատարմութեան մասին այնքան հրապարակային գովեստ ընդունող հայ ազգը ինչպէս մարձատրուեցաւ Թօտոսթոյի և Մայկարայի մէջ, երբ Էնվէր կ'երթար էտիրնէն վերադրաւելու։

Հայ ազգին համար, այս մեծ պատերազմին առիթով, դրուած էր ըլլալ-չըլլալու հարցը։ Անհրաժեշտ էր ամէն զոհողութեան գնով, կարելի եղածին չափ քիչ մնասով դուրս գալ այս պատերազմէն ազգովին։ Իրա՛ւ է, կը նախատեսուէր որ թերեւս հայաբնակ նահանգներու հայ ժողովուրդին մէկ մասը ոտքի կոխան ըլլայ, պատերազմական գործողութիւններու ընթացքին, սակայն ամէն կարելի միջոց ձեռք պէտք էր առնել, նոյն իսկ այդ կորուստին առաջքը առնելու համար։ Եւ ասոր մէջ մեծ դեր ունէին կաթոլիկ Պատրիարքարանն ու կուսակցութիւնները։ Պատրիարքը Խաչատուր Սահակեանի որոշումով անմիջապէս շրջաբերա-

կանոնը որոնց մէջ կը յանձնարարէր «չրջանայեալ և զգուշաւոր ըլլալ, ամէն կերպով օժանդակել և դիւրութիւններ տալու ֆ. կառավարութեան, ամէն զոհողութիւն և անձնուիրութիւն յանձն առնել, յոգւոյ հայրենիքի ծառայոյն չանհեդուն, լաւ դրացնութիւն և յարաբերութիւն մշակել այլազգիներու հետ. Նիւթական օժանդակութիւնէն զատ յորդորելու է ժողովուրդը որ որքան ալ անվարժ զինուորական կեանքին, չխնայի մինչև իսկ իր կեանքը տեղ հայրենիքը պէտք ունի անոր: *Ազգ. շէնքերու և ժողովուրդին տուներուն մէջ պատսպարել հիւանդ կամ վիրաւոր զինուորները»։ Իսկ առաջնորդներուն յանկարգէս կը յանձնարարուէր սիրալիր յարաբերութիւններ մշակել կառավարական պաշտօնեաներու հետ։ Այս շրջաբերականէն զատ Նոյեմբեր 7-ին Պարիսիրքը հեռագիրը դրկեց բոլոր առաջնորդարաններուն.—*

Մեր երկիրը, այսօր բանի մը պետութեանց հետ պատերազմական վիճակի մէջ կը գտնուի: Հայ ազգը որ դարերէ ի վեր բնատուր հաւատարմութիւն եւ անձնուիրութիւն ցոյց տուած է, նեղեալ պատերազմի ընթացքին եւս պիտի փութայ իր հայրենասիրական անհրաժեշտ պարտականութիւնները կատարելու։ Ասիկա ստոյգ ըլլալով հանդերձ, կարեւորութեամբ կը յանձնարարուի եւ կ'ազդարարուի երկին անկամ յորդոր կարդալ ժողովուրդին, որպէս զի ես չկենայ ամէն կարգի զոհողութենէ՝ փառք ու պատիւին բարձրացմանը համար ամ. գանուն, որուն յարած է տոկուն հաւատարմութեամբ եւ մեր նիւթական հայրենիքին պանպանութեան ու պաշտպանութեան համար։»

Ի պատասխան այս հեռագրին առաջնորդարաններէն հասան հաւատարմական հեռագրեր, որոնցմէ հոս կ'արտատպենք Էրզրումէն ղրկուածը, իբր ամենամօտ քաղաքը սահմանին.—

Ձեր հրահանգները խղճիս եւ շրջականերու ժողովուրդին երկին հաղորդեցինք: Հայ ժողովուրդը մեր սիրեցեալ հայրենիքին պաշտպանութեան համար, ինչպէս որ ցարդ նիւթական եւ բարոյական զոհողութիւններէ չի խուսափած, տակի եւս եւս զոհողութիւններ պիտի ընէ: Երկնակիրակի առտու եկեղե-

Фундаментальная библиотека

ցիին մէջ մեր փառապանծ բանակին յաղթութեան եւ մեր սիրելի կայսեր արեւշատութեան համար ի ներկայութեան խաչին բազմութեան յատուկ մաղթանքներ կատարուեցան։»

Անհաւասիկ նաև նոյնքան կարեւոր նշանագիր մը, Վանի առաջնորդարանէն զրկուած պատասխանը.—

Հեռագրերիդ ստացանք. ձեր հրամանագին համաձայն պէտք եղած յորդորներ կարգացինք։ Վանայ Հայուն մեր սիրեցեալ հայրենիքին հանդէպ ունեցած հաւատարմութիւնը եւ բուռ զոհողութիւնները նոյց ի վեր ապացուցուած են։ Զօրակոչին եւ ներկայ պատերազմի ընթացքին եւս արդէն օսմ. զօրուն յարգանքին եւ պարծանքին բարձրացմանը նիւթապէս, բարոյապէս եւ անձով ամէն տեսակ զոհողութիւններ ընելու վրայ ենք եւ ապէք եթէ այլ նոյն զոհողութիւններու պատրաստ ենք։»

Իսկ Մերսինէն, Ատանայէն և ուրիշ կարեւոր նշանագիրներէ եկած հեռագիրներուն մէջ խմաց կը տրուէր թէ օսմ. զօրքերու յաջողութեան համար մաղթանքի արարողութիւններ եղած են եկեղեցիներուն մէջ։

Պատրիարքարանի պաշտօնական հրամաններէն զատ, Կիլիկեան այրերու կողմէ պատրաստուած 10,000 գուլպայ նուիրուեցաւ օսմ. բանակին։ Ազգ. Հիւանդանոցին մէջ 150 անկողին տրամադրուեցաւ վիրաւորներու համար, ծանօթ բժիշկներու ղեկավարութեամբ հիւանդապահութեան յատուկ դասընթացք բացուեցաւ Բերայի Արշեւատանոցի տրամբ։ Բացման հանդէսին նախագահեց Պատրիարքը և հաւատարմութեան յորդորները կրկնելէ ետք իր ճառին վերջաբանին մէջ բառ առ բառ հետեւեալ խօսքերը.— «Մերթ ենք որ այժմ կը հասկնան մեզի, միայն թէ կը սպասենք որ ինչ կերպով որ մենք անկեղծ ենք, անկեղծօրէն ալ նային մեզի։» Պատրիարքը իրաւունք ունէր այս տեսակ ակնարկութիւն մը ընելու, որովհետեւ հակառակ մեր բռնած չիսակ ընթացքին, հարատահարութիւնները կը բազմապատկուէին և մեր շատ մը դիմումները կը մնային անհետեւանք։

Հայկական Պանքայի նախաձեռնութեամբ հանգանակութիւն բացուեցաւ, շարժուն Հիւանդանոց մը տրամա-

Միլիոն մը Հայերու ջարդի պատմութիւնը

դրելու համար բանակին, իսկ Պատրգիւղի Արամեան և Ունձեան վարժարաններու ուսանողները իրենց մէջ նուիրահաւաքութիւն մը ըրին, բանակին տալու համար 10,000ի չափ վիրակապ, հայ կիները իրենց կարդին դուռնէ դուռ մուրացին հոգալու համար բանակին պէտքերը։ Թուրք մամուլը «գոհունակութեամբ և շնորհակալութեամբ ծափահարեց Հայերուն հայրենասիրական ջանքերը և Զաւէն Պատրիարքի պէս հայրենասիրութեամբ համբաւուած անձնաւորութիւն մը։» Պատրիարքը խնդրի մը առիթով դիմած էր Թալէաթի, երբ ան յատուկ շնորհակալութիւն յայտնած էր «Պատրիարքարանի և Հայ ազգին հայրենասիրական ձեռնարկներուն համար»։ Որչափ կը յիշեմ, կարծեմ Թանիին էր որ գրեց թէ Թրքահայերուն բռնած դիրքին հետեւանքով Կովկասի փոխ-արքայութիւնը սկսած է վերջին ծայր բռնութիւն և խստութիւն բանեցնել Թիֆլիսի Հայերուն դէմ և հայ թերթերն ու տպարանները գոցել։

Իսկ Պատերազմ. նախարարութիւնը Նոյմ. 22ին հետեւեալ պաշտօնագրերը ղրկեց Պատրիարքարանի.—

Ա. Պատերազմին պատճառով վիրաւոր զինուորներու համար Եէսի Գուլի դուրսը գտնուող Ազգ. հիւանդանոցին մէջ 150 անկողինով յարկաբաժին մը յատկացնելու մասին ձեր ուղղած թագիրը պատերազմ. նախարարութեան յանձնուելով, ի պատասխանի կը հաղորդուի թէ ձեր այս հայրենասիրական ցոյցը ամեն կերպով գնահատելի նկատուած է զինուորական իշխանութեան կողմէ ալ։

Բ. Ատանայի եւ շրջականերու այրիներու արիւնսանոցին մէջ պատրաստուած 10,000 զոյգ գուլպաներուն 7000ը Ատանայի եւ մնացորդը Մարաշի զինուորական իշխանութեան յանձնուելու մասին հարկ եղած հրահանգը տուած էք տեղին առաջնորդութիւններուն, ինչ որ տեղեկագրուած էր պատերազմ. նախարարութեան։ Ի պատասխանի յանձնարարուած է մեզ հաղորդել ձեզ, ինչպէս նաեւ յիշեալ առաջնորդարանները զին. իշխանութեան շնորհակալութիւնը։ Խնդրեմ այս շնորհակալութիւնը հաճիք հաղորդել նաեւ յիշեալ առաջնորդարանները։

Քաղաքական կուսակցութիւնները իրենց կարգին յատուկ թուղթերով յորդորած էին իրենց Պոլսոյ թէ գաւառի մանաւանդ դուրսերուն որ անկեղծ հաւատարմութիւն ցուցնեն և խուսափին մանաւանդ դաւաղրութենէ։ Եւ ասոնք եղած էին յանուն անկեղծ հայրենասիրութեան, երբ Բէօրբիւ-քէօյի (Էրզրում) հոչակաւոր ճակատամարտէն ետք յանկարծ փոխուեցաւ կառավարութեան դիրքը հանդէպ Հայերուն։ Դեկտ. 15 ին ալ Ռուս բանակը յարձակած էր Վանի վրայ ջախջախիչ պարտութեան մը մատնելով Թուրք բանակը։ Թալէաղ դանդաստած էր Պասրիարքին և ազդեցեալ Վարդգէսի թէ Կոմիտէի ճակատին վրայ իրենց դէմ կռուողները միայն Հայեր էին։ Թալէաղ յայտնապէս զժգոհ կ'երևար որ Ռուսահայերը լրջօրէն կը կռուին Թուրք բանակին դէմ, փոխանակ ապստամբելու Ռուսիոյ դէմ։ Այս դէպքերէն ետք, մէկ կողմէ 1915 Յունվարի սկիզբները Երզնկայի առաջնորդ Սահակ վրդ. Օտապաչեանի ապատութիւնը, միւս կողմէ Իթթիհատի ստեղծած և անոր ամենաչքառու մէկ անդամին Սէլահ Ճիմճօզի (այժմ Մալթա կը գտնուի) զեկավարութեան տակ գտնուող կիսապաշտօնական գործակալութիւնը՝ «Օսմ. Տեղեկատու Դիւան»ը սկսաւ երկուքը մէյ մը զբաղիլ հայերով, ինչ որ կասկած ներշնչեց։ Տեղեկատու Դիւանը իր առաջին հաղորդագրութիւնը յատկացուցած էր Հայերուն՝ հետևեալ զեկոյցով, որ կը կրէ Դեկտեմբեր 2 թուականը.—

«Օսմ. տէրութեան յաւիտենական թշնամին եղող Ռուսիոյ, Անգլիոյ և Ֆրանսայի վերջին անդամուան թշնամական յարձակումները և այս յարձակումը եռ մղելու ու թշնամին նուաճելու մասին մեր կառավարութեան կողմէ ցոյց տրուած քաջութիւնը սա արդիւնքը ունեցաւ որ օսմ. բոմանդակ կայսրութեան հպատակները միահոգի հայրենասիրութեամբ մը միանան օսմ. դրօշին տակ և հայրենիքի զաւակները անմիջապէս ոտքի ելլելով թշնամին այս յարձակումին դէմ, իրենց ինչքն ու կեանքը տրամադրեն կառավարութեան։ Երկրին մէկ սահմանէն մինչև միւս սահմանը առանց կրօնքի խտրութեան օսմանցիներու կողմէ եղած այս հայրենասիրական արտայայտութիւններուն միջև հայ ազգին

հանդէպ մեր կառավարութեան ցոյց տուած անկեղծ մտերմութիւնն ու յարգանքը պէտք է յիշել գնահատական և ներողամտական լեզուով մը։ Օսմ կայսրութեան փաստին և մեծազօրութեան պահպանման համար ամէն տեսակ անձնուիրութիւն ցոյց տալէ ետ չկեցող Հայերը այս անգամ ևս ապացուցին թէ օսմ. հայրենիքին գաւակներն են։ Այս արտայայտութիւնները պատմական կարևոր փաստեր ըլլալով տատնցնէ մէկ երեսը յարմար դատեցինք հրատարակել։ Երզրումի առաջնորդարանէն քաշուած հեռագրին մէջ կ'ըսուի թէ Հայերը, ինչպէս ցարդ, ասկէ ետքը ալ օսմ. հայրենիքին սիրոյն անձնուիրութիւն ցոյց պիտի տան։ Իսկ Վանայ առաջնորդին կողմէ քաշուած հեռագրին մէջ բացայայտորէն բսուած է թէ օսմ. պետուն փաստին և մեծազօրու թեանը սիրոյն Հայերը ետ պիտի չկենան ամէն կարգի անձնուիրութիւններ ձեռք առնելէ։

«Երկրին չորս անկիւնը գտնուող Հայեր առ կարեւոր առիթները նոյն կերպով հաւատարմութիւն ցոյց տուին։ Հայ թերթերը իրենց գրած յօդուածներովը թարգմանը կը հանդիսանան իրենց ազգակիցներուն զգացումներուն։ Ռազմադաշտերուն վրայ վիրաւոր ինկած օսմ. զինուորներուն դարմանումին համար վերջին անգամ Բերայի մէջ բացուած հիւանդապատներու դասընթացքին բացման հանդէսին մէջ Սվազի երբեմնի երեսփոխան տօքթ. Տաղուարեան էֆ. բսած է.— «Հայոց մէկ մասը ռազմադաշտին վրայ ծառայած պատուոյ, միւս մասն ալ հոս իր պարտականութիւնը կատարելու է։» Իսկ հանդէսին ներկայ գտնուող Պատրիարք Սրբազանն ալ մտերիմ և անկեղծ լեզուով մը բացատրած է որ Հայերը այս պատերազմին մէջ փութացած են օսմ. հայրենիքին պաշտպանութեան գործին թէ գնդով և թէ ուրիշ միջոցներով։ Արդէն յայտնի է որ առ առանկ պիտի ըլլար։ 93 թ (1808) և վերջին Պայքանեան առ պատերազմին մէջ հայ զինուորին ցոյց տուած պիտանութիւնները ապացուցանող հանգամանքը ունին թէ հայրենիքին այս գաւակը հաւատարիմ է կատարելագոյն հանդէպ օսմ. դրօշին։ Ազգին գաւակներուն այս կարգի հայրենասիրական արտայայտութիւնները ամէնէն զօրաւոր հերքումն են թշնամի թերթերուն տարածած այն գրոյցներուն թէ երկ-

պատակութիւն և անջատողականութիւն կայ օսմ. տարրերուն միջև։»

Նոյն Տեղեկատու Դիւանին օր մը նպատակաւոր, ուրիշ օր մը անանպատակ կերպով մեզի հետ գրաղիլը, ինչպէս ըսինք, լուրջ կասկածներ արթնցուց թէ այդ հրատարակութիւններուն մէջ թաքուն նպատակ մը կայ։ Հոս յաջորդաբար կուտանք նոյն Դիւանին հրատարակած մեզի վերաբերող զեկոյցները իրենց թուականին կարգովը և իր տեսնին պիտի անդրադառնանք թէ ինչ կը նշանակէին այս հրատարակութիւնները։

Ամսաթիվ 1915 Յունվար 15ին հաղորդուածը.— Օսմ. տեղեկատու դիւանէն.— Եղիպտոսի անդր. գինուորական ուժին հրամանատար Սրբ Հօն Մաքուէլ յայտարարութիւն մը հրատարակել տալով, ըսած է թէ թշնամիի աչքով պիտի չնայուի այն «օսմ. հպատակ»ներուն որոնց ընթացքն ու անցեալը կասկածելի չէ։ Այս մասին խօսող անդր. մամուլն ալ բացայայտօրէն յիշած էթէ «այս յայտարարութենէն պիտի օգտուին Եղիպտոսի Հայերն ու Սուրիոյ քրիստոնեաները»։ Մօտ ապագայի մէջ յայտնի պիտի ըլլայ թէ Եղիպտոսի մէջ որոնք օսմ. հպատակ են և որոնք ոչ. հետեւաբար այս մասին աւելորդ կը նկատենք խորհրդածութիւններ ընել։ Միայն թէ յիշուած այս խորութիւնը որ իրաւունքը ճանչցնելու նպատակով եղած է, ուրիշ բան չնշանակեր եթէ ոչ խուսափանութիւնը այն յուր նպատակին և թշնամութեան որ հնուց ի վեր անուցուած են Անգլիացիներու կողմէ հանդէպ իրաւունքներու։ Կը բաւականանանք անգամ մը ևս հանրութեան ուշադրութեան յանձնելով վերոյիշեալ յայտարարութիւնը որ հակասութիւնն է Անգլիացիներու այն պնդումներուն թէ Ափրիկէի և Ասիոյ իրենց գաղթավայրերուն մէջ բնակող իրաւունքները հաւասարիմ և բարեկամ են իրենց։»

1915 Յունվար 18ին մամուլին հաղորդուած հետեւեալ զեկոյցը շատ բան ըսել կ'ուզէ, հերքումի ձեւին տակ և ինքնին ամենամեծ նշանակութիւնը ունի անիկա մեզի համար, որովհետեւ կը վերաբերի բուն իսկ վէճի առարկայ խնդրին.— «Ուսս թերթերը հանրային կարծիքը սխալեցնելու աշխատան անտրոյ կերպով մը կը գրեն թէ օսմ. կառավարու-

թիւնը պատերազմի մտած օրէն ի վեր Հայերը, ընդհանուր առմամբ, ամէն կարգի մարդոցներով կամաւորական Ռուս բանակներուն և ի մասնաւորի Կովկասի կողմերը գործող մասկոփ զինուորական ուժերուն և նոյն իսկ Ռուս զօրագունդերուն մէջ իրը կամաւոր մտնել չթաւալանալով, ծախքերը իրենց կողմէ վճարուելու պայմանով անկախ գունդեր կը կազմեն։ Ռուսական թերթերու այս հրատարակութիւնները ստենք մը ի վեր կ'արտատպուին արեւմտեան Եւրոպայի մամուլին մէջ եւս։ Թուրքիոյեակ մեր հայ հայրենակիցները միշտ ետ չեն կեցած օսմ. հայրենիքին հանդէպ իրենց պարտականութիւնները կատարելէ և հայրենիքին փրկութեան սիրոյն իրարու հետ մրցում կատարելու չափ ջանքեր թափող և անձնուիրութիւններ ընող բոլոր օսմ. ցեղերու մէջեւ, Հայերու չատ ուշադրութիւնը յիշատակութեան արժանի իրողութիւն մըն է և ապացուցուած նիւթական գործերով։ Այս այսպէս բլլալով հանդերձ, ուստ թերթերուն և անմնցմէ առնելով գրող անգլ. մամուլին, առանց մասնանչելու երկիրն ու հպատակութիւնը, բոլոր Հայերը Ռուս սէրութեան բարեկամ և օժանդակ ցոյց տալու նպատակը ուրիշ բանի կարելի չէ վերագրել, եթէ ոչ երկպառակութիւն սերմանելու ընդդէմ ունեցող դիտում մը, որով կ'ուզեն օսմ. քաղաքներու իսլամական հանրային կարծիքին մէջ վարանում առաջ բերել մեր հայրենակիցները եղող Հայերուն նկատմամբ։»

Անաւարիկ նոյն դիւանէն Յունվար 19 թիւով նոր գեկոյց մը դարձեալ մեզի համար, այս անգամ բոլորովին ուրիշ աթոռոյ։— Առեւտրական նպատակներով Վլատոնի և Մանչէսթրի պէս մեծ քաղաքներու մէջ գտնուող մեր հայ հայրենակիցներու նկատմամբ անգլ. ոստիկանութեան զորդ դրած քննութիւնները չարմն ու սասմանը բոլորովին անցած են։ «Թշնամի հպատակներ» նկատուող այս դժբաղդներու ոչ ոքի հետ չեն կրնար առեւտուր ընել։ Մէկ տեղէն ուրիշ տեղ մը երթալու համար ամէն հայ պարտաւոր է ոստիկանութենէն արտօնագիր առնել և ամէն ճամբորդութեան ատեն վերանորոգել զայն։ Կիներէ, տղոցմէ և ծերերէ դատ հիւանդ մարդիկը եւս նոյն արտօնագիրը ձեռք բերելու համար— հոգ չէ

թէ ստիկանութեան պահականոցը չատ հեռուն գտնուի— պարտաւոր են անձամբ դիմում կատարելու։ Անտառողները ամիս մը բանտարկութեան և քսան ոսկի տուգանքի դատապարտուած են։ Ասկէ զատ Թումայեան անուն կնոջ մը ազատական օրէնքներու միջոցով ըրած աղիողորմ աղաղակներն ու իր ազգականներուն միջոցաւ կատարութեան մատ եղած բարեխօսութիւնները ապարդիւն մնացած են։ Անգլիա բնակող և մեծ մասը պատուաւոր ու ջանադիր վաճառականներ եղող օսմ. Հայերու նկատմամբ պատչաճ տեսնուած այս ընթացքը ցոյց կուտայ հնուց ի վեր չատ ալ չհասկցուած ճշմարտութիւն մը որ ուրիշ բան չէ եթէ ոչ սա թէ Անգլիոյ կողմէ Հայերու մասին ցոյց տրուած «մարդասիրական» համակրութիւնն ու պաշտպանութիւնը առաջ եկած է լոկ քաղաքական դիտումներէ, ինչպէս նաև այն թէ Անգլիա օսմ. ցեղերէն մէկը պաշտպանելով և միւսը ամբաստանելով երկպառակութիւն և խռովութիւն կը սերմանէր և հետեւաբար այս կերպով նպատակ ունէր օսմ. տէրութեան գործերուն միջամտել իր սիրաշահող։

Երբ իրարու հետ բաղդատենք Անգլիոյ մէջ օսմ. հպատակներու հանդէպ գործ դրուած այս նեղացուցիչ ընթացքը և ասոր փոխարէն Թուրքիա բնակող պատերազմիկ տէրութեանց հպատակներուն ենթակայ եղած բարեացակամ արտօնութիւնները որոնցմէ կ'օգտուին դեռ մինչեւ սա վայրկեանս, այս բաղդատութիւնը կրնայ երեւան բերել թէ այս երկու երկիրներէն ո՞րն է որ աւելի օժտուած է քաղաքակրթական զգացումներով։

Դ.

ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԵՆԷՆ ԱՆՄԻՋԱՊԷՍ ԱՌԱՋ

Սահակ վրդ.ի ապաստութիւնը.— Թրանց-Եօզէֆ կայսր եւ Ստեփանոս Արք.— Իրիներեան կեդր. մարմնի գաղտնի նիստը. — Իրիներեան առաջարկը Հ. Յ. Դաշնակցութեան. — Տեղահանութեան որոշումը.— Էնվէրի զինուորական նամակը.— Քանի կախաղաններ.— Հրաւէր Պոլսոյ Նուպարի.— Վանայ դեպքերը։

Այս խորհրդաւոր հրամաբակութիւնները մէկ կողմէ և Երզնկայի մեծատէր առաջնորդ Սահակ Ծ. Վրդ. Օտապաշեանի ապաստութիւնը մէս կողմէ կարելի չէր վերագրել պարզ դիպուածի և անշուշտ որ քաղաքական յետին նպատակ մը կը հետապնդուէր։

Սահակ վրդ.ի ապաստութեան քաղաքական հանգամանքը այնքան բացորոշ էր որ Ծ. Դարանիսարի առաջնորդին կազմած մէկ հիմնաթի տեղեկագրին համաձայն ոճրագործ չէթէներուն բաւական ճամբայ հետապնդած էին Սահակ Վրդ.ը և ապաստութենէն հետ, փոխանակ վերջնական գրպանը դանուող 130 ոսկիի չափ գումարը, կորած ասրած էին «մաքէի» ին ներսի գրպանը և՝ անոնց մէջ գտնուող յուշատետրը։ Այս ապաստութիւնը իսոր յուզում պատճառեց Հայ ժողովուրդին, որ սակայն առանց կրնայնելու իր պարարբութիւնը շարունակեց իր հայրենասիրական գործը և մանաւանդ Երզնկայի վանականներն էին որ իրենց ապրանքը նուիրած էին ազգ, կառավարութեան, երկրագործները՝ իրենց աշխատութիւնները, իսկ Էմնաի ժողովուրդ՝ ինչ որ կարելի էր։

Առկէ զատ Երզնկացիները սարաւարդած էին 300 վերմակ և 310 բարձ։ Հիւանդանոց մը հաստատելու համար։ Նոյնը և աւելին բրած էին գրէթէ բոլոր թեմերն ու վիճակները։ Աւելի բլլալով նշանակուած էր 1000 «ֆորդա»։ Այս ծա-

ռայութեանց փոխարէն կառավարութիւնը ներքին գաւառներուն մէջ դրեթէ անփոփոխ կը պահէր իր քաղաքականութիւնը հանդէպ Հայերուն և նոյն իսկ կը ծանրացնէր ալ զայն։ Եւ եթէ Զօհրապի հուժկու պաշտպանութեան վրայ անպարտ արձակեց Գոլոց Եղեռնագործ տեսանին ազգեր գաղուստ 19 հայ վաճառականները — որոնք ամբաստանուած էին իբր ապստամբ եւ դիւրութիւններ տուող հայ «հրատարակիչներու», տարիկա խարտոսիկ երեւոյթ մը էր և մայրաքաղաքին մէջ չէր ուզեր փաստեր տալ թէ հայանդգամ քաղաքականութիւն մը ունի։ Այնկա կ'ըլլար Փետրվարի մէջ։ Հանդէպ Թուրք կառավարութեան մեր ազգին կողմէ բռնուած անկեղծ քաղաքականութենէն զատ Գաստիարքարան պէտք տեսած էր «շոյել»ու նաև Գերմանիան և Աւստրիան։ Գաստիարքարան սիրալիր յարաբերութիւններ կը մշակէր այս երկու դեսպանատուններուն հետ։ Իսկ Իզմիրի առաջնորդ Ստեփաննոս Արք. 1915 փետր. 5ին Աւստրիոյ Ցիրանց-Եօզէֆ կայսեր ծննդեան 68 դ. տարեդարձին առթիւ քաշած իր մէկ հեռագրին մէջ կրնէր բառ առ բառ.—«Հայոգութիւն ակնածուր պետութեան փառքին և յաջողութեան և ձեր մեծ կայսրութեան հաւատարիմ ժողովուրդներուն ուրախութեան համար կ'ուղեմ ամէնէն աւելի ջերմ մաղթանքներս։» Կայսրը շնորհակալութիւն յայտնած էր անկեղծ ոճով։ Իսկ թէ ո՞ւրիկ էր Ստեփանոս Արք.ի ծանօթութիւնը կայսեր հետ, պարզենք. 1864ի դէպքերուն առթիւ Թուրքիա ապաստանած մանաւանդ Լեղափոխականներու թաղուած էին Իզմիրի ազգ. գերեզմանատան մէջ։ Անոնց ամիսներու փոխադրելու համար մանաւանդ կառավարութեան կողմէ պատրաստութիւն մը եկած էր Իզմիրի։ Առաջնորդը հոգեւոր դասուն յատուկ պաշտօն կատարած էր փոխադրութեան պահուն։ Ստեփաննոս Արք.ի ցոյց տուած բարեացակամութիւնը զոհ թողած էր կայսրը որ շնորհակալութեան հեռագրով մը մէկտեղ 300 ֆրանս. ոսկի նուէր ղրկած էր Յովակիմեան Արքեպիսկոպոսին։

Այս բոլոր ջանքերը կը թափուէին ամենաանչան կասկած մը իսկ չհրաւիրելու համար մեր վրայ։ Սակայն Փետր. 10ին Տուժային մէջ Ռուսիոյ արտաքին գործերու նախարար Սա-

զանօթի արտասանած քաղաքական մեծ ճառին մէջ Հայոց մասին եղած գնահատական յայտարարութիւնները չատ աւելի զժուար դիրքի մը մէջ դրին թրքաբնակ Հայերը և կառավարութիւնը սկսաւ իր «Տեղեկատու դիւան»ին միջոցով դոց ակնարկութիւններով նոր դրդռութիւններ ընել, այնպէս ցոյց տալով թէ Կովկասի քրիստոնեաները, ի մա՛ Հայերը անխնայ կը թաւանեն ու կը ջարդեն նոյն չրջանի իսլամ ժողովուրդը։ Իթթիհատի կեդրոնական պատասխանատու Մարմինը երեք օր վրայէ վրայ խիստ դաղանի նիստեր դումարեց, որոչելու համար թէ ի՞նչ միջոցներ պէտք է ձեռք առնել Հայերուն դէմ, կանխելու համար անոնց հաւանական ընդհանուր մէկ ապստամբութիւնը։ Աւելորդ է ըսել թէ այս նիստերուն չուզեցին որ մասնակցի նոյն մարմնին կարկառուն անդամներէն Պետրոս էֆ. Հալաճեանը որ զուտ հայկական խնդրի մը կրնար կասկածելի ըլլալ և ժողովին որոչումը թերեւս յայտնէր Հ. Յ. Դաշնակցութեան, որուն հետ մօտիկ յարաբերութիւններ ունէր։

Մանաւոր կերպով քաղած վաւերական տեղեկութիւններուս համաձայն՝ այս նիստերուն փոխն ի փոխ նախագահած են Թալէաթ և Զիա Կէօլք Ալփ, ամենէն ազդեցիկ անդամները Իթթիհատին։ Այդ ժողովներուն մէջ ամենէն աւելի չորհինգ հոգի են — Թալէաթ, Զիա Կէօք Ալփ, Միտհատ Շիւքրի, Տօքթ. Պէհաէտտին Շաքիր և տօքթ. Նազիմ— որոնք առաջարկած են մէկ անդամէն արմատապէս լուծել հարցը, անխնայ կոտորելով Հայերը, առանց սեռի և տարիքի խտրութեան։ Իսկ կ'ըսուի թէ այս չորսին դէմ եղած են Հիւսէյին Ճահիտ, Փարա Փէմալ և Խալիլ, որոնք առաջարկած են բաւականանալ միայն Կովկասի ամենամօտ երեք նահանգներու՝ Էրզրումի, Վանայ և Պիթլիսի Հայերը տեղահան ընելով և բերելով աւելի տաղին։

Հոս կուտանք իրենց միջեւ տեղի ունեցած վիճաբանութիւնը, նոյն վաւերական աղբիւրէն քաղելով, որչափ ան կարելի եղած է միտք պահել։

Թալէաթ.— Ճահիտ եղբօր դիտել կուտամ թէ մենք պատերազմի մտնելով բացարձակ ապահովութիւն ունինք թէ յաղթական դուրս պիտի գանք։ Գերմանները իրենց չահուն

համար այսօր դիմած են մեր օժանդակութեան, սակայն ինչ վատառութիւն ունիք որ պաղը պատերազմը չտեղէ եւ ոչ պիտի չլքին մեզի և մեզ կարկառեն Հայերուն և Յոյներուն, քանի որ պէտք չէ իրարմէ պահենք թէ այս երկրին կենսունակ տարրը անոնք են, թէ՛ խելքով, թէ ճարտարարուեստով, թէ՛ վաճառականութիւնով և ամէն ինչով։ Մինչդեռ մենք պաչտօնեայ և սպայ ենք միայն։

Զիա Կեօք Ալփ.— Սա պարդան ալ պէտք է նկատի ունենալ թէ Յունաստան միշտ կասկածելի է և օր մը չէ օր մը պիտի պատերազմի մեզի դէմ։ Հայերուն դիմաց տարուածը իջեցնելով լուսցուցած պիտի ըլլանք մեր բոլոր ընդդիմադիրները և Հայոց հանդէպ բռնուած քաղաքականութիւնը մղձաւանջը պիտի ըլլայ։ Յունաստանին որ անշուշտ պիտի Հուզէ Հայերուն վիճակին մասնուած տեսնել Թուրքիա բնակող երկու միլիոնէ աւելի Յոյները։

Բ.—Կ'ընդունիմ որ Թալէաթպէյի և ձեր տեսակէտը իրաւացի կրնայ ըլլալ, սակայն միշտ խորհինք հակառակը եւ տեսնենք։ Ատոնուած մի արացէ կոծնցնենք պատերազմը, պարզապէս մնանկացած պիտի ըլլանք մեր ձեռքին խակ։ Հայերը ես ձեզմէ շատ աւելի լաւ կը ճանչնամ։ զանոնք թիչ մը չտիրելով։ անոնց հինգ պահանջին դէմ մէկը զորձադ։ եղով կրնանք միշտ սիրաչահել զանոնք։ Այո՛, զգուշութեան համար տեղատանութիւն կատարենք և սակայն չՁարդենք այնպիսի տարր մը զոր օր մը իսլամացնելով ալ կրնանք չտաղորձել։

Քարա Բեմալ.—Մի՛մոռնաք որ մեր կուսակցութեան ծրագրին մէկ որոշ տրամադրութեան համաձայն՝ դաւառի մեր պատասխանատու–պատուիրակները եթէ չհաւանին, չենք կրնար հոս տրուած որոշում մը պարտադրել ամենքին։ Նախ առնենք անոնց կարծիքը այս մասին և ապա տնօրինենք կարգը։

Պեհասէսիի Շահիր.— Ես այժմէն կրնամ հաւատալ Բէյմալ պէյ եղբօրս թէ դաւառի մեր պատուիրակները կը համաձայնին մեր որոշման, ո՛րքան ալ ապակեղծոնացման դրութեան հետևինք ներքնապէս։

Տօքթ. Նազըմ.— Կը զարմանամ որ մեր ընկերներն ո-

մանք դեռ պաշտպանութեան խօսքեր կ'ընեն Հայերուն համար, երբ Կովկասեան սահմանին վրայ նոյն Հայերն են որ խերը կ'անիծեն մեր բանակին և թոյլ չեն տար որ մըտնենք ռուսական հողը։ Ռուսիոյ մէջ կանոնաւոր զինուորէն զատ հազարաւոր կամաւորներ կ'արձանագրուին մեզի դէմ, մինչդեռ հոս հազարաւոր Հայեր դասալիք կը պտտին։ Պէտք է արմատէն լուծել հայկական հարցը, բնաջնջելով ազգը ամբողջովին և կը կարծեմ արտայայտած ըլլալ նաև կարծիքը Պէհա պէյի երբ ըսեմ թէ մենք երկուքս գլուխ կը հանենք այս գործը, կը բաւէ որ դուք որոշէք։

Խալիլ.— Մի՛ մոռնաք որ այս պատերազմը թղթախաղ մըն է, որուն մէջ պէտք է նկատի ունենալ նաև կորուստը։ Գուլկարիա այսօր դեռ չէ ճշտած իր դիրքը, վաղը կրնայ մեզի դէմ ելլել և Երրեակ Համաձայնութիւնը անոր միջոցով և ճամբով ոչ միայն կը ճնշէ մեզի, այլ Գոլիսի ճամբով բացած կ'ըլլայ Պերլինի ճամբան ալ ու չահիլ պատերազմը։ Ի՞նչ արդիւնք ձեռք պիտի բերուի բնաջնջելով Հայերը. արմատապէս լուծե՞լ Հայաստանի խնդիրը, բայց չէ՞ որ Համաձայնութիւնը չահած պարագային Արեւելեան Անատոլուն ձեռքը պիտի անցնի Ռուսիոյ։ Հայերը բնաջնջելով կը կարծեմ որ աւելի ծանրացուցած պիտի ըլլանք, յետ հաշտութեան, մեր երկրին վիճակը և թերեւս աւելի ծանր պայմաններ դնեն մեզի։

Զիա Կեօք Ալփ.— Գերմանիա մեզի ամէն հաւաստիք տուած է թէ Գուլկարիա պիտի կռուի մեր կողքին. այդ կողմէ վախ չունինք. հապա եթէ Հայերը Ռուսիոյ թելադրութեամբ ներքին խռովութիւններ յարուցանե՞ն և մեր գործը դժուարացնեն։

Թալէաթ.— Իբր ներքին գործերու նախարար, ես ի հարկին իմ անձնական պատասխանատուութեամբս պիտի գործադրեմ այն ինչ որ յարմար կը տեսնեմ Հայերու նկատմամբ։ Իրա՛ւ է, հիմակուհիմա հաւատարիմ կ'երեւան, բայց Դաշնակցութիւնը վաղը կրնայ փոխել իր «թաքթիք»ը։ Նոյն կուսակցութիւնը հազիւ թէ վերջացուց իր Էրզրումի մէջ գումարած Համաժողովը, մենք հարցուցինք նոյն կու-

սակցութեան թէ Ռուսիոյ դէմ պատերազմի մը պարագային մեզի հետ պիտի քալէ՞ Ռուսիոյ դէմ։ Տրուած պատասխանը շատ յոյս չներշնչեր։ Դաշնակցութիւնը վճռապէս պատասխանեց թէ չկրնար Կովկասի մէջ ապստամբութիւն մը հանել Ռուսիոյ դէմ։ Իսկ Թուրքիոյ մէջ իր դերը պիտի ըլլայ յորդոր կարդալ որ Հայերը զինուորագրուին ինչպէս նաև դիւրութիւններ տան մեր կառավարութեան։ Մինչդեռ նոյն Դաշնակցութիւնը ձեռքի տակէ կամաւորներ կը ղրկէ Կովկասի ճակատը իր ամենանշանաւոր պետերուն առաջնորդութեամբ։

Այս խորհրդակցութիւններէն ետքն է, որ որոշում տրուած է տեղահան ընել Հայերը, պայմանաւ որ այս մասին կարծիքը առնուի իւրաքանչիւր գաւառի Իթթիհատի պատասխանատու-պատուիրակներուն։ Գործադրութիւնը կը յանձնուի կառավարութեան։

Մինչ Իթթիհատը գաղտնի նիստին մէջ այսչափ ծանրակշիռ որոշում մը կուտար, միւս կողմէ միջոցներ ձեռք կ՚առնուէին քնացնելու համար Պատրիարքարանն ու քաղաքական կուսակցութիւնները։ Այդ միջոցներէն մէկն էր պատերազմ. նախարար Ինվէրի սա՛ նամակը զոր ղրկած էր Գոնիայի առաջնորդ Գարեգին վրդ.-ի, անոր այցելութեան փոխարէն.

«Կը ցաւիմ որ վերջերս Գոնիա գտնուելուս առթիւ Ձեր Գերապատուութեան հետ չկրցայ տեսնուիլ, բայց ստացայ Ձեր կողմէ իմ մասիս այնքան գնահատական գրութիւնը։ Ասոր համար իմ շնորհակալութիւնս յայտնելով հանդերձ կուզամ յայտարարելու թէ ներկայ պատերազմին մէջ օսմանցի հայ զինուորները ռազմադաշտին վրայ իրենց ծառայութիւնը լիուլի պարտաճանաչութիւնով կը կատարեն, իրողութիւն մը որուն անձամբ ականատես եղած եմ։

«Ուստի կը խնդրեմ որ հաղորդէք ուր որ պէտք է այս առթիւ իմ գոհունակութիւնս ու շնորհակալութիւնս Հայ ազգին, որ արդէն ի վաղուց անտի ծանօթ է իր կատարեալ հաւատարմութեամբը, հանդէպ օսմ. կայս. կառավարութեան։»

1915 Մարտ 9ին Հելլէն վարչապետ Վէնիզէլոսի անկումը և Կունարիի անոր յաջորդ նշանակումը նոր ուժ մը տուաւ կառավարութեան որ այդ անկումին մէջ կը տեսնէր ամբողջ քաղաքականութեան մը փոփոխութիւնը։ Ճիշտ նոյն օրերուն էր որ Պոլսոյ մէջ առաջին անգամ ըլլալով հաւաքական ձերբակալութիւններ եղան յանձին Հնչակեաններուն։ Իսկ «Թանին» յօդուածագրքով մը որ կը կրէր «քաղաքական խեղկատակութիւն» խորագիրը։— կը խօսէր Բարիզի մէջ կազմակերպուած դաւադրութեան մը վրայ որ իբր թէ ծարքուած էր Թալէաթի կեանքին դէմ։ «Թանին» կ'ըսէր թէ ոստիկանութեան կատարած քննութեան համաձայն՝ Իթիլաֆի պաշտօնական պետ Սատրդ պէյ և Բարիզի հաշուառոր Շէրիֆի փաշան ու Կիւմիւլճինէցի Իսմայիլ Հաքգը պէյն էին որ գլուխը կը գտնուէին այդ դաւադրութեան։ Սատրդ պէյ Եգիպտոսի մէջ այս մասին յարաբերութեան մտած էր Հնչակեան կուսակցութեան յայտնի պետ Սապահ գիւլենանի հետ և բանակցած անոր հետ։ Նոյն կուսակցութեան Բէօսթէնէի մէջ գումարած Համաժողովը բաժնուած էր երկու մասի։ Սապահգիւլենանի ղեկավարութեան տակ գտնուող մասը որոշած էր ոչ-օրինական կերպով և յեղափոխական գաղտնի գործունէութիւն մը ունենալ։ Սատրդ պէյի և Սապահգիւլի միջև գոյացած համաձայնութեան հետևանքով արտասահմանէն Պոլիս զրկուած երեք «տէրբիստ»ներ առանձին դէպքեր յարուցանելով Պոլսոյ զանազան կէտերուն մէջ, ահ ու սարսափ պիտի առաջ բերէին և սպաննէին Թալէաթը։ Պետական հարուածի յաջողութեան պարագային նոր դահլիճին մէջ, միշտ ըստ «Թանին»ի, ելմտական նախարարի պաշտօնը պիտի տրուէր Սապահգիւլենանի։ Անգլիոյ պատերազմ. նախարար Լորտ Քիչէր 20000 ոսկի խոստացեր է եղեր այս մահափորձը զլուխը հանողներուն, պայմանաւ որ վերջէն վճարուի դրամը։ Սապահգիւլենան Սատրդ պէյէն մաս մը դրամ ուզեր է «տէրբիստ»ները Պոլիս զրկելու համար և առեր է 500 ոսկի։

«Թանին»ի այս հրատարակութիւնները մէկ կողմէ, Հնչակեաններու ձերբակալութիւնները, ինչպէս նաև առաջ-

նորդարաններէն հասնող այնքան մխիթարական չեղող տեղեկագիրները և մանաւանդ Պոլսոյ մտաւորականներու աքսորը միւս կողմէ սկիզբը եղաւ թրքահայութեան սարսափին, երբ մանաւանդ անոնց յաջորդեցին 15 Յունիսին Պայազիտի հրապարակը քսան Հնչակեան նահատակներու կախաղանները։

Դաւառի զանազան կողմերուն մէջ Հայոց կացութիւնը այնքան ծանրացած էր որ մէկ քանի առաջնորդներ Պոլիս դալ ուզեցին, մորթերնին փրկելու համար, սակայն Պատրիարքարանը հրաման չտուաւ։

Պոլսոյ Հայ ժողովուրդը նոր սարսափի մը մատնուեցաւ երբ 1915 Օգոստ. 12ի առտուան թերթերուն մէջ կարդաց Պատ. Ատեանի մէկ «հրաւիրագիր»ը Բարիզի Ազդ. Պատուիրակութեան պետ Պ. Պօղոս Նուպարի, որով կը հրաւիրուէր մինչեւ տասը օր ներկայանալ նոյն Ատեանին, դատուելու համար սա ամբաստանութեամբ թէ՝ «Արեւելեան նահանգներուն մէջ Հայաստան մը կազմելու համար կը գործակցի Երրեակ Համաձայնութեան, թէ՝ Էջմիածնի Կաթողիկոսին կարգադրութեամբն ու գործակցութեամբը Հայերէն նուիրահաւաքութիւն ընելով Կովկասի մէջ ռուս բանակին կամաւորներ կ՚արձանագրէ, ինչպէս նաեւ օսմ. կառավարութեան դէմ ապստամբող Հայերուն նիւթապէս և ուրիշ եղանակով օժանդակութիւններ կ՚ընէ։»

Իթթիհատի տուած որոշումը կառավարութեան կողմէ արդէն իսկ չատոնց ի վեր գործադրութեան դրուած էր։ Իսկ այս կարգի հրատարակութիւններով և միջոցներով Իթթիհատը թէ՝ միտքերը կը պատրաստէր և թէ ինքզինքը իբր թէ չքմեղացնել կ՚ուզէր։

Երեւի ճիշտ այս նպատակով էր որ Պօղոս Նուպարի ուղղուած հրաւէրին յաջորդ օրերուն Աժանս Միլլիի կողմէ մամուլին հաղորդուեցաւ Էրզրումէն քաշուած 18 Օգոստ. թուակիր հետեւեալ հեռագիրը.— «Լուսերն ու հայ հրոսախումբերը նախապէս կրակի տուին Վանի իսլամ գիւղերը և իրենց փախուստին ատեն բոլորովին հրդեհեցին հայկական թաղը։ Նոյնպէս բռնաբարեցին կիներ և երիտասարդ աղ-

Ջիկներ, Ջարդեցին ժողովուրդը և սպաննեցին այն դրժ-բախտները, որոնք ազատուած էին ամերիկեան վանքը ապաստանելով և զայն ալ հրակի տուին։»

Այսչափը իբր ընդհ. տեսութիւն ընելէ յետոյ անցնինք հիմա բուն իսկ տարագրութեան մանրամասնութիւններուն։

Ե.

ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՐՈՒԱԿԸ

Վանայ դեպքերը.— Տեղանանութեան պատրուակը.—Ցուդայի համբոյրը.— Շատախի դեպքը.— Իշխանի սպանութիւնը.— Այգեստանի հերոսական կռիւը.— Թուրքերուն փախուստը դեպի Բաղէշ.—Վանի զբաւումը Թուսերուն կողմէ։

Իթթիհատի կեդրոնը մարմնին մէջ տեղահանութեան որոշումը տալէ ետք, պէտք էր ստեղծել պատրուակ մը, արդարացնելու համար, առնուելիք կառավարական այդ ծանրակշիռ քայլը։ Պէհէտտին Շաքիր և Իթթիհատի շրջուն «բրօբրականտիստ» կօմէր Նաճի ստանձնեցին այդ պաշտօնը և խոստացան ամէն կարգի գրգռութիւն ընել՝ զաւառի մէջ, Հայերը դժգոհ ձգելով, դէպք մը առաջ բերելու նպատակով։ Իթթիհատը այս որոշումը տալով մէկտեղ, զայն գործադրելու համար ալ ստիպուած էր նկատի ունենալ մէկ քանի լուրջ պարագաներ։ Առաջին՝ կը մտածէր թէ ո՛ւրիկ պէտք է սկսիլ տեղահանութիւնը, առանց մեծ դժուարութիւն քաշելու։ Իթթիհատը գլխաւորաբար կը վախնար երկու չորս նահանգներէ ուր կը կարծէր թէ դիւրաւ անձնատուր պիտի չըլլային Հայերը և անպատճառ բաղխում պիտի առաջ

գար, հետեւաբար նախ և առաջ ճշմելու էր այդ նահանգներու հայ ազգաբնակչութիւնը։ Ատոնցմէ գլխաւորներն էին Դաշնակցութեան ամէնէն զօրաւոր եղած Վանն ու Իրզրումը, ինչպէս նաեւ խրոխտ Զէյթունն ու անվեհեր Տէօրթ Եօլը։ Ակէ զատ պէտք էր ըլլալ խիստ զգուշաւոր և նախապէս ձեռք առնել այն բոլոր միջոցները որոնց անտեսումը կրնար ամլութեան դատապարտել տեղահանութեան գործը։ Գաւառի անմխիթար կացութիւնը ո և է բարւոքում ցոյց չէր տուած, ընդհակառակն աւելի սկսած էր ծանրանալ, երբ Պոլսոյ մէջ լսեցինք թէ զէնքի տակ առնուած և խրամները զրկուած Հայ զինուորներուն զէնքերը ետ առնուած են, իսկ մեր ազգակիցները վերածուած են պարզ բանուորական վաշտերու, ամենաշարաշար աշխատանքներով մաշեցնելու համար իրենց կեանքը։ Այս երեւոյթը ա՛լ բոլորովին կասկած չթողուց թէ Հայերը երեւութական և խաբուսիկ համակրանք մը վայելելէ յետոյ սկսած էին աչքէ իյնալ։ Ասոր յաջորդեց Ապրիլ 11)24ի աքսորը Պոլիս գտնուող Հայ մտաւորականներու, ինչպէս նաեւ նամակատուներն և հեռագրատուներն արտաքսումը Հայ դրաքննիչներու։ Պատրուակը ստեղծուած էր, իբր թէ Վանի մէջ Հայերը ապստամբած էին թուրք իշխանութեան դէմ և կռնակէն պիտի դարնէին թուրք բանակը, զայն ձգելով երկու կրակի մէջտեղ։ Պարզենք այժմ թէ ի՞նչ էին Վանի դէպքերը որոնք իբր թէ ստիպած էին կառավարութիւնը նախազգուշական միջոցներ ձեռք առնելու Հայերու դէմ։ Իրաւ է թէ Զէյթունի տեղահանութիւնը սկսած էր Վանի դէպքերէն առաջ, բայց մենք հոս նախ կ՚ուզենք խօսիլ այս վերջին քաղաքին կացութեան վրայ, պզտիկ շեղում մը ընելով։

ՎԱՆԻ ՄԻՋԱԴԵՊԸ

Վանի նահանգին 342,000 բնդհ. բնակչութեան 192,000ը Հայեր էին և Իրթիհատը լուրջ վտանգ մը կը տեսնէր ռուս սահմանին չատ մօտ տեղի մը մէջ այսքան հոծ հայութիւն մը գտնուելուն մէջ։ Թալանը և կողոպուտը աւելցած էին նոյն նահանգին մէջ. երբ Համիտիէ զօրաւորները պատերազմի սկիզբին իսկ վերահպմուեցան և իրենց առաջին զօրքը եղաւ, թերադրութեամբը կեդրոնի կառավարութեան, յարձակիլ և ասարի տալ անպաշտպան հայ գիւղերը։ Թրքական բանակին դէպի Օլթի քրած առաջին յառաջխաղացումին առնն, ռուսական հողի վրայ գտնուող հայ գիւղերը թալանուեցան ու ջարդուեցան նոյն Համիտիէ հեծելազունդերուն կողմէ։

Արտանուշի և Օլթիի շրջանին մէջ։ Երկու հայ գիւղեր թալանուեցան, 1276 Հայեր սպանուեցան, 250ի չափ մանկամարդ կիներ և աղջիկներ առեւանգուեցան։ մինչ 24 հայ կիներ հերոսական մահով մը անձնասպան եղան, պատիւնին վրայ չտալու համար։ Արդուլինի գիւղերուն մէջ ալ ջարդեր կազմակերպեցին և նոյն իսկ 10ի չափ նոյնանգացի սեծահարուստ Հայ-Կաթոլիկներ տեղահան ըրին և իրը քաղաքային զերի բերին Դոնիայի Բոչ-Հիսարը։ Թրքական բանակին այս յառաջխաղացման միջոցին սպանուած Կովկասահայերուն թիւը, ըստ Տօքթ. Լէփսիուսի, կը հասնի 7000ի։ Այս դէպքերէն զատ, թուրք կառավարութեան հրամանով Ջարդուեցան և թալանուեցան Ալաչկերտ-Տիսանի-Պայազիտի շրջանին մէջ գտնուող 50 հայ գիւղեր։ Այս ջարդին և թալանին մէջ դլխաւոր դերը կատարեցին Համիտիէի երեք չէյխեր՝ Մուսա, Ասպիլ Մէհմետ և Խալիլ։ Այս ջարդերուն հետեւանքով էր որ մէկ քանի շրջաններու քրիստոնեայ մարդաբնակութիւնը սկսաւ փախչիլ զանգուածային դաղթով, դէպի ռուսական սահմանը։ Այս դէպքերը տեղի կ'ունենային Ապրիլի սկիզբները, երբ նոյն միջոցին 60,000ի չափ փա-

խստականոններ, մեծ մասով կիներ և պզտիկներ, հաւաքուած էին Արաքսի հովիտը։ Վանի նահանգին պարսիկ սահմանգլուխին վրայ ևս նմանօրինակ դէպքեր տեղի կ'ունենային։ Ճիշդ այս օրերուն զուգադիպեցաւ դէպի Վան ռուսական յարձակողականը։ Նահանգին 3000ի չափ ռուսիկան-դինուորները փոխանակ «թշնամի»ին դէմ կռուելու, գրաւած էին թալանելու հայ գիւղերը։ Կուսակալը հրամայած էր ամենախիստ վարմունք ցոյց տալ հանդէպ Հայերուն։ Կաւաչի կառավարիչը յայտնի գրգռութիւն մը ընելով, պատճառ տուաւ նոր ջարդի մը։ Հայերը կրկին համբերեցին, բայց այս անգամ պահանջեցին որ պաշտօնանկ ըլլայ նոյն կառավարիչը։ Վանի ոգրացեալ նահատակ երեսփոխանը՝ Վռամեան դիմած էր կուսակալ Ճէվտէթի և Թուրք իշխանութեանց ուշադրութիւնը հրաւիրած էր այս դէպքերու հետեւանքներուն վրայ։ Սակայն Ճէվտէթ կարեւորութիւն չէր տուած։ Սալմասէն վերադարձէն ետքն էր որ Ինվէրի քեռայրը եղող Ճէվտէթ, սիրալիր ընդունելութիւն ըրաւ իրեն բարի գալուստի այցելութիւն տուող հայ պետերուն և խոստացաւ անոնց՝ «դադրեցնել գիւղերու աւարառութիւնները և հատուցում ընել անոնց որոնք թալանուած էին»։

Այս խօսքերէն քանի մը օր ետքն էր որ նոյն չանսատակ Ճէվտէթը Թուրք երեւելիներու մէջ զումարումին մէջ ըսած էր բառ առ բառ հետեւեալ խօսքերը.— «Պարպատականի (Պարսկաստան) Հայերը և Սուրիացիները մարքերին հիմապէտք է միւնոյն կերպով չարմիք Վանի Հայերուն մասին ալ»։ Ճէվտէթ երեսանց խիստ հանոյակատար վերաբերմունք կ'ուենենար Վանի հայութեանը գլխաւոր ղեկավարներէն Վռամեանի, Իշխանի և Արամի հանդէպ և միշտ կը խնդրէր անոնցմէ որ գործակցին իրեն, կարգը պահպանելու համար։ Ճանճանուսմիր կազմուեցան և զրկուեցան գիւղերը, յորդորելու համար քիւրտերը որ դադրեցնեն ամէն հայածանք։ Իրզրումէն ուղուած օգնական ուժին ժամանումին վրայ, այլեւս բոլորովին պատեցաւ Ճէվտէթի դիմակը և մէջտեղ եկան անոր դիտաւորութիւնները։ Պոլսոյ մտաւորականները

ձերբակալուած էին Ապրիլ 11ին (Հ. Տ.), երբ տակաւին ո՛եւ է դէպք չէր պատահած Վանի մէջ, Հայերու զրգռութիւնով։ Ապրիլ 14ին (Հ. Տ.) է որ Շատախի մէջ ձերբակալուեցաւ Յովսէփ անուն դաշնակցական մը։ Անոր բարեկամները ուզեցին ազատել զայն։ Ճիշդ այս պահուն էր որ արիւնալի չփոթութիւն մը ծագեցաւ, որովհետև կառավարական ուժերը խաղաղ ցոյց մը ընելու համար հաւաքուած բազմութեան վրայ զէնք պարպած էին։ Կուսակցին համար ստեղծուած էր պատրուակը. այս դէպքին վրայ անմիջապէս իր մօտ կանչեց Դաշնակցական երեք պետերը՝ Վռամեանը, Իշխանը և Արամը և խնդրեց անոնցմէ երթալ ոստիկանապետին հետ Շատախ, կարգադրելու համար վէճը։ Դաշնակցականներուն որոշումով դէպի Շատախ ճամբայ ելան Իշխանը և երեք Հայեր՝ Վահան, Բոգոդ և Մինրան։ Ոստիկանները որ կ՚ընկերանար անոնց, մէկ քանի չէրքէզ ոստիկան-զինուորներ առաւ հետը։ Ճամբան, Հայոց Ձոր հոմանի մէջ, գիւղերեցին Հիրջ գիւղը։ Երբ չորս Հայերը քնացան, ոստիկանութեան տնօրէնը չէրքէզներուն ձեռքով զանոնք սպաննել տուաւ քնացած տեղերնին։ Յաջորդ օրուան առաւօտուն, նախ քան այս չորս Հայերուն սպանութեան վերաբերեալ ըլլալը, Վանի կուսակալ Ճէվտէթ, կանչել տուաւ միւս երկու հայ պետերը՝ Վռամեանն և Արամը։ Այս վերջինը դիպուածաւ բացակայ էր։ Վռամեան կատարեալ վստահութեամբ գնաց տեսնել կուսակալը և ձերբակալուեցաւ այնվայրկեանին ուր ոտքը կառավարչատան սենեակն ներս կը դնէր։ Կուսակալը խոյսն զայն ձեռնակապով Բաղէշ կը դրկէ։ Բաղէշէն, ուր Վանի երեսփոխանի իր հանգամանքով մասնաւորապէս յարգուած էր, փոխադրուեցաւ դէպի Տիգրանակերտ և Համրան սպաննուեցաւ։

Նոյն այդ առտուն, վալի Ճէվտէթ, կը պատրաստէր երկու հայ թաղերու դէմ յարձակում մը և թնդանօթները այդ թաղերուն դէմ դիրքի մը վրայ դնել կուտար։ Այդ միջոցին, Վանի մէջ 10-15 հին դրութեամբ թնդանօթներ կային, նոյնպէս նոր գնդացիրներ, որոնք վերջերս, զինուորական զօրամատակովմը Կարինէն բերուած էին։ Ճիշտ

այն պատուն երբ կուսակալը կը ՀԱՆար գլխաւորները ձեռք անցընել, ՀԱրդերը սկսած էին Արճէշի և Հայոց-Զորի գիւղերուն մէջ։ Վանի Հայերը ուրիշ բանի չէին կրնար սպասել, բայց եթէ տեսնել որ իրենց դէմ ալ ՀԱրդը հրամանագրուի։ Անոնք նոնիսկ լսած էին թէ կուսակալը Կարինէն 6-7000 ձիաւոր ղարդ ուղած է։ Հետզհետէ Հայերու կացութիւնը ա՛լ աւելի տագնապալի կը դառնար։

Հիմա կուսանք պատմութիւնը այն ամերիկացի Միսիոնարին որ ատկէց վերջ տեղի ունեցած դէպքերուն մէջ գտնուած է։ Այս դէպքերը հաստատուած են նաև գերման որբանոցի տնօրէն Շէֆերրի կողմէ։ — «... Վան քաղաքը 50,000ընակիչ ունէր, որոնց երեք հինգերորդը Հայեր էին և երկու հինգերորդը՝ Թուրքեր։ «Էին» կ՝ըսեմ, որովհետեւ, անկից ի վեր համեմատութիւնները բոլորովին փոխուած են։ Հայերու գլխաւորներն էին Վռամեան, Իշխան և Արամ, Դաշնակցական կուսակցութեան լիտրները։ Զօրաշարժէն ի վեր, վերջին աշնան և ձմեռուան ընթացքին, Հայերը խուզարկութեան պատրուակին տակ, ամէնէն զէշ կերպով թալանուած էին։ Հարուստ մարդիկ փճացան և աղքատները ամէնէն կատարեալ կարօտութեան մատնուեցան։ Թուրք բանակի հայ զինուորները անփութութեանց առարկայ դարձան, շատ անբաւական չափով սնունդ տրուեցաւ սնունց, սոխպեցին զիրենք ամէնէն սոսրին աշխատութիւնները կատարելու, և ինչ որ ամէնէն զէշն է, զրկուեցան ամէն զէնքէ, այնպէս որ իրենց ժողեանդ իսկամ ընկերներուն քմահաճոյքին յանձնուեցան։ Ուրեմն պէտք չէ զարմանալ որ ամէն անոնք որոնք կրնային, ինքզինքնին ազատած ըլլան պէտք է փնարելով և ուրիշներ ալ դասալիք եղած ըլլան։ Առաջուընէ կը դուշակէինք մենք, թէ ընդհարումը պիտի գայ։ Բայց Դաշնակցականները, զարմանալի վերապահութեամբ և խոհեմութեամբ վարուեցան, եռեւեփող երիտասարդութեան վրայ իշխեցին, չրջուն պահակախումբեր գրին փողոցներուն մէջ, չփոթութիւններու առաջքը առնելու համար, և հրամանգ տուին գիւղացիներուն որ նախամեծար համարեն լռութեամբ հանդուրժել քան թողուլ որ մէկ կամ միւս գիւղը

կրակի տրուի, կամ թէ ինքզինքին պաշտպանելով պանրուակ մը հայթայթած ըլլան ջարդերու։

Հակառակ անոր որ ռուս պատերազմի առաջին օրէն Տօքթ. Ճշրը ընդունած և դարմանած ըլլայ բազմաթիւ թուրք վիրաւոր զինուորներ, կառավարութիւնը աշխատեցաւ ցուզարկութեան ենթարկել ամերիկեան դեղարանի բոլոր դեղերը և հիւանդանոցը գոցելու։ Ակից զատ Օր. Մաք Փլարէն և գերման սրբանոցէն քոյր Մարթա, դեկտեմբերի մէջ սկսած էին վիրաւորները խնամել թուրք զինուորական հիւանդանոցին մէջ, որ մեր հատատութիւններէն մէկ ու կէս անգլիական մղոն հեռու էր։ Հիւանդանոցի մը մէջ որ հիւանդապահուհի չունէր և անկարգութեան վիճակ մը կը պարզէր։

Երբ ճէվատէթ պէյ, վիլայէթին ընդհ. կառավարիչը, Իռուս ատմանագրուխի կռիւներէն վերադարձաւ գարնան առաջին շաբաթներուն, ամէն մարդ զգաց թէ չուտով բան մը տեղի պիտի ունենար։ Իրաւ ալ այդպէս էր։ Հայերէն 3000 զինուոր պահանջեց։ Ասոնք ծայր աստիճան հոգի մէջ էին խաղաղութիւնը պահպանելու համար, այնպէս որ խոստացան ընթացք տալ իր պահանջումին։ Բայց ճիշտ այդ պահուն Շատախի մարդին մէջ, Թուրքերուն և Հայերուն միջև կռիւ ծագած էր, և ճէվատէթ պէյ ուզեց որ Իշխան երեք ծանօթ Դաշնակցականներու հետ հոն երթայ, անդորրութիւնը հաստատելու համար։ Զորոն ալ, ճամբան, դաւաճանօրէն սպաննուեցան։ 16 Ապրիլ ուրբաթ օրը պատահած էր այս։ Այն ատեն ճէվատէթ իր մօտ կանչեց Վռամեանը, իրեն հետ խորհրդակցութիւն մը ունենալու պատրուակին տակ, և ձերբակալել տալով տարաբարեց։ Դաշնակցականները գիտէին հիմա թէ չէին կարող ճէվատէթ պէյին վստահիլ, և հետեւապէս անկարելի էր իրենց, անոր ուղած 3000 մարդիկը տալու։ Ըսին թէ 400 հոգի պիտի տան, և միւսներուն համար ալ մաս առ մաս զինուորական պէտք պիտի վճարեն։ Բայց կուսակալը յայտարարեց թէ ինքը մարդու պէտք ունէր և ոչ թէ դրամի, և այլապէս յարձակում պիտի գործէր քաղաքին վրայ։ Մէկ քանի հայեր խնդրեցին Տօքթ. Ճշրէն և Պրն. Եէրրոյէն, երթալ տեսնել ճէվատէթ պէյը, և փորձել զայն հանդարտ-

տեղեր։ Ճամբան սպայի մը հանդիպեցան որ զրկուած էր զիրենք կանչելու։ Կուսակալը անխախտ էր իր որոշումին մէջ։ Ոչ մեծ միայն հնազանդիլ։ ան կրնար ամէն պարագայի ներքեւ կերպով խորտակել ընդդիմութիւնը, պատուհասել նախ Շատախը և յետոյ Վանի գործը ձեռք առնել։ Բայց եթէ Հայերը միակ զնդակ մը արձակէին, ասիկա իրեն համար պիտի ըլլար յարձակումի ազդանշանը։ Կուսակալը կուզէր 50 զինուորով պահակախումբ մը դնել հեկեղու համար ամերիկեան հաստատութեանց և անմիջական պատասխան մը կը պահանջէր երբ Տօքթ. Ըշրը յաջորդ երկուշաբթի օրը նորէն տեսաւ կուսակալը։ Այս վերջինը հարցուց իրեն թէ պահակախումբը զրկէ Տօքթ. Ըշրը իրեն թողուց այս մասին որուելիք որոշումը և մեղի երթիք պահակախումբ չեկաւ։

1915 ապրիլ 20-ի երեքշաբթի օրը իրիկուան ժամը 6-ին առաւեսսրը մէկ քանի թուրք զինուորներ փարձեցին բռնել կին մը որ քաղաք գացող կիներու խումբի մը մաս կը կազմէր, կիներ փախան։ Այս միջոցին վրայ հասան հայ զինուորները և հարցուցին թէ ինչ կուզէին Թուրքերը։ Թուրք զինուորները կրակ բրին անոնց վրայ և սպանեցին։ Պրն. Ըշրէօրբի ականատես վկան եղաւ այս դէպքին որուն վրայ թշնամութիւնները սկսան։ Ամբողջ իրիկունը հրացանաձգութիւն տեղի ունեցաւ և նոյն առեն միջնաբերդէն տեսական թնդանօթաձգութիւն մը սկսաւ ամրացած քաղաքին դէմ, որուն Այդեստանի հետ բոլոր հաղորդակցութիւնները խզուած էին։

Դիւրը ամէն կողմ տուներ բոցերու մէջ էին։ Այդեստանի մէջ բնակող Հայերուն թիւը 30000 էր մինչդեռ ներքին ամրացած քաղաքամասին մէջ բնակող հայ ազգաբնակչութիւնը բաւական սահմանափակ թիւ մը ունէր, Այդեստանը պաշտպանուած էր զիրքերով, պաշտպանողներն 1500 հոգի միայն կրցան հրացանով զինուիլ։ Նոյնքան մին ալ հրաղէն կար, իրենց ուղմամթիթի պարարը քիչ էր որով շատ խնայողութեամբ կը գործածէին և ամէն հնարքի կը դիմէին որպէս զի յարձակողները ապառեն իրենց ուղմամթիթը։ Սկսան գնդակ փամփուշտ և վառօդ ալ պատրաստել։ Ժամանակ մը վերջը 3 հրացանագ ալ չինեցին, յայտարարութիւն մը զրկեցին Թուր-

յերուն հաղորդելով անոնց թէ իրենք ոչ մէկ բան չունէին անոնց դէմ այլ միայն կուսակալին դէմ դառնացած էին, եթէ ճէվտէթը երթար իրենց յարաբերութիւնները կրնային վերստին խաղաղ և բարեկամական դառնալ։ Թուրքերը նոյն իմաստով պատասխանեցին և ըսին թէ իրենք ալ հակառակ էին կռուելու և իրաւունք ալ չառ մը Թուրք երեւելիներ բաղձագիր մը ստորագրեցին այս պայքարին դէմ բայց ճէվտէթ բոլորովին աննշմար անցաւ առաջ վրայէն։ Մեր հատատութեանց հիւսիսային կողմը գտնուող զօրանոցը գրաւուեցաւ Հայերու կողմէ և կրակի տրուեցաւ. թողուցին որ այդտեղ գտնուողները փախչին։ Յարձակողական ուրիշ նպատակ չունէին. կուզէին պաշտպանել մնայն իրենց ընտանեկան յարկը և կեանքը։ Հայերու պեռը Արամ արդիլեց նոյն իսկ վիրաւորութիւնն որ չմնանն մեր հիւանդանոցը վերջերու համար մեր չեղոքութիւնը։ Տօքթ. Ռշբր զանոնք կը դարմանէր ուժամեայ հիւանդանոցի մը մէջ որ յատուկ էր իրենց։ Ապրիլ 23-ին կուսակալը գրեց Տօքթ. Ռշբրին թէ տեսնուած է որ զինուած մարդիկ մտած են մեր հատատութիւնէն ներս ինչ որ սուտ էր և ապստամբները ամրութիւններ չենած են մեր քովը։ Տօքթ. Ռշբր պատասխանեց թէ մենք մեր չեղոքութիւնը պահած էինք և թէ պատասխանատու չէինք կրնար ըլլալ արարքներուն համար այն մարդոց և կազմակերպութեանց որոնք դուրս էին մեր հեղինակութենէն։ Մեր բանակցութեան նամակները կը փոխանակուէին մեր կիներու միջոցաւ որոնք ի վերջոյ սպաննուեցան։ Ասոր վրայ Արամ յայտարարեց թէ այլ ևս չպիտի արտօնէր որ և է հաղորդակցութիւն։ Պաշարման տևողութեանը միջոցին Թուրք զինուորները և վայրագ քիւրտերը կը ջարդէին ամբողջ շրջականերու այրերը, կիները և մանուկները։ Ապրիլ 25 ի կիրակի օրը յարձակումի ենթարկուած անպաշտպան գիւղերէն փախչողները քաղաք ապաստանեցան իրենց հետ առնելով նաև վիրաւորներ։ Մեր հիւանդանոցը որ սովորական ատեն 50 անկողին ունի պարտաւորուեցաւ 142 հոգի տեղ բանալ։ Այդեստանէն 4000 հոգի քաշուած և լեցուած էին մեր եկեղեցին, դպրոցական շէնքերը և մթաթնարութեան տրամադրելի բոլոր վայրերը։ Պէն. Երօ ֆեսքէն

եկածը ըրաւ անոնց հանդարտութեան համար, կուիւները կը շարունակուէին երբ Հայերը կազմակերպեցին քաղաքային կանոնաւոր ամբողջական վարչութիւն մը որ ունէր իր քաղաքապետը, դատաւորները և ժանտարմաները։ Քաղաքը երբէք այսքան լաւ կերպով չէր կառավարուած։ Երկու շաբաթ վերջը Հայերը յաջողած էին դրաւել մէկ քանի կառավարական պաշտօնատուններ հակառակ իրենց վրայ արձակուած 16000 թնդանօթի ռումբերուն և խորանկէցներուն ժամանակի ընթացքին ամէնէն վերի պարիսպները ակսան տեղի տալ։ Այդեստանին մէջ գտնուած դիրքերէն մէկ քանին ալ ռմբակոծուեցան. երեք զինդակներ ալ ինկան մեր ստացուածքին վրայ։ Միակ բժիշկը քաղաքին մէջ էր Տօքթ. Հշբր փախստականներուն մէջ շատցած էին թոքատապի և թանչքի դէպքերը։ Տօքթ Հշբր ամէնուն ալ կը հասնէր։

Պաշարումը ակսելէն երկու շաբաթ ետքը Արճէշէն փախստական մը եկաւ, իմացնելու Վանի ժողովուրդին թէ ի՞նչ վիճակի մէջ կը գտնուի Արճէշը որ նահանգին երկրորդ կարեւոր քաղաքն էր։ Արճէշի կառավարիչը կանչեր էր բոլոր արհեստաւոր մարդիկը և որովհետև միշտ հաճոյակատար եղած էր իրենց՝ անոնք զացին։ Զինուորներուն ձեռքով սպաննել տուաւ բոլորն ալ, բացի հրաշքով ազատուած մէկ հոգիէ որ ազատուելով փախած Վան եկած էր։ Շատ մը փախստականներ կանգ առած էին Քաղաքին բոլորտիքին մօտը, Շուշանց պզտիկ գիւղին մէջ, լերան մը վրայ, ուրկէ Քաղաքը կը տեսնուի։ Արամ հրամայեց անոնց՝ մնալ հոն։ Մայիս 8ին, բոցերու մէջ էր նոյն գիւղը և Վարագի դրացի վանքը իր հին ձեռագիրներով։ Փախստականները այն տեղն քաղաք եկան ապաստանիլ։ Ճէլալէթ փոխեց իր վարմունքը և թոյլ տուաւ որ հարիւրաւոր կիներ ու մանուկներ քաղաք մտնեն և այս կերպով տոլը ստացան այնտեղ։ Զօրաշարժին պատճառով պակաս էր ցորենի պաշարը և հիմա որ 10,000 փախստականներ ամէն օր պարէն կը ստանային, այդ պաշարը արագօրէն կը հասնէր։ Ռազմանիւթն ալ հետզհետէ հպարտագիւտ կը դառնար, մինչդեռ Ճէլալէթ տակաւին ի վիճակի էր, ուրիշ քաղաքներէ շատ մարդիկ և ռազմանիւթ բերել տալու։

Այս պայմաններուն մէջ եթէ ուրիշ տեղէ օգնութիւն չհասներ, Քաղաքը պիտի չկրնար երկար տանն դիմադրել։ Կարելի չեղաւ մեր կողմէ հեռագիր մը ղրկել մեր դեսպանին։ Դաշնակցականները, օգնութեան կոչեր կ'ուղղէին ամէնամօտ գիւղերի հայ կամաւորներուն, բայց լրտեսներէն ոչ մէկը յաջողած էր հասնիլ իր նպատակին։ Կարելի չէր յուսալ, որ ձէվաթի կառուցած այն երկար ընդդիմութենէն որուն հանդիպած էր, ուրիշ այդ մարդոց նոյն իսկ մէկ հատին կեանքը խնայէ։ Մայիս 15 և 16ի շաբաթ և կիրակին տեսնուեցաւ, որ չատ մը նաւեր Աւանցէն Վանի նաւահանգիստը կը մեկնին լեցուած թուրք և քիւրտ ընտանիքներով։ Այդերուն արգիլուած էր հեռանալ։ Տանիքներուն վրայ երանգ և մեծցինք։ Թուրքերը յայտնի խուճապի մը մատնուած էին։ Շաբաթի իրիկուն մեր մօտի զօրանոցներուն թնդանօթները սկսան կրակ ընել մեր վրայ։ Նախ չէինք կրնար հաւատալ թէ նշան կ'առնէին մեր ատաղաղով զրօշակին։ բայց իմացինք ա՛լ ո՛ւ և կասկած չմնեցաւ այս մասին, որովհետև տեսանք որ դերման միսիոնարութեան չէնքն ալ ռմբակոծուեցաւ, հակառակ անոր որ դերման դրօշը կը ծածանէր վրան։ Եօթը պօմպաներ իսկան մեր չէնքերուն վրայ, որոնցմէ մէկը խոշոր ծակ մը բացաւ օր. Յօճրրան ընակարանին վրայ։ Ուրիշ երկու պօմպաներ նոյն արդիւնքը տուին մանչերու և աղջիկներու դպրոցի չէնքին վրայ։ Ռմբակոծութիւնը վերսկսաւ կիրակի։ Առաւօտ 26 և իրիկունն ալ 10 պօմպաներ իսկան մեր հատատութեան վրայ։ Խորանկէշներուն տուլմին ադմուքը կարելի չէր մոռնալ, ուստի մը պայթեցաւ Օր. Ռէյնոլտսի տան մէկ սենեակին մէջ և ոպտնեց մանուկ մը։ Ուրիշ մը իսկաւ Տօքթ. Ուշբի տան վրայ և սենեակէ սենեակ անցնելով խորտակեց դուռ մը։ Թուրքերը հեռացած էին քաղաքէն։ Միջնարերդի և Վարի զօրանոցներուն մէջ այնքան քիչ թիւով պահակներ կային որ կարելի էր դանոնք դիւրաւ նուաճել։ Հայերը այրեցին զօրանոցները։ Ասոր վրայ մեծ զօրանոցը դուրս խոյացուց իր պահակազօրքը։ Կէս գիշերէն վերջ ալ զօրանոցն ալ կրակի տրուեցաւ և այնտեղ գտնուեցաւ ցորենի մեծ պաշար և ռազմանիւթ։ Ամբողջ քաղաքը արթուն էր։

կերդէին և զուարճութեան մէջ էին։ Ամբացած քաղաքին և թուրք հիւանդանոցին ճամբան բաց էր. բայց մենք ուրախ չէինք, որովհետև օր. Մաք Քլուրէն և քոյր Մարթա չկային. Բաղէշ զրկուած էին վիրաւոր զինուորներու հետ։ Հիւանդանոցին մէջ, առանց մնալնդի և ջուրի ձգած էին 25 զինուոր որոնք ծանր հիւանդ էին և անկարող ճամբորդելու։ Այդ հիւանդները մեզի բերին. ճէվտէթ սարսաձայնած էր որ Հայերը բնաջինջ եղած էին։ Շատ մը դիակներ դանուեցան, որոնց մէջ նաև դիակները ռուս գերիներու զորս Թուրքերը վախնելէ առաջ սպաննած էին։ Հակակցուեցաւ վերջապէս թէ ինչ էր Թուրքերու խուճապին պատճառը։ Մայիս 18 ի երեքշաբթի օրը հասաւ Ռուսական կամաւորներու յաջողապահ գունդը։ Վանէն ոչ մէկ լուր առած էին անոնք և չէին գիտեր թէ քաղաքը արդէն Հայերուն ձեռքն էր։ Մայիս 19 ին, կամաւորները ռուս բանակէն զինուորներու հետ տեսան քաղաք։ Վանի լիճին արևելքը, ամբողջ երկիրը մարքած էին Թուրք զօրագունդերէն և կը շարունակէին իրենց զործը։ Ռուս զօրագունդերը արդէն բռնած էին Բաղէշի ճամբան ուր տակաւին ջարդ տեղի ունեցած չէր։ Քաղաքին համար ծանր բան մը էր, մնացանել նաև բանակը. ցորեն կար, ալիւր չկար. միայն հացագիւտ էր։ Մեր հաստատութեանց մէջ կը դտնուէին հազար մը Թուրք կիներ և մանուկներ զորս հայ զինուորներ մեզի բերած էին, որովհետև անոնց համար մեր տեղը ամէնէն ապահով ապաստանն էր, ինչպէս որ 600 թրքուհի կիներ և մանուկներ ալ դրուած էին գերման միսիոնարուհիներու մէջ։ Հայերը ամէն տեղ Թուրք գերիներու հանդէպ ուներին վերաբերում։ Թուրք վիրաւոր զինուոր մը որ մեզի յանձնուած Թուրք հիւանդանոցը բերուեցաւ, կը պարծենար քսան հայ սպաննած բլլալուն համար։ Մինչ այս մինչ այն զործերը հետդհետէ կարգի կը դրուէին։ Արամ կառավարիչ նշանակուեցաւ։ Գիւղացիները սկսան վերադառնալ իրենց տունները։ Մեր 4000 հաւաքը թաղած էին մեզի։ Կամաւորները յանձն առած էին մեր երկրորդ հիւանդանոցին հոգը. տասի մեր իսկական հիւանդանոցին մէջ ախտաբիլինը աւելի դիւրացաւ։ «ԿԱՊՈՑՏ ԳԻՐՔ», հրատարակութիւն անգ. կառավարութեան։

Գալով ուրիշ տեղեկագրի մը, ասոր մէջ կ'ըսուի թէ 12000 ուժը արձակուած է քաղաքին դէմ։ Կառավարութեան տրամադրութեան տակ գտնուած ուժը 6000ը չէր անցներ և ասոր միայն կէսը կանոնաւոր զունդերէ կը բաղկանար։ Կառավարութիւնը ամէն միջոց գործ դրաւ համոզելու համար Հայերը որ անձնատուր ըլլան։ Հայերը առանց հաւանական նկատելու որ քաղաքը կրնայ գրաւուիլ ռուս բանակին կողմէ, անձնատուր չեղան։ Պաշարումը ձիշտ 30 օր տևած էր։ Կռիւներու ընթացքին Հայերը 18 սպաննուած միայն ունեցան, բայց վերաւորները բազմաթիւ էին։ Հայ թաղերէն այրեցան Կլոր-թաղ և Ս.Յակոբ, իսկ Թուրքերուն շատ մը թաղերը։ Թուրք ընակիչները Բաղէշ փախած էին։ Ռուս յառաջապահներուն Վան մտնելէն 10 օր վերջը, զօրավար Նիքոլայէֆ քաղաք մտաւ։ Արամ եկաւ ողջունել զայն և իր բարի գալուստի ճառին մէջ ակնարկելով կռիւներուն, ըսաւ թէ «մէկ բան կը մնար ընել իրենց. «կամ անձնատուր ըլլալ և թողուլ որ ոչխարի պէս մորթեն զիրենք և կամ մեռնիլ կռուելով։» Գերման և ամերիկացի միսիոնարներու վկայութեան համաձայն Հայերը ոչ մէկ կերպով յարաբերութեան մէջ չէին Ռուսերուն և հայ կամաւոր զունդերուն հետ։ Այս պայմաններուն մէջ Վանի ապստամբութիւն ըսուածը ուրիշ բան չէր եթէ ոչ օրինական ինքնապաշտպանութեան արարք մը։ Ճէվատէթ Ռուսերու մուտքէն երեք օր առաջ կատարեալ առողջ վիճակի մէջ թողուց Վանը և դէպի Բաղէշ քաշուեցաւ իր զօրագունդերով։

Անաւասիկ ամիսի վիճակի մէջ այն դէպքերը որոնք պատրուակ ստեղծեցին կառավարութեան համար, գործադրելու Հայերը տեղահան և ընաջինջ ընելու մասին տուած իր վճիռը։ Անկեղծօրէն հոս պէտք է խոստովանիլ թէ ամբողջ հայութեան մէջ գլխաւորաբար Վանն էր որ ամէնէն աչքաց և արթունը գտնուեցաւ և առաջին վայրկեանէն դէնքի փութուեցաւ պաշտպանելու համար իր դոյութիւնը։ Յետագայ դէպքերը բարդարացուցեն որ սխալ չեղաւ իր առած քայլը։ Վանի առաջին օրերու դէպքերուն մասին այս ուրուագիծը տալէ առաջ հիմա տեսնենք թէ ժամանակագրական կարգով, ո՞ր

քաղաքներն են որ տեղական եղան։ Դէպքերու ընթացքին ընդարձակօրէն պիտի խօսինք Վանի Նահանգին և Հայերու դէպի Կովկաս գաղթին վրայ։

Ինչպէս դիտել տուինք, կառավարութիւնը տեղահանութեան որոշումը գործադրելու համար կ'ուզէր ամէնէն առաջ ընկճել այն նահանգները ուրտեղի հայութիւնը հռչակ հանած էր իրր դիւրին դիւնին անձնատուր չեղող և լրջօրէն զբաղեցուցած էր Բ. Դուռը։

ԶԷՅԹՈՒՆԻ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Զէյթուն, Տաւրոսի մէկ բարձր հովիտին վրայ հաստատուած բլլալով արշաւանքի մը դէմ պաշտպանուած է բնական ամրութիւններով։ Զէյթունի շուրջ երկար տարիներէ իվեր մղուած կռիւները և այս առիթով Թուրքերու կրած անուր պարտութիւնները լրջօրէն մտածել կուտային կառավարութեան թէ ինչ հնարքով պիտի յաջողի տեղահանել, իր ազգ. գոյութեան՝ այնքան նախանձախնդիր այս հերոսաժողովուրդը։ Կառավարութիւնը քաջ դիտէր որ մինչև Ամէնք ուրացող հրամանատարներ և բանակներ խորտակուած էին Զէյթունցիներու յամառ և անկուն կամքին առջև։ Ճիշտ այդ կորովին շնորհիւ էր որ Զէյթունի հիանալի ժողովուրդը կէս անկախ վիճակ մը ձեռք բերած էր հիւպատոսական դաշինքներով և քանի անգամ զերծ մնաց ջարդերէ։ Կառավարութիւնը ակռան սրած էր չատոնց ի վեր այս ժողովուրդին դէմ. հիմա սակայն առիթը պիտի ներկայանար զայն վտանգելու։ Դժբաղդաբար այս առիթը ներկայացաւ և Զէյթունցիները մինչև այսօր ալ կ'անիծեն Կիլիկիոյ Սահակ Կաթողիկոսը որ իր թեթևութեամբը պատճառ եղաւ իրենց դժբաղդութեան։ Կարծես ճակատագրական դարձած է որ երբ մարդ մը կամ ժողովուրդ մը ո և է դժբախտութեան հանդիպի, ատոր մէջ անպատճառ պատասխանատուութիւնը կամ յանցանքը կը նետէ ուրիշի մը վրայ։

Պարտական նոյնն է նաև Զէյթունի համար։ Կառավարութիւնը Յուդայի համոյցով ուզեց վանդել այդ Արծիւի Բոյնը և ասոր համար ձեռք առաւ Սանակ Կաթողիկոսը։ Այս վերջինին միջոցով յորդոր կարդաց Զէյթունցիներու որ զինադրուին և զէնքերնին յանձնեն կառավարութեան։ Կաթողիկոսը իրր պաշտօնական բերան անչուչ չէր կրնար տարբեր վերաբերմունքներնեով պաշտօնապէս տրուած հրամանի մը հանդէպ։ 1914 օգոստոսի ընդհ. զօրաշարժին, առաջին տարիով զինադրեցան բոլոր այն Զէյթունցիները որոնք կարող էին զինք բռնելու և իրենց տրուած յորդորներուն վրայ այս մասին ո և է ընդդիմութիւն չբրին։ Ասոր վրայ կառավարութիւնը սկսաւ միջոցներ ձեռք առնել, սերբաշաներու համար ժողովուրդը ևիրր կարկառուն փաստ իր այդ վերաբերմունքը ապատ անցագիր մը ուտ. հոչակաւոր Նազարէթ չաւուշին որ մեծ ազդեցութիւն ունէր ժողովուրդին վրայ։ Նազարէթ չաւուշ այդ անցագիրով կը հեռասնդէր պաշտօնական զորձերու կարգադրութիւնը ազգին և կառավարիչին միջև։ Երբ յանկարծ օգոստ. 18ին բանտ նետուեցաւ և չարչարուելց մահ մը ուտեցաւ։ Զէյթունցիները կրեցին ասիկա, առանց ո և է ինդիր յարուցանելու։ որովհետև այնպէս համոզուած էին Կաթողիկոսին յորդորներովը թէ իրենց պզտիկ մէկ չարժումը կրնայ վանդել ամբողջ հայութիւնը։ քանի որ մեծ պատութիւնները դրաված էին և թուրքիա մենակ և ազատ մնացած էր ուզածը ընելու։ Նազարէթ չաւուշի ապանութեան վրայ ժողովուրդին ցոյց տուած հանդարտութիւնը և մանաւանդ կուսակցներու զէնքի տակ կանչուած ըլլալը քաջալերեր մը եղան կառավարութեան որ կամաց կամաց երեւան հանէ իր թաքուն նպատակը և փորձէ իրագործել իր ծրագիրը։ Այն ատենուան — զինուորները որոնք պաշտօն ունէին քաղաքին անդորրութեան հսկելու, սկսան նեղութիւններ պատճառել ժողովուրդին, կողոպտումներ ընել, բռնի տանելը մանել և անպատուել կիներու։ Այս արարքները, մանաւանդ կիներու անպատուելիքը զէշ նշաններ էին և ժողովուրդին կացնել տուին այն համոզումը թէ բաներ մը կը ծրագրուին իրենց դէմ։ Ասով մէկտեղ զարմանալի կերպով լսուեցաւ հանդարտեցին։ Իրերը

այս վիճակին մէջ էին երբ 1914 դեկտեմբերին հրաման գնաց Զէյթունն որ յանձնեն իրենց զէնքերը։ Ժողովուրդին մեծ մասը այս հրամանին ալ հնազանդեցաւ և մինչև գարուն ոչ է զէնք չպատահեցաւ։ Սակայն ասիական-զինուորները ալ չափը անցուցին, յայտնապէս սկսան անպատուել երիտասարդ հայ աղջիկներ, ինչ որ այս անգամ պատճառ եղաւ որ ժողովուրդն ալ փոխէ իր վարմունքը հանդէպ կառավարութեան։ Եւ ահա հայ կոյսերու պատիւը պաշտպանելու համար զէնքի փաթթուած քանի չափ տաք-գլուխ հայ երիտասարդներու բռնած դիրքը տեղի առաւ միջադէպի մը, երբ երկու կողմէն ալ զոհեր եղան։ Այս միջադէպին մասնակցող հայերը ինչպէս նաև թուրք բռնակալն մէկ քանի գառապիրներ, պատիժ կրած ինալու համար, ապաստանեցան քաղաքէն երեք քառորդ ժամ հեռու գտնուող հրսիակողմի Վանք մը։ Այս դէպքին վրայ էր որ, 1915 Մարտի սկիզբը, Հալէպէն Զէյթուն եկաւ 4—6000 հոգիէ բաղկացած զինուորական ուժ մը որ ապրսի և մահմեդութիւն պատճառեց Զէյթունի բնակիչներուն մասնաւորապէս և Կիլիկիոյ ինքնաներուն ընդհանրապէս։ Պատերազմարան գրկուած 3116 մարտ թուակիր տեղեկագրի մը մէջ կը նախատեսուէր որ այս զինուորական շարժումը խոշոր նպատակ մը կը հետապնդէր ի վերա Հայերու, քանի որ Մարաշէն եկած զինուորական պետին, կառավարիչին և Զէյթունի հրամատարին խորհրդակցութիւնները շատ կասկածելի հանգամանք մը ունէին։ Կիլիկիոյ ազգ. իշխանութիւններուն կողմէ այս բոլոր պարագաները տեղեկացուած էին Հալէպի կառավարչ և «Հայաստան» ճանչցուած ճէլալ պէյի և խնդրուած էր որ իր կողմէ քննութիւն մը բանայ և առաջը առնէ ապէտ մը։ Կեդրոնի կառավարութիւնը ոչ ոք այս դիմումը, բայց ճանաչի ըլլալով ճէլալ պէյի որամադրութիւններուն, այս պատճառով ոչ միայն հակառակեցաւ որ այդպիսի քննութիւն մը չկատարուի անոր միջոցով, այլ անմիջապէս եռ կանչեց դուն։ Կառավարիչ եռ կանչուելէն նաև Զէյթուն պաշարուեցաւ։ Բաղաքի Հայերը ոպիսակ դրոշ պարզեցին, հասկնալով թէ մահդիր չեն ունի ընդդիմութիւն փարձելու։ Իսկ մանրը ապատանոց կորիւնները ինքզինքին

պաշտպանեցին ամբողջ օր մը և գլուխը կերան բաւական թիւով զինուորի, որոնց մէջ նաև հրամանատար հազարապետ Միւլէյման պէյի։ Պաշարուածները գիշերը յաջողեցան փախչիլ։ Յաջորդ առաւուն Զէյթունի հրամանատարը կանչել տուաւ քաղաքին երեւելիներէն 300 հոգի, անոնց հետ տեսակցութիւն մը ունենալու համար, բանակցողին մէջ։ Ասոնք, առանց կասկած ունենալու դացին որոշուած տեղը։ Եկողներուն մեծ մասը աշխատութեան հասարակ զրեռաներով էին, միայն մէկ քանի հոգի քիչ մը զրամ ունէին։ Ասոնց մէկ մասը նոյնիսկ, լեռներու մէջ արածող իր հօտերուն քովէն եկած էր։ Հազիւ թէ բանակցող հաւաք էին, երբ զարմանքով տեղեկացան թէ այլեւս քաղաք չէին կրնար վերադառնալ և թէ պիտի փոխադրուէին ուրիշ տեղ։ Այս պատճառով չկրցան հետ առնել ճամբորդութեան պետոյքները. մէկ քանիներուն թոյլատրուեցաւ որ կառքեր բերել տան։ Իսկ մեծ մասը ոտքերով դացին, առանց գիտնալու թէ ո՞ւր կ'երթան։ Երկու օր ետքն էր, կարծեմ Մարտ 23ին, երբ ամբողջ Զէյթունի հայ ազգաբնակչութիւնը տարագրուեցաւ, իրարու ետեւէ շատ մը կարաւաններով։ Տարագրուածները չուրջ 18,000 հոգի էին։ Այնքան սարսափելի պայմաններու մէջ տեղի ունեցաւ տեղահանութիւնը որ Զէյթունի հնգոս Հայութիւնը գրեթէ բնաջինջ եղաւ ճամբաներուն։ Այրերը զատ տարագրուեցան, կիները զատ։ մանուկներուն մէկ մասը իսկ զատ։ Զէյթունի ժողովուրդը շաբաշաբ պայմաններով բերուեցաւ Փոնեա—Էրէյլի ուր ատեն մը մնալէ ետք, թշուառ ուրակերէնէ վիճակի մէջ, հոնկէ ալ տեղահան եղաւ մէկ մասը դէպի Սուլթանիէ, մեծ մասը դէպի Տէր—Զօր։ Քաղաքին մէջ մնացին միայն փոքր արհեստաւոր, կառավարութիւնը անոնց ներկայութեան բացարձակապէս պէտք ունենալով։ Քաղաքը պարպուելէ ետք կեդրոնի կառավարութիւնը ի պատիւ Հայերուն ձեռքով սպանուած հազարապետ Միւլէյման պէյի, օրինակիծով մը նոյն քաղաքին անունը դրաւ Միւլէյմանը։ Տարագրութիւնը շաբաթներ տեւեց և վերջապէս Մայիսի երկրորդ կիսուն։ Այս կարծեմ, հերոս, յանդուգն և քաջ ժողովուրդը այնքան ընկճուած էր օր հազար հոգին կը ասնէր մէկ խլլուած ժամանակամ, այն ալ գազանով։

Հաղարաւորներ մեռան ճամբաներու վրայ, անօթութենէ, թշուառութենէ և համաճարակէ, իսկ դատ հարիւրաւորներ ժանտարանաներու բիրտ վարմունքին հետեւանքով։ Այս տողերը գրողը իր աչքերի պատուն էրէյլիի և Պոզանթիի մէջ տեսաւ այդ քաջ հայորդիներու վերջին մնացորդները, երբ անոնք նոր տեղատեղութեամբ մը կը քշուէին դէպի անապատները։ Քիչ չէր թիւը այն Զէյթունցիներուն որոնք հոկտեմբերի մեծցած ըլլալնուն՝ յուսահատած էին և օրերու անօթութիւնը զանոնք բոլորովին ընկճած էր։ Էրէյլիի մէջ Պ. Արիկիանաստեղեանի մասնաւորութեամբ ուսուցիչներու և հոկտեմբերկան ամենախիստ արկելքին, բաժնուեցան անոնց։ Օր մը չտաս կը լիչեմ որ Զէյթունի 10—12 կիներ, կաղալով ժանտարանի մը բռնած կողմը ընթացքին, քարերով յարձակած էին անոր վրայ և ըրիկ ըրիկ պիտի ընէին եթէ չբշականներէն միջամտութիւնը չուներ։ Կրնաք երեւակայել թէ մարդ մանուանդ կին մը որչափ յուսահատած ըլլալու է մէկ պատառ հացի փոխարէն ծախելու համար իր հարազատ զաւակը հանդիպող գիւղացիին կամ գնչուին։ Տարագրութեան մէջ ունեցանք այնպիսի վայրկեաններ և դանուեցանք այնպիսի պայմաններու մէջ երբ երանի կուտայինք չուներու որ քիչ թէ չատ աւելցուք հացկամ սոկոր մը ունին ուտելիք և իրենց պատկած տեղը անանդիտ ընող մը չկար զիրենք։ Մարդ տեսնելէ յետոյ Զէյթունցիներու վիճակը, կը զարմանար թէ այս հերոս ժողովուրդը կրնա՞յ եղեր մատնուիլնոր։ Այնքան սարսափած էին խեղճերը որ դիմադրելով հանդերձ թէ դէպի ժան կ'երթան, ի վիճակի չէին բան մը ընելու, այլ միայն կ'անիծէին Կաթողիկոսը։ Ականատես մը պատմած է հետեւեալը — Իմ սեփական աչքերովս տեսայ խիստ յատկանշական պարագայ մը։ Զէյթունի քաղաքացի մը, որ չատ հարուստ էր իրրև խլեակ իր հարստութեան, երկու այծ կը քշէր հեռաստարագրուած ատենը։ Վրայ հասաւ ժանտարմա մը և բռնեց երկու անասունները։ Հայը խնդրեց որ դատնք իրեն ձգէ, աւելցնելով թէ ապրելու ուրիշ ոչ մէկ բան մը ունէր։ Իրր միակ պատասխան ժանտարման սկսաւ հարուածներ տե-

դալ, մինչև որ խեղդը գլխուն փոչին մէջ և փոչին ալ վերածուեցաւ արիւնաշաղախ ցեխի մը։ Այն առեն երկու հարուած ալ տուաւ հայուն և երկու այծերը առած եկաւ դնաց։ Զօրանթիէն քիչ մը անդին դէպի Առանա գանուղԹարա-Բուսնար ըսուած տեղը որ օձախ մըն է ժանտատենդի և ջերմի, իր հողին մէջ կ'ընդունէր օրական 150-200 դիակ Զէյթունցի։

Կառավարութիւնը Զէյթունը այսքան դիւրութեամբ պարպելէ ետք ուժ առաւ և նոյն զգուշութիւններով պարպեց նաև իրեն համար ուրիշ վտանգաւոր շրջան մը, Տէօրթ-Եօլը։ ԻԹԹիհատը լրջօրէն վախցած էր նաև Տէօրթ-Եօլէն, գանազան առիթներու մէջ և ամէնէն վերջինն էր Առանայի դէպքը։ Աչդ դէպքի պատուն մինչդեռ Կիլիկիոյ ամէն քաղաքներուն մէջ կրցած էր Հայեր ջարդել տալ, սակայն չէր կրցած ակռայ անցունել, Տէօրթ Եօլի, որովհետև հիանալի դիմադրութիւն մը բրած էր։ Այս քաղաքը ունէր նաև ուրիշ կարևորութիւն մը իսկ Էնտէրունի ծոցին վրայ գտնուելովը։ Հոս ալ նախ հաւաքուեցաւ քաղաքին արու բնակչութիւնը, ճամբաներու վրայ աշխատացուելու համար, սակայն չատ չտևեց երբ լուեցաւ թէ անոնցմէ կարևոր թիւ մը սպաննուած են, իրենց զինակից Թուրքերուն կողմէ։ Այս դէպքին վրայ զէնքի տակ կանչուած Հայերը չուզեցին խարամներուն հետ մէկտեղ աշխատիլ։ որովհետև կառավարութիւնը սոսիպուեցաւ զանոնք զրկել Հաճրն։ Այս պատուն հայ մը սպաննեց Թուրք զինուոր մը որուն վրայ ժանտարմաները վեց հայ սպաննեցին։ Ալ անկից վերջ լուր չտանուեցաւ թէ ինչ եղած են Տէօրթ-Եօլի էրիկ մարդիկը։ Քաղաքը մասամբ պարպուած բլլալով էրիկ-մարդերէ, կիներն ու մանուկներն ալ սկսան տարագրուիլ դէպի անապատները և Դամասկոս։ Սակայն ասոնց մեծ մասը ողջ մնաց։

Անգլիոյ արտաքին գործերու Նախարարութեան կողմէ հրատարակուած Սկսպոյտ Դիրքին մէջ գրուած է Եգիպտոսի ամերիկեան Կարմիր Հաչէն գործաւորաց մէջ՝ Թրաուպրիճի մէկ տեղեկագիրը որուն համաձայն հետեւեալ կերպով կը նկարագրուին Զէյթունի տեղահանութենէն առաջ պատահած նախնեաց դէպքերը։— Զօրանութեան հրամանին վրայ գէշ անցեալ մը ունեցող 25 հայեր, որ կ'ել-

լեն և ապրուելու համար կը յարձակին Թուրքերու վրայ։ Այս դէպքին հետեւանքով 1914 օգոստոս 14ին Զէյթուն կուգայ Մարաշի կառավարիչ Հայտար փաշա 600 զինուորով և Մարաշէն մէկ քանի քրիստոնեայ բնակիչներով, որոնք պաշտօն ունէին հանդարտութեան յորդոր կարդալու Զէյթունի ժողովուրդին։ Այս լուրը իմացուելուն վրայ, Զէյթունի երեւելիներէն Պ. Եղիա Եէնիտունեան կ'երթայ իր հօրեղբօր՝ Նազարէթ Չաւուշի մօտ և կը յանձնարարէ անոր 5-600 զինուած Հայերով դիմաւորել Մարաշի կառավարիչը կասկածելով անկէ։ Նազարէթ Չաւուշ կը մերժէ ըսելով թէ «դիմադրութեան համար ժամանակը յարմար չէ և չուզեր վտանգել ժողովուրդը, եթէ կառավարիչը զինքը առնելու կուգայ, պատրաստ է անձնատուր ըլլալ և այսպէսով փրկել ժողովուրդը։ Հայտար փաշա Զէյթուն գալով կը պահանջէ որ իրեն յանձնուին լեռը գտնուող 25 փախստականները։ Ժողովուրդը գոհացում կուտայ կառավարիչին։ Ասոր վրայ Հայտար փաշա յայտարարութեամբ մը կը պահանջէ ժողովուրդին զէնքը և այն ատենուան խստութիւն կը բանեցնէ որ զէնք չունեցողը կը ստիպուի հրացան մը գնել և յանձնել կառավարիչին, ազատելու համար խոշտանգումէ։ Ընդամենը 200 Մարթինի հրացան և անգործածելի հին հրացաններ և հրազէններ կային Զէյթունի մէջ, բոլորն ալ կը յանձնուին։ Կառավարիչը Մարաշ վերադարձին իր հետ կը տանի քանի մը հայ երեւելիներ, զինուորական ծառայութեան պատրաստակին տակ։ սակայն անոնք գիտնալով թէ ինչ վերապահուած է իրենց, կը փախչին Զէյթուն։

Եիստ խուզարկութիւն կը սկսի «փախստականները» գտնելու պատրուակին տակ և անոնցմէ մէկ քանիները, որոնց մէջ նաև Նազարէթ Չաւուշ, ծեծի տակ կը մնանին, իսկ անոնց աղջիկներն ու կիները կը խոշտանգուին և կը բռնաբարուին։

Հարստահարութիւնները այնքան անտանելի կը դառնան որ փետրուարի վերջերը քանի մը տաք գլուխներ կը ծրագրեն դիմադրել կառավարութեան։ Երեւելիները և առաջնորդը կը հակառակին, յաջողութեան յոյս չունենալով։

Զէյթի տակ գտնուած 25 երիտասարդներ այնքան սարսափելի ընթացքի մը առարկայ կ'ըլլան թուրք ոպաներու կողմէ որ լեռ կ'ելլեն և Մարաշի համբուն վրայ կը յարձակին ինը ոտիկաններու վրայ։ Զէյթունի հայութիւնը բացէ ի բաց կը դատապարտէ այս ընթացքը և կ'օժանդակէ կառավարութեան գտնուելիք զսպելու համար։

Սակայն կառավարութիւնը պատրուակ կը փնտռէր քանդելու Զէյթունը և 1915 մարտ 24)6 ապրիլին 5000 զինուոր կը համախմբէ Զէյթունի մօտ։ Նոյն պահուն, Մարաշէն կուգան պատ. Շիրաճեանը, Տ. Սահակը և ուրիշներ, յորդորելու համար ժողովուրդը որ ցոյց տայ «բմբոստներու ծածկուած տեղը, որպէս զի ապահովուի Կիլիկիոյ հայութեան հանգստութիւնը։ Ժողովուրդը կը հնազանդի և կ'ըսէ թէ փախստականները կը գտնուին մօտակայ վանքը։ Յարձակումը կը սկսի, սակայն Հայերը կը ոպաննեն ոպայ մը, զինուոր, ընդամենը 2-300 թուրք և կը յաջողին փախչիլ, հազիւ մէկ քանի զոհ ձգելով։ Ապրիլ 8ին թուրքերը կրակի կուտան վանքը, կարծելով թէ փախստականները հոն են։ Այս դէպքէն ետք, 50 ընտանիք կը տեղահանուին. մէկ քանի օր յետոյ ալ 60 ընտանիք և հետզհետէ մնացածները։ Տեղահանութիւնը կատարուած է 1915 ապրիլ 10ի շաբաթ առաւն։

Զէյթունցիները տեղահանուած են երեք ուղղութեամբ, 8000ի մօտ կիներ և տղաք տարուած են, ինչպէս խօսած են Գոնիա, 5000ի մօտ Հալէպ և մնացածը Տէր-Զօր, Բաքրա, մինչեւ Պաղատի մօտերը։ Գոնիայի կողմերը գրկուածները այն ատենան թշուառ վիճակի մէջ կը գտնուէին որ Գօղանթիէն քիչ մը անդին գտնուող Գարաբունարի կայարանը 6000ի վրայ օրական 150-200 հոգի կը մեռնէին անօթութենէ։ Զէյթունի ընդհ. բնակչութիւնը 26,000 հոգի ըլլալով, 19,000ը քշուած են Միջագետքի շրջանը, ուր ջարդուած են ամենամեծ մասամբ։

ՊՈԼՍՈՅ ՄՏԱՒՈՐԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ԱՔՍՈՐԸ

Ապրիլ 11)24 իրիկունը եւ գիշերը.—Հանդիպում մը ձերբակալուածներու հետ.—Ինչ էր Տիրան Գիլէկեանի ձերբակալման պատճառը.—Յարութիւն Մկրտիչեանի հարցումը ինծի.—«Ազատամարտ»ի տպարանին խուզարկութիւնը.—Կարմիր օրօպիւսները.—Ոստիկանական եռուզեռ.

Մէկ կողմէ զաւառի սասացած վիճակը, միւս կողմէ Զէյթունի տեղահանութիւնը, հայ զինուորներու զինաթափութիւնը և հայ գրաքննիչներու պաշտօնէ արձակուիլը, ինչպէս նաև բերնէ բերան շրջան ընող այն զրոյցները թէ կառավարութիւնը Հայերու ցանկ մը պատրաստած է և գոց պահարաններով ոստիկանատուներուն հրամաններ հաղորդած է, սկսած էին լրջօրէն զբաղեցնել նաև պոլսահայութիւնը, երբ ապրիլ 11)24ի շաբաթ իրիկունը լսուեցաւ որ մէկ քանի գրաւճառներ ձերբակալուած են։ Առաջին տեղեկութիւն չտուինք ասոր։ Ես այդ շրջանին խմբագիր էի «Ժամանակ»ի մէջ և պատասխանատու ոչ միայն ազգային և վերջին լուրերու բաժինին, այլ և իրր թերթին գիշերուան հեռագիրներուն ալ ապատող, պարտաւոր էի մինչեւ կէս գիշեր տպարանը մնալու։ Ժամը գիշերուան 10ին զրաղումներս քիչ մը թեթեւցած էին և ծոմի օդ մը առնելու համար գէպի Սիրքէճի կ'երթայի, զարձեալ տպարան վերադառնալու նպատակով, երբ «Սասունի խմբագրատունէն քիչ մը վեր գէմս ելան Պալաքեան վրդ., Յուսիկ քէնՓաջունի և երեք ոչխարհականներ, ոստիկանի մը ուղեկցութեամբ։ Այս նոր ձերբակալումները պահ մը չուարեցուցին զիս, սակայն ոնմիջապէս ինքնամիտիւրով հարցուցի Պալաքեան վրդ.ի թէ ի՞նչ պատճառով ձերբակալուած են և թէ պէտք ունի՞ն բանի մը։ Պալաքեան վրդ. բան չէր գտներ. ես մոռացեցի թէ թերեւս իրր բարենորոգմանց տեսիլով կազմուած Ազգահովութեան Յանձնաժողովին անդամ քիչ մը պիտի հարցաքննէին զինքը, իսկ քոմիտէներուն խրեն հետ մէկտեղ տարուելը, վերադրեցի պարզ դիպուածի։

Միտքս կը չարչարէի ուրիշ պատճառ մը գտնելու համար Պալաքեան վրդ.ի ձերբակալման մասին, երբ անդգալաբար փոխանակ Սիրբէնի երթալու, դարձուցեր եմ «Ապաստ»ի խմբագրատուն։ Հոն լսեցի թէ նոյն թերթին խմբագրապետ Տիրան Քէլէկեանն ալ բռներ են տունը, կերակուր կերած միջոցին։ «Ապաստ»ի խմբագիրները այն համոզումը ունէին թէ Քէլէկեան ձերբակալուած է իր կամակոր յամառութեան պատճառով, որովհետեւ հակառակ կառավարութեան քանիցս գրած քաղաքավարական արգելքին, ան դարձեալ կը յամառէր գտնուելու իշխան Եուսուֆ Իզզէտտինի և կը խորհրդակցէր անոր հետ, կամ աւելի ճիշտը, անոր դաս կուտար Թալէաղի հանդէպ իր հետեւելիք ուղղութեան մասին որ անպատեհ էր կառավարութեան։ Իմ կարգիս համոզուեցայ «Ապաստ»ի խմբագիրներուն առաջ բացատրութիւններուն, որովհետեւ անկեղծօրէն խօսելով, Քէլէկեան զէթ ազգային յայտնի գործունէութիւն մը չէր ունեցած։

Բնաւ առնչութիւն չտեսայ Քէլէկեանի և Պալաքեան վրդ.ի ձերբակալման միջեւ և հազիւ կէս գիշերէն հաք տպարան վերադարձած էի, երբ հայ թերթերու գրաքննիչ և յայտնի գաւառան Մկրտիչեան, հեռաձայնով հաղորդել հաք թէ ես եմ խօսողը, հարցուց հայերէն լեզուով թէ «մնչու՞ մաղը չհրատարակուիր Բերայի հայերէն թերթը»։ Եւ յանձնարարեց որ հաղորդում պատճառը։ Փակագծի մէջ ըսեմ թէ Մկրտիչեան ամէն անգամ որ մեզի հետ խօսէր գրաքննութեան սենեակէն, միշտ թուրքերէն կը հրամայէր։ Այս անգամ հայերէն լեզուով բրած հարցումը զարմացուց զիս և զուշակել տուաւ թէ խորհրդաւոր բան մը կ'անցնէր կը դառնար։ Բերայի հայերէն թերթ ըսելով կ'ակնարկէր «Ազատամարտ»ը, որ ոչ գրաքննութեան կողմէ զադրեցուցուած էր և ոչ ալ ունէինք թէ հետեւեալ առաւ պիտի չհրատարակուի ենթադրեր։ Անմիջապէս հեռաձայնեցի «Ազատամարտ»ի, կրկնեցի, դարձեալ պահանջեցի, բայց ի վերջոյ պատասխան տուի թէ այդ թիւը չգործէր։ «Ժամանակ»ի գրաշարներէն մէկը Դաշնակցական էր և կը բնակէր Բերա։ Այդ իրիկունը իրը գիշերուան գրաշար մնացած

ըլլաչով մեր տպարանը ուրիշի մը հետ, զայն անմիջապէս Բերա զրկեցի, իրողութիւնը հասկնալու և շուտով ինծի հեռաձայնելու համար։ Ատիկա ընելու պարտաւոր էի նախ հասկնալու համար թէ ինչ պատահած է և երկրորդ՝ եթէ իրապէս չպիտի հրատարակուէր «Ազատամարտ»ը, պիտի յանձնարարէի մեր մեքենավարին որ քանի մը հազար արիւնակ աւելի տպէ «Ժամանակ»ը։

Երկայն Մինրանը, Բերա զրկած դրչարս, հեռաձայնով մէկ ժամ եւթ, իսկապէս հաստատեց թէ «Ազատամարտ» պիտի չհրատարակուի և պատճառներն ալ իմացուց, ինչպէս որոշած էինք իրր բարոյա։ Մինրանի «Ազատամարտ»ի տպարանը գացած պահուն, ասիկանական խուզարկութիւն տեղի կ'ունենար հոն և Մինրան հազիւ օձիքը յաջողած էր փրկել այդ գիշերը։ Ոստիկանները ոչ միայն խատիւ կը խուզարկէին նոյն տպարանը, այլ մեքենայի սենեակը, ինչպէս նաև շատ մը պատեր փլցուցած էին, պօմպա գտնելու միամիտութեամբ։ Կէս գիշերին մօտ էր երբ Մկրտիչեան անձամբ եկաւ մեր տպարանը, իրր թէ «Ազատամարտ»ի գոցուելուն պատճառը հասկնալու համար։

Մմրագրական գործս աւարտած ըլլալով մեկնեցայ դէպի Բերա և հազիւ թէ Եիւքսէք Գալտրրրմի առաջին անդուխները ոտք կոխած էի, երբ հայկական պանդոկներուն առջև տեսայ ոստիկանական արտակարգ եռուզեռ մը։ Համարձակ քայլերով, բայց դանդաղ, անցայ ոստիկաններուն առջեւէն և հասած էի Կալաթա Սէրայ, երբ այլ եւս նկատեցի որ խոնեմութիւն պիտի չըլլար ոտքով մինչև Բանկալթի երթալ, անցնելով գաղտնի ոստիկաններու մէջէն, որոնք քոլորն ալ չարժման մէջ դրուած էին և անոնցմէ ոմանք կը ճանչնային զիս իրր խմբագիր

Հազիւ թէ գոց կառքով մը Աղա Ճամի հասած էի, երբ տեսայ կարմիր օթօպիւս մը որ դէպի վար կ'ուղղուէր։ Նշմարեցի նոյն օթօպիւսին մէջ ծանօթ դէմքեր՝ Շահրիկեան, Զարդարեան, Քէլէկեան և անոնց քով չորրորդական արժէք ունեցող կառապան Արսէններ, Մուսուքճու Յակոբներ են։ Հասած էի արդէն Միսք փողոցի անկիւնը, ուր տեսայ Բե-

բայի կառավարչական առջև երկու ուրիշ օթոպիւններ, որոնք անչուշտ քիչ յետոյ պիտի լեցուէին։ Այլ եւս գաղտնիք չէր մնացած թէ քանի մը օր առաջ չրջան ընող զրոյցները իրական էին և պատրաստուած ցանկին վրայ կատարուած ձերբակալութիւնները։

Հետեւեալ կիրակի առաւուն, երբ կէս ժամուան համար դուրս եկած էի տունէն, լսեցի որ բացի մէկ քանի պաշտօնակիցներէս, ձերբակալուած էին Պոլիս գտնուող բոլոր մտաւորականները, գրագէտներ, խմբագիրներ, ծանօթ բժիշկներ, փաստաբաններ, վաճառականներ, մէկ բառով բոլոր այն մարդիկը որոնցմէ լուրջ կերպով կը սարսափէր կառավարութիւնը. իսկ այդ մտաւորականներուն քով բռնուած էին այնպիսի նշանաւոր ոչնչութիւններ, որ անըմբռնելի թուեցաւ։

Ձերբակալուած էին, Շահրիկեան, Սաժակ, Ակնունի, Ռ. Զարդարեան, Տօքթ. Փաչեան, Սարգիս Մինասեան, Տօքթ. Թոգոմեան, Տօքթ. Տաղտարեան, Մելքոն Կիւրճեան, Մուրատ, Ճանկիւլեան, Կոմիտաս վրդ., Հրաչ, Միքայէլ Շահմանեան, Արիս Խաչատրեան, Ներսէս Փափազեան, Բորիսով, Բիւզանդ Քէչեան, Կիկո, Կավոյ, Պատ. Քերսրեան, Սիամանթօ, Վարուժան, Ժաք Սայապալեան, Սաքօ, Բաբեղ Շահպազ, Ներսէս Զաքարեան, Լեւոն Շաչեան, Բրիս, Արիստակէս Դասպարեան, Մինրդատ Հայկազն, Արամ Անտոնեան, Տօքթ. Ճէվահիրեան, Գեղամ Բաբեղեան, Համբարձում Համբարձումեան, Սարգիս Արենց, Ռաստամ Ռաստամեան, Թէոտոր Մենդիլեան, Պալաքեան, Յուսիկ քէս. Բաղջանի, Յովհան վրդ. Տէր Կարապետեան, Վարդան քէս. Դարակիոզեան, Տօքթ. Զիլինկիրեան (Սեւակ), Վահան Եիսահեանեան, Բարեգին Հիւսեան, Պետրոս Դալիճեան, գրաւիչ Բրդճեան, Աղեքս. Փանոսեան (յետոյ սրճակուած) և բազմաթիւ ուրիշներ։

Այս զանգուածային ձերբակալութիւնները սարսափեցուցին պատասխանատուութիւնը. իսկ երբ Զաւէն Պասրիարք դիմեց կառավարութեան, բացատրութիւն ուզելու և կարգադրութիւն մը խնդրելու համար, պատասխանեցաւ Ն. Բ. Սբ-

բազնութեան թէ կառավարութեան նպատակն էր արդելքի տակ առնել միայն յեղափոխականները, որոնք ապացուցուած է թէ հակապետական ընդհ. ապստամբութիւն մը կազմակերպելու վրայ էին և եթէ երբեք սխալմամբ ձերբակալուածներ կան, անոնք ետ կը բերուին։ Այստեղ, Պատրիարքին դիմումին առիթով կ'արժէ յիշատակել քաղաքացիական այն արիութիւնը, զոր ցոյց տուաւ յաւէտ ողբացեալ Զօհրապ, ընկերանալով Պատրիարքին և ըսելով այնպիսի բուռն բառեր նախարարներու երեսին, որոնք բան մը եւս կ'աւելցնեն տաղանդաւոր փաստաբանին փառքին և ազգասիրութեան վրայ։

Իրա՛ւ ալ, աչքերու փոշի փչելու համար, ձերբակալուածներու Այաչ և Զանդրրը քշուելէն քիչ յետոյ, անհատական ազգու դիմումներու վրայ, մաս մը մատուրականներ Պոլիս բերուեցան, որոնց մէջ կային Տօքթ. Թորոսեան, Կոմիտաս վրդ., Բիւզանդ Քէչեան, Տօքթ. Ճէլալ, Տօքթ. Ճէվահիրճեան, փաստաբան Սէրմէթ էֆ. ևն.։ Կարծեմ երկու ամիս ետք նոր խումբ մը ալ ետ բերուեցաւ, բայց միւս կողմէ, նոր ցանկ մը ալ պատրաստուեցաւ՝ աքսորուելու համար։ Այս նոր ցանկին համաձայն, ամէնէն առաջ Պոլսէն հեռացուեցան ուսանողական հայ վաճառականներ, փաստաբաններ, ծանօթ դէմքեր, ինչպէս նաև Մարուքէ Իբրանոսեան, Էրզրումցի վաճառականներ՝ Մէրսէլեան, Գարեգին Ադամեան, ևն. ևն.։

Առանց աքսորուելէն յետոյ էր որ Պոլսէն հեռացուեցան հետդհետէ իբր ծանօթ համբաւիներ, Աբիկ Մուրատեանեան, Թէոդիկ, Եղիա Սուքիկեան, Յակոբ Տ. Յակոբեան, Երուանդ Օտեան, ուրիշներ և այս տողերը գրողը։ Անոնք դատուելու են և հետևաբար վտանգաւորի պատրուակին տակ մաս առ մաս Պոլսէն աքսորուեցան 10—12,000ի չափ գաւառացի հայ պանդուխտներ։

Դժբախտաբար Պոլսէն հեռացուած մատուրականներուն գրեթէ ամբողջութիւնը, իսկ գանազան պատրուակներով աքսորուած հազարաւորներու հազիւ մէկ քառորդը ողջ մնացած է, հակառակ վարչապետ Սայիտ Հալիմ փաշայի և

թալէգի այն հաւատիքներուն թէ զանոնք աքսորելուն մէջ ուրիշ նպատակ չունին, եթէ ոչ ամէն պատահականութեան դէմ իրր պատանդ առնի մը համար զանոնք պահել։ Ազատուածներուն մէջ կան մէկ քանի հոգի ալ, որոնք իրենց կեանքը կը պարտին այն պեսութեանց, որոնց հպատակներն էին։ Օրինակի համար, Զանդրրը աքսորուածներէն մէկ քանին պահպանուեցան պուլկար կառավարութենէն որ բռնութեամբ Բ. Դրան թէ իրաւունք չունի իր հպատակները ուզած կողմը տարագրելու, այլ չատ կրնայ սահմանէն դուրս հանել։ Երբ տարի պօմպայի ծանօթ հեղինակներէն Սիլվիո Բիլի կամ Քրիս պուլկար կառավարութեան բռնութիւն և պահանջին կը պարտի իր կեանքը։

Պոլսոյ մասնակի տեղեկութիւնը, բարեախտաբար, առանց ընտանիքի, չարունակուեցաւ մինչեւ դիմադարձին մէկ-երկու ամիս առաջ և եթէ երբեք պատերազմը քիչ մը եւս երկարաձգուէր, չատ հաւանական է որ Պոլսոյ հայութիւնն ալ պիտի մասնուէր իր գաւառի ազգակիցներուն վիճակին, հակառակ Իթթիհատի Պոլսոյ պատասխանատուպատուիրակ Գարա Բէքմալի ընդդիմութեան։ Զէյթունի, Տէօրթ Եօլի տեղեկութենէն ետք Պոլսոյ աքսորները սկզբնաւորութիւնը եղան հայ ազգաբնակչութեան ընդհատարգրութեան։

Պոլսոյ մասին խօսուած առեն պէտք չէ մոռնալ Զօնրապի և Վարդգէսի աքսորումը և չարաչար նահատակութիւնը։

«Աղտամարա»ի տպարանին խուզարկութեան պատուն, դրամարկղէն վերցուցած էին 400 ոսկիի գումար մը։ Դաշնակցականներու աքսորուելէն ետք Վարդգէս քանիցս դիմում կատարեց կառավարութեան մօտ, որպէս զի նոյն գումարը զոնէ դրկուի անոնց, օրուան պէտքերը կարենալ հայթայթելու համար։ Հազիւ տասը տասնրհինգ օր անցած էր մտաւորականներու աքսորէն, երբ կառավարութիւնը անուղղակի ազդեցի մը միջոցով ազդարարեց Զօնրապի և Վարդգէսի որ ինքնաբերաբար Պոլսէն դուրս տեղ մը ընտրեն իրենց համար բնակելու։ Երկու պատուական երեսփոխան-

ները չուզեցին կարեւորութիւն տալ այս աղդարարութեան, երբ քանի մը օր ետք Վարդգէս գացած էր ոստիկանական տնօրէն Պէտրիի։ Այս վերջինը չընդունեց Վարդգէսը, առարկելով թէ խիստ զբաղած է։ Առաջին անդամն էր որ Վարդգէս առարկայ կ'ըլլար այսպիսի ընդունելութեան մը, որմէ խորապէս ազդուած էր։ Օր մը հանդիպեցայ Զօնրապին և թերեւս նոր տեղեկութիւն մը քաղելու յոյսով մօտեցայ իրեն։ Յատկանշական էր Զօնրապի ինծի տուած պատասխանը.

— Ազգին վիճակը ծանր է, քանի մը օրէն եթէ հնարաւոր ըլլայ, գաւառէն կը դրկեմ ուղած տեղեկութիւններդ։

Իսկ Վարդգէս Արիկ Մուպահեաճեանի հետ տեսնուած պահուն, յիշած էր Պէտրի պէյի ընթացքը, դուշակելով որ ինքն ալ վիճակակից պիտի ըլլայ իր ընկերներուն։ Երկու եպեսխոսանները այն հաւատքը ունէին նոյն առեն թէ իրր եպեսխոսան անբռնաբարելի հանգամանքով օժտուած ըլլալով, կառավարութիւնը այնքան ալ առաջ պիտի չերթար աքսորելու զիրենք, երբ յունիսի մէջ երկուքն ալ հեռացուեցան Պոլսէն բռնի ոյժով և ապաննուեցան Ուրֆայի ճամբուն վրայ։

ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ

Հայերու բաղին հրդեհումը.—Մեպուս Փիրիննեի զասի տիսուրդերը.—Երզնկայի հրամանատարին հեռագիրը. 15 միլիոն դրուշի նուէր Իթթիհատին.—Գուրաեի պատուերը.—Հայերու ժողովը.—Զըլլաեանն վերդի չարաչար հանդատկումը.—Մեպուս Զրանեանի սպանութիւնը.—Առաջին ջարդը.—Ջարդարարին սպանութիւնը.—Մարեինի ջարդը.—Ժողովուրդին տեղահանութիւնը.—Հրչոսի հայ ողջ մնացած է.—Թնճեանպատանութիւնն. Գերեան հազարապետին ընթացքը.—Դաղբեացի բարի կին մը.

Զօրանանութեան հրամանը Տիզրանակերտ հաղորդուելէն ետք կը կազմուի «Թէքթալիքը Հարպիէ» անուանով յանձնաժողով մը, զեկավարութեանը տակ Իթթիհատի անդամ պատասխանատու քարտուղար Աթթաբ Հազբի և պատուիրակ Ճրճիս աղաբատ Բէյօ Եռանուիր։ Այս յանձնաժողովը զործի ձեռնարկելէ անմիջապէս ետք, կը սկսի մասնաւորապէս զբաղիլ հայ մեծ թէ պզտիկ վաճառականներուն մէնակ ապրանքներու։ Իսկ հայ արհեստաւորները զէնքի տակ առնուելով տարապարտակ կ'աշխատցուին։

Պատերազմէն առաջ, քաղաքին մէջ կազմուած խարամական ընկերակցութիւն մը նպատակ ունէր աշխատիլ և ամէն կերպով ու գնով Եր կրին վաճառականութիւնն ու ճարտարարուեստը, ինչպէս նաև բոլոր զործարանները առնել հայերու ձեռքէն։ Պատերազմը յարմար առիթը բերած էր զործադրելու այդ ծրագիրը։ Նոյն յանձնաժողովին նախագահ և տեղւոյն օսմ. երեսփոխան Փիրինճեի զատ Ծիլզիի հրամանագով և Իթթիհատի տրաչումով, կը ծրագրուի հրդեհի տալ և մէկ անգամէն փճացնել հայոց վաճառականութիւնը և չորցնել անոնց եկամուտի և ապրուստի աղբիւրները։ Այս ծրագիրը կը զործադրուի 1914 օգոստ. 19ի գիշերը։ Հինգ ժամուան մէջ մոխիր կը դառնան 1080 խա-

նութ, 13 փուռ և 14 ատաղձատան, ընդհ. մեռաս պատճառելով մօտ 350,000 ոգի։ Բայց վաճառականները, տեղեակ ծրագրին, նախապէս ուրիշ տեղ փոխադրած էին իրենց ապրանքը։

Նոյն օրերուն էր որ Բիրինճճի զատէ Ցէյդի Տիգրանակերտի անդր. դեր հիւպատոս Պ. Թոմաս Մկրտիչեանի հետ ունեցած մէկ տեսակցութեան պահուն դանդատած էր որ «Հայերը համակիր են Անգլիոյ, ինչ որ յիմարութիւն և մեծ սխալ էր։ Հայերը լաւ պիտի ընէին խռովութիւններ հանելով Կովկասի մէջ և այսպէսով օժանդակէին Թուրքիոյ՝ վերառնելու իր կորսնցուցած նահանգները։ Անգլիա և իր դաշնակիցները չեն կրնար այս անգամ ոչ է օժանդակութիւն բերել և Թուրքիա կրնայ ընել Հայերուն, ինչ որ մտադրած է։»

Անօգուտ կը դառնան յարգելի դեր հիւպատոսին հակառակ իմաստով խոստաբերումները, երբ սեպտ. 25ին քաղաքը կը յուզուի անձնասպանութեամբը իր հարիւր տարեկան մը՝ ազգակցոյն հալածապետ Միւշեաք պէյի։ Այս ապան իր ընտանեկան պարագաներուն դրկած նամակին մէջ դառն կերպով կը դանդատէր որ «Թէքեալիքը Հարպիէ»ի յանձնաժողովը պարզապէս կը կողոպտէ Հայերը և ոչէ զատ։ Երբ ընկալէն սեպտ. 10 թուով զօրաբաժնի հրամանատարութիւնը զաղանի հրաման տուած է որ «ճնչեն և չնչատաս ընեն Հայերը»։ Ահա անձնասպանութեան բուն դաղտնիքը, ապացուցուած Միւշեաք պէյի ձեռագրովը։

1914 հոկտ. 1ին իբր կուսակալ Տիգրանակերտ եկող Ռօտոսթօյի Համիտ պէյ, եղած բողոքին վրայ, անմիջապէս պաշտօնանկ կ'ընէ զօմիսէր Մէմտուհը, իբր պատասխանատու օղտա. 19ի հրդեհին և զայն աքսորել կուտայ Ատանա։ Նոյնպէս բանտարկել կուտայ քիւրտ ազդեցիկ մէկ քանի պեռներ։ Ամիս մը ետքը, եկած ծածկագիր հեռագրին վրայ, անդ. հիւպատոսը Մր. Մընկ Մէզրն, կը մեկնի քաղաքէն իր պաշտօնէութիւնով միասին, իրաւացի վրդովում պատճառելով քրիստոնեայ տարրին, երբ յանկարծ հրամանը կուգայ կուսակալ Համիտ պէյի պաշտօնանկութեանը։

Անոր կը յաջորդէ Մուսուլի կուսակալ հարիւրապետ Տօքթ. Բէշիտ, որ Տիգրանակերտ կը հասնի 1915 մարտ 28ին, իր հետ տանելով հետեւեալ դահիճները.— Գնդապետ Բիւշտի իբր ժանտարմայի հրամանատար, Պէյրէտտին՝ «մէքթուպճի» և հաղարապետ Նաքիբ, իբր անձնական թիկնապահ։ Նաեւ 50 չէրքէզ «չէթէճի»ներ։ Գուսակալը եկած էր մասնաւոր հրահանգով։ Հայերը բնաջնջել։ Բիրինճի զատ Ծէյդի ոգի ի բռին աշխատած էր Իթթիհատի կեդրոնէն այս կարգի հրաման մը ձեռք բերելու, խոստանալով որ հրամանին գործադրութենէն ետք, Քամիթէի կեդրոնին պիտի վճարէ 15 միլիոն դրուշ։ Եւ իրաւ ալ հրամանը ստանալէ ետք հայերէն կողոպտուած դումարներէն և ապրանքներէն նոյնքան դրամ կը զրկէ կեդրոնին։

Հրամանը դալէ ետք բնաջնջումի գործը դլուխ հանելու պարտականութիւնը կը ստանձնեն՝ ինքը Ծէյդին, տօքթ. Բէշիտ, մէքթուպճի Պէյրի և գնդապետ Բիւշտի, որոնց կը միանայ նաև Համիտ պէյի օրով պաշտօնանկ եղած Կէվրանը զատ դոմիսէր Մէմտուհը, դարձեալ նոյն պաշտօնին կոչուելով։ Ապրիլի սկիզբները կը կազմի «Միլիս» որոնք ուրիշ բան չէին եթէ ոչ չէթէճիներ։ Ասոնց պետը՝ Կիրլան երկուքյարմի մարդասպան աւազակներ, իսկ ձէմիլ փաշազատ Մուսթաֆա՝ ընդ. հրամանատար նոյն «Միլիս»ին, փոխհրամանատարը կ'ըլլայ հաղարապետի աստիճանով Եասին զատ Շէվքը։

«Միլիս» անուանով կազմուած «վաչտ»երուն հրամանատար կ'անուանուին փիրինճի զատ Ֆէյդիի հօրեղբորդին Սրտգը, Տէլալ զատ Էմին, Շէյխ զատ Գատրի, Զաղա զատ Մուհամմէտ, Մուսուլը Եասէտ, Մօշլա Բաքիր, Մուխթար զատ Օթուրքճի Սալիհ, Տիրէքճի Թահիր, Ալի Հաթօ զատ Մալիհ, Համը Պաղրր, Գատապ Հըշ, Գատապ Շէխօ, հարիւրապետի աստիճանով։ Վերջին երիտասարդին հրամանին տակ գտնուող «վաչտ»ը կը կոչուէր «Գատապ Թապուր»։

Տիգրանակերտի հայութեան բնաջնջումին պատասխանատու են միլիս բանակին տասնչորս հրամանատարները, ինչպէս նաև կուսակալ տօքթ. Բէշիտ, մէքթուպճի Պէյրի,

(Մարենինի կառավարիչ կոչուած է յետոյ և հոն ալ ջարդ մը կազմակերպած), ժանտարմա զօմանտանը Բիւշար, կաւակալին թիկնապահը Շաքիր, Բիրինճճի զատէ Ցէյդի, մէպուս Զիւլֆի զատէ Զիւլֆի, ասորկանութեան տնօրէն Ճէժիլ, սէր զօմիսէր Բէսուլ, զօմիսէր Մէմուտ, Աթթար Հազգը, Ճրճիս աղազատէ Քէօռ Եուսուֆ, Իթթիհատի կարկառուն անդամներէն Միւֆթի զատէ Շէրիֆ, Զիւլֆի զատէ Ատիլ, Իթթիհատական Փիրանլը Քէմալ, Վէլի Պապա զատէ Վէլի, Մուսուլցի Եահեա, Հախորդ ասորկանական տնօրէն Խարբերդցի Հիւսէյին Հիւսնի, Միրի Գեաթիպի զատէ Շէվքէթ, Ղանիզատէ Սէրվէթ, Վէլի Նէճատէթ և ուրիշներ։ Առանց անդամակցութեամբ կը կազմուի բարձրագոյն ժողով մը, վարելու համար տեղահանութիւնն ու ջարդը։

1915 ապրիլ 19ի երկուշաբթի օր Բիրինճճի զատէ Ցէյդի խորհրդաւոր ճամբորդութեամբ մը կ'այցելէ Նահանգին բոլոր գիւղերն ու աւանները, գրգռելով քիւրա և թուրք ասորը Հայերու դէմ, պատուիրելով որ անխնայ զանուին։ Հոնտեղ և չէյներ կ'օժանդակեն Ցէյդիի Դուրանէն վկայութեան բնթերցմամբ սա հատուածը.—

«Ալլահումմա եէրիմ ասքեարեհում, ուէ Բամմել ճիսասեհում, ուէ իճալիում զանիմեքեն յեմուալիմին։» (Աստուած, անոնց (կեալուններու) զաւակները որբ ձգէ՝, անոնց կիները այրիացո՛ւր և անոնց հարստութիւնը տո՛ւր իսլամներու։)

Ցէյդին վերադարձին՝ Տիգրիսի եզերքը կը հանդիպի քիւրա գիւղ մը, ուր կը գտնուէր Իմամ այիրէթը։ Հիւր կ'ըլլայ այիրէթապետ Իպրահիմին կնոջը՝ Փէրիհանին և կ'աւետէ անոր թէ քանիցս մահուան դատապարտուած իր ազգն՝ Ամէրոյին ներսէս շնորհուած է Սուլթանէն, որով կրնայ լեռնէն վար իջնել։ Ամէրոն, կիսամայրենի սուրգապետ մը, վար իջնելու՝ Ցէյդի կ'ըսէ անոր թէ ներսէսին փոխարէն պէտք է կոտորել Հայերը, որոնք Մուսուլ տարուելու պատրաստակին տակ Տիգրիսի պիտի հանուին։ Մինչ այս մինչ այն 1915 ապրիլ 16ի ուրբաթ օրը քաղաքին մէջ կը սկսին ձերբակալութիւնները։ Այդ գիշերը կը պաշար-

ուին Հայերու բոլոր թաղերը, փողոցներն ու տանիքները կը գրաւեն ժանտարմաներ, չէրքէզներ, ոստիկաններ և ամիլիսներ։ Փախստական զինուոր փնտռելու պատրուակին տակ, կը խուզարկուին բոլոր տուները և ինչ զէնք որ կը գտնուի, կը գրաւուի։ Ձերբակալուած 300է աւելի երիտասարդները կ'առաքուին կեդր. բանտ։

Իսկ ապրիլ 19ի երկուշաբթի օրը կը սկսին ձերբակալութիւնները ազգ. մարմիններու անդամ եղողներուն և հարեւանցի քննութենէ մը յետոյ կը զրկուին կեդր. բանտը։

Ապրիլ 21ին ալ կը ձերբակալուին Դաշնակցութեան և միւս կուսակցութիւններու պետերն ու կարեւոր անդամները։ Ասկէ ետք մայիս 11ին կը ձերբակալուին քաղաքին մնացած կարեւոր հայ դէմքերը՝ կառավարական պաշտօնեաներ, փաստաբաններ, աշքի զարնող մտաւորականներ, վաճառական, սեպհական, հողատէր, ևն. ևն.։ Սենեակի մը մէջ ուր հարիւր 50 անձ կրնար պարունակել, կը լեցնեն 300-350 հոգի և կը զրկեն բոլորը պատաքին յարաբերութենէ։ Ամէնէն վերջը կը ձերբակալուին առաջն. փոխանորդ Մկրտիչ վրդ. Զէյտեան ինը քահանաներով, հայ-կաթոլիկ առաջնորդ Զէլէպեան արքեպս. երեք վարդապետներով հայ-բողոքականներու և էջ վեր. Յակոբ Անտոնեան, այնպէս որ մայիս 27ին ձերբակալուածներու թիւը գտած էր արդէն 980ը։

Առաջին ձերբակալուածներէն եաթ առաջնորդարանի մէջ Զէյտեան վրդ.ի նախագահութեամբ և ականաւոր դէմքերու և կուսակցութեանց մասնակցութեամբ, կը գումարուի ժողով մը, խորհրդակցելու համար թէ պէ՞տք է ինքնապաշտպանութեան դիմել անձնական միջոցներով, թէ ոչ վստահելով կառավարութեան խոստումներուն զինաթափ ըլլալ և յանձնուիլ կառավարութեան։ Զէյտեան վրդ., Գրանական դեր-Հրաչատոս Հոնի Յարութիւն Դատապետեան, նահանգին թարգման Իլմանեան Տիգրան և ուրիշ կարեւոր դէմքեր ինքնապաշտպանութեան կողմը կ'ելլան, սակայն միւս խումբը՝ Գազարեան Ամսի, Թրփէնճեան, Եկեղեան ևն., գլուխ ունենալով Տիգրանեան Պաշտաւորը, կառար-

կեն թէ՝ իրենց միջոցները անբաւական են, թէ հաղիւ ամիս մը կրնան դիմանալ և անկէ յետոյ կը մատնուին աւելի դէշ վիճակի։ Իրազեկի մը հաւատումին համաձայն՝ նոյն իսկ Տիգրանեան Կաչատուրը իր «Մէճլիս Իսարէի» անդամ կը սպառնայ Զէյթունեան վրդ.-ին զինքը աքսորել տալ, եթէ երբեք պնդէ ինքնապաշտպանութեան վրայ։ Առաջնորդին համախոհներուն ալ կը սպառնայ և այսպէսով ջուրը կ'իյնայ ինքնապաշտպանութեան խնդիրը։

Քաղաքին «վտանգաւոր» դէմքերը անգամ մը բանտարկելէ ետք, կուսակալը և մէպուս Ցէլդին, կ'որոշեն պանդք չարչարել բանտին մէջ և գանկերնին կը ճաթեցնեն, չարչարանքի տեսակներ հնարելու համար։

Կը չարչարեն և կը տանջեն մասնաւորապէս Դաշնակցական պետերէն Մինրան Պասթաճեանը (ընթացաւարտ Եփրատ Գոլէճի), Կիրակոս Օհաննէսեանը, Տիգրան Զաքրճեանը, Հնչակեան պետերէն՝ Տիգրանակերտի մէպուս Ստեփան Զրաճեան, անոր զաւակները՝ Կարապետը և Մոսրովը, Սամկավար պետերէն Յակոբ Օղասարեանը, Հահանգին թարգման Տիգրան Իլմանեանը, Քաղաք. ժողովի անդ. Ստեփան Մաթոսեանը։

Առանց է ոմանք. ձիերու պէս ոտքերէն պայտած պրծուցած են, ոմանց ալ մերկ մերկ սրտերէն տաքցած՝ պայտեր զարկած են երկաթէ խոշոր գամերով, ինչպէս Պասթաճեանի և ընկերներուն։ Ոմանց գլուխը մեքենայի մէջ դնելով ճզմած, ջախջախած, տափակցուցած են գանկը, ոմանք անդամ հատուած են, թթամատերը մեքենայով ճնշած, ձեռքի և ոտքի եղունգները աքցանով քաշուած են. ոմանց ամորձիքը հանուած, ոմանք ալ խաչուած են ինչպէս ոստիկան Օհանը։

Իսկ Մկրտիչ վրդ. Զէյթունեանին վրայ ի գործ դրուած չարչարանքը գլուխ-գործոց մըն է ճիւազութեան։ Մայիս 30ի գիշերը Զէյթունեան վարդապետը դուրս կը հանեն բանտէն և կ'ենթարկեն անլուր նախատինքներու մինչև կէս գիշեր։ Մօլլաներու և հոճաներու միջև, զայն կը պտրտցուցնեն փողոցէ փողոց, թաղէ թաղ, ամէն տեսակ նախա-

տինք և խայտառակութիւն բնել տալով խլամներուն ձեռքով և կէս գիշերին կը վերադարձնեն մզկիթին բակը, ուր կաւավարական պաշտօնեաներու, իրենց ամբոխին ու չէյխերու և թմրկահար տէրվիշներու ներկայութեանը հոն կը բաշեն տարտախտ վարդապետին ակռաները մէկիկ մէկիկ, ականներուն շիկացած երկաթ կը մտնեն, կը կտրեն ականջով մարմնին մէջերը, կը փտրեն աչքերը և յետոյ կարիլ կարիլ բարիւղ բափելով կը վառեն ու կէս ածխացած վիճակի մեջ կը ձգեն կ'երթան։

Նոյն օրերուն է որ Տիգրանակերտ կուգայ և փառաւոր ընդունելութիւն կը գտնէ Իսմմա աշիրէթագլուխ Եզդիթանցի Ամէրօ, որուն մասին քիչ վերը խօսած ենք, ըսելով թէ Թէյլի անոր հաղորդած է իր ներման իրատէն։ Ամէրօ գինուորական պատիւներով կ'առաջնորդուի քանաք, Թէյլիի և մանաւանդ զօրանոցի Թիւրքերի միջոցով և կը տարուի կուսակալին մօտ։ Կուսակալը կ'իմացնէ Ամէրոյի թէ «քանի մը օրէն 700ի չափ հարուստ Հայեր «քէլէկներով մեր թիկնապահին հոգացութեան տակ աքսոր պիտի տարուին դէպի Մուսուլ։ Երբ անոնք գիւղն հասնին, պէտք է ամենքն ալ ապանեն։ ասոր փոխարէն պատուանշաններով և ընծաներով պիտի պատուուիս» Ամէրօ իր հաւանութիւնը կը յայտնէ պատասխանելով.

«— Սեր ատրէ մրն, սեր չավէ մրն» (Գլխուս և աչքերուս վրայ)։

Ամէրոյի մեկնումէն ետք Թէյլիի նախագահութեան տակ կազմուած յանձնաժողով մը աչքէ կ'անցընէ բոլոր բանտարկեալները և կարեւորագոյններու մէկ ցանկը պատրաստել կուտայ, որուն հանգամանքը կը հանի 660ի։ 1915 մայիս 30ի կիրակի առտուն ասոնք ճամբայ կը հանուին։ Մուսուլ տարուելու համար և յունիս 9ին կը հասնին Ամէրոյի գիւղը Եզդիթան, որ մօտ էր Գէչերիին։ Կարաւանը դեռ նոյն գիւղը չէր հասած երբ անոնց նստած «քէլէկները յարձակումի կը կրեն քիւրտ աւազակներէ, ի նշան անձնատուութեան։ Կարաւանին բնակիչներ Շաքիր հրաման կ'ընէ «միլիսներուն՝ հալածել աւազակները»

որոնցմէ երեք քիւրտ կը սպաննուին, իսկ միւսները կը փախչին։ Այս յարձակումէն ետք Շաքիր կը համոզէ Հայերը որ ճամբաները փոանգաւոր ըլլալուն՝ լաւ է որ իրենց բոլոր գրամները բերին և պահ դնեն իրեն՝ թիկնապահին «քէլէկ»ին։ Մի՛ ժամանակի մէջ 6000 ոսկիէն աւելի դրամ կը հաւաքի և կը յանձնէ թիկնապահ Շաքիրին, կանոնաւոր արձանագրութիւն և ստացագրի փոխարէն։ Եղավթանի մէջ Ամէրոն կ՚այցելէ Շաքիրին և կ՚ըսէ թէ Տիգրիսի ամբ ու ձախը բռնուած են քիւրտ աւազակներէ, որոնք նպատակ ունին կողոպտելու «քէլէկ»ները և մեռցնելու մէյինները, հետեւաբար լաւ կ՚ըլլայ որ ճամբանին չշարունակեն և քանի մը օր մնան իրեն գիւղը։ Կարճ խորհրդակցութենէ մը ետք կ՚որոշուի թիկնապահին «քէլէկ»էն սկսելով պարպել բոլոր «քէլէկ»ները և ուշադրութիւն չդրաւելու համար վեցական հոգի ցամաք ելլեն և հիւր ըլլան Ամէրայի որոշած տեղերն ու տուները։ Առաջին վեցեակը «միլիոն»ներու և չէրքէզներու պաշտպանութեան տակ դիւղ կ՚առաջնորդուին և հոն դարանի սպասող Ամէրոյի աշիրէթէն կը բռնուին ու մերկացնելով չուաններով կը կապուին ու կը տարուին գիւղէն հեռու՝ Պէզուանի ձորը։ Այսպէս կարգաւ նոյն ձորին մէջ կը հաւաքուին բոլոր աքսորուածները։ Երբ ամէն բան պատրաստ էր, թիկնապահ Շաքիր կը հանի իր «չէթէ»ներուն ու «միլիոն»ովը և նշան կուտայ։ Առոր վրայ կը սկսի ջարդը։ Ամէրոյի Փիրիխանի ցեղը մէկ կողմէ, միլիս զինուորը և «չէթէ»ները միւս կողմէ գնդակահար կը սպաննեն անոնք որ չուանով կապուած էին։ Իսկ առանց ձեռնակապի տարուած մէպուս Սահիան Զրաձեանը, Խանդանեան Կարապետը, ճէրճիսը և ուրիշներ դաշոյնով ծակ ծակ կ՚ընեն, անոնց ոգիքները դուրս թափելով։ Ապա զոհերուն հագցնելով իսլամի հագուստ և գլուխին փաթթոց կապելով կը լուսանկարեն զանոնք և ցոյց կուտան իսլամ ժողովուրդին, Հայերու դէմ գրգռելու համար զանոնք։ Այս առաջին սպաննութիւններէն մօտ 15 օր վերջ, կուսակալն ու Ծէյդին Ամէրօն կը հրաւիրեն Տիգրանակերտ վարձատրելու և պատուելու համար զայն սուլթանական

նշանաներով, սակայն տարբ չէրքէզներ, որոնք յատկապէս կ'երթային Ամէրոն գիմաւորելու, զայն կը ողջունեն Անգար Զայի ազգերի քով։

Այս օրերուն էր որ Իթթիհատի տեղական մասնաճիւղը, եկած հրամանդին վրայ, ընդ. և մեծ ժողով մը գումարեց Ցէյդիի Նախագահութեան տակ և որոշուեցան այն միջոցները, որոնցմով ամբողջովին պիտի բնաջնջուէին Հայերը։ Այս ժողովին մէջ միայն մի՛ֆիի Իպրահիմ Էֆէնդի էր որ կը պնդէ թէ պէտք է խնայել 12 տարեկանէն վար երկանները, զանոնք խլամացնելու համար և գեղեցիկ կիներն ու աղջիկները հարէմները առնել՝ անոնցմով բերդ ցեղը գեղեցկացնելու համար։ Երեք օրուան վիճաբանութենէ յետոյ, վերջապէս կ'որոշուի «Հայերու բնաջնջումը զանգուածովի, բայց միայն խնայել բնաբանօք գեղեցիկ սեռին։ Այս որոշումին վրայ, ամէն մարդ կ'երդնու Գուրանին անունով ոչնչնել ամէն հայ, ո՛վ կ'ուզէ ըլլայ, իսկ այն թուրքը որ կ'ազնէ հայու մը, իր կարգին պիտի ոչնչնուի, իբր դաւաճան կրօնի։

Այս որոշումը արաւիղէն եաք՝ կուսակալը Մարտին կը գրէ Մէքթուպի Վարչատնին ու գոմիսէր Մէմուտը, առաջինը նշանակիով տեղւոյն կառավարիչ։ Մէմուտ կը կոչուի ոստիկանական անօրէնի պաշտօնին։ Առանց լիազօրութիւն ունենալու բնաջնջելու ոչ միայն Մարտինի Հայերը՝ այլ նաև այն բոլոր հայ տարագիրները, որոնք անկէ պիտի անցնէին։ Գէտրի և Մէմուտ անմիջապէս կ'որոշէն Տարայի և Բաս-էլ-Այնի չուրջ գտնուող պարապ և պարարտատի հողերը, դեռևսոյր նկուղներն ու գնասենները դերեզմանը ընել Տիգրանակերտի։ Մարտինի հայ տարագիրներուն։

Մարտինի Հայերու ջարդին մէջ պատասխանատու են այս երկու ծիւղաներին դատ Ապտիւրրահման Գաւատ, քաղաքապետ Արարը Զէյկոի, Ապտիւրէզաք Զէյկոի Շահիէնէ, Մուհամէտ Կուպաչ, Ապտուլլահ Արարը, հարկահաւաք պաշտօնեայ Նէհիպ և առաքմանց պաշտօնեայ Ապտիւլքերիմ։

Մարտին քաղաքին մէջ ջարդուեցան երկու հազարէն

աւելի հայ-կաթոլիկ և հարիւր ընտանիքի չափ ալ բողոքականներ։ Ամենաանդուլթ կերպով մարտիրոսացած են դերապայծառ Մարտեան, Գասպարեան Յովհաննէս վրդ., բողոքական երէց Սէլիմ Ճրճիս։ Պէտք է ասել այնքան բաւական կ'ըլլայ որ Մարտինէն կ'ապրուէ նոյնիսկ երեք ամերիկացիներ, որոնք օգնած էին Հայերուն։ Առնցմէ Տօքթ. Թոմ կը մնանի Համրան։ Ամերիկա հասնելէ վերջն ալ կը մնանի Մր. Անարբրա։ Մարտինի մէջ, հարիւր 200 ընտանիք ողջ կը մնան։

Տիգրանակերտի գաւառակներուն և գիւղերուն հայ ժողովուրդն ալ հետզհետէ անհետանալ եղաւ և Համրաներուն վրայ ապաստանեցաւ, միայն գեղեցիկ կիները գաղտնեցան։

1915 յունիսին սկսաւ բուն քաղաքին տարագրութիւնը։ Միլիսի հազարապետ Եասին գասէ Ճէվքը և ժանդարմայի հրամանատար Չիրքէզ Բիւշոն կը մտնեն հայ տուները և կը սկսին արձանագրութեան և արեւմուտէն հոգ տարագրել։ Ճամբայ կը հանեն մօտ հարիւր ընտանիք, խումբ մը Մարտինի Համրով դէպի հարաւ, ուրիշ խումբ մը Գարապաղչէի Համրով դէպ արեւմուտք։ Տարա, Ռաս-էլ-Այն, Նիսիպին և Տէր Զօր։ Գարապաղչէի մօտ կը նահատակուի մեծ մասը։ Հայ տարագիրներէն մեծ թիւ մը կը նահատակուի Տիգրանակերտ քաղաքին հարաւը մէկ ժամ հեռու Զարոնիկ գիւղին մօտ, Գօղան Տէրէի մէջ, քիւրտերու և միւիններու ձեռքով, Գարաճատաղի հիւսիսային բնակիչներէն քիւրտ Թրբրան—Համիտիլ հեծելազօր— աշիրէթը, 24,000ի մօտ տարագիր Հայեր կը կողոպտէ և կը ջարդէ Ճէյիսան Տէրէսիի և Գայնապ գիւղին մօտ, Պիկութլան ձորին մէջեւ։ Տարագիրներէն անոնք, որ կրցան Ռաս էլ Այն հասնիլ, անոնք ալ հոն ջարդուեցան։

Ռաս էլ Այնի չէրքէզները իրենց ապաստան տարագիր հայ աղջիկներու և կիներու դէմ մաղերովը չմնաց և հիւսուած 25 մէթր երկայն հատ պարան մը նուէր դրկած են մէպուս Ֆէյզիի, որ բրած է զայն իր հիւրանոցին ամենամեծ դարդը և փառապակն է իր եղեռներուն։

Կատարեալ թիւնը մէկ կողմէ չարունակելով հանդերձ տեղահանութիւնը, միւս կողմէ 1.—3 տարեկան հայ երկու

տեղէ որբերը կը հաւաքէր և կը տեղաւորէր զանազան տեղեր։ Մանի մը ամիս խնամք կը տարուի անոնց, երբ յանկարծ օր մը, զանոնք դնելով կառքերու մէջ, կը տանին Տիգրիս գետին մօտ և ողջ ողջ, ամենքն ալ բռնելով տաքերէն, ձեռքերէն կամ դլուխներէն, կը նետեն գետին մէջ։ Երիտ Հարիւրաւոր որբեր ալ, կը տանին Գարապաշ, քաղաքէն մէկուկէս ժամ հեռու գիւղ մը և հոն, երկուքի կը ճեղքին զանոնք, կոտոր կոտոր կ'ընեն, շատ որբեր կը նետուին կառքած չուներու առջեւ և կը յոչնանին։ Իսկ զանազարոյ գրիկաները կը զուարճանան այս տեսարանին առջեւ։

Տիրանակերտ, տեղահանութենէն առաջ, կը հաշուէր մօտաւորապէս 150,000 հայ։ Ենթադրական հաշուով մը այս թիւին 25-26,000ը քշուած են քաղաքէն, իսկ 60-65,000ը շրջակայ դաւառակներէն և գիւղերէն, որոնք կը կարծուի թէ, ընդհանրապէս, քաղաքէն հեռացուած են մօտ 91,000 հոգի։ Մնացած 59,000ը, կին, տղայ և արհեստաւորներ, կամ մնացած են քաղաքին մէջ, ընդունելով խլամութիւնը, ծառայելով ասղիներին, անդրիներին քով, և կամ մնալով իբր արհեստաւոր։ Մօտ մը տեղափոխուած են Տիգրանակերտի շուրջ զանազան գիւղերը։ Սակայն, կարելի չէ ճիշտ ընդունիլ իբր ողջ ցոյց տրուած Հայերու թիւը, քանի որ ցարդ, հակառակ Զատրիարքարանի հարցումին, Տիգրանակերտէն ոչ մի պատասխան չեկաւ այս մասին, պարզամներու բերումով։

Տիգրանակերտի գէպքերուն ընթացքին, շատ մեծ զանցառութիւն մը բրած պիտի ըլլայինք չյիշելով երկու կառավարիչներու ազանութիւնը կուսակալ ազգի։ Բէշիրի հրամանով, այն պատճառով որ չէին գործադրած անոր հրամանները, Հայերը բնաջնջելու մասին։

Այդ կառավարիչներն են՝ Ալպէշիրի կառավարիչ աղա Սաղէթ Պէյն էլ Սուէիրի և Լիճայի կառավարիչը, որ ալ-պանացի մին էր։ Այս պարագան, ոչ միայն հաստատած են միսիոնարական տեղեկագիրները, այլ և թուրք պատերազմ. ատեանը, իր քննութիւններու ընթացքին։

Պէտք չէ մոռնալ նաեւ յիշատակելու թէ, գտնուած են Հայեր, որոնք նախամեծար համարելով կուռիլ, քան թէ անելու չարչարանքներու ենթարկուիլ, փոխեցուած են զէնքին։ Գլխաւորապէս Մարմնոյի Մարտ, Հայրոցի Կիրակա, Զաւզամարտի Մրնձո և Խրիր օղլու Մարտ։ կռուած են ամենեքեան, տէրունիներով, ամենադմդակ պայմաններու մէջ և դիմադրած մէկ քանի վայրէ, մեծ կորուստ պատճառելով անոնց։ Այս հերոսները, ձեռք չանցնելու համար մէյտ փոխած են իրենց դիրքը, իրը քարացած ցատկելով բարձունքէ բարձունք, լեռնէ լեռ և մանելով քարայրէ քարայր։ Հայ ժողովրդը, անդամ մը, կաղաուելով կատաղարարքենէն, յետ երկար հեռախուզութեան, կը յաջողի գտնել Մարմնոյի Մարտոյի թաքստոցը և իմաց տալ կատաղարարքեան։ Հարիւրաւոր զինուորներ, միլիոներ և ռուսիկներ կը պաշարեն Մարտոյի թաքստոցը։ սակայն հերոսը մինչոյը կը գտնէ ողջամբ ազատելու։ Ուրիշ անգամ մը, Աէրբէյճ Օհնս անուն նախկին բարեկամ մը, կ'երթայ Մարտոյի մօտ, համոզելու համար զայն որ անձնատուր ըլլայ։ Մարտ, վճռապէս կը մերժէ, սակայն Օհնոյի սնդուքին վրայ, անմիջապէս կը սպաննէ զայն։

Ցիշենք պզտիկ դրուագ մը այս հերոսներու ընծայուած ասոնչականութենէն։ Բուռ մը հայ հերոսներ այլ ևս չդիմելով տեղ մը ուր կարենան հանդչեցնել իրենց գլուխը, կ'ապաստանէն քաղէջացի բարի կնոջ մը տունը։ Անքան հաւատացեալ է եղեր այս կինը, որ այդ ասոնչանութեան մէջ կը տեսնէ օրինապանցութիւն մը և իր մեղքը քաւելու համար ամէն առտու եկեղեցի կ'երթայ մոմ վառելու համար։ Օր մը նոյն պառաւը հայրութիւն ունենալու համար կը դիմէ իր քահանային և խոստովանանքի մէջոցին կը պատմէ անոր իր գործած օրինապանցութիւնը, ըսելով թէ, հայ երիտասարդներ կը պահէ իր տունը։ Քահանան, իր կարգին, նոյն պարագան կ'իմացնէ քաղէջացի Մրխիթար Սիւլէյմանն Արբեպս.ին, որ իր մօտ կը կանչէ այդ կինը և կ'ըսէ անոր.

— Հաւատամ հայ երիտասարդներ պահելով տունդ, այնքան մեծ տարբերութիւն մը գործած ես, որ առանց

հաղորդութիւն առնելու իսկ։ Ատուած կը ներէ քու մեղքերդ։ Գնա՛, ա՛ռ հաղորդութիւնդ և չարունակէ պաշտպանել այդ գեղեցիկները։

Այս հերոսները ցաւդ ողջ մնացած են, խղճի հանդարտութիւնը ունենալով որ, իրենց կարողութեան ներածին չափ, լուծած են իրենց համարիւններուն վրէժը։

Գրուագ մը ալ պատմենք հայ կոյսերու հերոսութիւնէն. Մարթենցի քիւրտ Մէչքէնլի աշիրէթին պեռը, բռնութեամբ իր տունը կը տանի Տիգրանակերտի ծանօթ ընտանիքներէն մէկուն Արուսեանները խիստ գեղեցիկ ազջիկը։ Այս պարմանուհին, հապա թէ նոյն վայրենին տունը գացած էր, երբ կը լսէ թէ քաղաքին մէջ կը գտնուի գերման հաղարապետ մը։ Անմիջապէս, ֆրանսերէն լեզուով նամակ մը կը գրէ անոր, խնդրելով որ, յանուն մարդասիրութեան, ազատէ գինքը այդ տունէն։ Հաղարապետը, կ'ընդունի ընել այդ բարիքը, երբ ան հասնի դառնալու իր հոմանուէին։ Ասոր վրայ, Օր. Արուսեան, կշտամբանքով մը, կը մերժէ հաղարապետին պայմանը, պատասխան տալով երեսին.—Ձեր այս կոչտ պատասխանին վրայ նախամեծար կը համարիմ բլլալ կրթութիւն չունեցող մարդասպան քիւրտի մը կինը, քան թէ զարդացած հաղարապետի մը հոմանուէին։ Եւ հերոսուհին մահով մը վերջ կուտայ իր կեանքին, ինչպէս պատմեցին այս դէպքը լսողները։

Դաղափար մը տալու համար թէ հասարակ ժողովուրդի կարգին, ո՛վքեր նահատակուած են, կանանք հոս ամփոփ մէկ ցանկը մեր կարկառուն աղգակիցներուն.—

Անգլ. հիւպատոսարանի պատուոյ թարգման Տօքթ. Ասկեան Թէփլեան, ֆրանս. հիւպատոսարանի թարգման և դեր-հիւպատոս հանի Յարութիւն Դատապեան, Ատաքերց վանքի վանահայր Վահան վրդ., Զէյթունեան արքեպս., թեմական տօքթ. Արիին պէյ Հէրմանեան, հարիւրապետներ տօքթ. Յովհաննէս Թէրզեան, տօքթ. Նշան Պագալեան, հրամայէր և Մէջլիսը Իսարէի անդամ Ճրբոնիս Դազարեան, թղթ. անօրէն Յարութիւն Մինասեան, Երկր. Պանքայի անօրէն Փիլիպոս Արտիարեան, ընդհ. դատախազ Տիգրան

ՃԷՐԲԱՆԵԱՆ, Գաղալեան եղբարք և որդիք, որոնք կորսընցուցած են նաեւ 250,000 ոսկի արժէքով հարստութիւն, Թրրիէնճեան եղբարք և որդիք, 300,000 ոսկի հարստութիւնով։ Մեսաքսի գործարանատէր և վաճառական Ադասալեան եղբարք, Մարտիրոս Ալիթարեան, Յակոբ Գաղալեան, Մկրտիչ Թէրէքէճեան, Յարութիւն Գոյաճեան, Յակոբ Գազանճեան, Տիգրանեան եղբարք ևն. ևն.։

Տիգրանակերտի այս սպանդին ամենագլխաւոր հերոսը՝ կուսակալ տօքթ. Բէշիր, զինապարարին, Գասրիարքարանի դիմումին վրայ ձերբակալուեցաւ, ասկայն քանի մը օր ետք, յաջողեցաւ փախչիլ բանտէն, մինչեւ որ չկարենալով ոսկալ ամենախիստ հետապնդութիւններու և զգալով իրեն սպառող ճակատագիրը, գտաւ իր արժանի պատիժը, Հայերու ուղղեալ տուած գնդակներէն մէկն ալ ուղղելով իրեն և իր ձեռքով վերջ տալով իր կեանքին, Պէշիկթաշի մէջ։

Բայց միւսնե՞ր...

ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆ ՍԵԲԱՍՏԻԱՅԻ

Սեբաստիայի հիդեան.—Օտարաշեան վերդ.ի ապաւնութիւնը.—Բուրգ գիւղաքաղաքու թունաւորման առասպելը.—Էնվերի այցելութիւնը Սեբաստիա.—Գեհենեանցի Շամիրի հեռապիրը. Մեպուսեանու զգուշութիւնը.—Բուրգ գիւղի գեպքը.—Ռուս գերիի մը փախուստը.—Սպանութիւնները կը սկսին.—Մուրատի փախուստը.—«Սիկան փաթլամասը», ասիէր Եսմիասը, Էրմենի գալմասը.—Խմբական ձերբակալութիւնները.—Զարդը եւ տիզանանութիւնը.

Տիգրանակերտի և Բաղէշի ջարդերէն շատ առաջի խրժդուժ պայմաններու մէջ տեղի ունեցած է Սեբաստիոյ սարսռազդեցիկ նահանջին տեղահանութիւնն ու ջարդը, կուսակալ ճիւաղ Մուսամիրի մատնաւոր ձանձերով։

Այս նահանջին ջարդը դիտաւորաշար կազմակերպած են «Հայասէր» ճանչցուած չան սատակ Մուսամիրի և Իթթիհատի ամենանշանաւոր մէկ դէմքը՝ Պէհաէտտին Շաքիր։ Մուսամիրի՝ որ նախապէս Իթթիհատի պատուիրակն էր Սեբաստիայի և ամենազդեցիկ դէմքը քաղաքին մէջ, համարուած ունէր պատմագէտ մը ըլլալու։ Սակայն, փաստը ցոյց տուաւ որ, փոխանակ պատմութիւնը ուսումնասիրած ըլլալու իր քաղաքակրթական բոլոր կողմերովը, ընդհակառակը, միայը յանձնարարած էր աւերել, սերտելու համար թէ, Աստուծոյ բանակները, թէ՝ մեղանչելով քար ու քանդ ըրած են բարգաւաճ քաղաքներ, իրենց արչաւանքներու պատճառն, թէ ինչպէս մարթասերի կ'ընէին գերիները, թէ ինչպէս Ասարթացիները մէկ գիշերուան մէջ, ընաջինջ կ'ընէին Հիւրթներու և կ'սեղերուն թացնէին անոնց քաղաքներն ու գիւղերը, թէ ներան, ինչպէս կրակի կուսար Հռոմը։ Ինքը նախանձելով այս տարաձայնութիւններուն, կ'ուզէր հետեւիլ անոնց օրինակին և բլլալ Աթիլլա մը, Ծինկիզ Խան մը, Լենկթիմուր մը։ Իր նախաձեռնութեամբն էր, որ Պալքանեան պատերազմէն ետք

պայքարի հրատարակուած էր քրիստոնեաներու դէմ, և կազմուած էին թուրք ընկերակցութիւններ, քրիստոնեաներու մանաւորապէս Հայերու ձեռքէն առնելու համար քաղաքին վաճառականութիւնը, ճարտարարուեստը և հացնելու թուրք արհեստաւորներ։ Դժուար պիտի ըլլար անշուշտ, մէկ անգամէն և չուտով գլուխ հանել այս ծրագիրը, որով իր նպատակին հասնելու համար, խորհած էր կրակի տալ նահանգին այն թաղերը, ուր հաստատուած էին հայ վաճառականները։ Եւ ահա, յանկարծ օր մը, կը տեսնուի որ սիմէոնմիթիր կերպով կ'այրուին և մոխրակոյտ կը վերածուին, Մարզուանի, Ամասիայի, Սեբաստիայի և Եւդոկիայի (Թոգատ) ամբողջ շուկաները։ Մնայն այս վերջին քաղաքին մէջ պատճառելով 300 ոսկիի կորուստ։ Հրդեհի կը տրուին նաև, Մարզուանի, Սեբաստիայի և Ամասիայի ազգաբնակները, բոլորն ալ սեփականութիւն Հայերու։ Իրմիմեանի նախապատերազմեան ծրագիրն էր այս, Հայերը սնանկական տեսակէտով 50 տարի ետ նետելու համար։

Պատերազմէն առաջ, Սեբաստացիներու դիրքն ապառնացող ամենէն փամանդին առջև, անոնք խիստ դրաչտ ոսկած էին դառնալ, առանց այդ ալ կասկածելի ընթացքի մէջ դտնուած չըլլալնուն։

Զօրահանութիւնը, անդամ մը եւս կը լրացնէ Հայերը, որոնք ամէն կերպով փաստեր կուտան, ապացուցանել իրենց հաստատամտութիւնը հանդէպ օսմ. դահուն։ Շատ ատեն չանցնիր, երբ զէնքի տակ առնուած հայ զինուորներու հանդէպ կը սկսի հալածանք մը և անմտասութիւն, և զինաթափ ընելէ ետք զանոնք կը զրկեն ամբոխաստար դանդերու մէջ։ Ասիկա ալ սաստիկ մին էր Մուսմմէրի համար որ պայծառնալէն և երեւոյթները փրկելու ձեւին տակ ընդունելի հայութեան երիտասարդ և ուժով ասորը։

Մեր տեղեկութիւնները քաղուած ըլլալով Սեբաստիայի առաջնորդ Գնել եպս. Դալէմբեանէն և բոլոր անցուդարձերուն իրազեկ խելացու անձնաւորութիւններու վկայութիւններէն, որոնցմէ մէկն է նաև հմուտ ուսուցիչ Պ. Կ. Գարիկեանը, սարսափելի պէտք չէ ունենալ թէ դէպքերը իրենց պատմուած ձեւովը խիստ վաւերական են։

Զօրանոցը Թեան հրամարակութիւնէն ետք կացութիւնը կը սկսի բոլորովին տագնապալի դառնալ Հայերու համար։ Այս պայմաններուն մէջ, անուշա կարելի չէր առանց տատանումի ձգել Սեբաստիան և Երզնկան։ Պատրիարքարանի կողմէ առաջնորդներուն գրկու

նոյեմ. 23-24ի (Հ. Տ.) գիշերը, Գամաք-Եաղբի զօրանոցնե-
բէն մէկուն մէջ, փախուստի նշաններ ցոյց կուտան քանի մը
թուրք զինուորներ։ Անմիջապէս կառավարական չրջանակ-
ներէ լուր կը տարածուի թէ, Հայերը թունաւորած են թուրք
զինուորները։ Աչքի առաջ ունենալով Մուսմէրի սարա-
պարտ դիրքերը, այս տարաձայնութեան վրայ անուսա-
ասիի կը մատնուի քաղաքին հայութիւնը։ Անմիջապէս
քննութիւն կը բացուի և երկու «զօրահանութեան բժիշկներ»՝
տօքթ. Լեւոն Թորգոմեան և տօքթ. Հրանդ Աճէմեան,
առանց հասկնալու կամ երկար բարակ քննութիւն կատարե-
լու, տեղեկագիր մը կը տորագրեն թէ, զինուորները, իս-
կապէս թունաւորուած են։ Մինչդեռ յետոյ, կատարուած
մանրամասն քննութիւն մը, հաղարապետ տօքթ. Հաճի
Հիւսնի պէյի (երբեմնի երեսփոխան Սվազի), տօքթ. Յ. Շի-
րինեանի և թուրք դեղագործներուն կողմէ։ կը հաստատէ
թէ հացերուն մէջ երբեք թոյն չկայ։ Առնը, տասնամեայ
համար իրենց բաժը, զինուորներու առջև կուտան նոյն
հացէն, առանց անհանգստութիւն մը ղգալու։

Իսկ թէ ինչո՞ւ փախած էին նոյն զինուորները, ահա
պատճառը. հացերը պատրաստուած էին հաճարի ալիւրով
խառն և հացին մէջ տեսնուած կարգոյտ նիշերը, ուրիշ բան
չէին եթէ ոչ ասոր արդիւնքը։ Թուրք զինուորները ուտելէ
ետք նոյն հացը, անհանգստութիւն զգացած էին, ո՛չ թէ
թունաւորուած ըլլալուն համար, այլ անոնց պատկած զօրա-
նոցին պատերուն կիրը դեռ թաց ըլլալուն և առանց նկատի
առնելու այս կէտը, ջերմոց վառած էին, տաքութիւնը զար-
կած էր գլուխնին և ուրուած էին։

Իրողութիւնը հակառակ առանկ ըլլալուն, Մուսմէր
լաւագոյն պատրուակը գտած էր իր ապստամբական ծրագիրը
շուտով գլուխ հանելու համար։ Մէկ կողմէ, անմիջապէս,
այս դէպքը ուզած ձեւովը հեռացրեց ներքին գործերու նա-
խարարութեան, և միւս կողմէ նոյն գիշերն իսկ, զինուո-
րական չգիտցի տակ կ'առնէ հայ թաղերը, զօրաւամբ հրա-
մանատարին միջոցով, նկուղներու մէջ բանտարկել կուտայ
զօրանոցները գտնուող բոլոր հայ զինուորները, թուրք զօր-

քը կը բամբէ և կը հրամայէ պատրաստ դանուիլ, Թուրք ժողովուրդն ալ կը նախապատրաստէ հայկական ապստամբութեան մը դէմ, իսկ հացը պատրաստող հայ փուռպանները բանտարկել տալով, կը խոչտանգէ զանոնք, մէկ քանի հատին մահուան պատճառ ըլլալով։

Հետեւեալ առտուն, Թուրք խուժանին բերնին մէջ, բացէ ի բաց կը խօսուի թէ, Սահակ վրդ.ի ապստամբեան փոխարէն, Հայերը թունաւորած են Թուրք զինուորները։

Մուամմէրը ձեռք առած էր այս խօսք մէջտեղները, անմիջապէս ջարդել տալու համար Հայերը, սակայն, ներքին գործերու նախարարութիւնը, կանխատես գտած էր ծրագրին գործադրութիւնը։

Յետոյ կը շարունակուէր. Թուրք բժիշկներու տեղեկագրին վրայ, ապտա կ'արձակուին հայ փուռպանները։ Նոյն միջոցին, Գնէլ եպս. կ'երթայ Մուամմէրին, խնդրելու համար անկէ, որ պաշտօնական հերքում մը տայ թէ, Հայերը թունաւորած չեն զինուորները։ Մուամմէր, առանց այլ և այլի կը պատասխանէ. «Պաշտօնապէս անանկ բան մը չյայտարարեցինք, որ հիմակ ալ ելլենք հերքենք»։ Թուրք ժողովուրդը միշտ համոզուած կը մնայ թէ, իրաւունք Հայերին են թունաւորումը պատրաստողներու, սակայն կուսակալը։ վրան գոցել կ'ուզէ։

Մուամմէր, մնացած բլլալով Սեբաստիայի մէջ և դիտակ՝ հայ տարրին դերակշիռ դիրքին, համոզում դոյացուցած էր թէ քաղաքին Հայերը, օր մը չէ օր մը, պիտի ապստամբին և կռնակէն դարնեն Թուրք բանակը, որով պէտք էր կանխել զանոնք։

Իրերը այս վիճակին մէջ էին և Հայերու դէմ հալածանքը աւելի ծուարուն հանդամանք մը առացած էր, երբ 1915 յունուար հին, Էրզրումէ վերադարձին, քաղաք կը հանդիպի պատերազմ. Նախարար Էնվէրը, և կ'ընդունուի մեծ պատիւներով։ Հայոց առաջնորդը, ազգ. մարմիններու և կուսակցութեանց ներկայացուցիչներու հետ, բարի դալուստի այցելութիւն կուտան անոր։ Էնվէր, մեծ դրուատիքով կը խօսի Հայերու մասին, և մասնաւորապէս կը յիշէ որ

իր կեանքը կը պարտի սերտատացի ոպայ Յովհաննէս Ակինեանի, որ կեանքը վտանգելով ազատած էր զինքը դեռ։ թենէ։

Էնվէրի հետանալէն ետք, քաղաք կ'այցելեն Գեանդրիի, Մարբերդի և Էրզրումի թուրք ներսիսեանները, ինչպէս նոն դացած էր Իթթիհատի ներկայացուցիչ Կանի պէյ 1915ի սկիզբները։ Իրագեկ թուրքեր, գինադադարէն ետք, պատմած են մեզիմ Հայերու թէ, Կանին էր որ կուսակցին ընտրած էր Իթթիհատի հրահանգը՝ Հայերու տեղահանութեան և բնաջնջումին մասին, յանձնարարելով Մուսամէրի որ ոպառէ Պէհաէտտին Շաքիրի հետապրին։ Վերոյիշեալ «մէպուս»ները քաղաք գալէ յետոյ, ճառեր կը խօսին թուրք քլուպներու և մզկիթներու մէջ, ըսելով թէ՝ թուրքին բուն թշնամիները Հայերն են, պէտք է նախ զանոնք մաքրել։

Առաջնորդ Գնէլ եպս., այս մասին եւս կը դիմէ Մուսամէրին, դիտել տալով թէ ի՞նչ հետեւանքներ կրնան յառաջ գալ այս տեսակ գրգռիչ խօսքերէ, սակայն կուսակալը պարզապէս կը մոռնայ Սրբազանը։

Այս ճառախօսութիւններէն քանի մը օր յետոյ, քանդէն կ'արձակուին յայտնի աւազակներ, ոճրագործներ և կ'արձանագրուին չէթէ, իբր թէ Էրզրումի ճակատը գրկուելու համար։ Այս արիկաները, յոխորտանքով պտտելով չուկան, լրջօրէն և հրապարակով կը յայտարարէին թէ «կեսարիներուն փորը պիտի ճեղքեն և անոնց աչքերը չուներուն պիտի կերցնեն այս հրապարակներուն վրայ, իսկ անոնց արիւնը իրենք պիտի խմեն»։

Հաղիւ թէ առնք Էրզրում գրկուելու համար ճամբայ կը հանուին, երբ Ալիսի հովիտին հայ գիւղերը նշանակ կ'ըլլան անոնց գազանային խժդժութիւններուն և անապատ կիրքերուն։ Առնց մէկ մասը 1915 փետր. 8ին կ'իջեւանին Բուրդ հայ գիւղը, որ կը գտնուի Ե. Գարահիսարի շրջանակին մէջ և ունէր 300 տուն հայութիւն մը։ Գիւղացիները կը պատուեն այս արիկաները, որոնց գլուխը կը գտնուէր Սահակ վրդ.ի ոպանին Զառացի Մահիրը։ Առնը փոխանակ շնորհակալ ըլլալու, ուտել խմելէ վերջ, կը մանեն տուները ու

կ'ուզեն առեւանգել հարս ու աղջիկ։ Հայ երիտասարդ մը տեսնելով որ կը բռնանան իր նշանածին վրայ ալ, զէնքի կը դիմէ և կը վիրաւորէ առեւանգող սրիկան։ Այս դէպքին վրայ գիւղը իրար կ'անցնի. ընդհարում մը տեղի կ'ունենայ։ Զէյթէները կը յաջողին գսպել գիւղիս պոռթկումը, կը հաւատան երիտասարդները և կը կատարեն դանանք։ Զէյթէները մասնաւոր հրամանագով ստեղծած էին այս դէպքը, որմէ ետեւ Բուրդ, թէեւ Էրզրումի ճամբէն խառոր կ'իյնայ, սակայն եղած է հայ յեղափոխականներու ոճիռ և զարհուրելի գլխաւոր կեդրոն։ Հետեւաբար անհրաժեշտ էր հարուած մը տալ անոր։

Տօքթ. Լէփսիուս իր «Պատմի Տեղեկագրին մէջ խօսելով Սեբաստիայի տեղահանութեան մասին, կ'ըսէ.—

«Կազմակերպուած հրոսակներ, գիւղերը կը թալանէին, ժանտարմաները գէնք փնտռելու պատրուակին տակ, կը մտնէին տուները, ամէն բան կը կողոպտէին, կիները կը արգելգծէին և գիւղացիները կը չարչարէին դրամ տուներու համար։ Ամէն անանք, որոնք ապատ կացուցուած էին զինուորական ծառայութենէ «սէրեֆ» վճարելով, զինուորագրուեցան և իրը բեռնակիր կամ ճամբաներու վրայ աշխատող զրկուեցան։ Երբ իմացուեցաւ որ բեռնակիրները ուժասպառութենէ կը փճանային և թէ անանք որոնք ճամբաներու վրայ կ'աշխատէին, ապաստնուած էին իրենց իսլամ ընկերներուն կողմէ, տակաւին չզինուորագրուածները բեռները փոխան և կառավարութիւնը այրել տուաւ անոնց տուները։ Սեբաստիայ մէջ ձեռնարկուեցաւ հայ ազգաբնակչութեան մեթոտաւոր զինաթափութեան, ջարդերէն առաջ։»

Տօքթ. Լէփսիուսի այս տողերը կատարելապէս ճիշտ են։ Հայերը երբ տեսան որ զինուորական իշխանութիւնը խորթ աչքով կը նայի իրենց, դասալքութեան դէպքերը կը շատնան հայ զինուորներու շարքերուն մէջ։ Այս դասալիքներն բանական թիւով կը կախուին, իսկ գիւղերու մէջ կրակի կը տրուին անոնց տուները։ 1915 մայիսին, յայտարարութեամբ կոչ կ'ըլլայ դասալիքներուն զայ յանձնուիլ, ներուած ըլլալով իրենց յանցանքը։ Հինգ հարիւրի չափ Հայեր

կը յանձնուին և կը դրկուին Էնտիրէսի կողմերը ճամբու չինութեան անունով, սակայն հոն կը սպաննուին։

1915 մարտին, ձերբակալուած վիճակի մէջ Սեբաստիա կը բերուին Մարզուանի և Ամասիայի մուսուրմաններէն 17 հոգի, որոնց մէջ նաեւ ծանօթ յօդուածագիր Գագիկ Օգանեանը։ Երկու-երեք շաբաթ բանտարկուած կը մնան քաղաքին մէջ և գիշեր մը հեռացուելով հոնկէ, կը տարուին երկու ժամ անդին տեղ մը, Կեսարիայի ճամբուն վրայ՝ Զէրչի Տէրէսի, ուր կը սպաննուին։

Մուսմէր, այդ օրերուն օգտագործութեան պատրուակով կ'երթար այդ վայրին մօտ՝ Շուն-Բուռակ գիւղը։ Ըսուեցաւ թէ կուսակալին այցելութիւնը ուրիշ նպատակ չունէր, եթէ ոչ դիտել այս կարգի սպանութիւններու։ Նոյն իսկ հաստատողներ կան թէ այդ արիւնկղակը, իր ձեռքովը սպաննած է Օգանեանը և ուրիշներ։

Սակէ վերջն էր որ հեռագրեալ քաղաք կը բերուին գաւառակներու ականաւոր դէմքերը և մէկ քանի օր բանտարկուելէ ետք, Շիֆայի և Կէօյ-Մէտրէսէները, կը տարուէին մօտակայ տեղ մը և կը սպաննուին։

Ձիւղ այս օրերուն կը զուգադիպի քաղաք բերուած ռուս գերիներէն սպայի մը փախուստը, «Աֆիոն» պանդոկէն։ Այս դէպքին վրայ, կը ձերբակալուին պանդոկին տէրը՝ Մանուկ Պէյլէրեան և մէկ քանի կուսակցականներ, իսկ ութը օր վերջ՝ 1915 մարտ 15)28ին Մաղկաղարդի առաւօտ, կը ձերբակալուին Դաշնակցական գեղագործ Վանոն Վարդանեան, Յովհաննէս Փոլատեան, Հնչակեան՝ Խոսրով գիւղացի Մուրատ Կիւրիկեան, Տէվէ Տիգրան Ամէրեան, խառնամուրական Թարգման Մարտիրոս Գարրիէլեան, Նշան Մոսկոֆեան։ Նոյնպէս Յովհաննէս, ինչպէս նաեւ ուրիշներ։ Առնուազն 40 օր բանտ մնալէ ետք, ութը ժանտարմայով ճամբայ կը հանուին. որոնց կ'ընկերանան Մուսմէր, գօրաբաժնի հրամանատար Բէրթէվ պէյ և Իթթիհատի ներկայացուցիչ Կանի։ Բանտարկեալները կը տարուին Եօզկատի ճամբուն վրայ, Կէռմէօղատի կաղնիի անտառները, Մաչատաղ Եէրի ըսուած տեղը։

Հոս, Մուամմէր երկար հարցաքննութիւն մը կ'ընէ և փաղաքչական խօսքերով, բանտարկեալներուն բերնէն կորզել կ'ըլլայ թէ կուսակցութիւնները ինչ պատրաստութիւններ տեսած են, ինչ է անոնց ապստամբական ծրագիրը, ո՞ւր պահուած են զէնք, ռազմամթերք, և.ն. և.ն.։ Աւելորդ է ըսել թէ բանտարկեալները ոչ մէկ պատասխան կուտան և ամենքն ալ տեղն ու տեղը կը սպաննուին։ Այս սպանդին ականատես յոյն զիւղացիներ, որոնք անտառին մէջ կ'աշխատին եղեր, քաղաք վերադարձնուն՝ պատմեր են թէ բանտարկեալներէն երկուքը, մէկը հաւանաբար Մուրատ, ոգորեր են դահիճներուն դէմ։ Սպաննուածներուն մէջ կը գտնուի եղեր նաև Խարբերդցի վաճառական Յարութիւն Վարդուկեան, իբրեւ Սեբաստացի հուչակաւոր հերոս՝ Դաշնակցական Կոմիտէի Մուրատի ապաստան տուող։

Այս սպանութիւնները կատարել տալէ ետք, արիւնարբու Մուամմէր կը մեկնի Եւդոկիա, Ամասիա և Մարզուան, բերանացի հրահանգներ տալու բնաջնջումի մասին։

Լսողներ պատմած և մինչեւ Հայերու ականջը հասած է թէ Մուամմէր, այդտեղի կառավարական պաշտօնեաներուն ըսած է որ, իր յառաջիկայ այցելութեան ատեն փողկապաւոր հայ պէտք չէ որ տեսնէ։

Մէկ քանի կարեւոր դէմքերու գլուխը ուտելէ յետոյ, Մուամմէր կ'ուզէ նաեւ ձեռք անցընել Կոմիտէի Դաշնակցական հերոս Մուրատը, պաշտելի և պատուական հայ մը։ Կուսակալը, Մուրատը ձերբակալելու պաշտօնը կը յանձնէ ոստիկան-զինուորներու հրամանատար Բէլէշ պէյի, որ խումբ մը ժանտարմաներով կ'երթայ Կոմիտէն։ Կ'ինչեւանին Դաշնակցական հերոսին տունը, ուր քիչ յետոյ կ'ըսեն.—Կուսակալը խնամ կարեւոր գործի մը համար քեզ տեսնել կ'ուզէ, միասին երթանք։

Մուրատ անմիջապէս կը հասկնայ, բայց փոխանակ չուարելու, մարթել կուտայ գառնուկ մը և ձախ սեղանով կը պատուասիրէ զանոնք։ Մինչ անոնք զբաղած էին կերուխումով, ինքը ախոռ կ'իջնէ, կը հեծնայ իր սքանչելի նժոյգը զինուած և կը բացուի։ Հրամանատարը և ժանտարմա-

ները յանկարծակիի եկած, կ'ուզեն հանկիլ անոր։ Զէնք չեն արձակեր, որովհետեւ գիտեն թէ ի՞նչ կ'արժէ Մուրատը և քանիներ գետին փռած է իրենց պէս։ Կը մօտենան, փաղաքշական խօսքերով կ'ուզեն համոզել զայն, բայց Մուրատ կը պատասխանէ.

— Գացէ՛ք ըսէք ձեզ զրկող վալիին, թէ ինք գիս լաւ կը ճանչնայ, ես ալ զինքը. խօսքով ծուղակը իյնողը՝ ես չեմ։

Մուրատը թռած էր։ Քէլէշ պէյ յուսահատ կը վերադառնայ քաղաք, խոշոր նախատինք ընդունելով կուսակալէն, արժիւը փախցուցած ըլլալուն համար։

Մուրատ, միջոց մը կը պահուրտի Աղաը գիւղը, յետոյ Սախառու լեռը՝ Խանծառ գիւղի արօտավայրը. հոն կը նըշմարուի և թուրք գիւղացիներ կը մատնեն։ Մուրատ այս անգամ Սեբաստիա կը փախչի, մինչ կուսակալին հրամանով արէ կ'անցուին Խանծառ գիւղի արական սեռը, մինչեւ 7–8 տարեկան, ապաստան առած ըլլալնուն համար անոր։ Սեբաստիայի մէջ Մուրատ, կ'ապաստանի Վարդուկեանի տունը, ուր թիֆուսէ կը վարակուի։ Մատնուելով այս անգամ կը փախչի Ուլաշ։ Մուրատ խել մը փախստականներու հետ այս անգամ ալ կ'անցնի Թէճէրու լերան մօտ, ամուր ապաստանարան մը, սակայն պաշարի համար քաղաք զրկած երկու երիտասարդներու ձերբակալութեան վրայ, հոնկէ ալ կ'անհետանայ ու կ'անցնի Կոմկատ, միշտ չմոռնալով օգտուիլ ամէն պատեհ և ներկայացած առիթէ։ Մուրատի փախուստին առիթով, կը դնդակահարուի կառապան Զալլախեան Կարապետը, այն կասկածով թէ, թերեւս ան փախցուցած ըլլայ հերոսը։ Սեբաստիայէն «ալայ զօմանտան»ին՝ Ալի Շէրիֆ, դունդ մը ժանտարմաներով կ'երթայ Կոմուն, խուզարկութիւն ընելու, կը պահանջէ Մուրատը, բոլոր այրերը կը կապէ ու՝ կը բանտարկէ, կրակի կուտայ Մուրատի նորաշէն դեղեցիկ տունը, կը հարատահարէ գիւղացիները, բայց անօգուտ։

Ճիշտ սակէ ետքն է որ չէթէապետ Քիւթիւկի տղան՝ Հիւսէյին և Զառացի Մահիր, չէթէներով և ժանտարմանե-

բով կը կոխեն բոլոր հայ գիւղերը և զէնք փնտռելու պատրուակին տակ, կը գործեն անլուր խժդժութիւններ, կը փետտեն քահանաներու մօրուքը, աքցանով բրիկ բրիկ կ'ընեն անոնց միսերը, ակռաներնին կը քաշեն, քիթ, ականջ, շրթունք կը մանրեն, շիկացած երկաթով, պրինձ «թաս»ով մարմին կը խարսնեն, հարսներուն ստինքներուն միջեւ կասուլ կը դնեն, արդանդէն ներս դամ կը ցիցեն։ Պատուի բռնաբարումներու և կողոպուտի քանակը կարելի չէ հաշուել։

Այս անլուր սրիկայութիւնները գործելէ ետք, գիւղերու այրերը իրար կապելով, ճամբայ կը հանեն Դաշտասար ասելու պատրուակին տակ և կը սպաննեն։ Այսպէս զօմանսանին անձամբ կը խուզարկէ Մորանայ և Ազատ գիւղերը, թերեւս Մուքաթ գտնելու միտումով, և նոյն գիւղերէն հանուած մէկ քանի տնտուկ զէնքը, սնամիթը, ռումբը, ռպոմանիթը փոխադրել տալով քաղաք, կը ցուցնէ թուրք ժողովուրդին, գրգռելով թէ Հայերը այս զէնքերը պիտի գործածէին իրամներուն դէմ։ Երկու խօսք սակայն այս զէնքերու մասին։

Սահմանադրութեան հռչակումէն ետք, երբ համաձայնութիւն գոյացաւ Դաշնակցութեան և Իթթիհատի միջեւ, որոշ խնդիրներու մէջ համագործակցելու համար, Իթթիհատը իր ձեռքովը Դաշնակցութեան տրամադրեց բաւական մեծ քանակութեամբ զէնք և ռազմանիթ, ամէն դաւառի մէջ ի հարկին գործածելու համար մարտ 31ի պէս յեղաշրջական շարժումի մը պատեհ։ Այս զէնքերն էին որ երեւան կը հանէին և ցոյց կը տրուէին այնպէս մը, թէ թուրքերու համար գնուած են։ Թէեւ անկեղծ բլլալու համար, խոստովանինք թէ, Դաշնակցութիւնը չատ մեծ աշխատանք թափած և զինած էր որոշ չափով ամէն դաւառի հայութիւնն, ինքնապաշտպանութեան համար։ սակայն ի՞նչ օգուտ որ հնարաւորութիւն չտրուեցաւ մեզի գործածելու այդ զէնքերը...։

Այս միջանկեալ բացատրութիւնէն ետք, անցնինք մեր պատմութեան։

• Խորասանայի երիտասարդներն ու այրերը համբայ հանուելով, կը սպաննուին Գունաջի ձորը։ Սպաննող չէթէներն ու արիւնկղակ ժանտարմաները ապա կուգան գիւղ և նահատակուածներու կիներուն կ'ըսեն որ լծեն սայլերը, բերելու և թաղելու համար իրենց ամուսիններն, եղբայրները կամ զաւակները։ Գոչասարի բանտարկուածներն ալ կը սպաննուին «Կաւրայի փոսեր» ըսուած վայրը։ Քաղաք բերուած բանտարկուածները դիշերանց, 50-100ական՝ կապելով կը տանին և քաղաքին շուրջը կը սպաննեն։ Ալիսի եզերքը գտնուող Փաչա-Զայիրի ըսուած տեղը խոշոր սպանդանոց մը եղած է։ Այնպէս որ գիւղերու տեղահանութեան միջոցին, էրիկ մարդ մնացած չէ գրեթէ, բացի հազուագիւտ բացառութիւններէ։ Ժանտարմաները և չէթէները, իրենց պաշտօնական հագուստով կատարելէ դատ իրենց «նուիրական պարտականութիւն»ը, երբեմն ալ մեր տարաբաղդ ազգակիցները մորթել տուած են շրջակայ գիւղացիներու, կացինով, մանգաղով և բիրով։

Նոյն չէթէապետներն են որ երթալով Թոսորակ գիւղը, կը ձերբակալեն Հնչակեան հերոս Բարսեղ Դարբինեանը։ Կը սպաննեն զայն և դիակը կը բերեն կը յանձնեն գիւղին քահանային, կարգը կատարելու համար։ Քահանան կը սկսի արարողութեան, երբ կը սպաննեն զայն ալ, համարձակած ըլլալուն համար կատարելու ասանկ վտանգաւոր յեղափոխականի մը յուղարկաւորութիւնը։

Գիւղերուն գործը լմնցած էր այլ եւս։ Կարգը եկած էր քաղաքին։ Նախ պաշտօնական կ'ընեն երկար տարիներէ ի վեր կառավարական պաշտօնի մէջ գտնուող պաշտօնեաները, բժիշկները և գեղագործները, և զանոնք կը բանտարկեն։ Ապա պաշտօնական յայտարարութեամբ կը հրամայեն ժողովուրդին, առանց ազգի և կրօնի խտրութեան, յանձնել իրենց քով գտնուած զէնքերը։ Տօքթ. Լէփսիուս կ'ըսէ թէ, այդ յանձնումին համար պայմանաժամը կը լրանար հինգ ժամէն։ Հայերը անմիջապէս կը յանձնեն 2000 կտորի մօտ զէնք։ Մուսմէր գոն չմնար այսքանով, կը կանչէ առաջնորդը, հրամայելու համար անոր որ ազդարարէ ժողովուր-

դին յանձնելու իր բոլոր զէնքերը։ Առաջնորդ Գնել եպս. կ'ընէ պէտք եղած պատուէրը։ Կառավարութիւնը կը շարունակէ իր հետախուզութիւնները և կասկածի վրայ ցամքեցնելով Պարագ-Սօխանէն անցնող Մուսատա գեաները, հոնկէ կը դանէ բաւական թիւով զէնք և փամփուշտ։ Դիւրերանց կը սպաննուի Մկրտիչ Նորհատեանը, իբր նշանաւոր երկաթագործ և զինագործ։

Մուսամիր, զէնքերը հաւաքել տալէ ետք խիստ հսկողութեան մը տակ կ'առնէ մասնաւորապէս Մայր եկեղեցին թաղը և առ հասարակ բոլոր հայաբնակ թաղերը, որոնք շրջապատ տակ կ'առնուին։ Հայոց թաղերուն շուներն իսկ կը սպաննուին, իրենց ոռնոցներով լրտեսներու գործունէութեան արգելք ըլլալնուն համար։

Նշանները այլեւս պարզուիլ սկսած էին. վտանգը ակներեւ էր և զարմանալի է անշուշտ, որ ինչպէս ընդհ. ապստամբութեան պատրաստուած ժողովուրդ մը կը հանդուրժէր բոլոր այս գէպքերուն, երբ անոնց վրայ կուգան աւելնալու կախաղանները։

Առաջին անգամ կը կախուին Սամսոնցի Դուրու Նշան և մէկ քանի ընկերները, գործաւորներ ալիւրի ջաղացքի մէջ, այն ամբաստանութեամբ թէ տարիներ առաջ, Մարկուանի մէջ, սպաննած են թուրք մը իր կնոջմով և զաւակներով։ Կառավարական հրապարակին վրայ կախաղան կը հանուին Կիւրինցի չորս երիտասարդներ, իբր դասալիք, իսկ ուրիշներ, հրացանի կը բռնուին նոյն յանձնարարով։ Կախաղանի վրայ կը նահատակուի նաև Զմմառացի Դաշնակցական հերոս՝ Բիծա-Մկրտիչ, որ իր ազատ կամքովը քարայրէն ելլելով յանձնուած էր թրքին տեղ ուրիշներու չարչարանքին առաջքը առնելու անձնուիրութեամբ։ Ահիւտ այս օրերուն էր որ Պէհալատին Շաքիրէն հրահանգ կուգայ Մուսամիրին, փոխացնելու տեղահանութիւնը։ Իթթիհատի այս հայակեր պատուիրակը, Էրզրումէն իր զրկած ծածկագիր հեռագրին մէջ, ակնարկելով Հայերու բնաջնջումին, հեռաւեալ երեք յատկանշական նախադասութիւններով պաշտօնական հրամանը տուած է.—

«Միլան փաթլամաբրն, ասմբ եաբմաբրն, կրմեն գալ-մաբրն։»

Ա՛լ Թուրքերը զերագրգռուած, կատղած են. յայտնի համարձակ կը սպառնան թէ «զրյամէթ» մը պիտի փրթի Հայերու գլխուն. երբ յանկարծ կը լսուի թէ Թուրք մբխ-թարները ցանկը կը պատրաստեն Նշանաւոր Հայերու։ Օր մը եաթ կը խուզարկուին Դաշնակցական և Հնչակեան գլխաւ-ները, որոնք կը գոցուին և ինչ որ կը գտնեն հոնկէ, կը գրաւեն։

Թուրք պահանջատէրերը մեծ փութկոտութեան մէջ են օր առաջ. ժամ առաջ գանձելու համար իրենց առնելիքը Հայերէն, երբ 1915 յունիս 3)16ի չորեքշաբթի առաւօտ, շուկային մէջ կը սկսին Հայերու խմբական ձերբակալու-թիւնները։ Տօքթ. Լէփսիուս կ'ըսէ թէ ձերբակալուածներու թիւը 1200 էր, մինչդեռ առաջնորդարանի արձանագրու-թիւնը ցոյց կուտայ թէ 3500 հոգի էին անոնք։ Քաղաքէն բանտարկուածներուն մէջ կը գտնուին ազգ. վարժարանի ուսուցիչ՝ Միհրան Իսպիրեան, Միհրան Զուգասրգեան, Սա-նասարեանէն՝ Հայկ Սրապեան, Գառնիկ Թուզլաճեան, Ամե-ր.ի.կեանէն՝ Միքայէլ Ֆրէնկիլեան, Ազգ. Գաւառ. ժողովի առենապետ Ոսկան Ասլան, Քաղաք. ժողովի առենապետ Բենիամին Թոփալեան, բոլոր կուսակցականները, դեղագործ-ները, բժիշկները և ուրիշ կարեւոր դէմքեր, որոնց մէջ նաև բոլոր ծագումներու։ Զմռնանցք ըսելու որ ձերբակալութիւն-ներէն մէկ-երկու օր առաջ, զիներ են Թուրք ժողովուրդը։ իսկ նոյն օրը, Այայ զօմանտանին, գունդ մը ժանտարմանե-րով դիրք բռներ է կառավարական շէնքին առջեւ։

Առաջնորդը անմիջապէս կը դիմէ Մուտամմէրին, բացատ-րութիւն պահանջելու համար, սակայն արիւնկոլակը լրջօրէն կը պատասխանէ թէ հայ ազգաբնակչութեան բարիքին հա-մար է որ բրած է նոյն ձերբակալութիւնները։ «Դիտէ՞ք թէ, կ'ուելնէ չան ատակը. Շ. Դարաշխարի Հայերը այս օրերս ապատամբած են և անխնայ կը կոտորեն Թուրք զինուորնե-րը. շատ լաւ դիտէք թէ անգամ մը որ Թուրք ժողովուրդը գրգռուի, կարելի չըլլար զայն զսպել. հետեւարար, յարմար

դատեցինք որ տեղի ունենան այս ձերբակալութիւնները, որպէսզի կանխենք կոտորած մը. բանտը ամէնէն ապահով տեղն է, հոն ատեն մը կը մնան մինչեւ հանդարտին կիրքերը։»

Այս խօսքերը ըսելով մէկտեղ դիտել կուտայ Գնէլ Սրբազանի թէ լաւ պիտի ըլլայ որ չխառնուի քաղաքական գործերու, որովհետեւ նորեկ մը ըլլալով չճանչնար թէ որքան վատնդաւոր են Սերբատոհայերը։

Յաջորդ օրը, այն էրիկ-մարդիկը որոնք կ'ուզէին իրենց բանտարկեալ ազգականին կամ բարեկամին հետ տեսակցիլ, կը բանտարկուին իրենց կարգին։

Ութը օր վերջ, երկրորդ ցանկի մը վրայէն կը սկսին նոր ձերբակալութիւններ, մօտ 800-1000 հոգի։ Բանտին ընդարձակ սրահները նեղ կուգան 5000 բանտարկեալներուն. կ'արձակուին անոնցմէ երկրաչափ Սերոբէ Օտապաշեան, լուսանկարիչ Յ. Ղնբարեան և մէկ քանի հոգի, կառավարութիւնը անոնց բացարձակ պէտք ունենալով։

Այս օրերուն մէջ, նմանօրինակ ձերբակալութիւններ կ'ըլլան Եւդոկիա, Ամասիա, Մարզուան, Զիլէ, Նիկսար, Հէրէկ և ուրիշ կողմեր։

Եւդոկիայի քաղաքի և անձնուէր առաջնորդը՝ Շաւարշ վրդ.-ը կը ձերբակալեն և Սեբաստիա տանելու պատրաստակին տակ կը պահեն Եւդոկիայէն երկու ժամ անցին Ղզըլ-Էնիշի Կիւն-Կէօրմէզ ազբիւրին մօտ։ Շաւարշ վրդ.-ի կառապանը՝ Նազարէթ, կը յաջողի փախչիլ, սակայն կը լսէ եւ անդուն առաջնորդին վրայ արձակուած գնդակներուն ձայնը։ Նոյնպէս կը դիմաւորեն Կիւրինի առաջնորդ Եսրէն եպս. Դիմաքսեանը, բաղդատկաններու պատուելի Պետրոս Մուղալեանը։ Կիւրինի կառավարիչին հրամանին վրայ, ջարդարարները առաջնորդին գլուխը կը տանին անոր։

Դալով Սեբաստիայի մէջ բանտարկուածներուն, իրարկեկներու վկայութեանց համաձայն, քաղաքին տեղաւանութենէն վերջն է որ անոնք խումբ խումբ տարուած են Մայրաքաղաքի լերան մէջ՝ Ս. Յակոբի վրան գտնուող Դարբիս ըսուած տեղը։ Ամէնէն վերջը պահեստուած են աչքառու մտա-

ւոթականները, երեւելիները, կուսակցականները։ Այս վերջիններուն նահատակման գիշերը, հոն ներկայ գտնուած են Մուամմէր, զինուորական և քաղաքային պաշտօնեաներ։ Դիւային հանդիսքը կատարեալ ըլլալու համար, կուսակալը կ'արտօնէ Մինրան Բագիրեանի և Յակոբ Մրնճուքեանի, որ «Մնաք բարով»ի ճառ մը արտասանեն։ Կ'բսուի թէ, Մուամմէր, առնելով Բենիամին Թօփալեանի արիւնէն գաւաթ մը, կը խմէ։

Օրեր առաջ, մինչեւ յունիս 16, Ալիսի վերին հոմար հայ գիւղերու տեղահանութիւնը կատարուածցմեցած էր արդէն, և արու արմատը կտնուխէն գրեթէ բնաջնջուած է, ամէն գիւղէ հազիւ մէկ քանի կիներ և մանուկներ կը գտնուին։ Փոխադրութեանց համար գիւղերէն առնուած սայլերուն իջեւ սայլորդ մանուկներն ու պատանիներն ալ էրզրումի ճամբուն վրայ կը ջարդուին։

Ամենէն առաջ Կոմատուն գիւղը կը տեղահանուի։ Մուսկամուրջին վրայ չատ հարներ, մանուկներն գրկերնին, կը նեսուին Ալիս։ Իրարու եսեւէ տեղահան կ'բնեն մեր գիւղերն ալ։ Գարատաշլարի ճամբով կը հասնին Գանկալ, ուր կը միանան քաղաքէն հեռացեալ հասնող կարաւաններուն։ Գիշերները, խոր լռութեան մէջ, սայլերու կոնչն է որ կ'արձագանգէ չրջակայ ամայութիւնը։ Գիւղերու միացեալ այրերը, երիտասարդները կ'առնուին չատ ժամերը, Խորանայի ճամբուն վրայ, Գուշագի ձորը և կը ապաստանին ժանտարմաներէ ու չէրքէզներէ։

1915 յունիս 18, Մուամմէր կը կանչէ առաջնորդ Գնէլ եպիսկոպոսը և հայ-կաթոլիկներու վարդապետը ու կը ծանուցանէ թէ, բարձրագոյն հրամանով, ժամանակի մը համար Հայերը տեղահան պիտի ըլլան, տարագրուին Միջագետք, և կը յանձնարարէ ծանուցանել իրենց ժողովուրդին որ մինչեւ Բ. յունիս 22)5 յուլիս, պատրաստ ըլլան։

Նոյն իրիկունն ալ, հայ մխիթարները կը կանչուին իրենց չրջանակի պահականոցները։ Սուինաւոր ժանտարմաներու շարքի մը առջեւէն կը մտնեն արտաղաղով ներս։ Ոտքի վրայ կը կենան։ Պահականոցին քօմիսէրը դաժան դէմքով մը, դառն խօսքերով կը յայտարարէ անոնց.—

«Վեց հարիւր տարիէ ի վեր Հայերդ, կ'ապրէիք օսմ. փաշայութեան տակ. մեր երջանկայիշատակ սուլթանները, Ֆաթիհէն սկսեալ, ամէն արտօնութիւններ ու առանձնաշնորհումներ պարգևեցին ձեզի. պահեցիք մինչև ցարդ ձեր կրօնը, լեզուն, ձեր գոյութիւնը։ Օսմ. պետութեան շնորհիւ հարստացաք, բարգաւաճեցաք, արհեստ վաճառականութիւն ձեր ձեռքն էին, վերջապէս ամէն կերպ բարիք ու հանգստութիւն ալ վայելէիք։ Բայց ապերախտարէն ժարհեցաք սերութեան այս բոլոր բարիքները ստեակոխ ընել, ոտնահարել և ապստամբութեան դրօշ պարզել անոր դէմ, ինչպէս Վանը, Զէյթունը, Շ. Գարահիսարը և ուրիշ չատ տեղեր։ Երզրումի մէջտեղ Գարեգին Փաշարմաճեանը— որ ձեր Արմէն Կարօ բուսածը—չնայելով որ ամսական 50 ոսկին կը դրպասէր, մէջտեղական աթոռներու վրայ կը բազմէր, այսօր հայ չէթէներու գլուխը անցած, կ'ապստամբէ կովկասեան մեր սահմանները։ Ատենդի կառավարութիւնն ալ եթէ արթուն չգտնուէր, քիչ մը աւելի կանուխ չի չարժէր, հոս ալ ապստամբութիւնը պիտի բռնկէր, ու օսմ. բանակը—Աստուած մի արասցէ—զարնէիք կռնակէն։

«Վերջապէս, խրյաներ միլլէթ մը, պօք միլլէթ մը բլլալնուդ բոլոր ակներու ապացոյցներ տուիք։ Ուստի կայսերական բարձրագոյն հրամանով և Շէյխ իւլ Իսլամի չէբիական ֆէթվայովը որոշուած է ձեր մշանջենական տարագրումը Միջագեաք, արաբական անապատները, ոչ որ չպիտի մնայ, զօրունուզ պօքունուզ պիրէ գալմանամազ, գացէք ըսէք ձեր թագի ժողովուրդին, մինչև Բ. Թող պատրաստուին, . . .»

Մխիթարները գլխիկոր կը դառնան խորապէս տպաւորուած այս խօսքերէն։ Երկուսաթիէն առաջ, չարաթ օրը, կիները մեծ բազմութեամբ կուգան կառավարչատան առջևը և արցունքոտ աչքերով կը նեռուին Մուամմէրի առջևը, ձեռքը տարը կ'ելնան անոր, խնդրելու համար անկէ որ խնայէ։ Տեսարանը չատ սրտաճմլիկ է.ը սակայն բարեներին, մինչև անգութ է։ Գրիէն պարպապէս ճամբելու համար այս հայուհիներու բազմութիւնը, արցունք կը կեղծէ և կը պատասխանէ.

— Դժբախտաբար իմ ձեռքս չէ. կառավարութիւնը որոշում տուած է զոր պարտաւոր եմ գործադրելու։ Բայց վստահ եղէք թէ վեց ջէն պիտի հասկնաք այն բարիքը զոր ես պիտի ընեմ ձեզի։

— Գէթ ազատ արձակեցէք մեր բանտարկեալները, որպէս զի ընկերանան մեզի։

— Անոգ եղէք, զանոնք պիտի դրկեմ ձեր եաեւէն։

Հայուհիներու բազմութիւնը ճարահատ, անօգուտ տեղը ափ կ'առնէ առաջնորդին և էշրաֆին դուռը։ Մուամմէր՝ նոյն դաժանն է, իսկ էշրաֆը՝ անտարբեր։ Տեղահանութեան պատրաստութիւնները տեսնելու վրայ էին, երբ լուր կ'ելլէ թէ արհեստաւորներէն անոնք որ փափաքող են խլամանալու, ղերծ պիտի կացուցուին տարագրութենէ։ Այս կէս պաշտօնական հրաւէրին վրայ աղերսագիրները կը յաջորդեն իրարու, երբ պէտք եղած թիւը լրանալէ վերջ, անկէ ալ յոյսերնին կը կտրեն։ Մէնլիսը Իտարէի անդամները կը պատասխանեն վերջին դիմողներուն թէ «Երյանէթ ազգի մը խլամացումը չընդունիր Շէրին»։ Սակայն միւս կողմէ բաւական բրօբականտ կ'ըլլայ զօրանոցներու մէջ, խլամացնելու համար հայ զինուորները։ Բաւական թիւով խլամացողներ կ'ըլլան։

Տեղահանութեան օրուան նախընթաց կիրակին խիստ սրտառուչ պատարագ մը կ'ըլլայ Մայր-եկեղեցիին մէջ, երբ ամէն ոք լայնատաչ հրաժեշտ կ'առնեն իրարմէ։ Պատարագէն յետոյ, Գնէլ եպս. եկեղեցիին բանալիները կը դրկէ Մուամմէրին, որ չընդունիր զանոնք, մօլլայի մը հետ լուր դրկելով առաջնորդին թէ, խլամական կրօնը չի թոյլատրեր փակել քրիստոնեականներու եկեղեցին(*)։

Տեղահանութիւնը պիտի սկսի հետեւեալ առաւօտ, սակայն կ'ուզեն պաշտօնական կողոպուտ մը եւս ընել ու լուր կը տարածեն թէ 45 տարեկանէն վեր եղողները պիտի զինուորագրուին, փոխանակ տարագրուելու։ Քիչ չըլլար թիւը անոնց որ զինուորագրութենէ ազատելու համար 44-կան ոսկի «պէտէլ» կը վճարեն և դարձեալ կը տարագրուին։ Հրաման մըն ալ կը հանեն, արգիլելով խլամներու հայու-

տարանք դնել։ Առնող չդտնուելուն, հայ տուներու թիւը մեծ մասամբ կը մնայ քաղաքը և յետոյ կը զբաղուի կուսակալութեան կողմէ։

Սեբաստիա քաղաքը ունէր 3600 հայ տուն, 36,000 բնակչութեամբ, իսկ Տօքթ. Լէփսիուս, Սեբաստացիներու ընդհանուր թիւը կը հաշուէ 170,000։ Սեբաստիայի հայութիւնը ամբողջութեամբ տեղահան կ'ըլլայ երեք շաբթուան ընթացքին, հետեւեալ կերպով.— Առաջին կարաւանը կը հանուի 400 տունով, հետեւեալ օրը՝ 500 տուն, և հետզհետէ 550, 450, 400ական տուն՝ թաղային բաժանումներով։ Ամէնէն առաջուան հանուածներն են Բիւլլուք-Պէկկիլէրի եւ Աղ-Տէլիրմէնի թաղը, իսկ ամենավերջինը՝ Սարը-Նէլիս, Պայարը-Բաղաչ Սեւ-Հողերու թաղը։

Տարադրութիւնէ զերծ կը մնան, բացի խել մը արհեստաւոր վարպետներէ և թրքանալով մնացող կարգ մը հարուստներէ, ընդամենը 70-80 տուն. առաջնորդը, տօքթ. Յարութիւն Շիրինեան, Գարեգին Սիւնի (յայտնի Դաշնակցական մը), երեք սպաներ՝ Տիգրան Գուլամեան, Վարդան Բաբուճեան, Վարդան Թէլլալեան, զեղագործ Յովհ. Մեսիեան և Արտաշէս Այվազեան, իրենց ընտանիքներով, ինչպէս նաև Սանասարեան վարժարանի 9 աշակերտները, ուսուցիչներէն պարոնցի երեւելի խմբագիր և կեդրոնական դասընկերներէս Գառնիկ Թառլաճեան, Գ. Գոյումեան, Ա. բամ Մուշեղեան, սակայն ի վերջոյ այս վերջինները 1915 հոկտ. 2)15ին տեղահան կ'ըլլան Պոլիս զրկուելու պատրաստակին տակ և կը սպանուին։ Միայն ողջ մնացած է Գոյումեանը՝ կուսակալին տղոց և թուրք վարժարանին ջութակի դաս տալուն համար։ Սեբաստիա կը մնան նաեւ 3-4000 հայ զինուորներ, ծառայելու համար չինութեանց, արհեստներու և ամէնզիրներու մէջ, սակայն ասոնց կէսէն աւելին ալ 1916 յուլիսին Պոզանթի տարուելու պատրաստակին տակ, կէս ճամբան նահատակուեցան։ Զարդուելու տարուող այս կարաւանէն հաղիւ երեք հոգի Սեբաստացի վարժապետ Յովհաննէս Զալուշ, Եոզկատցի Կարապետ, ևն. կրցեր էին փախչիլ և գալ Պոզանթիէն քիչ հեռու գտնուող Պէլէմէտիկ

գերման երկաթուղին գիծը, ուր ես ալ ապատամնած էի և և պաշտօնեայ արձանագրուած։ Զինուորներու ապանութեան մասին կը խօսիմ առանձին։ Տեղացիներուն մէջ կը գտնուի նաև քաղաքէն մէկ ժամ հեռու գէպի հիւսիս գրաւնուող Դաւռա գիւղը, որ ունէր 300 տուն հայութիւն։ Այս գիւղացիները փրկուած էին, ամբողջովին ջարդուելու ընելնուն համար և բերուած էին քաղաք։ Նոյնպէս, առաջին առթիվ, տեղացիներ չեն եղած Բրդնիք՝ 500 տուն, Ուլաչ՝ 400 տուն և Դղման՝ 300 տուն. սակայն հունձքը քաղելէ ետք, ենթարկած են նոյն վիճակին և գանոնք մինչև Վիրան-Շէհիր իջեցուցեալ ետք, մեծ մասով ջարդած են հոն։ Ուլաչի մէջ մաս մը Հայեր մնացած էին, խրամացած ընելնուն համար, երբ օր մը, հոնա մը կը հաւաքէ զանոնք և կ'ըսէ.—

— Շէրին չընդունիր բունի խրամացումը, անոնք որ կամովին կ'ընդունին խրամանալ, մզկիթի թող երթան, իսկ չընդունողները՝ եկեղեցի։

Այս յայտարարութեան վրայ մզկիթի դացող չըլլար, որով ամենքն ալ տեղացիներ կ'ընեն և կը ջարդեն։

Քաղաքը տեղացիներ ընելէ ետք, ժողովուրդը տարբեր ճամբաներով կը տանին, մէկ մասը կը ապաննեն քաղաքէն դուրս տեղ մը, մէկ մասը տարբեր տեղ մը, իսկ տեղացիներ և վերապրողներ կը փկայեն թէ առաջին 7-8 կարաւանները ջարդած և նիստրաս լեցուցած են։ Դիւացին ծրագիրը յաջողութեամբ գլուխ հանելու համար, խորհուած էին շատ մը միջոցներ, որոնցմէ մէկն է սա տարաձայնութիւնը թէ Էմիր պէյ հակառակած ըլլալով Հայերու տեղահանութեան, կարաւաններու ճամբայ ելլելէն առաջ իր տան՝ չէթէ Հաղեռ Համիտ պէյը գրկած է խումբ մը մարդերով որպէս զի կարաւանները կէս ճամբէն ետ դարձնէ։ Էմիր պէյ թիֆլաֆան էր և կատաղի հակառակորդ մը Մուսամէրի։ Մինչդեռ, իրականութիւնը այն էր որ Համիտն ալ պաշտօն առած էր հայ ջարդելու։

Կարաւաններէն մէկը հասեր է Թէլէրու կիրճերը, երբ յանկարծ հրացանի մէկ երկու՝ պայթիւն կը լսուի, ան ու.

տարատի մատներով տարագիրները. ազդանշան են այդ ձայները։ Տարագիրները կը դիմաւորուին Համրանքներու վրայ յատկապէս գրուած չէթէներէ, որոնք կը սկսին կողոպուտի, դանդան անուններով և յետոյ կը սկսին Ջարդի։ Կարաւան մը ահագին փրկանք մը տալով ապաշնորհող ժանտարմաներուն, կը քալէ ու կը քալէ և յուլիս 7)20ին կը հասնի Դանկալ, որ Թրքական մեծ գիւղ մըն է Սեբաստիա-Պաղատ ճամբուն վրայ։ Հոն կարաւանի մաս կազմող Հայեր կը լսեն թէ Շար-Դիշլայի մէջ իրենցմէ առաջ անցնողները ջարդուեր են իրենց կիներուն աչքեր, իսկ ուսուանդուեր են բաւական թիւով հարսեր ու աղջիկներ։ Շար-Դիշլայի կառավարիչը 1500 գեղեցիկ կիներ զատեր է Ամասիայի կարաւաններէն և բաժներ է Թուրք գիւղացիներուն։ Ճամբան կը հանդիպին Թուրք սայլապաններու, որոնք նահատակուածներու ապրանքներով և ինչքերով կը վերադառնային։

Զմոռնանք ըսելու որ իսկապէսակութիւնը լրացնելու համար, կառավարական որոշումով, կազմուեր էին «Իմիրիէթ Գումիսիոն»ներ, պաշտօն ունենալով հսկելու տարագիրներու կեանքին, ինչքին և պատիւին։ Մինչդեռ այս «գումիսիոն»ներու պաշտօնը ուրիշ բան չէ եղած, եթէ ոչ նոյն ինքն տարագիրները կողոպտել չողմարար բառերով և հսկել կոտորածին։ Այդ «գումիսիոն»ներու անդամներն էին հետեւեալ հաչակաւոր աւազակներն ու ոճրագործները.— Էմիր պէյի կամ փաշայի տղան Համիտ, հայու-թուրքի-չէրքէզի խառնածին մը, Պաճանոսի զաւակ Իսմէթ էֆէնտի, Էմին Բէյ հեազատէ Խալիս, Բիւթիւկ Մէհմէտի տղայ Հիւսէյին, Մուամմէրի Թիկնապահը, Էօրիւկիւլի Իսրահիմ, Թիւթիւնճի Հաճի Մաղիլ են. են.։

Այս «յանձնաժողով»ները առարկելով թէ ճամբաները անապահով են, կը յանձնարարեն տարագիրներուն, որ իրենց յանձնեն ունեցած զանձերնին, որոնք պիտի արձանագրուին։ Տարագիրները կը համոզուին, ասով մէկտեղ չեն ուզեր իրենց ամէն ունեցածը եղածին պէս յանձնել։ Յանձնաժողովի անդամները կը բարկանան և «Խրոզրենե՛ր, կ'ըսեն, ձեզմէ

առջի կարաւաններու մէջ գանուող կիներու դաչտանի արիւնոտ լաթերէն, արգանդներէն իսկ ոսկի ծրարներ հանեցինք։»

Այս պաչտօնական կողոպուտներէն եաք աւազակները կը մտնեն կարաւանին մէջ, սայլերու բեռները տակնուվրայ կ'ընեն, կը կտրտեն ուտեստեղէններու պարկերը, կը ճեղքեն տոպրակները, անկողին, բարձ բզիկ բզիկ կ'ընեն, կը հաւաքեն մէկ կողմ կը տանին 80-100ի չափ կիներ, հարսներ, մօրէ մերկ կը հանուեցնեն զանոնք, կը խուզարկեն լաթի ամէն մէկ կտոր, մասնաւորապէս չապկընկերները, դաչտանի լաթերը ու գտածնին կը յափշտակեն։

Կողոպուտին ամենամեծը կ'ըլլայ ոսկին, Ալաճա-Խան բռնած տեղը։ Հանդիպող ժանտարման, չէթէն, գիւղացին, մէյմէկ պատրուակով կը կողոպտեն ու կը թալանեն, մէկը ողջամբ Մալաթիա հասցնելու, մէկը ամուսինը բանտէն ազատելու, ուրիշ մը սպանութիւն չգործելու խոստումով, որովհետեւ թուրքերու միջեւ ընդհանուր համոզումը այն էր թէ, այնքան հարուստ են Սեբաստահայերը որ, որչափ ալ տան, որքան ալ կողոպտուին, դարձեալ չեն թչուառանար։ Եւ իրա՛ւ է, մասամբ ճիշտ էր այս համոզումը։ Ամենաղքատ կարծուած կնոջ մը քովէն չսպասուած դումարներ ելած են, մուրացկան կոյրի մը ծոցէն 500 ոսկի. իսկ տեղահանութենէն վերջ՝ Հայերուն տունը թողած չարժուն ստացուածքը, կահ կարասին, կողոպտուածներէն զատ, լեցուցած են Մայր-եկեղեցին և մինչեւ գինադադար, ծախելով ծախելով, չեն կրցած վերջը բերել։

Կողոպուտը այնքան սովորական դարձեր էր ճամբու ընթացքին բոլոր գիւղացիներուն համար, որ երբ կին մը կամ աղջիկ մը բնական պէտքի կը նստի եղեր, քիւրտերը շրջանակ մը կը բոլորեն եղեր անոր շուրջը և բնական պէտքը գոհացնելէ եաք երբ ան կը հեռանայ, քիւրտերը կամ գիւղացիները հաւու, ագռաւի պէս կը հոտուրտան, կը խառնշտկեն եղեր կղկղանքը, մէջէն ոսկի գտնելու համար և շատ ալ պարապը չերթար եղեր իրենց աշխատութիւնը...

Եբրբխ, Թէօթիւ-Խան, Հասան-Չէլէպի, Սեբաստիայի և

Մարթիրոսի սամանապետին վրայ գանուող հեղեղամանները չատ բան ունին պատմելիք և կապուած են Սերասուսանրու, Սամսունցիներու և ուրիշ տեղացի Հայերու բնաջնջումի պատմութեան հետ։ Զարդերուն համար ընդհանրապէս բնարուած են անմատչելի լեռնամէջեր, ուր ամարդու ոտք չիդիպած խորունկ ձորեր, երկրաշարժէ, հրաբուխէ բացուած անյատակ անդունդներ, մթին ալքեր, մեծ գետերու խորխորատներ, գետափէն ժայռեր, սառնարաններ, ճախճախուտ տեղեր, լճակներ, մթին անտառներ։ Նահատակումները եղած են Պէհնէսանին Շաբրիի հրամանին համաձայն, ընդհանրապէս մանգաղներով, նաճախով, մտակով, կացինով, ատրճանակով, սրածայր ձողերով կամ «ռաթաղանով»։ Աւազակները առանց չաշխարանքի, զնդակով մէկ անգամէն ոսպանելու համար, զնդակ գլուխ երկու, սակի պատնէջած են զոհերէն։ Հարուստ գառակարգը գրեթէ ամբողջութեամբ, ոսպանուած է Հասան-Զէյլէպիի մէջ։ Փաշա-Գարաէզի բարեկեցիկ Հայերն ալ հոս կը ոսպանուին, անոնցմէ կ'ազատին բանտարկութենէ Բրօֆ. Թարէն Բաղդասեան, Բրօֆ. Սենեքերիմ Գալեմնեան, Բրօֆ. Համբարձում Պէհնան և ուրիշներ, կնոջ տարազ հագնելով։ Միւս առտու, կարաւանը Հասան-Զէյլէպիէն ճամբայ ելած պատուն, քիւրտ մը ձեռքերէն կը հանէնայ թէ կնոջ տարազին տակ պատուրուած մէկը Էրիկ-մարդ է։ ան Վեր. Մ. Գաղանճեանն էր որ գիրքը ունէր նաև մանկիկ մը։ Քիւրտը կը յարձակի վրան, երբոնոր գեռին գարնելով կը ոսպանէ, իսկ մեռուսուելին մէկդի քաշելով, թաւրիզ կատ կատ կ'ելնէ զայն։ Կարաւանը Գրդր-Կէլ հասնելուն, Բրօֆ. Նշան Աւետիքեանը եղբօր հետ թէ թեր կապած, կը նետուին Թօխմաքի Ջուրը։

Մահերուն տեսակին վրայ պէտք էր ուշադրութիւն դարձնել նաև ուրիշ մը։ Ոնոսանի թէ այս մասին ինչ կը պատմէ ականատես մը՝ ամերիկեան վարժարանի աշակերտուհի՝ Հայկանոյշ Զարացեան.

«— Երբ որ մեր կարաւանը Հասան-Զէյլէպի հասաւ, բոլոր Էրիկմարդիկը, մինչեւ տասը տարեկանները, ժողովեցին տարին։ Վերջէն լաւ եկաւ։ թէ մարդ գլուխ հինգ սակի

տուողը ազատ պիտի ձգեն, իսկ չտուողները պիտի սպան-նեն։ Շատ կիներ ունեցած-չունեցածնին տարին. շատերը կրցան ազատել իրենց մարդիկը։ Շատ մարդ վար դրին, դրամ չունենալնուն և տեսնելով որ դրամ փրցնելու յոյս չկայ, դաժան քիւրտեր և ժանտարմաներ ձիու շատ մը պայտեր, զամեր բերին ու սկսան անոնց ոտքերը պայտել և ձեռքերնին հաւատամք բռնել տուած իրար կը դամէին։ Անհակապրելի էր մէկ կողմէ զոհերու աղիողորմ ճիչերը, աղաղակները, միւս կողմէ ալ կնիկներու լացն ու կոծը, վայնասունը։ Արիւնը անոնց ոտքերէն և ձեռքերէն կը վազէր աղբիւրի պէս. մինչդեռ դժբախտները առանկ կը տանջուէին, դահիճները կ'ըսէին անոնց.—«Ինչ կայ, համբերեցէք, չէ՞ որ ձեր Քրիստոսն ալ առանկ ձեռքերէն ու ոտքերէն դամեցին, անիկա բնաւ չի տրտնջաց։» Վերջէն մեծ քանակութեամբ չոր խոտ բերին, թիթեղ մը ալ քարիւղ։ Խոտը դիզեցին այս խեղճերուն բոլորտիքը, վրան լցուցին քարիւղը, կրակ տուին, բռնկցուցին։ Կանանչ-կարմիր բոցերը կը լափէին կալանաւորները. կիները խելագարած, ոմանք ինքզինքնին կը պատառէին, ոմանք կուրծքերնին, դլուխնին կը ծեծէին, ոմանք մարած կ'իյնային, շատեր ալ իրենց ձեռքով կը ծածկէին երեսնին, չտեսնելու համար այս անհալի տեսարանը, մինչ անդին դժբախտները մոխիր կը դառնային։

Ներսատիայի կարաւաններու դրեթէ բոլորին ալ նոյնը վիճակուած է. ամէն կարաւանի մէջ դտնուող այրերը սպանուած են, կիները լկուած, հարսերը և դեղեցիկները առեւանգուած, մանկիկները մորթուած և իսլամ տունները հաւարուած։ Իսկ այս բոլոր դէպքերու ընթացքին, հաղիւ թէ ընդդիմութեան պզտիկ փորձեր եղած են։

Ամերիկեան քոլէճի բրոֆէսէօռներն ու աշակերտները կը տեղաւորուին և կը տարուին մինչեւ Գրրդ-Կէօղ։ Անձնուէր միսիոնարուհի Միսս Մէրի Կրէֆիմ մինչեւ հոն կը հետեւի կարաւանին և տեսնելով որ սպանութիւնները կը շարունակուին, դիմում կ'ընէ գիւղին միւտիրին և յանուն ամերիկեան կառավարութեան, կը սպառնայ, զոնէ կարենալ ազատելու համար բրոֆէսէօռներն ու աշակերտները։ Անօդուտ կ'ըլլան

իր Ջանքերը։ Բոլէնի աշակերտներուն մէկ մասը Սեբաստիայի տեղահանութեան օրերուն կը յաջողին փախչիլ Կիւրին, որ կ'ապաստանին Մալի սարը։ Հոն կռուի կը բռնուին ժանտարմաներու հետ։ Մէկ մասը կը սպաննուի, ոմանք կը բռնուին, իսկ քանիներ ալ 10-12 հոգի կը յաջողին փախչիլ։ Հաւատ թէ այս կարգի պզտիկ ընդդիմութիւններ եղած են։ Միայն Դաշնակցական հերոս Մուրատն է դիւրաւորապէս, որ բաւական դժուարութիւններ տուած է ժանտարմաներուն և շատ տեղ վրէժ լուծած թուրք գիւղացիներէ, մինչեւ իր Կոմկոս անցնիլը։

Ի՞ՆՉՊԷՍ ՏԵՂԱՀԱՆ ՀԵՂԱՒ ՊՈԼԻՍ

Գերման դեսպանատունը տեղեկատուի դերին մէջ.— Գերման դեսպանները։ դերը.—Մօնս. Տօյշիի գործունեութիւնը.— Իրրիսատի պատակտումը.—Էնվէր կը հակառակի.—Սայիս Հալիմ փաշայի հրաւէրը Ս. Պատրիարքին.— Թալէաթի զազանութիւնը.—Նոր ձերբակալութիւններ.— Համբաւաւոր հանրագրութիւնը.— Ժամկոչով հրաման Ս. Պատրիարքին.—Ս. Պատրիարքը հրաժարեցնելու փորձ.—Կոմս Մէքերնիի կոռոմը.—Մնչպէս ողջ մնաց Զաւէն Պատրիարք.—Ազգ. Սահմանադրութեան ջնջումը եւ Պոլսոյ պատրիարքարանին տեղափոխութիւնը. — Դեպքերուն արձագանգը Եւրոպայի մէջ.

Պոլսոյ մասին խօսած առենիս, անչուշտ հետաքրքիր է պրպտել և գիտնալ թէ ի՞նչ պայմաններու մէջ էր որ մայրաքաղաքին հայութիւնը ղերդ մնաց տարագրութենէ, մասնակի աքսոր մը տեսնելով մէկտեղ։

Առաջին անգամ գերման դեսպանատան կողմէ խմաց տրուած էր Պատրիարքարանի որ, Կոմկոսի սահմանին վրայ

ռուսական յարձակումները սեսելու վաղորդայնին, կառավարութիւնը սկսած էր տեղահան ընել Էրզրումի մէկ քանի գիւղերը, նոյն իսկ Վանի դէպքերէն առաջ։ Սակայն ասիկա ընդհ. ընոյթ չունենալուն, նախապէս պէտք եղած կարեւորութիւնը չէր տրուած անոր։ Ասով մէկտեղ, 1915ի Զատիկին, Պատրիարքարանի պաշտօնական ընդունելութեան օրը, Քաղաք. Ժողովի ատենապետ՝ Տօքթ. Դաւիթեան վարչութեան տեղեկագրին մէջ, այս մասին եւս խօսած էր, ապրիլ 11)24ի ձերբակալութիւններուն ակնարկած միջոցին։ Անկէ յետոյ, Պայազէտ-Հաւուղի և ամերիկեան դեսպանատան միջոցաւ Պատրիարքարանի առած նոր տեղեկութիւններէն կը հասկցուէր որ, տեղահանութիւնը ամենաընդարձակ տարածութիւն մը առած էր և վախ կար որ Պոլիսն ալ մատնուի նոյն վիճակին։

Պատրիարքարանը ամէն ինչ որ կարելի էր ընել, ըրաւ, հոսանքին դէմ թումբ կանգնելու համար, և բանեցուց օտար աղդեցութիւններ, դէթ սահմանափակել տալու համար վրտանգը։ Անօգուտ անցան այս աշխատութիւնները։

Գերման դեսպանատունը, որ կոչուած էր ամենամեծագոյն դերը ունենալու վտանգի սահմանափակման մէջ, Պատրիարքին դիմումին ի պատասխան, Պ. Վանկէնհայմ, միշտ կը հաւատար թէ Պոլսոյ համար վտանգ չկայ։ Երեւոյթներէն հետեւցնելով, կարելի է ըսել թէ պաշտօնական Գերմանիան, համամիտ էր Հայերու տեղահանութեան, որովհետեւ կը փափաքէր կենսունակ տարր մը տեսնել Միջագետքի մէջ, Պաղտատի երկաթուղիին գծին վրայ, ուր կ'ուզէր հաստատել նոր գաղթականութիւն մը։ Ասով, Գերմանիա պիտի նպաստաւորուէր քաղաքականապէս թէ տնտեսապէս։ Գերմանները ճանչնալով մէկտեղ Թուրքը, միտքէ չէին անցուներ որ տեղահանութիւնը պիտի կատարուէր այսչափ տարտարիելի պայմաններու մէջ։

Իրա՛ւ է, գերման դեսպանատունէն դիմումներ եղան Բ. Դրան մօտ, գէթ կողոպուտին և ջարդերուն առաջքը առնելու համար, սակայն այդ դիմումներուն մէջ չդրուեցաւ պէտք եղած կորովն ու վճռական չեչտը։ Գոնիայի հե-

ատոնս կուսակցութիւնը ձէլալ պէյ, «Վաղրիթ»ի մէջ իր գրած յօդուածագրքով, կը պնդէր թէ, Գերմանիա ամենամեծագոյն կերպով հակառակած է նոյն ջարդերուն, մանաւանդ գեղարվեստական Ֆոն Բիւլմանի օրով, սակայն գործեալ նոյն ձէլալ պէյն է որ կ'ըսէ թէ, Ֆոն Համպերիսի յաջորդող կոմս Մէթէրնիխ ետ կանչուեցաւ, պարզապէս այն պատճառով որ թիւրիմացութեան կ'ենթարկուի Բ. Դուռը, հայկական խնդրին համար, ինչպէս բողոքած էր Իտալիոյ Պերլին կատարած ճամբորդութեան առթիւ, անդուլ Բ. Դրան հրամանագրին վրայ։

Այս տարաձայնութիւնները ծանօթ բլլալով Պաստրիարքարանի, շատ ալ յոյս չկար մեղմացնելու մը ձեւով բերելու կացութեան մէջ, երբ լսուեցաւ թէ Պոլսոյ ալ մաս պիտի կազմէ տեղահանութեան ծրագրին։ Ջանէն Պաստրիարք այս մասին դիմեց գերման նորընտիր դեսպան Ֆոն Հայնրիխի, որ պատասխանեց թէ իրենք իրաւասու չեն միջամտելու Թուրքիոյ ներքին գործերուն։ Այս պատասխանէն ետք, Պաստրիարքը վերջին դիմումով մը, անգամ մը եւս ուի առաջ պատգամ նուիրակ Մոնս. Տօլչիի գրաւոր և խոսք ազեկաբար կերպով նկարագրելով Հայերու կացութիւնը, յուղեց յարգելի նուիրակը, խնդրելով անկէ որ իր ազդեցութիւնը գործածէ Գերմանիոյ և Աւստրիոյ դեսպանատուններուն վրայ, որպէս զի կանխեն Պոլսոյ սպառնացող վտանգը։ Դիմումներ եղան նաև ամերիկեան և պուլկար դեսպաններուն մօտ։ Պաստրիարքարանը ոգի ի բռին աշխատեցաւ տարագրել չսայ Պոլիսը, փրկելու համար 100,000 հայութիւն մը, որ իր տեղը հաստատուելով, պէտք եղած նեթիական օժանդակութիւնը պիտի ընէր տալու անդին գտնուող իր ազգակիցներուն։ Իրաւ ալ, տարագրութեան գնացող բազմակէն խմբերը գրամի համար միայն Պոլիս կը հեռագրէին, երբեմն ալ Իզմիր։

Ընդհ. Հայերու տեղահանութեան որոշումը սկսած էր գործադրուիլ. 1915 մայիս 15ին, Իթթիհատը կը պատրաստուէր Պոլիսը եւս պարպելու, երբ տեղահանութեան հակառակ եղող ընդդիմադիրները՝ մանաւանդ Հիւսէյին ճահիտ, Պոլսոյ պատուիրակ՝ Գարա Բէյմալ և այս անգամ ան-

լի•ըլլալով՝ Էնվէր ալ, ամէն ջանք թափեցին ջուրը ձգելու համար այս որոշումը։ Ընդդիմադիրները, մասնաւորապէս օգտուած էին սա՝ պարագայէն թէ տեղեկութիւնը ուրիշ բան չէր եղած եթէ ոչ պարզապէս թալան և ջարդ ամենախայտառակ կերպով։ Իրաւունք անձնաւորութեանց ինծի հաւատամքին համաձայն՝ պատերազմ. նախարար Էնվէր, յատկապէս այս ընդդիմը տարած էր նախարարական խորհուրդոն ճաս մը խօսելով, իր պաշտօնակիցներուն հաղորդած էր այն տրամադրութիւնները, զոր ունէին օտար շրջանակներ հայկական դէպքերուն առիթով և այն յանձնարարութիւնները, զոր նոյն շրջանակները բրած էին իրեն, խուսափելու համար ծայրայեղութիւններէ։ Էնվէր, իր խօսքերով ապաւորած էր ժողովականները և յաջողած՝ փրկել Պոլսոնայութիւնը։

Սակայն և այնպէս, պէտք է մասնաւորապէս նշել թէ գլխաւորաբար ամերիկեան դեսպան պատուականն Մորկընթաու ամենամեծ դերը ունեցաւ պոլսոնայութեան փրկութեան գործին մէջ, մերթ ապառնալով, մերթ շոյելով կառավարութիւնը։ Պատրիարքարանը օտար ազդեցիկ մը լուր առաւ թէ Պոլիս պիտի չտարագրուի։ Ինչպէս նոյն օրերուն է որ վարչապետ Սայիտ Հալիմ փաշա, հանդիպելով իր բարեկամ ծերակուտական Զարեն էֆ. Տիլպէրի, կը հարցնէ անոր թէ ինչո՞ւ Պատրիարքը չայցելեր իրեն և կը փափաքի ընդունիլ ն. Սրբազնութեան այցելութիւնը։ Տիլպէր էֆ. այս պարագան կ'ինացնէ Պատրիարքին։ Սայիտ Հալիմ փաշա, այս տեսակցութեամբ կ'ուզէր սիրտը շահիլ Պատրիարքարանի միջոցով հայ ազգին և նպատակ ունէր տեսնելու Պատրիարքին թէ Պոլսոնայութիւնը փրկուած է, մինչդեռ Պատրիարքարանը վայրկեանը վայրկեանին, տեղեկացած էր արդէն այս մասին։ Առաջ մէկտեղ, Պատրիարքը այցելեց վարչապետին, նաև ժողովին որոշումով, հակառակ անոր տեսնել մը թէ որ դադրեցուցած էր իր գիմումները կառավարութեան մօտ, այլ նաև անօգուտ նկատելով ամէն ազերանք։

Կառավարութիւնը այս որոշումը տալու պարտաւոր-

ուելէ ետք, կ'ուզէր սակայն պահել իր արժանապատուութիւնը, որով մէկ քանի Հայեր դրան մէջտեղ, պատրաստել տալու համար հանրագրութիւն մը, որուն ուժով իրեր թէ ետ կեցած պիտի ըլլար Պոլսոյ հայութիւնը տարագրելէ։ Զմռնանք ըսելու որ այս որոշումը տալով մէկտեղ, մասնաւորապէս Թալէաթի պնդումով և Էնվէրի հաւանութեամբ, տրուած էր ուրիշ որոշում մը, որուն համաձայն, Պոլսէն պիտի հեռացուէին, Թալէաթի ասութեամբ, «այն բոլոր Հայերը որոնք իսօքով, գործքով և գրիչով կրնային գործել Հայաստանի մը կազմութեան համար և վատնդաւոր կը նկատուէին։» Պիտի քշուէին նաև կասկածելի պանդուխտ ամուրիները։

Ահա այս որոշման վրայ էր որ հրամայուեցաւ ոստիկանական պահականոցներուն և հայ լրտեսներուն, որ նոր ցանկ մը պատրաստեն ամէն թաղի մէջ։ Ցանկերու պատրաստութենէն ետք, յունիսի մէջ սկսան ձերբակալութիւնները թէ Պոլիս մնացած մտաւորականներէն վատնդաւոր նկատուածներուն և թէ ամուրի պանդուխտներուն։ Այս երկրորդ ցանկին համաձայն՝ աքսորուեցան և մեռան փաստաբան Տիրան Երիանեան, Յակոբ Արծրունի, Սարգիս Սուին եղ., իսկ Պ. Պարգեւ Փափազեան և քանի մը խմբագիր հաղիւ թէ ազատեցինք։

Ս. Պատրիարքը Սայիտ Հալիմ փաշայի հետ տեսնուած պատուն, խնդրած էր որ ապացուցանելու համար կառավարութեան բարեացակամութիւնը, նոր օրէնքով մը չեղեալ նկատուի այն օրէնքը, որուն ուժով Հայերը դուրս նկատուած էին օրէնքէն և տասով իսկ անպատիժ կը մնային պանդուխտ կեղեքողները։ Սայիտ Հալիմ փաշա կը խոստանայ կատարել Ս. Պատրիարքին խնդրանքը, սակայն Նախարարաց Սպասուրդը հակառակ կ'արտայայտուի։

Իրերը այս վիճակին մէջ էին, երբ, ինչպէս ըսինք, կառավարութեան թելադրութեան վրայ, ձեռնարկուեցաւ պատրաստելու հանրագրութիւն մը պոլսահայութեան անունով։ Տարիներէ ի վեր և մինչև այսօր պետական պաշտօնի վրայ եղող Յովհաննէս Թէրլեմեան Էֆ. և բժիշկ մը, կարծեմ

Տօքթ. Չիլինկիրեան, կը պատրաստեն բացարձակապէս դատապարտելի ոճով գրի առնուած հանրագրութիւն մը և կը տանին զայն Արշարունի Սրբազանին՝ ստորագրելու։ Սրբազանը բարեմտութեամբ՝ առանց կարդալու, անմիջապէս կը ստորագրէ։ Հանրագրութիւնը կը դատապարտէր հայ ազգին մէջ կառավարութեան հանդէպ որոմ ցանողներու ընթացքը, կ՚անիծէր զանոնք և պոլսահայերու հաւատարմութիւնը կը յայտնէր։ Նոյն երկու անձերը, Արշարունի Սրբազանէն ետք կը դիմեն հանդուցեալ Հմայեակ եպս. Դիմաքսեանի, որ կը հակառակի և կը մերժէ ստորագրել, թելադրելով անոնց որ այս մասին կարծիքը առնեն Ս. Պատրիարքին և հայ դիւանագէտներու՝ օրինակի համար Զարեհ էֆ. Տիլպէրի։ Յովհաննէս Ցէրիտ էֆ. և ընկերը, այս անգամ կը դիմեն հայ ծերակուտականին որ քիչ մը տկար ըլլալով, զայրացած վիճակի մէջ կը պատասխանէ թէ ինքը չխառնուիր այս տեսակ գործերու և պարտաւորութիւն չզգար խորհուրդ մը տալու իրենց։ Հետեւեալ օրը, Տիլպէր էֆ. քլիւպի մէջ կը հանդիպի Թալէաթին և կանխելու համար թերեւս իրեն ալ ըստանացող վտանգը, երբ իմացուի թէ այսպիսի ընթացք մը բռնած է, կը հարցնէ անոր թէ, կառավարութիւնը զո՞ն կ՚ըլլա՞յ երբ Հայերը հաւատարմական հանրագիր մը ստորագրեն։ Թալէաթ հաստատական պատասխան կուտայ, այն ատեն Տիլպէր էֆ. ալ համամիտ կը գտնուի։

Ազգին «փրկութեան» նախանձախնդրութեամբ մէջտեղ նետուած այս անձերը պահ մը կը չուարին այս պատասխանէն, երբ մանաւանդ միւս կողմէ կը տեսնեն թէ չատեր չեն ստորագրեր նոյն հանրագրութիւնը, չտեսնելով անոր տակ ոչ Պատրիարքարանի հաւանութիւնը և ոչ ալ Ս. Պատրիարքին ստորագրութիւնը։ Այս դժուարութեան առջեւ հանրագրութեան համամիտ անձերու մասնակցութեամբ, որոնց նաև Պ. Պ. Յակոբ Իսահակեանը, Սարգիս Գարակէօզեանը են.։ Ժողովը կը գումարուի Բերայի խորհրդարանը և արուած որոշման համաձայն, նոյն հանրագրութիւնը ժամկոչի մը միջոցով կը դրկուի Ս. Պատրիարքին։ Ժամկոչը Ն. Բ. Սրբազնութեան տալով հանրագրութիւնը, կ՚ըսէ բառ առ բառ.

— Աղաները զրկեցին որպէս զի ատրաղրէք։

Այս նախատինքին դէմ Ս. Պատրիարքին ուրիշ բան չէր մնար ընել, եթէ ոչ վռնտել ժամկոչը և այդպէս ալ կ'ըլլայ։ Ս. Պատրիարքը կը վռնտէ ժամկոչը բսելով.

— Դնա՛ ըսէ աղաներուն որ ոչ միայն չեմ ատրաղրեր, այլ հակառակ ալ եմ այդպիսի հանրագրութեան մը։

Ս. Պատրիարքին մերժումին վրայ, խորհրդարանը հաւաքուած «նեռատեսներն ու «խոնուն»ները կը կատղին և այդ օրուընէ յայտնի դժգոհութիւն մը առաջ կուգայ Ն. Սրբազնութեան դէմ, մինչեւ որ խնդիրը կ'իմնայ Թառն ժողովին։ Ժողովը անաւանական մեծամասնութեամբ կ'որոշէ իւրացնել նոյն հանրագրութիւնը և պարտադրել Պատրիարքը որ երկրով մը կցելով՝ զայն զրկէ կառավարութեան։ Խնդիրը Թառն ժողովին մէջ խնայլով, սա՛ առաւելութիւնը ձեռք կը բերուի որ հանրագրութեան մէջէն կը վերցուին ազգը դատապարտելու ընոյթը ունեցող պարբերութիւնները և անոնց տեղ անէծք կը կարդացուի անոնց «բոնք «միակ-պիթն (պատճառ տուող) են ծանօթ դէպքերուն», առանց սակայն բացորոշ կերպով յայտնելու թէ ո՞ր ազգին կը պատկանին անոնք։

Այս համբաւաւոր հանրագրութիւնը կը մատուցուի կառավարութեան որ այնպէս կը ցուցնէ Եւրոպայի հանրային կարծիքին թէ, չնորհիւ ատոր է որ Պոլսոյ Հայերը տեղահան չեղան, մինչդեռ իրականութեան մէջ, մասնաւորապէս Սեբաստիայի դեսպանին և ընդհանրապէս Մեծն. Տէրի Թարքիոյ զինակից պետութեանց դեսպաններուն և Իթթիհատի ընդդիմադիրներուն տարած ջանքերուն կը պարտինք պոլսահայութեան փրկութիւնը։

Ահաւասիկ նոյն օրերուն, Ս. Պատրիարքին գործունէութենէն դժգոհներու խումբ մը, առաջնորդութեամբ Պ. Եէորգ Բեթիւճեանի, Մարբիգիոլի մէջ կը սարքէ դաւադրական փորձ մը, տապալելու համար Ս. Պատրիարքը, որ «թոյլ և անտարբեր կը մնար», ինչպէս կը կարծէին։ Անոնք կ'ուզէին պատրիարքական աթոռին վրայ նստեցնել Օրմանեան Սրբազանը և Վարչութիւնն ալ կազմել կառավարութեան վտա-

հութիւնը գրաւող անձերէ։ Այս նպատակով դիմում կ'ընեն Խան ժողովին, որ բացարձակապէս կը մերժէ և ընթացք չտար անոնց առաջարկին ու այսպէսով կը վիժի նոյն դաւադրութիւնը։

Ժամանակի մը համար Պոլսոյ խնդիրը դադարեցէ եաք, 1915 սեպտեմբերի մէջ դարձեալ կը յուզուի։ Թալէաթ միաքը դրած էր անպատճառ պոլսահայութիւնն ալ վճարցնել։

Այս թուականին, ընդդիմադիր Իթթիհատականներու մասնաւոր ջանքերով դահլիճին մէջ արտաքին գործերու նախարարի աթոռը գրաւած էր Խալիլ, հակառակորդ մը իր կարգին ջարդերու, ինչպէս կը հաւատան։ Տեղահանութեան որոշումը արուելէն յետոյ Խալիլ քաղաքական պաշտօնով մը Եւրոպա դացած էր և իսկապէս դեր մը չէր ունեցած հայկ. ընաջնջումին որոշումին մէջ։ Երբ 1915 սեպտեմբերին դարձեալ յուզուեցաւ Պոլսոյ խնդիրը, ընդդիմադիրներուն վրայ եկաւ աւելցաւ նաև Խալիլ։ Սեպտեմբերէն մինչեւ 1916 մայիս կատաղի պայքար մը չարունակուեր է Իթթիհատի միջեւ, այն ատենան որ Դահլիճին մէջ Թալէաթ, Էնվէր-Խալիլ և Իթթիհատի վարչական ժողովին մէջ Թալէաթ-Տքդ. Նազիմ, Հիւսէյին Ճանիտ-Գարա Քէմալ, լուրջ միջադէպեր ունեցեր են։

Այս երկրորդ փորձին վիժելուն մէջ դեր ունեցած է նաև Պոլսոյ այդ օրերուն նորընտիր դերման դեսպան կոմս Մէթթէրնիխ։ Մինչեւ կոմսին Պոլիս եկած օրը Պատրիարքարանը դադրած էր ո և է դիմում ընելէ Գոն Հայնրիխի, անոր ընտած ընթացքին հետեւանքով։ Սակայն կոմսին ժամանումին առիթով, Զաւէն Պատրիարք բարի գալուստի այցելութեան դրկած էր Պատր. Փոխանորդ Երուանդ վրդ. Փէրատճեանը, ճէվանիրճեան Սրբազանի հետ։ Կոմսը նոյն միջոցին դերման դաղութին շնորհաւորութիւնները ընդունելու դրաղած ըլլալով, Ա. Թարգմանը դրկած էր մեր ներկայացուցիչներուն մօտ, հասկնալու համար մասնաւոր ըսելիք մը ունին։ Պատրիարքարանի ներկայացուցիչները բարի գալուստի խօսքերէն եաք Թարգմանին կը յանձնեն դեսպանին ուղղուած Պատրիարքին մէկ դիրը որ տեսակ մը յիշատակագիր

էր։ Դեսպան կոմս Մէթէրնիխ այդ գիրը կարդալէ ետք, զայն նոյնութեամբ կը դրէէ գերման արտաքին գործերու նախարարութեան և միւս կողմէ պաշտօն կը յանձնէ դեսպանատան հայկական գործերու դիւանին պետ հէր Մարքմանի որ վստահացնէ Ս. Պատրիարքը թէ «ո՛բքան ատեն որ իր կառավարութեան քաղաքականութիւնը կը ներէ, պիտի աշխատի առաջքը առնել ծայրայեղութիւններուն»։

Իսկապէս կոմս Մէթէրնիխի ջանքերուն շնորհիւ պարբերական մեղմացումներ կարելի գ'ըլլայ ձեռք բերել։ Նոյնպէս կոմսն է որ աշխատած է աքսորել չտալ Զաւէն Պատրիարքը և երբ չէ յաջողած, կարելի կերպով պահանջած է գոնէ որ խնայուի Պատրիարքի կեանքին, դիտել տալով որ աշխարհս տակնու

Ս. Պատրիարքին հեռանալէն ետք երբեմնի Պատր. Փոխանորդ Գաբրիէլ եպս. Ճէվահիրճեան կը կոչուի Կաթողիկոս-Պատրիարքի Պոլսոյ փոխանորդութեան պաշտօնին և կը կազմուի նոր Քաղաք. ժողով մը, կառավարութեան ուղած անձերու անդամակցութեամբ։ Առանք իրենց պաշտօնը չարունակեցին մինչեւ զինադադար։ Ճէվահիրճեան Սրբազան ընթացիկ գործերու համար դիմում կ'ընէր կառավարութեան։

Դեսպաններու գործունէութեան վրայ խօսած առենին, պէտք է չեշտել սա պարագան թէ, դարձեալ մասնաւորապէս Մր. Մօրկընթաուի և Աւստրիոյ դեսպանին ու Մօնս. Տօլչիի կորովի դիմումներուն շնորհիւ էր որ գաւառի զանազան կողմերը, դէթ մասամբ, տարագրութենէ և ջարդէ զերծ մնացին հայ-բողոքականներն ու հայ-կաթոլիկները։ Իսկ Էնվէրի կարուկ հրամանին շնորհիւ է որ չատ տեղերու մէջ զինուորի ընտանիքները կամ մօտակայ դիւղեր քչուեցան և կամ բնաւ տեղահան չեղան։

Զմոռնանք աւելցնելու որ, դլխաւորաբար Պոլսոյ չտարագրուելուն շնորհիւ և Պատրիարքարանի միջոցաւ էր, որ օրը օրին Եւրոպայի կը հաղորդուէին հայկական խնդրի անցուդարձերը, Պուլկարիոյ եռանդուն առաջնորդ Դեւոնդ եպս. Դուրեանի խողովակով։ Անուրանալի է այս մասին նախկին Պատր. Փոխանորդին անձնուէր գործունէութիւնը։ Օրինակ մը տալու համար թէ ի՞նչ գաղտնի գործունէութիւն եղած է օրը օրին Եւրոպան հաղորդակից ընելու համար հայկական դէպքերուն, առօրեայ կը դնեն պատգէները Պատրիարքարանի և Պուլկարիոյ առաջնորդութեան, ինչպէս նաև Պօղոս Նուպար փաշայի և Դուրեան եպս.ի միջեւ փոխանակուած պաշտօնաթուղթերը։

Այս գործունէութեան կը պարտինք Բ. Դրան հաղորդուած այն ծանուցագիրը, որով Դաշնակիցները, կը ապառնային թէ, թուրք նախարարները անձնատէս պատասխանատու պիտի բռնուին հայկական դէպքերուն համար։

Ահաւասիկ Պ. Պօղոս Նուպարի նամակը՝ ուղղուած Դուրեան Դեւոնդ Սրբազանի.—

Լոնտոն, 21 Յուլիս, 1915

Դերապատիւ

Տ. Դէորգ Եպիսկ. Դուրեան

Առաջնորդ Հայոց Պուլկարիոյ

Ֆիլիպէ

Դերապատիւ Սրբազան Հայր,

Ձեր Սրբազնութեան 11)24 Յունիս թուակիր տեղեկագրով մը ինձ հաղորդած տխուր լուրերը յուզմամբ և չահագրգռութեամբ կարդացի։

Արդէն իսկ, Եւրոպա մեկնելէս քանի մը օր առաջ, Վեհ. Կաթողիկոսը ընդարձակ հեռագրով մը ինծի կը դուժէր թէ Հայաստանի և Կիլիկիոյ մէջ հարստահարութիւնք, արիւնահեղ ընդհարմունք և ջարդեր տեղի ունեցած են և թէ Ն. Ս. Օծութիւնը Իտալիոյ թագաւորին և Միացեալ Նահանգաց Նախագահին դիմելով՝ անոնց միջամտութիւնը խնդրած է։

Ի չգոյէ լաւագոյնին, ես ինքս ալ Ն. Վեհափառութեան օրինակին հետեւեցայ, բայց սոյն երկիրներու կառավարութիւնք չեն յաջողած Բ. Դուռը հարկադրել՝ օրպէսզի Հայոց համդէպ իր բռնած քաղաքականութիւնը փոխէ, զրն որ, ինչպէս Ձեր Սրբազնութիւնը չատ լաւ դիտեր տուած էր իր տեղեկագրին մէջ, ուրիշ բանի մէջ չի կայանար բայց եթէ հայ տարրը բնաջինջ ընելու։ Ուստի և, հակառակ այդ դիմումներուն, հարստահարութիւնք չարունակեցին ըստ առաջնոյն։

Թերեւս Ձեր Սրբազնութեան ծանօթ է որ, հարստահարութեանց առաջին շրջանին, Ֆրանսա, Անգլիա և Ռուսիա հաւաքաբար յայտարարեցին Բ. Դրան թէ՝ օսմ. կառավարութեան պաշտօնատարները անհատապէս պատասխանատու պիտի բռնուին Հայոց դէմուն հասած ո՛ և է չարիքի համար, բայց ըստ որում այս սպառնալիքը ո՛ և է բիրտ ուժի կրթբնած չէր՝ չկրցաւ իր բարերար ազդեցութիւնն ունենալ։

Ձեր տեղեկագիրը ստանալէս քանի մը օր առաջ, Աղեքսանդրիայէն Զէյթունի, Տէօրթ-Եօլի և Հասան-Պէյլիի մասին վրդովիչ տեղեկութիւններ ստացայ հեռագրաւ, որոնք

ամէն կերպով տեղեկութիւններ ստացայ հեռագրաւ, որոնք ամէն կերպով կը հաստատեն Ձեր Սրբազնութեան կողմէ հաղորդուած տխուր լուրերը։

Վստահ ըլլալով հանդերձ թէ՝ ներկայ հանգամանքներուն մէջ, իմ դիմումներս չէին կրնար ո՛եւէ դրական արդիւնք յառաջ բերել՝ այսու ամենայնիւ, Ձեր Սրբազնութեան տեղեկագիրը և Աղեքսանդրիոյ հեռագիրը ստացածիս պէս, փութացի դիմել Անգլիոյ արտաքին գործոց Նախարարութեան խորհրդական Սըր Արթիւր Նիքոլսոնի և Լոնտոնի ֆրանսական և ռուսական դեսպաններուն և անոնց մանրամասնօրէն պարզել մեր հայրենակիցներուն յուսահատական կացութիւնը։

Երեքն ալ իրենց անկեղծ ցաւը յայտնելով հանդերձ, խոստովանեցան թէ՝ արդի պայմաններուն մէջ Դաշնակից պետութիւնք ո՛եւէ գործնական միջոց չունին ի ձեռին, Հայոց օգնելու համար։

Այսու ամենայնիւ, հայկական հարցի մասին Անգլիոյ արտաքին գործոց Նախարարութեան վերջերս մատուցած տեղեկագրիս մէջ, իբրեւ «տօքիւմանտ» յիշատակեցի այն ամէն հարստահարութիւնները և կոտորածները որոնց մեր հայրենակիցները ներկայիս զոհ կ՚երթան, մատնանշելով միանգամայն թէ՝ թուրք կառավարութեան նպատակը ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ հայութեան բնաջնջումը։

Աւելորդ է ըսել որ մեր փրկութիւնը կախում ունի Դաշնակից պետութեանց վերջնական յարմանակէն, զոր մարթելու ենք ի բոլոր սրտէ, զի յայնժամ միայն պիտի կրնայ մեր խեղճ ժողովուրդը ապատ շունչ առնել։

Այս իմաստով դրեցի արդէն Վեհ. Հայրապետին ալ։

Շնորհապարտ կ՚ըլլամ եթէ հաճիք պարբերաբար Հայաստանի մասին նոյն վաւերական աղբիւրէն տեղեկութիւններ հաղորդել ինձ։

Մաղթելով ի համբոյր Ս. Աջոյդ

Մնամ խոնարհ յարգանօք

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

Յ. Գ. — Այս բոպէիս Վեհ. Կաթողիկոսը հեռագրաւ կը

հաղորդէ ինձ Ձեր Սրբազնութեան տեղեկագրին ամփոփումը, խնդրելով որ պետութեանց բողոքիմ Թրքահայոց բնաջնջումին դէմ։ Ն. Ս. Օծութեան պատասխանեցի թէ՝ իմ դիմումներս դժբաղդաբար, արդի պայմաններուն մէջ, ո՛եւէ գործնական արդիւնքի չեն կրցած յանդիլ, բայց եթէ խնդիրը հանդիսական բողոք մը կատարելու վրայ է միայն՝ յուսադոյն է որ ատոր նախաձեռնութիւնը Ն. Վեհափառութիւնը ինքն իսկ ստանձնէ։

Պ. Ն.

Բարիզ, 10 Օգոստոս. 1915

Գերապատիւ

Տ. Ղեւոնդ Եպիսկ. Դուրեան

Առաջնորդ Հայոց Պուլկարիոյ

Ֆիլիպէ

Գերապատիւ Սրբազան Հայր,

Կը հաստատեմ 21 Յուլիս (Ն. Տ.) Թուակիր նամակս։

Ստացած եմ Ձեր Սրբազնութեան 9)22 Յուլիս թուակիրը, յորում ներփակուած էր երկրորդ տեղեկագիր մը Հայաստանի և Կիլիկիոյ կացութեան մասին, որու պարունակութիւնը խորապէս յուզեց զիս։

Ցիշեալ տեղեկագրի վերջին մասին մէջ կը թելադրուի դիմումներ ընել չէզոք պետութեանց։ Բայց ցաւ ի սիրտ կը հաստատեմ թէ ներկայիս չէզոք պետութիւնք նոյնքան անկարող են ի նպաստ Հայոց օգտակարապէս միջամտելու որքան Դաշնակիցք։

Նախորդ նամակով արդէն Ձեր Գերապատուութեան տեղեկացուցի որ թէ՛ Վեհափառ Կաթողիկոսը և թէ՛ ես արդէն դիմումներ կատարած ենք երկու չէզոք մեծ պետութեանց, այսինքն Իտալիոյ, (որ ինչպէս այն ատեն՝ նոյնպէս ալ հիմայ դեռ իր չէզոքութիւնը կը պահէ հանդէպ Թուրքիոյ) և Ամերիկայի Միացեալ Նահանգաց։

Մեր Ամերիկայի ազդայինք ալ, ի զուարթ ունենալով իրենց Առաջնորդը, իրենց կողմէ առանձին դիմում ըրին Ուաշինկթոն։ Եւ հաւատի աղբիւրէ գիտեմ որ սոյն երկու Պե-

տութիւնք—որոնց դէպի մերայինս համակրանքը կասկած չի վերցներ—բարեկամական դիտողութիւնները ըրած են արդէն Բ. Դրան։

Բայց ցարդ ինչ արդիւնք տուաւ յիշեալ միջամտութիւնը. զուցէ աւելի չի վատթարացո՞ւց մեր կացութիւնը... Չի հաճեցէք նկատողութեան առնել սա պարագան թէ՝ անգամ մը որ Թուրքերը յիմարաբար և կամովին արդի պատերազմին մէջ նետուեցան և այս արարքով իրենց կայսրութեան գոյութիւնն իսկ վտանգեցին՝ այլ եւս չեն հանդուրժեր և չպիտի հանդուրժեն օտարներու միջամտութիւնը իրենց ներքին գործերուն, այդ միջամտութիւնը լինի՝ իրենց թշնամիներուն՝ լինի՝ չէզոքներուն կողմէ։

Չեն հաշուեր կոր, չպիտի կրնան հաշուել այլ եւս իրենց կամակորութեան և չարագործութեանց անհրաժեշտ հետեւանքները։

Եւ, օտարականին հանդէպ իրենց տածած կոյր ատելութեամբ, այս վերջնոյն միջամտութենէն ա՛լ աւելի կատղած են, որով մեր սպասածին տրամագծօրէն հակառակ արդիւնք յառաջ եկած է։

Այսպէս, Ձեր Գերապատուութեան յայտնի է արդէն թէ՝ Անգլիոյ Արտաքին Գործոց Նախարարութեան մատուցած յիշատակագրիս վերջին մասին մէջ հայոց արդի կացութիւնը պարզելէ զատ, առանձնապէս ալ դիմումներ կատարած էի Անգլիացի կարեւոր քաղաքական անձնաւորութեանց մօտ, ի միջի այլոց Լորտ Գրայսին, Լորտ Քրոմբրին, ևն.։

Այս դիմումներուս հետեւանօք Լորտ Գրայս վերջերս Լորտերու Ժողովին մէջ հարցապնդում մը ուղղեց կառավարութեան հայկական հարստահարութեանց մասին, որուն այժմ տուին նաև Լորտ Քրոմբր և Քէնթբրիպրիի Արքեպիսկոպոսը։

Ցանուն անգլիական կառավարութեան Լորտ Քրիւ պատասխանեց թէ դժբաղդաբար ճիշդ են Լորտ Գրայսի ստացած տեղեկութիւնները, բայց իրերու արդի վիճակին մէջ Դաշնակիցք ուրիշ միջոց չունին Հայոց օգնելու բայց եթէ աւելի ուժգնօրէն կրկնել այն հաւաքական սպառնագիրը զոր Մայիս 24ին մատուցին Բ. Դրան։ «Եւ սակայն, յարեց ան-

միջակէս Լաթա Քրիս.; այս սպառնագիրը վոխանակ Հայոց ծառայելու զոգցես ուելի եւս վատթարացուց իրենց վիճակը. զի այդ բուսականն ի վեր Թուրքերը ալ ուելի շատացուցին իրենց ոնիրներեր եւ ալ ուելի անիգրութեամբ տարժեցան...»

Նոյն համոզումը ունի Պոլսոյ Ֆրանսական գեսպանատան առաջին Թարգման Պ. լը Տոս. որ. Սուլթան մէջ Պոլսէն վերադարձին, ինքն այցելութեան եկաւ.

Բան Պ. լը Տոսի Դաշնակիցներու սպառնագիրը կրակին վրայ իւղ թափելու պէս բան մը եղած է. Արդարեւ այդ սպառնագրին յաջորդ օրն է որ Զօնրասպ և Վարդէս Հերքանեան և հարատանարութիւնք ուելցեր են.

Ինքն թելադրուեցաւ նաեւ Պարիսիոյ միջամտութիւնը խնդրել.

Արդ, կ'ենթադրեմ որ իրրեւ Պարիսիոյ Հայոց Առաջնորդ Զեր Սրբազնութիւնը արդէն իսկ կատարուած բարեացակամ աշխատութիւնը հրաւիրած է մեր հայրենակցաց արդի կացութեան վրայ. Դիտեմ որ Հայերը շատ սիրուած են թէ՛ պարկեր ժողովուրդէն և թէ պարկեր պետականն անձնուրութիւններէն.

Բայց հիշդ վերոնշեալներով, կ'ենթադրեմ որ պարկեր կատարութիւնը ինքն ալ իր բոլոր հոմակրութեամբը և բարեացակամութեամբը հանդերձ, չի կրնար գործնականապէս օգնել մեզ, արդի հանգամանքներուն մէջ.

Եթէ կայ տակաւին յոյսի աղօտ նշոյլ մը Հայոց համար՝ ան ալ կոմիտասեան բանակներուն Հայաստանի և Կիլիկիոյ մէջ արագ յառաջխաղացումը կրնայ ըլլալ.

Մասնակցիլ ի հանրայր Ս. Աջոյդ

Մնամ ամենախոնարհ յարգանքով

ՊՕՂՍԱՅ ՆՈՒՊԱՐ

Հայերէն ձեռագրաց գրադարան
Հայկական Գրականութեան Ընկերութիւն

Զարեհ Պատրիարքի գաղտնի նամակը ուղղուած Գուրգենի Առաջնորդ Դէտոնց Դուրեան Սրբազանի.—

Կոստանդնուպոլիս, 25)7 Մարտ 1912

Դերապատիւ

Տ. Դէտոնց Ս. Եպիսկ. Դուրեան

Ի Թիֆլիս

Թուրքիոյ Հայութիւնը գտնուելէ ի վեր չտեսնուած ապաղնապ մը կ'անցնէ այժմ. համիտական շրջանին առաւել բարոյ շրջանի մը մէջ կը գտնուինք. բանտարկութիւնք, կոզապուտք, դիւղերու աւերում, սպանութիւնք, հայաբնակ բոլոր գաւառներու մէջ, և ընդհանուր տարագրութիւններ։ Անշուշտ փոքր ի շատէ խմացած էք ցարդ մեր ժողովրդեան դիրուն եկածները, այս պատճառաւ կ'ուզեմ ապաւել Ձեր դիրքէն, թերեւս դարման մը կարելի ըլլայ տալել այս դարհուրելի կացութեան։ Վեհ. Կաթողիկոսին չեմ ուզեր ուղղակի բան մը գրել դի մի՛ դուցէ գրութիւնս ոտս կառավարութեան ձեռք անցնելով հրատարակութեան տրուի և անով մեր ժողովուրդին վիճակը աւելի դատնանայ։ Այս պատճառաւ այսուհետեւ երբեմն Ձեզի պիտի գրեմ որպէսզի Դուք ալ իրրեւ ատոյգ աղբիւրէ քաղուած հաղորդէք Նորին Ս. Օծութեան Կաթողիկոսին և անոր ժամանակութիւնը հայցէք։

Ապրիլի սկիզբը Վանայ դէպքը տեղի ունեցաւ, որ առիթ տուաւ կառավարութեան քաղաքին հայ թաղերը ռմբակոծելով 300 տունէ չափ մոխիր դարձնելու և 5-600 մարդ ապանելու։ Թիչ յետոյ տեղի ունեցաւ այդ քաղաքին ուսաւորեալներուն դրաւումը և Հայոց ձեռքով տեղւոյն իսլամներէն ամենց կոտորումը։ Այս դէպքերուն մանրամասնութիւնը ծանօթ չէ մեզի, սակայն Ապրիլ 10էն ետքը կառավարութեան քաղաքականութեան փոփոխումին և Հայոց հանդէպ ի գործ դրուած խստութեանց պատճառը Վանայ մէջ Հայոց այդպիսի ընթացքը ունենալն է պատասխանուեցաւ մեզի Դեսպանատներէն։ Այդ թուականին՝ կեդրոնէն տրուած հրամանի մը

վրայ Թուրքիոյ ամէն կողմը խուզարկուեցան բազմաթիւ Հայոց տուներ, չմնայելով նոյնիսկ առաջնորդարան, եկեղեցի և վարժարան, հաղարաւոր անձեր ձերբակալուեցան, զէնք, մնատակար գիրք, պատկեր ևն. ունենալուն պատճառաւ։ Ասկէ զատ առանց որոշ յանցանքի գրեթէ ամէն քաղաքէ և գիւղէ իսլամական վայրեր աքսորուեցան հազարաւոր երեւելի Հայեր, եկեղեցականներ, մտաւորականներ, հարուստներ և կուսակցականներ կամ անոնց հետ չփոյթ ունեցող անհատներ։ Պոլիսէն 250է աւելի անձեր աքսորուեցան Զանգրի (Բասթամուսի նահանգ) և Այաշ (Փաղատիա), բայց գաւառներուն աքսորականները աւելի շատ են թուով, Պոլսոյ հետ բաղդատելով։ Ասիկա որոշ ծրագրի մը արդիւնք է։ Հայութիւնը նախ զինաթափ ընել և գլխաւորները աքսորելով անարեկել, ապա ազգը ամբողջովին փճացնել։ 20-45 տարեկանները արդէն զէնքի տակ են, միւսները այս կերպով չեզոքացնելէ յետոյ մնացած կիներուն ու փոքրիկներուն գլխուն եղերերգութիւն մը խաղալ։ Այս եղերերգութիւնը կամ ժողովային ծրագիրը հետեւեալն է. Հայկական խնդիրը միանգամ ընդ միշտ վերջացնելու համար հայաբնակ վեց նահանգներուն հայութիւնը մեծ մասամբ զէնքի հարաւ փոխադրել, Միջագետքի այս մասը որ կը գտնուի Հալէպի և Մուսուլի միջև, ուր կը բնակին այժմ արաբ և քիւրտ աշիրէթներ։ Այս ծրագիրը զործադրելու պաշտօն ունեցող յանձնաժողովը արդէն ընտրած և համբայ եղած է և կը կարծենք թէ եթէ ժողովուրդին տեղափոխումը չէ սկսած տակաւին, շատ քիչ օրէն պիտի սկսի, թէեւ կը կարծենք թէ Վանայ ոչ-գրաւեալ տեղերուն և Բաղէշի հայ բնակչութիւնը սկսած են արդէն համբայ հանել։ Այլ եւս երեւակայեցէք թէ ինչ պիտի ըլլայ անոնց վիճակը քանի որ ոչ միայն իրենց կալուածները պիտի ձգեն, այլ իրենց ցանքերն ու բոլոր գոյքերը։ Անշուշտ քանի մը ամիսէն պիտի կատարուին անօթութեան և անբնտել կլիմայի երեսէն։ Օրինակը մեր աչքին առջեւն է արդէն։ Զէյթունի և շրջակայքի Հայութիւնը, ինչպէս անշուշտ իմացած էք, այժմ ամբողջովին տեղափոխուած է, մէկ մասը Հալէպէն անդին Զօր

դաւառը իսկ միւսը (իբր 1000 ընտանիք) Գոնիայի Սուլթանիէ գիւղաքաղաքը ուր կը մնան այսօր, մերկ, անօթի և անպատսպար։ Տեղը ճախճախուտ ըլլալով համաճարակ հիւանդութիւնք արդէն սկսած են կոտորածներ ընել անոնց մէջ։ Անոնց հետ յարաբերութեան մտնելու կամ անոնց օգնութիւն հասցնելու համար մեր ըրած բոլոր դիմումները անլսելի մնացին ցարդ։ Իսկ ասոնց գիւղերն ու կարուածները արդէն սկսած են յանձնուիլ իսլամներու՝ յատուկ յանձնաժողովի մը ձեռամբ։

Խորհեցէք թէ այս հայաջինջ քաղաքականութիւնը որչափ ծանր պիտի կշռէ մեզի և որքան պիտի վատնէ մեր ազգին գոյութիւնը. ուստի ջանացէք փութով հարկ եղած տեղերը դիմել և առաջքն առնելու միջոցները հայթայթել։ Վեհ. Կաթողիկոսին և Ամերիկայի առաջնորդին գրեցէք։ Մեր բոլոր միջոցները սպառած են, մեր դիմումները անլսելի կը մնան, իսկ մայրաքաղաքիս մէջ գտնուող դեսպաններէն միայն ամերիկեան և պուլկարական դեսպաններն են որ մեզմով կը զբաղին և մեր դառն կացութիւնը մեղմացնելու կ'աշխատին։ Անոնց ջանքերը ո՛րչափ ալ երախտագիտութեան արժանի են, սակայն կարծես չեն բաւեր վատնդը հեռացնելու. ցորչափ Թուրք կառավարութիւնը վարպետներուն վրայ ճնշիչ միջոց մը չգործադրուի։ Հոս գտնուող միւս դեսպաններէն գերմանականը ու աւստրիականը իրենց անզգուշութեամբ բոլորովին անտարբեր են մեր ցաւերուն։

Այս նամակը գաղտնի միջոցով մը կը գրկեմ Ձեզի, Ձեր նամակներէն մէկուն մէջ միայն ձեզի հասած ըլլալը տեսնելով։

Եղբայրական ողջունիս

Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ

ԶԱՒԻԷՆ ԱՐՔԵՊՍ. ՏԷՐ ԵՂԻԱՇԵԱՆ

Կոստանդնուպոլիս, 30)13 Յլս. 1915

Դերապատիւ

Տ. Ղեւոնդ. Եպիսկ. Դուրեան

Ի Թիֆլիս

Մայիս 25էն ի վեր զէպքերը զանավիժօրէն իրար յաջորդեցին և աղէտի վիճակը իր զառնագոյն և թշուառագոյն աստիճանին հասաւ։ Մինչ այն օրը միայն Կիլիկիոյ քանի մը քաղաքներու և գիւղերու ժողովրդեան բանի տարագրումը դիտնինք, իսկ Կարնոյ մասին չչուկներ միայն հասած էին մեզի. այսօր աստիճանաբար գիտենք թէ Կիլիկիոյ բոլոր քաղաքներու և գիւղերու հայ ժողովուրդը ամբողջովին տարէն տեղահան եղած է և Հալէպի հարաւային անապատները թշուառ Կարնոյ ժողովուրդը Մայիս 14էն ի վեր և ապա ամբողջ Նահանգը, և հետզհետէ ճամբայ հանուած են Սամսունէն ու Կեսարիայէն սկսեալ մինչեւ Տիգրանակերտ և Եդեսիա, մէջն ըլլալով Տրապիզոնի, Սեբաստիոյ, Խարբերդի, Բազէշի, Վանայ և Տիգրանակերտի ամբողջ Հայութիւնը, մեծէն մինչեւ պզտիկ, առանց մէկ մարդ իսկ թողլու։ և քշուած դէպի Միջագետաց անապատները, Հալէպի հարաւային կողմերէն մինչեւ Մուսուլ և Պաղտատ։ «Հայաստան առանց Հայոց». այս է օսմ. կառավարութեան ծրագիրը։ Եւ արդէն սկսուած է Հայոց հողերուն և տուներուն մէջ խաղաղութիւնը բնակեցնել։ Հարկ չիայ ըսելու որ տարագրուողները գրեթէ ոչ մէկ բան կրնան առնել իրենց հետ, կառավարութեան կողմէ թոյլ չտրուելուն պատճառաւ, և արդէն փախադրութեան մէջոց ալ չէ մնացեր այդ դաւառներու մէջ քանի որ զինուորական իշխանութիւնը ամբողջովին գրաւած է զանոնք։ Հայ գաղթականները պարտաւոր են մէկէն երկու ամիս և աւելի, հետիոտն ճամբորդել հանելու համար անապատի այն անկիւնը որ որոշուած է անոնց դերեզման ըլլալու։ Արդէն լուրեր կը հասնին թէ ճամբուն երկայնքը և Եփրատի ջուրերը լցուն են դիակներով այն թշուառ գաղթականներուն, որոնց մնացորդներն ալ անապատներու մէջ հետզհետէ մեռնելու դատապարտուած են, ոչ բնակարան,

ոչ աշխատութեան միջոց և ոչ ապրուստ ունենալուն պատճառաւ։

Հայութիւնը ամբողջովին բնաջինջ ընելու ծրագիր մին է այս, առանց աղմուկի. առանց կոտորած անուանը տարու անուղի նախճիր մին է այս։ Պէտք է գիտնալ թէ 20-45 տարեկանները զէնքի տակ առնուելէ յետոյ, 15-60 տարեկան արուներն ալ զինուորական պէտքերու փոխադրութեան համար փաթ դրուած են։ «Պէտէլ» տուողներն զանազան տեղեր աքսորուած կամ այլ և այլ պատճառներով բանտարկուած են, հետեւաբար հայ գաղթականները կը ճամբորդեն միայն, ծեր, կին և մանուկ ունենալով, և այնպիսի տեղերէ պիտի անցնին ուր խաղաղութեան ժամանակ անգամ առանց կողոպտուելու կամ ոպանուելու կարելի չէր անցնիլ։ Թուրք չէթէներն և այլ աւազակները, ու նոյնիսկ ժանդարմներն ու կառավարութեան պաշտօնեաները զանոնք կողոպտելու, կիներն ու աղջիկները բռնաբարելու և առեւանգելու համար ազատօրէն կը գործեն։ Զանազան տեղերէ խրամատումներու լուրեր ալ կը հասնին մեզի, կ'երեւի թէ ժողովուրդը իր կեանքը փրկելու տարբեր միջոց չունի։

Պատերազմական ատեանները անխնայ կը գործեն ամենուրեք. Պոլսոյ մէջ 20 Հնչակեաններու կախաղան հանուիլը իմացաք անշուշտ լրագիրներէն։ Առանց հաւատարմութեան ոչ մէկ օրէնքին կը հաւատայինէր. նոյն օրը Կեսարիոյ մէջ ալ 12 հոգի կախաղան հանուած են «Գուքրէչի մէջ Հնչակեան և Դաշնակցական կուսակցութեանց ըրած դաւանի ժողովին հրահանգներուն հնազանդած ըլլալնուն համար»։ Կախուողներէն զատ 32 հոգի եւս 10-15 տարուան թիապարտութեան դատապարտուած են, մեծ մասամբ ոչ-կուսակցական պարկեշտ վաճառականներ։ Կիլիկիոյ կողմերն ալ 12 հոգի կախուած են։ Դատապարտութիւնները ամենօրեայ են, զէնք, դիրք, պատկեր են. քանի մը տարուան բանտարկութեան բաւականաչափ փաստ կը համարուին։ Մեծի տակ ապտութիւնները չատ են, Տիգրանակերտ 13 հոգի, Կեսարիա, ևն. ևն., իսկ կան որ և ոչ իսկ պատերազմական ատեաններուն կը յանձնուին, ճամբան ապան-

նուելով. այսպէս Շապին-Գարահիսարէն Սեբաստիա փոխադրուող 13 հոգի Սու-Շէհրէն Սեբաստիա փոխադրուող Բիւրբ գիւղի քահանան, իր հինգ ընկերներով, և նոյնիսկ ձեռքերնին կապուած վիճակի մէջ են։ Ալ չեմ յիշեր ուրիշ տանջանքներ որոնք ի գործ դրուած են ամենատեսակ զէնք և կատակցական փնտռելու համար։ Ոչ մէկ տուն մնացած է առանց խուզարկութեան, ոչ առաջնորդարան, ոչ եկեղեցի և ոչ վարժարան. հարիւրաւոր կիներ, աղջիկներ և մանուկներ անգամ բանտերու մէջ կը հեծեն այսօր։ Եկեղեցիներ ամբողջ կողոպտուած, քանդուած և սրբապղծուած են։ Առաջնորդներուն անդամ չի խնայուիր. Պրուսայի առաջնորդ՝ Գարգեւ վրդ. Դանիէլեան, Տրապիզոնի առաջնորդ՝ Գէորգ վրդ. Թուբեան, Կեսարիոյ առաջնորդ՝ Խորոմ եպս. Պէշիրիկեան, Ե. Գ. Հիսարի՝ Վաղինակ վրդ. Թորլիկեան, Զարսանճաքի՝ Գէորգ վրդ. Նալպանտեան են. բանտարկուած և պատերազմ. տեսանողներու յանձնուած են։ Տիգրանակերտի տեղապահ՝ Մկրտիչ վրդ. բանտի մէջ ծեծի տակ հոգին աւանդած է. միւս առաջնորդներէն ևս լուր չկայ, հաւանաբար մեծագոյն մասը բանտարկուած է։ Ամբողջ Հայութիւնը Թուրքիոյ մէջ բերդարգել եղած է, Թղթակցութիւն և հեռագրական հաղորդակցութիւն բոլորովին գադրած է։

Վանայ և Բաղէշի շրջակայ Հայ գիւղերը ջարդուած և կողոպտուած են։ Շապին Գարահիսար ամբողջ գիւղը անխնայաբար ջարդուած է, հոգիս քանի մը մանուկ մնացած է կ'ըսուի. գժբաղդաբար մանրամասնութիւնը չատ ուշ կամ դժուար կը հասնին մեզի։

Կը տեսնէք թէ Թուրքիոյ Հայութիւնը իր կեանքին վերջին օրերը կ'ապրի, մահը ուշացնելու որ և է միջոց չէ մնացած մեզի։ արտաքսմանէն Հայութիւնն ալ եթէ անկարող բլլայ շեղոք պետութեանց դուռը շարժելու, քանի մը ամիսէն յետոյ մէկուկէս միլիոն Հայութիւնէն չատ քիչ բան պիտի մնայ։ փճացումը անխուսափելի է...

Նահատակ Թրքահայութեան վշտակիր Պատրիարքը

ԶԱՒԷՆ ԱՐԻԵՊՍ. ՏԷՐ ԵՂԻԱՅԵԱՆ

Կոստանդնուպոլիս, 2)15 Օգոստ. 1915

Գերապատիւ
Տ. Ղեւոնդ եպս. Դուրեան
Առաջնորդ Պուլկարիոյ Հայոց
Ի Ֆիլիպէ

Վերջին նամակէս ետքը, զոր ստացած ըլլալնիդ ծանուցած էք, հետզհետէ ներքին գաւառներէն աւելի ստոյգ տեղեկութիւններ կրցան հասնիլ։ Մեր այս նամակին մէջ տրուած տեղեկութիւնները քաղուած են Բարեբդէն իսլամանալով ազատած և պատահաբար Պոլիս եկած կնոջմէ մը, թուրք սպայի մը կողմէ յափշտակուելով Պոլիս բերուած 9–10 տարեկան Զիլէցի աղջիկ մը, Խարբերդէն եկած իսլամ ճամբորդէ մը, Երզնկայէն եկած օտար ճամբորդներէ և այլն, հետեւաբար մեր այս տեղեկութիւնները մեզ պատմուած են նոյն իսկ ականատեսներէ և խժդժութեանց ենթակայ եղողներէ։

Այսօր այլեւս ստուգուած է որ Կարնոյ, Տրապիզոնի, Սեբաստիոյ, Խարբերդի, Բազէշի և Տիգրանակերտի նահանգներուն մէջ Հայ չէ մնացած բնաւ, այդ միլիոնի մը չափ ժողովուրդը իրեն հայրենիքէն յանկարծական տեղահան եղած և դէպի հարաւ քշուած է։ Տեղահանութիւնը շատ սիստեմաթիկ կերպով կատարած են տեղական իշխանութիւնք Ապրիլի սկիզբէն սկսեալ։ Նախ ամէն տեղ դիւղ և քաղաք ամենազարհուրելի տանջանքներով և բազմաթիւ զանազան պատնութիւններով դիմաթափ եղած է ժողովուրդը ժանտարմաներու և այս իսկ նպատակաւ բանտերէն արձակուած ոճրագործներէ կազմուած չէթէներու ձեռամբ։ Զէնք, դիրք, կուսակցական անուն և այլ զանազան պատրուակներ և անոնց բացակայութեանը հարուստներ և աչքի զարնող հայ երեւելիներ մեծ խումբերով բանտերը լեցուած են։ Այնուհետեւ սկսած է տեղահանութիւնը. նախ բանտարկութենէ ազատ մնացած այրերը մեծաւ մասամբ և բանտարկեալներէն անոնք, որոնց վրայ յանցանք մը չէ գտնուած զանազան

տեղեր աքսորելու պատրուակաւ խումբ խումբ ճամբայ հանուած և ամբողջովին կոտորուած են առանց մէկ հոգի իսկ ազատուելու։ Ասոնք ճամբայ հանելէն առաջ տեղական կառավարութիւնը պաշտօնապէս խուզարկեր է զանոնք և վրանին գտնուած դրամ և արժէքաւոր առարկաները վար դրած է, շատ տեղեր ասոնք ձեռքերնին կապուած կամ 5-10 հոգի իրարու կապուած դրկուած են։ Մնացեալ ժողովուրդէն կին, ծեր և մանուկ Խարբերդ վիլայէթին մէջ պարզապէս իբրեւ անտէր ապրանք նկատուած, իսլամ ժողովրդեան քմահաճոյքին ենթարկուած են, ամենաբարձր պաշտօնեայներէն սկսեալ մինչեւ հասարակ գիւղացին իրեն հաւնած կինը կամ աղջիկը իրեն կնութեան առած է բռնի իսլամացնելով, պզտիկ մանուկները ուզողը առած է ուղածին չափ և մնացեալները ճամբայ հանուած են հեծիռուն և անօթի, առանց պաշարի, գտնուած չէթէներուն սուրին կեր ըլլալու կամ անօթութենէ մեռնելու համար։ Տիարպէքիրի վիլայէթին մէջ ջարդ տեղի ունեցած է, Մէրտին գլխաւորաբար, և ժողովուրդը դարձեալ նոյն խժդժութեանց ենթակայ եղած է։ Կարնոյ, Բաղէշի, Սեբաստիոյ և Տրապիզոնի նահանգներու ժողովուրդը տեղահան եղած ժամանակ կառավարութեան կողմէ բաւական դիւրութիւն տրուած է իրենց. 5-10 օր պայմանաժամ, մասամբ գոյք ծախելու թոյլտուութիւն և ճամբայ հանուած առեն քանի մը ընտանիքի մէջ մը տրամադրած են, որ մէկ երկու օրէն զիրենք ճամբուն մէջտեղը լքելով ետ կը դառնան։ Ճամբայ ելնող կարաւանները երբեմն յաջորդ օրը և երբեմն քանի մը օր ետքը ճամբուն վրայ կը հանդիպին չէթէներու և իսլամ գիւղացիներու, որոնք զիրենք ամբողջովին կը կողոպտեն, չէթէները ժանտարմներու հետ միացած, կը սպաննեն անոնց մէջ եղող քանի մը այրերը և պատանիները, երիտասարդ կիներն ու չափահաս աղջիկները կը հեռացուցուին կարաւաններէն, մանուկները կը յափշտակուին անոնց կողմէ և կը մնան միայն քանի մը պառաւ կիներ, որոնք ժանտարմներու կողմէ մերթակուելով առաջ կ'երթան, ճամբուն վրայ անօթութենէ հեղդեղուիլ մեռնելու համար։

Ականատես մը կը պատմէ թէ՝ Կարնոյ վիլայէթէն Խարբերդի դաշտը հատած կիներու կարաւանը հոն դաշտին մէջ ձգուած է քանի մը օրեր, ուր անոթութենէ մեռած են հետզհետէ ամենն ալ (օրական 50-60 հոգի) և կառավարութիւնը միմիայն քանի մը հոգի ղրկած է անոնց դիակները թաղելու, որպէս զի իսլամ տարրին առողջութիւնը չխանգարուի։

Զիլէցի փոքրիկ աղջնակը մեզ կը պատմէ թէ երբ Մարզուանի, Ամասիոյ և Թոքատի ժողովուրդը դէպի առաջ կ'երթային, Սարը Գրչլա ըսուած տեղը (Սեբաստիոյ և Կեսարիոյ մէջտեղը) կառավարութեան դրան առջեւ իսկ բոլոր աղջիկ և մանչ մանուկները առնուեցան մայրերուն ձեռքէն և տեղեակներու մէջ լեցուեցան և կարաւանը ստիպեցին որ առաջ երթայ։ Իսկ մանուկներու համար յայտարարութիւն եղաւ շրջակայ գիւղերու, որպէսզի ամէն ոք դար և ուզածը ընտրէր ու առնէր։ Իսկ ինքն ու իր մէկ ընկերուհին (Ամասիացի Նուարդ) սպայի մը կողմէ բերուած են Պոլիս։ Կիներու և մանուկներու կարաւանները ամէն քաղաք կամ աւան հասնելուն կառավարական շէնքին առջեւ կը ցուցադրուին որպէս զի իսլամները իրենց ընտրութիւնները կատարեն։

Բարերդէն ճամբայ ելածները այսպէս կոտորակուելէն վերջը՝ մնացեալ մանուկներն ու կիները ձգուեցան Երզնկայի առջեւ Եփրատ գետը՝ Քէմախ Պողազի ըսուած տեղը, ուր այս և ուրիշ բարբարոսութիւններէն վշտահար Երզնկայի մէջ գտնուող գերման Կարմիր Խաչի հիւանդանոցին հիւանդապահուհիներէն Նորվեկիացի ազնուական ընտանիքէ Օր. Ֆլորա Վէտէլ Եարլսպէրկ և իր մէկ գերման ընկերուհին իրենց պաշտօնէն հրաժարելով, Պոլիս եկան և անձամբ մէկ քանի դեսպանատուններ պատելով պատմեցին այս վայրագ արարքները։

Այս բարբարոսութիւնները ի գործ դրուած են ամէն կողմ և այսօր այդ նահանգներուն բոլոր ճամբաներուն վրայ հաղարաւոր Հայերու դիակներուն է որ կը հանդիպին ճամբորդները։ Իսլամ ճամբորդը Մալաթիայէն դէպի Սեբաստիա եկած ատեն ամբողջ 9 ժամ խիտ դիակներու հանդիպած է

այր թէ կին։ Մալաթիոյ բոլոր այր մարդերը հոս բերուած և սպաննուած են, իսկ կիներն ու մանուկները ամբողջովին իսլամացուցուած են։ Ոչ ոք կրնայ այժմ ճամբորդել այդ կողմերը երբ այր մարդ է ինքը, ամէն իսլամ, և մանաւանդ չէթէ կամ ժանտարմ պարտականութիւն կը համարի իրեն անմիջապէս զայն սպաննել։ Վերջերս Տիգրանակերտի պատերազմական ատեանին առջև դատուելու համար ղրկուած օսմ. երեսփոխաններէն Զօհրապ և Վարդգէս այ ճամբուն վրայ սպաննուեցան Հալէպէն անդին։ Այդ նահանգներուն մէջ այժմ իսլամի մը անունին տակ ծպտելով կարելի է ճամբորդել, իսկ կիներու մասին, արդէն վերը բսուեցաւ ուերբ կեանքի հետ այդ կերպով կը վերաբերուին, բարոյականի մասին խօսելը ուելորդ կը դատենք։

Հայ զինուորներն ալ նոյն սեւ բախտին ենթակայ եղած են. արդէն ասանք ամենն ալ զինաթափ եղած, ճամբաներու չինութեանց կ'աշխատացուեն այդ կողմերը, սոսկ տեղեկութիւն ունենք որ Կարնոյ նահանգի հայ զինուորները որ Կարին-Երզնկա ճամբուն վրայ կ'աշխատացուէին, ամենքն ալ ջարդուած են։ Տիգրանակերտի նահանգին հայ զինուորները Տիարպէքիր-Ուրֆա և Տիարպէքիր-Խարբերդ ճամբաներուն վրայ ամբողջովին կոտորուած են։ Խարբերդէն մէկ անգամէն միայն 1800 հայ երիտասարդներ իրենց զինուոր ճամբայ հանուած են դէպի Տիգրանակերտ, հոն աշխատելու տալու համար և Արդրնի կողմերը ամենն ալ կոտորուած են։ Միւս կողմերէն տակաւին լուր չունինք. բայց անոնք ալ անտարակոյս նոյն բախտին ենթարկուած են։

Զանազան տեղեր, բանտերու խորը մնացած քանի մը այրեր հետզհետէ կախաղան կը հանուին. Կեսարիա, Խարբերդ։ Սեբաստիա, Կարին։ Առանձ են. վերջին մէկ ամսուան մէջ քանի մը տասնեակ Հայեր կախաղան հանուած են։ Շատ տեղեր հայ ժողովուրդը իր կեանքը փրկելու համար իսլամութեան դիմեց. բայց նախորդ մեծ կոտորածի ատեն եղածին պէս այս անգամ դիւրութեամբ չընդունուեցան այս գիմումները։ Սեբաստիոյ մէջ իսլամանալու դիմողներուն սա պայմանները առաջարկուեցան. մինչեւ 12 տա-

բեկան իրենց զաւակները յանձնել կառավարութեան որ որբանոցներ դրուին, և իրենք յանձն առնեն իրենց տեղէն ելնելով, կառավարութեան ցոյց տուած տեղերը բնակիլ։

Խարբերդի վիլայէթին մէջ այրերու իսլամանալը չէ ընդունուած, իսկ կիներուն իսլամութեան դիմելու առնը, զինքը ամուսնութեան առնող իսլամի մը պատրաստ գրտնուիլը պայման դրուած է։ Բազմաթիւ հայ կիներ իրենց ծծկեր մանուկներով ինքզինքին Եփրատի ալիքներուն յանձնած են կամ իրենց իսկ տուներուն մէջ ինքնասպան եղած են։ Եփրատ և Տիգրիս հազարաւոր Հայերու գերեզման եղած են։

Սեւ ծովի եզերքի քաղաքներուն մէջ Տրապիզոն, Սամսոն, Կիրասոն են. իսլամացողները անմիջապէս հեռացուած են ներքին զուտ իսլամաբնակ վայրեր։ Ճապին Գարահիսար զինաթափութեան և տեղահանութեան դիմադրած ըլլալուն համար թնդանօթի ռնուած և քաղաքի ու գաւառի բոլոր ժողովուրդը չարաչար կոտորուած է իր Առաջնորդովը միասին։

Վերջապէս Սամսունէն սկսեալ մինչեւ Սղերդ և Տիգրանակերտ, այսօր ոչ մէկ հայ մնացած է, մեծագոյն մասը ջարդուած, մէկ մասը աւարառուած, և փոքր մաս մը իսլամացած աւարառուած, և փոքր մաս մը իսլամացած։

Պատմութիւնը, երբեք չէ տեսած, չէ պատմած այսպիսի նախճիր մը, որուն համար հիմա սկսած ենք Սուլթան Համիտի ժամանակները մեր երջանիկ ժամանակները համարել։

Վերջին ամսուան մէջ իմացանք որ մեր գաւառական առաջնորդներէն Անանիա Մ. Վ. Հազարապետեան, Բարերդի առաջնորդը, կախաղան հանուած է հոն տուանց նոյն իսկ կեդրոնի վաւերացման, Խարբերդի առաջնորդ Պապկ Մ. Վ. Տ. Խորէնեան Մայիսի սկիզբը ճամբայ հանուած է դէպի Սաքսոր և քաղաքէն հարիւ 2–3 ժամ հեռացուցուելէն յետոյ՝ անդիմադրելէն սպաննուած։ Տակաւին լուր չունինք Սղերդի, Բաղէշի, Մշոյ, Գրիի, Բալուի, Երզնկայի, Գէմախի, Թոքատի, Կիւրինի, Սամսունի և Տրապիզոնի առաջնորդներէն, և ամիսէ մը ի վեր է որ լուր չունինք Սեբաստիոյ և Կարնոյ առաջնորդներէն։

Նահատակուած քահանաներու և վարդապետներու մասին խօսիլն աւելորդ է։ Երբ ժողովուրդը ամբողջովին պարպեր են, եկեղեցիները արդէն կողոպտուած են և մզկիթի, ախոռի կամ տրիշ բաներու վերածուած են։ Արդէն Պոլսոյ հրապարակի վրայ սկսած են ծախուիլ հայ եկեղեցիներու անօթներ և այլ զոյքեր. ինչպէս սկսած են մինչեւ Պոլիս բերուիլ Թուրքերու կողմէ դժբախտ հայ մայրերու զաւակները։

Կիլիկիոյ կողմերը կարծես թէ աւելի թեթեւ անցած է այս կոտորածը և գոնէ մինչեւ այսօր տակաւին լուր առած չենք ջարդերու կամ այլ խմբական սպանութեանց. ժողովուրդը, որ ցրուած է Հալէպի նահանգին, Տէր Զօրի և Դամասկոսի կողմերը, անչուշտ անոթութենէ պիտի կոտորուի։

Կառավարութիւնը, ինչպէս կ'իմանանք, չհաճեցաւ և ոչ իսկ Հալէպի և Ուրֆայի պզտիկ դաղութները իրենց տեղերը պահել, որ գոնէ անոնք կարենային օգնութեան ձեռք կարկառել իրենց դժբախտ եղբայրներուն, որոնք դէպի հարաւ կը քշուէին, և Կիլիկիոյ Կաթողիկոսը, որ տակաւին հոն կը մնայ, մեր ղրկած նպաստները բաշխելու զործով զբաղած է։

Մենք կը կարծէինք թէ կառավարութեան այս ծրագիրը հայկական խնդիրը միանգամ ընդ միշտ փակելու համար, հայկական վեց նահանգները հայութենէ պարպել, դատարկել էր, և Կիլիկիոյ կողմը Հայութիւնը ցրուել, ապագայն վտանգ մը այդ տեղէն ալեհեռացնելու համար։ Այդ ծրագիրը դժբախտաբար աւելի ընդարձակ է եղեր և հիմնական, Հայութիւնը ամբողջովին բնաջինջ ընել ամբողջ Թուրքիոյ մէջ։

Այսպէս բարենորոգումներ զործադրուիլը որոշուած եօթը նահանգներու հայութեան հարիւրին մէկն անգամ այսօր ողջ չէ. մինչեւ այսօր տակաւին լուր չառնուեցաւ թէ Մուսուլ կամ շրջակայ տեղեր ո և է հայ մը հասած ըլլայ։ Եւ ահա այս ծրագիրը սկսաւ զործադրուիլ նոյն իսկ Պոլսոյ շրջակաները։ Իզմիթի գաւառին և Պրուսայի նահանգին հայութեան մեծամասնութիւնը արդէն լքելով տուն տեղ և ամէն

գոյք բռնի կը հեռացուցուի դէպի Միջագետքի անապատները։ Արդէն Ատաբազար, Նիկոմիդիա, Կէյվէի գիւղերը, Արմաշ և շրջականները, վերջապէս Իզմիթի շրջակայ գիւղերը, բացի Պարտիզակէն, որուն քանի մը օր պայմանաժամ տրուած է, ամենն ալ հեռացուցուած են, և Արմաշի վանահայրը իր աշակերտներովն ու միաբանութիւնովը միասին ամեն բան երեսի վրայ թողլով հեռացուցուած է։

Այս ժողովուրդէն 6 փոքրիկ մանուկներ Գոնիայի Հայերուն յանձնած են իրենց մայրերը գոնէ անոնք ողջ մնալու համար և տեղական կառավարութիւնը զանոնք Հայերէն առնելով իսլամներու յանձնած է։

Կարգը ուրեմն եկած է Պոլսոյ, և արդէն վայրկեանէ վայրկեան ժողովուրդը անուղղի մէջ կը սպասէ իր մահավճիռին գործադրութեան։ Ձերբակալութիւններ անպակաս են, և ձերբակալուածները անմիջապէս կը հեռացուցուին մեր քաղաքէն, որոնց մեծ մասը անչուշտ ողջ չպիտի մնայ։

Վերջին օրերուն մէջ զաւառացի աչքառու վաճառականներն են, որ կը հեռացուցուին. հեռացուցուած են այսպէս Իբրանոսեան Մարուզէ, Կարնեցի Խէրպէկեան Կարապետ, Ադամեան Գարեգին, Բաղէշցի Գրգնեան Սմբատ են։

Աշխատութիւն կը թափուի գոնէ Պոլսոյ Հայութիւնը փրկելու այս հայակուլ աղէտքէն գոնէ ապագային համար թրքահայութեան ոտքի կռուան մը ունենալու համար։

Այս տեղեկագրին վրայ բան մը աւելցնելու հարկ կայ արդեօք։ Թուրքիոյ ամբողջ Հայութիւնը մահուան դատապարտուած է և այս մահավճիռը ամենայն խստութեամբ կը գործադրուի երկրին ամէն անկիւնները, եւրոպական քաղաքակիրթ ազգութեանց աչքին առջեւ և տակաւին ցայսօր Գերմանիա և Աւստրիա չկրցան իսօք հասկցնել իրենց դաշնակցին այս բարբարոսական արատը իրենց ճակատէն ալ հեռացնելու համար։ Այսուհետ ամէն ջանք ապարդիւն եղաւ։ Արտաքսմանի հայութեան վրայ է մեր յոյսը։

Սոյն նամակիս մէկ օրինակը ղրկեցէք նաև Տօքթ. Լիպարիտ Նազարեանցին ի Սոֆիա դարձեալ անուսարագիր։

Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
ԶԱՒԻՆ ԱՐՔԵՊՍ. ՏԷՐ ԵՂԻԱՅԵԱՆ

Ց. Դ.—Էրեան կտակի փոխանորդագրին երկրորդ օրինակ մը ալ զրկեցի երէկ Թորգոմ եպս.ին իտալական դեսպանատան միջոցաւ։ Առաջինն ալ նոյն ճամբով զրկուած էր։

ՉԱՒԻՇ

Կոստանդնուպոլիս, Օգս. 25)7 Սեպտ. 1915

Գերաշնորհ

Տ. Ղեւոնդ Եպս. Դուրեան

Առաջնորդ Գուլկարիոյ Հայոց

Ի Ֆիլիպէ

Գեր. Եղբայր,

Օգոստ. 2 թուականաւ նամակս անշուշտ ստացած էք։ Եթէ այդ մասին գրած էք ինծի, չեմ ստացած, որովհետեւ արտաքսումներն եկած միայն Թուրքերէն նամակները կը յանձնուին մեզի։ Անկէ ի վեր ոչ մի մխիթարական և ապահովիչ լուր ունիմ տալիք, ընդհակառակն եկած լուրերը լիովին կը հաստատեն նախորդ նամակս պարունակութիւնը։

Հաւելցնեմ վստահելի աղբիւրէ կը գրուի Յուլիս 19 թուականաւ.

«...Տիգրանակերտ գայդաներէն լուր չկայ դժոխք գայդաներու պէս. (Զոհրապի և Վարդգէսի կ'ակնարկուի, որոնց մասած կամ սպանուած բլլալը կը հաստատուի կառավարական և իթթիհատական աղբիւրէ)։ Այնթապի և Քիլիսի գաղթն՝ալ աղդարարուեցաւ և այս գիշեր 51 ընտանիք Այնթապէն հասան. այս կրկին քաղաքաց հայ բնակչութիւնը Դամասկոսի Հաւրան գաւառը կը տեղափոխուի (սոյն գաւառին բնակչութիւնը կիսավայրենի Արաբներէ և Տիւրքմեներէ կը բաղկանայ)։

Ուրֆայէն ալ, թերեւս Տիգրանակերտցի, ուրիշ հարիւր հոգի հասնելու վրայ են. Քրիէն, Խարբերդէն են. բերուածները Բաս-իւր-Այնէն ուղղակի Տէր-Զօր կը զրկուին, հիւանդութիւնը համաճարակ է, երկիցս դեղ և նպաստ զրկուեցաւ (այս մասին գրած է եղեր նախորդ նամակով մը օր մեզ

չէ հասած), սակայն կաթիլ մը ովկէանէն, 20,000էն աւելի են այդ գաւառի գաղթականք, Հալէպի մէջ համախմբուած են աւելի քան 15000 և օր ըստ օրէ հեղեղի պէս կը հասնին։

Անօթութիւնը հիւանդութեան չափ կոտրած կ'ընէ, բայցեաւ Հալէպի մէջ դրեթէ կանոնաւորապէս կը տրուի (կառավարութեան կողմէ միակ ընչին նպաստը ամբողջ գաղթականութեան) բայց դուրսերը հաց կ'աղաղակեն։ Կա՛մ Բրիտոսի հրաշագործ զօրութիւնը և կամ թագաւորական դանձ պէտք է որ կէս միլիոն կիլիկեցիք, թերեւս նոյնչափ կամ աւելի արեւելեան գաւառներէն գալիքները կարողանան կերակրուիլ Սուրիոյ անապատներուն մէջ։

Թողունք Ամերիկայի և Եւրոպայի մարդասէրները, ի՞նչ կ'ընեն ցարարնակ, եղիպտարնակ և ամերիկարնակ Հայերը։ Ժամանակ է որ գաղթականաց հոսանքին պէս նպաստի հոսանքներ կազմուին, աշխարհ տեսած չէ և չպիտի տեսնայ այսքան աբհաւիրք, այսքան թշուառութիւն և կարօտութիւն. Երուսաղէմի աւերը բաղդաւորութիւն է հայութեան աւերանաց բաղդատմամբ։ Կոտրած, բռնաբարութիւնք, երկսեռ մանուկներու անհամար առեւանգութիւնք, գեղատես կանանց, հարսներու և կոյսերու վաճառում, մինչեւ անգամ երեք մէճիտիէի, չհամբուիր և չբացատրուիր։

...Ո՞ւր են Խաչի ընկերութիւնները, խաչին զոհուող ցեղի մը եթէ ձեռք չերկնցնեն, ինչո՞ւ խաչին անունը կ'ապատաւորեն, վիրաւո՞ր կը փնտռեն, նիւթապէս, բարոյապէս, կրօնապէս և մտաւորապէս վիրաւոր մըն է հայ ժողովուրդը։ Դրամ հասուցէք...։ Անչուշտ ընութիւնը, քարերն ու ապառաժները թող լան, ըլլան օտար, ըլլան ընտանի։ Ի՞նչ պիտի ըլլան Աստուծոյ տաճարները, ի՞նչ պիտի ըլլան վանքերն ու մենաստանները, ի՞նչ պիտի ըլլան եկեղեցապատկան կալուածները ևն. ևն...։ Խորհուրդ տուէք, մինակ եմ, խելք չմնաց գլուխս, արտասուք չմնաց աչքերուս մէջ, զգացում չմնաց սրտիս մէջ։ Զորս կողմս, գիշեր և ցեղեկ մերկութիւն, անօթութենէ նուաղում, լաց ու վայնասուն...։

... Երեկ վալիէն տեղեկացանք որ Կիլիկիոյ ոչ մէկ քաղաքի և գիւղի մէջ մահամերձ հայ մը անգամ չպիտի ձգուի. ինչ անսահման պատիժ։ Ատանա, Տարսոն, Մերսին ալ պիտի պարպուին և արդէն Տարսոնէն 40 տունի չափ հասան Օսմանիէ։ Բիլիսցիներէն բաւական ընտանիք խալամուիլինը ընդունելու առաջարկ բրած են տեղական կառավարութեան։

Իսկ Յուլիս 28 թուով կը գրուի նոյն աղբիւրէ.

«... Ամբողջ աղբը բնաջնջուելու վրայ է, որքանց չմնաց, Տէօրթ-Եօլի որքանցը կառավարական պէտքերուն յատկացուած է ու որքերը ցրուած, Հաճընիոր վաղուց փակուած է, Հասան-Պէյլիինը՝ մասամբ, առայժմ կայ Մարաշինը՝ 100 երկաթ որքերով, բայց այն ալ պիտի փակուի, քանի որ Մարաշի Հայերն ալ պիտի ցրուին և արդէն աղդարարուած է։ Այնթապի և Բիլիսի գաղթումը սկսած է, Այնթապէն եղած տաղջին երկու կարաւանները բոլորովին կողոպտուած էին, մանաւանդ երկրորդը, որ յարձակման ենթարկուած էր, մէկ սպաննուած և տասներկու վիրաւոր ունէր. տեղական կառավարութեան դիմումներ եղան, պէտք եղած կարգադրութեանց շնորհիւ երրորդ կարաւանը թէեւ հանդիսաւ և ապահով հասած էր Հալէպ, սակայն Բիլիսցիներուն պէս գաւառ չհանեցին, ուղղակի տարին Դամասկոսի նահանգը և այսուհետեւ գաղթականներն ալ, ըլլան Ատանայէն, Տարսոնէն և Մերսինէն, Հալէպ չպիտի հանուին։ Հալէպի մէջ համախմբուած գաղթականաց սէվքիաթն ալ շատ խրատուելեամբ սկսաւ կասարուիլ, կ'ըսուի որ խիստ հրահանգներ տրուած են որ տասնեհինգ օրէն Հալէպի մէջ գաղթական չմնայ։ Իսկէնտէրունի և Պէյլան հանուեցան...։

Եթէ միայն Կիլիկիացոց գաղթումն ըլլար, 400,000էն աւելի պիտի ըլլային թշուառութեան մատնուած Հայերու թիւը, բայց արեւելեան նահանգներու հաղարաւոր այրիներէ և երկաթ մանկտիներէ զատ, Թոմարդայէն 200էն աւելի այր մարդիկ, Եոզղատի Գէլվիյէն դիւղէն քսնուով 52 հոգի, հեռէն ալ գալիքներ կան, եկան Հալէպ. Ճանապարհին ամէնքն ալ կողոպտուած են, հետեւաբար ամէնքն ալ մեռ-

թիւ են, և կառավարութիւնը այս կարգի տարաղրելոց, իբրեւ միատարար անձանց թոյլն չի տար։ Տեղական ազդային յանձնաժողովը օրական 5-6 խանթար (մէկ խանթար 120 օքա) հաց կը բաշխէ, բայց ընդհանուր անօթութիւնը չի կրնար փոքր ի չատէ մեղմացնել։ Ինչպէս նախորդներով, նոյնպէս ներկայիս ալ կրկնեմ, ազէտին առաջքը առնել անկարելի է, դիմում, աղաչանք, լաց ու ողբ ոչ միայն անզօր են, նաև ծաղր ու ծանակ ու ծիծաղ կը պատճառեն, միայն աչխատելու ենք ոչ մեսրոպներոց տարեցներու։ Հազարաւոր մերկեր ու բոպիներ կան, ներսերէն եկած այրիներու ամուսիններու անցամ կոզոպատած էին, ամէնքն ալ մաչուած, վիրաւորուած և ուռած ոտքերով հասան, դեղ ու դարման տարուեցաւ, հանճարարի հիւանդութիւն ալ կայ Բաս-իւլ-Այնէն Տէր-Զօր փոխադրուելոցներու մէջ, օրական մահերու թիւը քսանէն աւելի է։ Ամսամուտ դումարներու պէտք կայ հացի, դղեսմի, դեղի, բժիշկի և այլեւայլ հարիւներու։ Եթէ պահեստի դումարներ կան, ինչ անուանով ալ ըլլան, պէտք է այս նպատակին յատկացնել։... Ուրիշ համար ալ արիւնոտ յուրեր սկսան հասնիլ. առաջին անցամ 42 երեւելիներ, որոնց մէջ պատուելիներ և քարոզիչներ, նաև առաջնորդը նահատակած են... մնկէ վերջը 17 հոգի համար ալ բուեցաւ։ Տիրապէտիրի ազանդոցը սկսաւ ծուռալիլ, կը մոռնայ Հայէպի սամմանները։ Աղօթքները ոչ ազատեցան, որոնք հայեցան, չրթունքները երիթացան, լսող, հանկցող չկայ ոչ յերկրի և ոչ երկինս։ Դրամ հասուցէք, Տէր-Զօրի սամանակ հազարաւոր Հայերը անօթութենէ և հիւանդութենէ կը ջարդուին...

Յ. Գ. Այս բոլորէս ուսոյց տեղեկութիւն ասենք թէ Մարաշէն 15-45 տարեկան բոլոր այրերը Ամնթաղ զրկած են դէպի Տէր-Զօր փոխադրելու համար, կը մտոցուի որ ասոնց կեանքը փասանգի ենթարկուի։ Երէկ երեկոյ ալ Սվագի և Կարնոյ չրջակայքը դանուող գիւղերէն 2000ի չափ այրի կիներ և որբ տղաքներ հասան հոս։ Տղայոց տարիքը 11ը չանցնիր։ Ճանապարհին աւեւանդաւած աղջիկներ ու տղաքներ ալ կան, ասոնց տարերուն հնարաւորութիւն և յոյս

չկայ, անհրաժեշտ դարմանի կը կարոտին։ Առանք ամէնքն ալ դէպի Արաբիոյ անապատները պիտի դրկուին։»

Սամսունցի համբորդ մը հետեւեալը պատմեց մեզի անձամբ. «Բնիկ Սամսունցի եմ և Զարշամպա դիմաւորական ծառայութիւն կը կատարէի. հոն լսեցինք թէ ամենուրեք Հայերը տեղահան կ'ըլլային և համբուն վրայ դոն կ'երթային չէթէներուն յարձակմանց և աղջիկներն ու կիները կ'առեւանգուէին և կը լլկուէին։ Զարշամպացիք սարսափած որոշեցին իսլամանալ առժամապար։ Կառավարութիւնը նախ ընդունեց և պաշտօնական զորձողութիւնք կատարուեցան, բայց յետոյ ամէնքն ալ տեղահան ըլլալով դէպի Մուսուլ քշուեցան Յուլիսի սկիզբը։ Ես Սամսոն փախայ ընտանիքիս քով։ Հոն հրամայուեցաւ Հայոց վտարումը, տեղացի երեւելիներէն 120 ընտանիքի չափ իսլամութեան դիմեց, սակայն չընդունուեցաւ։ Առաջնորդ Համազասպ վրդ. իսլամացումի այս միտումը տեսնելով յայտարարեց. «Ով որ քրիստոնեայ մնալ կ'ուզէ թող ինձի հետեւի» և առաջին ապիսով, ինքը, 2 քոյր. և 400 տուն մեկնեցան դէպի Մուսուլ. վերջին խումբը Յուլիս 7ին մեկնեցաւ, որուն մէջ կը դտնուէի ես ալ։ Ճամբուն թշուառութիւնն ու տառապանքը անկարագրելի են. առաջին օրերուն իսկ ծերեր և դէրեր ճամբուն վրայ մեռան, մայրեր իրենց մանկիկները լքեցին։ Ոտիկաններուն մարակը շատերուն մահուան պատճառ եղաւ։ Ուիթ օրէն հասանք Ամասիա ուր ոչ մէկ Հայու հանդիպեցանք։ Քանի մը իսլամացած հայ ընտանիքներ թէեւ ժամանակ մը մնացած են, սակայն յետոյ պատահած անուելի հրդեհին պատճառ նկատուելով անոնք ալ վտարուած են։ Ժողովուրդին 100ին 30ը արդէն փնացած էր երբ հասանք Եւրոպիա. հոն ոչ մէկ հայ մնացած էր, ո՛չ ալ Սեբաստիա։ Իսլամի անցագիր մը ձեռք ձգելով Սեբաստիայէն համբարձեցի դէպի Գոլիս ապայի մը և Երզնկայի կողմերէն եկած Դատրի մը հետ։ Դատրն հետեւեալը պատմեց.—

«Երզնկայի կողմերը Հայոց դէմ գործուած արարքները ոչ Դուբանը կ'ընդունի և ոչ ալ Շէրիաթը. Երզնկայի կառավարիչը Մէմտուհ պէյ, Հայերը կողոպտելով 50,000 մ-

բայի տէր եղաւ և հիմայ ալ ի Փարիզ իր գործած վայրագութիւնց կուսակցի կարգուեցաւ Բասիէմոնների։» Արտի մարմարումով կը պատմէր թէ ինչպէս Երզնկայի և շրջակայքերուն 30,000է աւելի Հայերը ընջնջնց եղան, քաղաքին կէս մասն հեռաւ, նոյն իսկ կիներ և մանուկներ ողջ ողջ թաղուեցան։ Եփրատ գետը հարիւրաւոր կիներ և կոյսեր նետուեցան։

Հայրապետը այլ մարդիկ սպանուեցան, կիներ և աղջիկներ առեւանգուեցան և բռնաբարուեցան։ իսկ մանուկներ թուրքերուն բաժնուեցան։ «Երէկին քրէժիմնարութիւնը ուշ կամ կանուխ պիտի հասնի մեզի» կ'ըսէր։ Իսկ թուրքացան պատմեց. «Ճար Գրիգոր կեղրանն է Սեւ ծովի եղերքներէն և Սերաստիոյ նահանգէն գայող բոլոր գաղթականներուն, գաղթականները մինչեւ հոն կրնան ապահով հասնիլ բայց հոն գարնարելի վայրագութիւններ տեղի կ'ունենան։ Մինչեւ 10-11 տարեկան մանուկները ամբողջովին կը հանուին անանցմէ և խլամիներուն կը բաժնուին նոյնպէս գեղեցիկ կիներն ու չափահաս աղջիկները։ Եւ ապա յարեց հոն ակնոցաւոր գայմագամ մը կայ, ամէն երեկոյ գեղանի հայ աղջիկներէն 2-3 հատը իր տունը կը տանի և մանաւարմա գժանտանիի և ուրիշ կառավարական պաշտօնեաներուն հետ կը զուարճանայ. երկրորդ օրը այդ անպատուուած աղջիկները իրենց ծնողաց կը յանձնէ։ Հայերէն եղած կոզոպուտի մասին այդ պաշտօնէից միջեւ վէճ ծագելով, խնդիրը կուսակալին հասած է և գայմագամը այլուր տեղափոխուած է այժմ։»

Կառապանը մատով ցոյց կուտար համբաւն վրայ այն տեղերը, ուր հարիւրներով Հայեր սպանուած են կ'ըսէր։ «Իսկ Մարբերդէն Սերաստիա, կ'ըսէր, ժամերով և օրերով դիակներու հոտը բարբարոսին ապականած է, մինչեւ իսկ Ծիներու չկրցայ ջուր տալ։»

Կեսարացի համբորդ մը հետեւեալը պատմեց մեզի Կեսարիոյ մասին. «Կեսարիոյ շրջակայ գիւղերը, բացի Թալաթէն, Հայերէ պարպուած էին. կառավարութիւնը Յունիսի վերջին օրերը այս երկու տեղերուն Հայոց սա յայտարարու-

թիւնը բրաւ. Ա. բոլոր Հայերը ճամբայ պիտի ելլեն 1000ական հոգի, որոնցմէ այրերը դառն ճամբայով և կիները դառ։ Բ. Ո՛չ մէկ հայ 300 դրչ.էն աւելի պէտք չէ ունենայ իր վրայ, հակառակ պարագային երբ խուզարկուի և աւելի գտնուի, պատերազմական առեւանին պիտի յանձնուի. ո՛վ որ աւելի դրամ ունենայ կառավարութեան յանձնելու է։ Գ. Ոչ ոք իրաւունք ունի զոյգ ծխելու, եթէ։ Նոտ մը թախանձանքներով վերջին պայմանը փոխուած է սա կերպով. «Անոնք որ դրամ չունին իրենց զոյգերէն 300 դրչ.ի բան ծխելու իրաւունք ունին»։ Կեսարիոյ մէջ ցարդ 80է աւելի մարդիկ կոխուեցան, քանի մը բժիշկներ և երեւելիներ որոնց մէջ է նաեւ Համբարձում Գոյանեան (Մաբրա)։ Կախաղաններէն տեղացիները կոխոտանէն վար ասելու պարտականութիւնը իրենց ազգականներուն է, մարդ, հարդ, քրոջը եթէ։ Զատանա ազգիներուն և երիտասարդ կիներուն միայն իբրեւ մեռելներ դիտելու բնդունեցին։ Երբ դիտելու եկաւ կառավարիչին որ գտնէ ծծկեր մանուկները խլումներու յանձնելու, ճամբան չմեռնելու համար «ես ոչ իսկ Հայոց հոտը կ'ընդունիմ որ մնայ հոս. գացէք տարագական անապատներու մէջ Հայաստան կազմեցէք», բսած է։

Տեղաւանուտը Գոյոյ գիւղերը հասան արդէն։ Գրուսայի, Իզմիրի, Գոնիայի և Էնկիւրիի ամբողջ Հայութիւնը Ճամբայ հանուած է արդէն, 2-30,000 Հայեր Գաղատիոյ երկաթուղիին գծին վրայ լեցուած են ծայր ատաղձան թշուառութեան մէջ։ Հեռագիրներ կը զրկուին դէպի Տարսոն-Հալէպ, անկէ անապատները ցրուելու համար։ Մեզի հասած տեղեկութիւնները ցոյց կուտան թէ հիւանդութիւնն ու անօթութիւնը այժմէն սկսած են մահերու պատճառ ըլլալ։ Էնկերացոյ և հակող ժանդարմներու և այլ պաշտօնէից գազիանաց տուած տանջանքները քսանեցուցիչ են։

Մեր գիմումներուն վրայ Արմաշի աշակերտները Գոյիս բերուելով մեզի յանձնուեցան, իսկ վանահայր, 3 վրդ. և 3 սարկաւագներն ու ուսուցիչները տարագրելոց խառնուեցան։ Արմաշի վանքը իր գոյքերով գրաւեցին և նոյն իսկ Մեսրոպ եպս.ին ծախած ոչխարներէն և այլ կենդանիներէն

ու գոյքերէն զոյացած 400 ոսկւոյ ֆոս գումարը բռնի առած է կառավարութիւն պաշտօնեան։

Պոլսոյ գաւառացի ամուրիներուն տարագրութիւն ալ բաղկացած է երկու չարաչարէ ի վեր. ցարդ 4-5000 մարդ տարագրուեցան յանկարծակի կերպով, իրենց գործերը երեսի վրայ ձգելով։ Անոնց մէջ ընտանիքի տէր ալ կայ։ Սկայ և Զանդրի տրոտուածներու ընտանիքներուն ալ ազդարարուեցաւ Պոլսէն մեկնիլ, բայց յետոյ առաջքը առին։ Ասիկա սկզբնաւորութիւնն է Պոլսոյ Հայութեան տարագրման, որուն նկատմամբ կառավարութիւնը զգուշութեամբ կը վերաբերուի։ Օտար դեսպաններու բրած դիտողութեանց արդիւնքն է այս թերեւս։ Հետեւաբար, այնոր չտարագրուած Հայ միայն կայ Պոլիս, Իզմիրի նահանգը և Թրակիոյ կողմը։

Դեսպանատանց կողմէ եղած դիմումներուն, կ'երեւի փորը գոնացում մը տալու համար, կառավարութիւնը հրահանգ տուած էր Հայ-կաթոլիկ, Հայ-Բողոքական ընտանիքները և այն հայ ընտանիքները որոնց մեռած նեցուկները դիւուր են չտարագրել, տակաւին չատ չուտով այս հրահանգը փոխուեցաւ և այսօր չատ քիչ տեղեր կը գործադրուի այն։ Ջինուորներու ընտանիքները որոնք երկաթուղայ գծին վրայ կը գտնուին, հրահանգ տրուած էին առ այժմ ոտտել, բայց այժմ կ'իմանանք թէ համբան չարտնակել կը բռնադատուին։ Գոնիայէ անցին Էրզրումի մէջ հաւաքուած այս կարգի ընտանիքները դիմում բրած են տեղական կառավարութեան և իրենց դիւուր գաւակներն ամուսինները ուզած են։ Երկու երեք օրէ ի վեր հայ դիւուրներ դէպ այդ կողմը կը դրկուին, հաւանարար իրենց ընտանեաց միացուելու համար։

Ամառոյս սկիզբը, սոսկալի ջարդ մը տեղի ունեցած է Էնկիւրիի մէջ։ Նախ Հայոց այր մարդիկը հաւաքելով համբայ հանուած են և ջարդուած ամբողջովին, իբր 500 մարդ. այնուհետեւ քաղաքին մէջ նախճիրը սկսած է, որուն զոհ գացած են կը հաւատամ, աւելի քան 5000 հոգի։ այր։ կին, մանուկ են.։ Սպաննուած են 17 երկաթուղայ պաշտօնեայ, 10 քն. Հայ-կաթոլիկաց։ անոնց եպիսկոպոսը մեր

առաջնորդական փոխանորդ Թէոդորոս վրդ.-ը, քննիչները են։ Մինչեւ իսկ 25 հոգի ալ Յոյներէ։ Յայտնի է թէ իբր Հայ Եկեղեցւոյ զուտակ հոգիւ 4-500 տուն կը գտնուի հոն, մինչ Հայ-կաթոլիկները 2000 տունէ աւելի են։

Գոլէն Այաչ և Զանգրի ազգաբնակներէն մեծագոյն մասը Էնկիւրի բերուած էին, այսօր ոչ մէկ յուր կայ անոնցմէ, ոչ ալ Այաչ կամ Զանգրի Հնացողներէն, կը վախցուի թէ անոնք ալ Ջարդի զոհ գացած ըլլան։ Արդէն ընդհ. ապահովութեան տնօրէնին մէկ ազգականը սա խօսքը ըսած է. «Հայերը ցոյցեր կ'ընեն Սոֆիա, Ռուսճուք և ուրիշ տեղեր և բոլորներ կը տեղացնեն, անոնց պատասխանը տուինք Այաչի բանտարկեալներուն գործը լինցնելով»։

Առնք իրրեւ վերջին երեք չարթուան յուրեր ձեզ կը հաղորդեմ, զանոնք օգտագործելու համար, որպէսզի գիտնայ Հայութիւնն ու քաղաքակիրթ աշխարհը թէ ի՞նչ է մեր կացութիւնը։ Պէտք է ընդունիլ որ մեր կորուստը մինչեւ հիմա 500,000 անձէ պակաս չէ և հետզհետէ պիտի աւելնայ ցորչափ այս հալածանքը պիտի չարունակուի և մեր ժողովուրդը ծայրայեղ կարօտութեան մէջ մնալով հետզհետէ հազարաւորներ զոհ պիտի տայ անօթութեան, թշուառութեան հիւանդութեան և խժդժութեան։ Քանի որ քաղաքակիրթ ազգերը այժմեան կացութեան մէջ իրենք իրենցմով միայն կրնան զբաղիլ և մեր մասնաւոր գաղարումներուն միայն հանդիսատես են, սակայն կարենալու որ և է կերպով մեր այս աստուածանքներուն մեղմացում մը իսկ տալ բերել, աշխատեցէք և դիմեցէք ամէն կողմ թէ արտասահմանի հայութեան և թէ օտար մարդասէրներու, որ իրենց նիւթական օժանդակութեամբ կեանքեր փրկեն։ Զգայուցէք թէ յառաջիկայ ձմեռ հազարաւորներ անօթութեան զոհ պիտի երթան, մեր այս բնաջնջումին ու մահացումին հաշիւը մօտաւոր ապագային կը մնայ, ապառնեք հիմա ինչ որ կրնանք։ Նպաստ հացնելու է, ամէնուն սիրտը բաղխեցէք, մեր մայրերն ու եղբայրները անօթի կը մեռնին։ Պատրիարքարանը ըրաւ մինչեւ հիմա ինչ որ կրցաւ, մեր ձեռքի տակ գտնուած գումարները անխնայ կը գործածուին, բայց կարօտութիւնն ու

պանանքը այնքան չատ են որ մեր ունեցած զումարները բան մը չեն։ Ցարդ 8000 ոսկի զրկած ենք կարօտելոց, օրուն հապիւ 2000ը զուրսէն նպաստ եկած է մեզի։ Ըսէք մեր եղբայրներուն, իրենց 19 փրն անգամ Հայու մը օրական ապրուստ է, բաս այսմ, գրեցէք Ամերիկա, Եգիպտոս, Ռումանիա և ամէն տեղ ուր Հայ կայ, և ըսէք նաև պարկամանայց զոնզուլթեան ժամը հիմա է, իր Աստուածն ու ազգը սիրող թող ձեռք երկարցնէ մեզի։

Եղբայրական սիրով և Ձեր աղօթից ապաստան,

Դիմաղդ Պատրն Հայոց Թուրքիոյ

ՉԱԼԻԷՆ ԱՐԲԵՊՈՍ. ՏԻՐ ԵՂԻԱՁԵԱՆ

ԿԱՐԻՆԻ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Իբրիհատի առաջարկները Դաշնակցութեան.—Հայկական ինքնավարութիւն.—Պենուեսցիի Շամիրի կատարութիւնը.—Ռուս յուշարձանին բանդումը.— Կախաղանները.— Թաստամենեանի սպանութիւնը.—Առաջին ձերբակալութիւնները.—Զարդասանը.—Առաջնորդին ճնճղատակումը.—«Մեր են Հայերը».— Փրկուած Երզնկացիներ.— Զարդի Երկու նեռագիր.

Խիստ մեծ ուսումնասիրութեանց արդիւնքով, հաստատուած է որ Իթթիհատի Վարչական Ժողովին որոշումը հետաքրքիր այն թուականին իսկ հաղորդուած է զանազան ազգային իշխանութեանց և գործադրութիւնը հրամայուած։ Տեղացնութեան հրամանը գործադրուած է ամէն գաւառի մէջ գրեթէ նոյն թուականին, զանազան կողմերու մէջ հարիւր մէկ տարի օրուան տարբերութիւն գտնուելով։ Այնպէս որ թուագրական կարգով Զէյթունէն և Վանէն անմիջապէս ետք կուգայ Կարինը, նկատելով որ կեդրոնի կատարութեան հրամանէն առաջ իսկ Կարնոյ գիւղերուն մէջ մասնակի տեղահանութիւնը սկսած էր։ Ինչպէս 1915ի Զատիկի պաշտօնական ընդունելութեան պատուոյ յայտնած էր Քաղաքի ժողովի տանտէրը Տօքթ. Դաւիթեան։ Բայց Կարնոյ նահանգին տեղահանութեան մանրամասնութիւններուն անցնելէ առաջ, անհրաժեշտ է ծանրանալ այն բանակցութիւններուն վրայ, որոնք տեղի ունեցած են Դաշնակցութեան և Իթթիհատի մէջեւ, որպէս մասին ուրիշ տեղ խօսած ենք։

Իթթիհատը Թուրքիոյ Հայերու բնաջնջումին որոշումը տալով մէկեակ, մտադրած էր նաև փնտռտել Կովկասը գրաւելու Հայութիւնը։ Այս իսկ պատճառով յարմար դատած էր գործիք ընել Դաշնակցութիւնը և անոր միջոցով ապրուստամբութիւն մը հանել Կովկասի մէջ։ Այս տեսակ ծրագիր մը յաջողութեան վրայ պիտի օգտուէր թուրք կառավարութիւնը։

թիւնը, դիւրաւ անցնելու առաւելութիւնը սահմանադրութիւնը և նոր գործելով ուղածին պէս։

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Կարնոյ Պատգամաւորական ժողովէն ետք՝ կառավարութեան հրահանգով Պէհաէտտին Շաքիր և կառակայ Թահսին Կարնոյ մէջ, դարձեալ Թահսին և Իթթիհատի պատուիրակ Նազիմ Վանայ մէջ, իսկ կառավարիչ Սէրվէթի և պատուիրակ Իհսան Մուշի մէջ, առանձին դիմումներ ըրին Դաշնակցութեան մարմիններուն որպէս զի ապատամբութիւն մը առաջ բերեն Կովկասի մէջ։ Դաշնակցութիւնը վճռական կերպով մերժեց այս առաջարկը։

Իթթիհատը հանդարտելու համար Դաշնակցութիւնը, թափեց ամէն ճիգ և պարզեց այն ծրագիրը զոր ընդունին իրենք, երբ յաղթական դուրս գային այս պատերազմէն։ Թուրքերը Թիֆլիզը, Բաքուն, Պաթումը և Տրապիզոնի մէկ մասը պիտի տային Վրացիներուն։ Շուշիի լեռնային շրջանը մինչև Վլատիկովկաս, Պարսն ինչպէս նաև Էրզրումի մաս մը Թաթարներուն, իսկ Երևանը, Կարսը, Էրզրումի մաս մը, ինչպէս Կարինէն, Բաղէշէն և Վանէն մասեր պիտի տային Հայերուն։

Ենկլիոյ կառավարութեան հրատարակած «Կապոյտ Դիրքին համաձայն, ինքնավարութիւն պիտի տրուէր ցոյց կերպով բաժնուած հաղտամասերուն, Թուրքիոյ գերիշխանութեան տակ։

Այս ծրագիրը, որուն անկեղծօրէն գործադրութեան ժամին անչուշտ ոչ մէկ հեռատես հայ կրնար հաւատալ, չյաջողեցաւ Դաշնակցութեան ալքը և հայ իրականութեան մէջ ամենահոժկամ կուսակցութիւնը միշտ անխախտ մնաց և պրնդեց թէ ի վիճակի չէ ապատամբութիւն մը հանելու Կովկասի մէջ, ընդհակառակն խորհուրդ տուաւ Իթթիհատին, «յանուն հայրենիքի Փրկութեան» չմիջամտել պատերազմին։ Պէհաէտտին Շաքիր կատղեցաւ այս մերժումին վրայ և բաւ բացէ ի բաց.

— Հայերդ Ռուսիոյ կողմը կը բռնէք և չէք պաշտպա-

ներ մեր կառավարութիւնը. սակայն մի մոռնաք որ օտ. հարատակ էք և այս գործակցութիւնը կրնայ տուչի նոպիլ ձեզի։

Գործակցութեան բռնած այս դիրքը չափէն աւելի բարկացուցած էր կառավարութիւնը և երբ առանձնութիւնք պատերազմի յայտարարութեան վրայ, Թուրքերը առաջին ապիթով զարտուեցան և վատուեցան Գայազիտէն, կառավարութեան զայրոյթը հասաւ իր գագաթնակէտին, մանաւանդ որ լսած էր թէ Անգրանիկ հայ կամաւորներով կը գործէր Կովկասի ճակատին վրայ։

Սակայն պէտք է շեշտել հոս թէ այս դէպքերէն առաջ իսկ ծանրացած էր Կարնոյ Հայերուն վիճակը և անդադար էին մանաւանդ ոստանութիւններն ու կեղեքումները։

Ռուսերուն պատերազմին յայտարարութենէն անմիջապէս ետք տեղական կառավարութեան գործը կ'ըլլայ հիմնայատակ քանդել Հայերու դերեզմանատան մէջ գտնուող այն քարաշէն յիշատակարան-մատուռը որ շինուած էր Ռուսերու կողմէ 1878ի պատերազմին ի յիշատակ։ Ապա կը ձերբակալուին առաջ հիւպատոսարանի հայ պաշտօնեաները և կը գրկուին Կեսարիա, իսկ նոյն հիւպատոսարանի զինուորական կցորդին երեք հայ պաշտօնեաները կը կախուին, ամբիկեան միջոցներ Բօղոսի Զէրրլիքնի և վերապրող Հայերու վիկայութեան համաձայն։ Քանի մը օր ետք, ոստիկան Օսմանի կողմէ կը ապաննուի Օտ. Գանքայի Բ. անօրէն Սեղբակ Փասարիմանեանը, Սուպաշի Քուլպի իր տունը գացած միջոցին, մինչ անոր եղբօրորդին Վանանը անդին նստանցի կը մտնէր Ռուսերը, դրաւելով Զօպան-Բէօբրիւ վրան գտնուած Հենայի բլուրը։ Այսպէս պէտք է շեշտել որ այս դէպքերէն զատ Հերթեւ և Թօրթան գիւղերուն և Հասան-Գալէի մէջ մանակի ջարդ կը պատահէր, ուստակոն առաջին յառաջխաղացման և նահանջի պահուն։

Կարնոյ դէպքերուն մէջ ամենագլխաւոր դերը կատարած են Գէհաէտտին Շաքիր, կուսակալ Թոնսին, մէպուս Մէյֆուլլան, ճոֆէր Մուսթաֆա, Մէյֆուլլահի ապան Ղէչէթ, Քիրպա օղլու Սաթիլ, Նալչաճը օղլու Հաճի ապա, Ադ-

ալիբրահիմ օղլու Իսրահիմ, Բորուքճու օղլու Խուրշիտ, Մալաթիոյ կառավարիչ Ֆուատ, Երզնկայի կառավարիչ Թէհմէտ և քիւրտ աշիրէթապետներ՝ Հաճի Պէքիր, Զէյնել և ուրիշներ։ Առանցմէ զատ Սէյֆուլլահ, Հայերու բնաջնջումի գործին յանձնուած էր իր փեսան, Թօրթումցի իր ազգականները, Իպիլիտիւացի Հաճիէրը, Եազճի Ալիին, Բղեցի Զիան։ Ասոնք էին որ գիւղերը բաժնուած և վարած էին տեղահանութիւնը, ինչպէս նաեւ ջարդած Օձնի գիւղի քահանան և անոր ազգականները։ Նոյնպէս պանդեալ տուած էին 50 Հայեր Մուսուրկայ գիւղին մէջ, իրենց ձիերուն կեր տուած չըլլալնուն համար, բան մը զոր չուզէին։

Քէօրրիւ-Քէօյի ռուսական նահանջէն և Սարը-Գամիշի թրքական պարտութենէն ետք Կարին եկած էր պատերազմական նախարար Ինվէրը, և այն պարզ գրպարտութեան վրայ, թէ Թուրքիայէն փախչելով կամաւոր արձանագրուած են, հրացանազարկ ընել տուած էր ընիկ Արտահանցի 30 Հայեր, Կարինի պարիսպներուն տակ Իսթանպոլ Դարպասի առջեւ։

Տեղահանութեան բուն հրամանը, միայնութեան մը հանձնուն, Կարնոյ կուսակալութեան հաղորդուած է 1915 Մայիս 5ին։ տակաւին նոյն տարուոյ Յունուարի վերջերը տեղուած են հայ զինուորներուն զէնքերը. իսկ Ապրիլ 24-25ի գիշերը ձերբակալուած և բանտարկուած են 400 մտաւորականներ և ակնառու դէմքեր։ Ասոնց մէջեւ կը գտնուէին Դաշնակցութեան օրկան՝ «Յառաջի» խմբագիր Արամ Արուեղեն, Սահիան Սահիանեանցը (Մուսալ), Հրանտ Քէօսէեանը, Վեղամ կամ Լեւոն Պալասանեանը, Փիլոս Փափազեանը։

Ասոնք յաջորդ օրը կը տարուին Երզնկա, ուր կը նահատակուին։ Միւս հարցաքննութիւն մը կը սկսի բանտը մնացածներուն և հարցումներ կ'ուղղուին թէ ինչ էր Թուրքիոյ մէջ հայկական ապստամբութեան ու ծրագիրը, թէ ո՞ւր պահուած են զէնքերը, թէ ո՞ր կուսակցութեան կը պատկանին։ Բռնի խոստովանութիւններ կորզելու համար իւրաքանչիւր բանտարկեալի կուտան 40 փայտի հարուած և ուրիշ չարչարանքներ։

Տօքթ. Լէփսիուս կ'ըսէ թէ տեղահանութեան հրամանը գալէն ետք, եղած այս ձերբակալութիւններուն վրայ, Կարնոյ թուրք բնակչութիւնը աղերսագրով մը խնդրած է կառավարութենէն որ չդադրեցնէ այդ գործողութիւնը, նկատելով որ ռուսական գրաւման մը պարագային ինքը ժողովուրդը պիտի տուժէր Հայերու դէմ զոր եղած խժդժութիւններուն փոխարէն։ Տօքթ. Լէփսիուսի այս յայտնութիւնը հաստատող ուրիշ ոչ մի աղբիւր չգտնուելով, կը կարծենք թէ յարգելի տօքթէօրը զոհ զացած է քաղաքական նպատակով յերիւրուած այս բացարձակ ստութեան։

Ամերիկեան միսիոնար Թոմպրի Զէրբլիքրնի տեղեկագրութեան համաձայն այս դէպքերէն ետքէ, Մայիս 19ին, ջարդուած է Մեսրոպ Հայութիւնը։ տեղին վրայ, ոստանց տարագրուելու և ջարդողները եղած են ռուս բանակին առջեւէն փախչող Թիւրքերը։

Հարցը թէ քաղաքին մուսուլմանները ենթակայ կ'ըլլային խուզարկութեան, երբ օր մը չղթայի տակ կ'առնուի քաղաքը Զայդարայէն մինչեւ Կարսի դուռը, Կիւրջի դրնէն մինչեւ Գասապի դուռը և կը սկսի տուներու խուզարկութիւնը, անդրան խստութեամբ որ պատեր, ձեղունները, տախտակամածներ կը քանդուին։ Այս խստութիւնները շարունակելով մէկեսի աչքի փոշի փչելու համար ոստան կ'որձակուին մէկ քանի վաճառականներ. մինչ միւս կողմէ Մայիսի կիսուն կը ջարդուին Կարնոյ գլխին վրայ աշխատող հայ գինուորները, 1915 Փետրուար 19ին բանակէն ազատ արձակուած և չէթէ արձանագրուած ռմբարկներուն և տարագիներու մէջտեղ։ Անոնց օր կը զատուէին 2-300 հայ գինուորներ և կը յանձնուին տանջ։

Ինչպէս վերը բսած ենք, Կարնոյ գիւղերուն մէջ տեղահանութիւնը սկսած է ընդ. հրամանէն չատ առաջ։ Այնպէս որ վերապրող ազգակիցներ կը վկայեն թէ Կարնոյ գաւառին չատ մը հայ գիւղերու տեղահանութիւնը սկսած է 1914 Նոյեմբերի մէջ։ Իսկ բուն քաղաքին և կարեւոր գաւառակներու տեղահանութեան ծրագիրը պատրաստուած է կուսակալ Թահսինի, Իթթիհատի պատուիրակ Հիլմիի, մէ-

պաս Աէլֆուլլանի, մէպաս Հիւսէյին Թասունի և երեւելիներէն Մալէմէզ գաւէի գործակցութեամբ և գործադրուած անոնց միջոցաւ։

1915 Յունիս 6ին տեղւոյն կ'ըլլան Կարնոյ հարիւր գիւղերու Հայութիւնը երկու ժամուան մէջ և քիչեր միայն երդնկա կը հասնին, որովհետեւ կոտորածը կը սկսի ճամբան։ Մաս մը Հայեր կ'ապաստանին Գրդրլպաշներու մօտ։ Տեղւոյն կառավարութիւնը քիւրտ ազգեցիկ պէկերու թելադրութեան վրայ կ'ուզէ պատժել քիւրտ մը հայ ջարդած բրլալուն համար, սակայն նոյն ճիւաղը ապատ կը մնայ ու և է հետապնդութենէ, ցուցնելով թուղթ մը որուն վրայ գրուած էր իր առած հրամանը հայ ջարդելու մասին։

Կարնոյ քաղաքին և գիւղերու ամբողջ Հայութիւնը տեղւոյն եղած է վեց կարաւանով, որոնց մէկուն ընկերացած է Լազիսթանի մէպաս հոչակաւոր Սիւլէյման Սաուտի չէթէխանումը։ Գիւղերէն տարագրուածներ ջարդուած են Մաժախթունի և Գէմախի միջտեղը Սեւ ջուրին երկայնքի վերայ։ իսկ այս ջարդէն ազատուածները նահատակուած են Ակնայ մօտ։ Հակառակ կուսակալ Թահսինի այն ապացոյցներուն հաւատիքներուն թէ «պատուոյն վրայ կ'երդնու որ Կարինի հայութենէն ոչ մէկուն քիթը պիտի արիւնի մինչեւ Ուրֆա»։

Վերապրող վիճակներու համաձայն Յունիս 15ին, իսկ ամերիկեան միսիոնար Զէրրիթիրնի համաձայն, Յունիս 9ին հրաման տրուած է բուն քաղաքին տեղահանութեան։ Առաջին առիթով ճամբայ հանուած է հարուստ դասակարգը, 1000 անձ, և տարուած է Բալու, ուր քիւրտ Զիլայի գլխաւորութեամբ կազմուած չէթէներու և ժանտարմաներու ձեռքով սպաննուած են։ Այս կարաւանէն հազիւ 25-30 կիներ և աղջիկներ ողջ մնացած և հասած են Խարբերդ, ուր հիւրը եղած են Ամերիկացիներու։ Յունիս 19ին ճամբայ հանուած է երկրորդ կարաւանը՝ 500 ընտանիքէ բաղկացած և Բալուի ճամբով տարուած են Երզնկա 400 ժանտարմաներու հսկողութեան տակ և Երզնկայէն անդին փոխանակ խճուղիէն տանելու, անցուցած են Գէմախ, Ակն և Արաբկիրի ճամբով։

Բէմախի մէջ գտած են այրերը և ջարդած ու դեռ նեռած։ Այս երկրորդ կարաւանէն մինչեւ Մուսուլ, Բաքրա, Այնթապ հասնողներ եղած են, համրան անօթութենէ և հիւանդութենէ տառապելով մեկտեղ։

Պէտք չէ մոռնալ հոս յիշատակելու թէ Երզնկայի և Բէմախի մէջեւ ջարդերը կատարուած են Երզնկայի մէպուս տիրապետող Հայէթի, կառավարիչ Մէմուտի (հոս կախուած) Բարերդի կառավարիչ Նուսրէթի (հոս կախուած), Սէյմենդաւէ Իլիասի, Ինճէ Արապ Մէհմէտի, Վէլիզադէ Տուրսունի, որոնց միւսներու Հուլուսիի և այն տեղերու Էշրաֆին գործակցութեամբ։

Երրորդ կարաւանը համայ հանուած է Յունիս 29ին, մօտաւորապէս 8000 հոգով, մեծ մասը արհեստաւոր և միջակ դասակարգի պատկանող։ Ասոնց մէջէն 300ի չափ երիտասարդներ նահատակուած են Կարինէն 10 ժամ հեռու գտնուող Աշքալէի մէջ, իսկ մնացածները մինչեւ Բարերդ և Երզնկա գացած են հարիւրաւոր զոհեր տալով։

Չորրորդ կարաւանը համայ հանուած է Յուլիս 3ին, 9000 հոգիէ աւելի բազմութեամբ. ասոնցմէ 100 երիտասարդներ նոյնպէս նահատակուած են Աշքալէ։ Կուսակալ Թանսին մինչեւ Երզնկա հետեւած է այս կարաւանին, հոն մասնակցելու համար կուսակալներու ժողովի մը։ Իրաւ ալ նոյն օրերուն, Երզնկա հաւաքուած էին Սեբաստիայի, Մարերդի, Տրապիզանի և Տիգրանակերտի կուսակալները, որոնց միացած է նաեւ Թանսին։ Հոն ժողով մը գումարուած է, սակայն ցարդ գաղտնի կը մնայ թէ ինչ էր նիւթը այդ ժողովին խորհրդակցութեան։ Թանսին հակառակ համրու ընթացքին ամէն բան տեսած և լսած ըլլալուն՝ անտարբեր երեւոյթ մը առած է և ոչինչ չէ կոխած Հայերու բրած դիմումին։ Չորրորդ կարաւանին մաս կազմող Հայերու ալ մեծ մասը նահատակուած են Երզնկայէն Բէմախ տանող համրուն վրայ. ժանդարմաները իրենց թէ խնայելու համար ողջ մնացածներու կեանքին, եւ թէ թափած են բոլոր այն իրերը, որոնք թանչքի բռնուած ըլլալով չէին կարող քալել։ Այս յաջորդական կարաւաններէն անոնք որ յաջողած են կոչտա-

քով կամ զանազան միջոցներով ողջ մնալ, ենթակայ եղած են նոր ջարդի մը։ Արաբկիրը անցնելէ յետոյ Խարբերդի ճամբուն վրայ, այնպէս որ հաղիւ 4—500 հոգի կրցած են Մուսուլ հասնիլ, կմախացած վիճակի մէջ։

Հինգերորդ կարաւանը ճամբայ հանուած է Յուլիս 18ին, մօտ 6-7000 հոգիով։ Այս կարաւանին մէջ կը գտնուէին մտաւորական դասը, առաջնորդ Սմբատ եպս. Սատէթեանը, որ իբր թէ Պոլիս պիտի ղրկուէր և նոյն նպատակով ճամբորդութեան արտօնագիր ալ տրուած է եղեր ձեռքը, ինչպէս կ'ըսէ ամերիկեան տեղեկագիր մը (տե՛ս «Կապոյտ Գիրք»)։ Նոյնպէս այս կարաւանին կ'ընկերանային Ս. Լուսաւորիչ վանքին վանահայր Ներսէս վրդ., քահանաներ, որոնց բոլորն ալ տարուած են Աչքալէ-Նողինի Զոր-Մամախաթուն-Դերջան գծով դէպի Երզնկա։ Մամախաթունի մօտ նահատակուած են Սմբատ եպս., Վարդան վրդ., քահանաներ և մտաւորականներ, իսկ՝ այս կարաւանին պատկանող կիներուն և ծերերուն մեծ մասը նահատակուած են Մարաթիոյ մօտ Ցիրնէրլար ըսուած տեղը։

Երզնկայի մէջ 400 մանուկներ ողջ ողջ նետուած են հոր մը որ յետոյ գոցուած է հողով։ Քէմախ՝ Փայտէ կամուրջին քովէն անցնելու ատեն նահատակուած են 20-30 տարու 1000է աւելի երիտասարդներ։

Ամերիկեան միսիոնար Զէրըլիքն իր առած մէկ տեղեկագրին մէջ (տե՛ս Կապոյտ Գիրք»), կ'ըսէ թէ գերման հիւպատոսը կուսակալ Թանէրին բողոքած է տեղահանութեան և ջարդին դէմ, սակայն դեսպանատունէն ի վերջոյ հրաման եկած է անոր՝ չխառնուիլ կառավարութեան ներքին գործերուն և հանդարտ նստիլ։ Նոյն միսիոնարին տեղեկագրութեան համաձայն, աւտրիական դեսպանատան միջամտութեան վրայ Կարնոյ Հայ-կաթոլիկները տեղահան չեն եղած մինչև 1915 Նոյեմբեր, սակայն ի վերջոյ անոնք ալ տարագրուած են և ամենք Պոլիս եկած։ Նոյնպէս քաղաքը մնացած են 12-20 արհեստաւոր ընտանիքներ, ինչպէս նաև 50 ամուրի հիւսներ, թուրք բիւրոյը չմնալու համար, սակայն

գործը լինելէ եւ, այսինքն 1919 Փետրուարին, Երզնկա տարուած և հրացանի բռնուած են։

Տեղահանութեան ընթացքին, սենկարագրելի, եղած է կիներուն և գեղեցիկ աղջիկներուն քաշած տառապանքները։ Եղած են կիներ, որոնք առարկայ դարձած են վրայէ վրայ տասը-20 հեծեալ ոստիներու դաղանարարոյ կիրքերուն։

Մր. Զէրբիթեն 18 աղջիկներ պահած է իր տունը։ Թուրքերը դաղաք մտած առաջին, Թուրքերը ուզած են այրել յարգելի միսիոնարին տունը աղջիկները առեւանդելու նպատակով, սակայն չեն յաջողած։

1916 Փետրուարը 13ին երբ Թուրքերը մտնեցան Էրզրում քաղաքին, գերման հիւպատոսը կը տեղափոխուի Երզնկա։ Կուսակալը կը կանչէ Մր. Զէրբիթենը և հաղորդելով անոր թէ քաղաքը պիտի պարպուի։ Կ'ըսէ անոր թէ ինքը ազատ է մնալու, եթէ կ'ուզէ։ Մինչեւ թէ կը խնդրէ իրմէ որ ընդ առաջ երթայ Թուրքերուն և յանձնարարէ անոնց՝ քաղաք մտած առաջնին խնայել ժողովուրդին։ Միսիոնարը կը մերժէ այդ խնդրանքը։ Երկու օր վերջ Թուրքերը ոմբակոծութեամբ կը քանդեն առաջնորդարանը, շուկան և կ'այրեն հայ վարժարաններն ու զինարանը։

Հետքը կուտանք այժմ նոյն միսիոնարին։—«1915 Փետրվար 16ին, առաջին անգամ քաղաք մտաւ ոուս իրազոյն մը, որուն կ'ենկերանային հայ և ոուս զինուորներ։ Ասանք կը պոռային.—«Մենք հայ ենք։ հոս հայ կայ»։ Հայ կամաւորները սկսան հայ փնտռել քաղաքին մէջ, բայց չգտան. շարս աղջիկ դտան Թուրքերու մօտ և 18 հատ այլ իմ քով։»

Կարծեմ տեղահանութեան մասին աւելի լայն դաղափար մը տալու համար ժողովրդին, հոս կուտանք դատ ալրիբէ մը ուսնուած հետեւեալ տեղեկութիւններն ալ, քաղելով Անգլիոյ արտաքին գործերու Նախարարութեան հրատարակած «Կապոյտ Գիրք»էն։

Այս տեղեկագրութեան համաձայն, հայ կամաւորներու գործունէութիւնը Կովկասի ճակատին վրայ գրգռած է Թուրքերը, երբ ըսուած է մանաւանդ, որ Կարմիր Երեսփոխանը Պ. Գարեգին Փաստրմաճեան, անցած է կամաւորներու գլուխը։

Ասոց վրայ սպանուած է անոր եղբայրը։ Նոյն միջոցներուն Պոլսէն Կարին դրկուած էին երկու պատուիրակներ՝ Ճէմալ և Մէֆիուլլահ, որոնք բոլորովին զրկուած են Թուրք ժողովուրդը։ Թեյադրելով Ջարդել Հայերը։

Կուսակալը տեսնելով որ միտքերը հեռաշեռ կը դարձուին, Փաշա Բէշկի մէջ քաղաքին երեւելիները հրաւիրած է ժողովի, որուն մասնակցած են նաև երկու պատուիրակները։ Այս ժողովին մէջխորհրդակցութիւնեղած է կացութեան մասին։ Պոլսէն եկած պատուիրակները կողմնակից դտնուած են անմիջական ջարդի, սակայն կուսակալ Թահսին իրը թէ հակառակած է, այս մասին անգամ մը կեդրոնի կառավարութեան հետ հաղորդակցելու համար։ Բայց այս ժողովին վրայ սկսած է հայ ժողովուրդին զինաթափութիւնը և տեղահանութիւնը։ Առաջնորդ Սմբատ եպս. բացատրութիւն ուզած է այս որոշման տեղի տուող պատճառներու մասին, կուսակալը պատասխանած է թէ «Հայերը պիտի զրկուին այնպիսի ապահով տեղ մը, ուր ժողովուրդը չկրնայ գէշութիւն ընել Հայերուն։ Կառավարութեան պարտքն է պաշտպանել իր հպատակները, հոն պիտի ընակիք մինչեւ հաշտութիւն»։

Կուսակալ Թահսինի այս հաւատիքին վրայ է որ Հայերը, առանց ընդդիմութեան, հետեւած են ժանտարմաներուն. բայց երբ հազարաւոր մէթր քալած էին, տեսած են ժանտարմաներու ընթացքին օրէ օր փոխուիլը։ Ժանտարմաները իրենց հակողութեան յանձնուած կարաւաններէն առաջին տարիով 50 ոսկի պահանջած են, յետոյ 100, 500 և այսպէս յաջորդաբար։ գիւղերները ուզած են որ իրենց հետ պահին գեղեցիկ կիները։ Ճամբան մերկացուցած են աղջիկներ և այնպէս տրիպած են որ քալեն։ Հայ հարսեր բռնուած են դերման ոսայ Շաքսէրի և Քարլի, սակայն փախանակ ականջ կախելու, իրենց կարդին զրաւած էին առաւանգուններով։ Առաջինը իր քով պահած է չորս և երկրորդը երկու գեղեցիկ հարսեր։ Իսկ այն հազարագիւտ Թուրքերը, որոնք խղճահարութենէ դրդուած, ուզած են պաշտպանել Հայերը, առարկայ եղած են կառավարութեան բռնաբարիչներուն։

Մայիս 16ին Վանի գրաւումը Հայերու կողմէ, խոր ազդեցութիւն ըրեր է Կարսայ թաւրք ժողովուրդին վրայ և նոյն օտարին կարծիքին համաձայն այս եղած է պատճառը Խնուսի Հայերու կատորածին։ Ռուսերու Խնուս մտած ատենը, քաղաքին 22,000 Հայերէն հազիւ 3000 կիներ մնացած էին։

Մը. Զէբլիթը կ'ըսէ թէ Ռուսերու Կարին մտած ատեն, հազիւ քանի մը աղջիկներ կային քաղաքին մէջ, մինչդեռ ուրիշ օտար տեղեկագիր մը կը հաստատէ թէ 100 Հայեր կային քաղաքին մէջ։

Դալով Տօքթ. Լէփսիուսի, ան կ'ըսէ իր «Դաղտնի Տեղեկագիրներ»ին մէջ թէ, 1915 Մարտ ամսուան մէջ Հայերը լուր առած են արդէն թէ Իթթիհատը որոշած է ջարդել զիրենք։ Ասոր վրայ Տօքթ. Թաչեան այս պարագան խմացուցած է դերման Կարմիր Խաչի երկու քարտուղարներուն, խնդրելով անոնցմէ որ այս որոշումը հաղորդեն զինուորական հրամանատար գերմանացի Բոսէլդ փաշայի, որպէս զի ան իր ամբողջ ազդեցութիւնը գործ դնէ կանխելու համար այս դժբաղդութիւնը։ Աչնպէս կը պատմուի թէ, կ'ըսէ Տօքթ. Լէփսիուս, զօրավար Բոսէլդ յաջողած է վոտանդը հեռացնել. բայց քիչ ատենէն ստիպուելով արձակուրդով մեկնիլ, անոր յաջորդած է Թուրք սպայ մը։ Տօքթ. Լէփսիուս կ'ըսէ թէ գերման հիւպատոս Շոյէնէր-Ռիխթէր ևս իր կարգին աշխատած է, օգնելու համար Հայերուն։

«Երբ Մայիսի վերջը Պէհնէատին Շաքիր Կարին վերադարձաւ, կը չարունակէ Տօքթ. Լէփսիուս, իր սուր շրջանին մէջ մոռա Հայերուն դէմ հարձանքը։ Զէթէներ և ժանտարմաներ օր ուրեւով չարաչար կը նեղէին կիներ և մանուկներ, նպատակ ունենալով գրգռել Հայերը և ընդհանուր ջարդի հնարար պատրուակ մը գտնել։ Այն 300 Հայերէն որ Խնուսէն Կարին բերուեցան ժանտարմաներով, կէսը ճամբան սպաննուեցան։ Կը պատմուի թէ Կարինի կուսակալ Թահսին իմանալով որ Հայերու առաջին կարաւանը ճամբան ջարդուած էր, դժկամակած բլլայ Կարինէն ուրիշ կարաւաններ ճամբայ հանելու։ Խնդրած բլլայ որ տարագիրները իրենց

աթոռի վայրը տարուբերումներ դինուորական հետեւորդներով և բարձրաստիճան ոստիներու հոկողութեան տակ, որպէս զի տոմ դանել անոնց կեանքը ապահովուի։ Իր ինքնաբնեռուն հետեւանք չտրուեցաւ։»

Յարդեղի ասորիքէնը ցաւալի թիւրիմացութեան մը զոհ կ'երթայ, ենթադրելով թէ իսկապէս Թանհին ոչխարատած ըլլայ իբր թէ պաշտպանելու Հայերը։ Ընդհակառակը Թալէաղի այս մօտաւոր աղդականը ոչ միայն հոգիով և սրտով դէմ չէր Ջարդին, այլ դայն կազմակերպող դիւաւոր դէմքերէն մէկը եղած է, ինչպէս ցոյց կուտան դէպքերը և պարապանները և ինչպէս որ հաստատուեցաւ անոր մեղսակցութիւնը թուրք պատերազմ. առեանի առջեւ Երզնկայի կառավարիչ Մէմուտի դատավարութեան ընթացքին։ Թանհինի խորամանկութիւնը հոն եղած է միայն որ ուղղակի քաղաքին մէջ Ջարդ չէ ըրած, մինչդեռ իր վերին հրամանին ենթակայ քաղաքներուն՝ Երզնկայի, Մամախաթունի, Գէմախի և Բաբերդի մէջ պատահած Ջարդերուն պատասխանատուն ինքն է, այդ տեղերու կառավարիչները ենթակայ ըլլալով իր հրամանին։

Կարնոյ քաղաքէն եւս, հոծ Հայութիւն մը ներկայացնելու տեսակէտով կարեւոր քաղաքներ էին նաեւ Բաբերդն ու Երզնկան, որոնց մասին եւս յարմար կը դատենք խօսիլ ամփոփ կերպով։

Երզնկայի մէջ արկածով պօմպայի մը պայթումը ստեղծած է յարմար պատրուակը կառավարութեան համար։ Այս դէպքին վրայ (Մայիս 10) ամէն կողմ սկսած են խիստ խուզարկութիւններ և Տաճրմարքայի Կարմիր Խաչի անդամներուն տուած տեղեկագրին համեմատ գտնուած են բաւական թիով պօմպաներ և այնքան չատ ռադմամթերք, որ լեցուցած են կառքերը։ Ասոր վրայ սկսած են ձերբակալութիւնները։ Երզնկայէն ձերբակալուած են մօտ 2000 Հայեր, ուստանց ոեւէ ամբաստանութեան և գիշերանց դանդաղ բանտէն հանելով ոչնչացած են քաղաքին մօտերը։

Թէեւ Տօքթ. Լէփսիուս կ'ըսէ թէ Յունիս 7ին էր, իսկ Տաճրմարքացի Կարմիր Խաչի անդամներուն տեղեկագրին

մէջ Յունիս 11 ցոյց տրուած է Երզնկայի առաջին կարաւանին թուականը, սակայն ամէնէն ճիշտը Երզնկա հասնուած է Մայիս 27)10 Յունիսին, Խարբերդի ուղղութեամբ։

Հաջորդ օրը հնձելազօրքի 86րդ վաշտի ջնջականները, առաջնորդութեամբ իրենց սպաներուն, զրկուած են Քէմախ Գողազի, իբր թէ զսպելու համար Քիւրտերու վայրագութիւնները, բայց ուրիշ բան չեն ըներ։ Եթէ ոչ իրենց ձեռքով ջարդել միւս կարաւաններուն պատկանող 20-25,000 Հայերը, ինչպէս կը վկային դերման զինուորները։ Այս անհերի տեսարանին ականատես կիները, փրկելու համար իրենց կեանքը, պտուցած են թէ «Ազատեցէք մեզի, խլամ պիտի ըլլանք, գերման պիտի ըլլանք, պիտի ըլլանք վերջապէս ինչ որ կ'ուզէք, միայն թէ ազատեցէք մեզի»։ Սակայն լսող չէ եղած. թէեւ ազատուողներ ալ չատ եղած են։ Ջարդուածները ընդհանրապէս նետուած են կամ Մուրատ կամ Եփրատ։ Ջատուած են միայն գեղեցիկ կիները, իբր նուէր ջարդարարներու և ուրիշ տարեկանէն վար տղաքներու մեծ մասը։

Երզնկայի երկրորդ կարաւանը ճամբայ հանուած է Իթիհնասի պատուիրակ Մաճիտ և գեղագործ Մէհմէտի իբր թէ հոկողութեան տակ և սոսկալի տանջանքներէ յետոյ Մթենի գիւղէն գացած է Ս. Կիրակոսի վանքը։ Այս կարաւանէն պատանի մը, ըստ նոյն կարաւանէն ողջ մնացող և այժմ Գոլիս գտնուող երիտ. վկաներու, երեք ժամտարմա կը սպանէ և ի վերջոյ ինքն ալ կը սպանուի։ Այս կարաւանը եղերելով Եփրատը կը հասնի Թուման Զրքարան կոչուած քարին մօտ, ուր տեղի կ'ունենան առաջին սպանութիւնները։ Անոր վրայ փաստաբան Գէորգ Ժամկոչեանը դիմում կ'ընէ կառավարութեան, որուն վրայ իբր թէ հսկելու համար տարադիներու կեանքին ապահովութեան, «մէպուտ» Հալէպ 600 էֆէնտիով Քէմախ կը մեկնի։ Վերերորդ օրը, Քէմախէն եօթը ժամ հեռու, Մէկիէլ գիւղը տեղի կ'ունենայ արու բնակութեան ջարդը։ Մնացածները հաղիւ Նալ-Տէօքէն լեռան տաժանելի վերելքը կատարած էր, երբ հոն կուգան զինուած քիւրտեր և արտօնութիւն կ'ուզեն ժամտարա-

մեջի պես Աղասուլլան Զաֆուշէն՝ մեռցածներն ալ իրենք ցարդելու։ Զաֆուշը որ օրական 18 հնչուն ոսկի կ'առնէր կարաւանէն, իր ապահովագին, չզրկուելու համար այդ դումարէն, կը պատասխանէ Քիւրտերուն թէ կրնան ապանոել զանոնք միայն, որոնք կարաւանէն զատուած և կամ առաջ անցած են։ Առով մէկտեղ, ջարդեր տեղի ունեցած են Քեսախթէէն յետոյ Իւզիւմ-Տէրէսի ըստուած տեղը, ինչպէս նաեւ Սեվերեկ. գետը անցնելու ատեն «մաֆունայով» կը խեղդեն 86 հոգի։

Այս երկրորդ կարաւանէն մինչեւ Ուրֆայէն հինգ ժամ տեղին, արաբ գիւղ մը հասնողներ եղած են, աւելորդ է ըսել թէ կմախացած վիճակի մէջ։

Կարաւաններուն մասնակցող և ողջ մնացողներու վկայութեան համաձայն՝ երթևեկացիներէն 2000ի չափ Հայեր ապատուած են Տէրսիմի քիւրտ պէյերէն Գոչուշացի Իպրահիմ աղայի, Քիւչիւք աղայի և Գոչուշաղցի Մէհմէտ աղայի յոգմէ։

Բարերդի մէջ ալ դրեթէ նոյն պայմաններով ապրեցուած են Հայերը, սա առաւելութեամբ միայն որ այստեղի հայութիւնէն մաս մը խլամացուցած են Արարկիրի մէջ. 2 հազար հոգիի չափ նահատակուէ եւ։ Առաջին տիպով, հոսուս ինչպէս ուրիշ տեղեր, ձերբակալուած են մուսուրականները, երեւելիները և առաջնորդարան Անանիա Վ. Հազարապետեան։ Բարերդցիներու տեղահանութենէն երեք օր առաջ, քաղաքին մէջ խակ կախուած են առաջնորդ տեղապահ Անանիա վրդ. եօթը հայ երեւելիներու հետ, ուր որ բանտարկութենէ վերջ։ Այս կախաղաններէն եւ իրենց տունին մէջ սպաննուած են ուրիշ եօթը կամ ութ երեւելիներ։ որոնք մերժած էին քաղաքը թողուլ. խակ մնացած 80 բանտարկեալները լեռ տարուած և հոն նահատակուած են։

Բարերդի տեղահանութիւնը սկսած է Յունիս մեկին և երրորդ—վերջին կարաւանը—քաղաքը թողած է Յունիս 14ին։ Երկրորդ կարաւանը, ճամբու ընթացքին հանդիպած է առաջին կարաւանին մաս կազմող իր համաքաղաքացիներու դիակներուն։ Բարերդի Հայութիւնը նահատակուած և

գեռը նեռուած է աւազակաբարոյ Քիւրտերու և Թուրք դիւացիներու ձեռքով, կացիններով մանգաղներով եղեն։

Ասուած մը, կարաւանի մը զէմը եկած են 30 Թրքուհիներ, որոնք այրիներն են եղեր Կարսոյ ճակատին վրայ մեռած սպաներու։ Ասոնցմէ մէկը ցոյց տալով հոյ մը, նշան քրած է ժանտարմայի մը որ սպաննէ զայն։ Ժանտարման ասոր վրայ մօտեցած է նոյն Թրքուհիին և հարցուցած անոր թէ «ինքը չուզե՞ր կամ չկրնար սպաննել նոյն Հայը»։ Նոյն բարեխիղճ Թրքուհին ոյժ կ'առնէ այս հարցումէն կամ դրդիչէն, զրպանէն հանելով ատրճանակը ձեռքովը կը սպաննէ նոյն Հայը։ Զմոռնանք բսելու որ այս Թրքուհիներէն իւրաքանչիւրը իր մօտ ունէր 5-6 հոյ ազջնակներ։

Զինադադարէն ետք, վերապրողներու և օտարներու վկայութեանց համաձայն՝ ամբողջ Կարսոյ նահանգին բնակչութեան 95 առ հարիւրը նահատակուած է կամ մեռած ճամբաներու վրայ։ Ադատուած են միայն կիներ, մէկ քանի աղջիկ ծերեր, ինչպէս նաեւ զանազան պաշտօնութիւն վարուած անձեր։

Սակայն պէտք չէ մոռնալ թէ մօտ 30-35000 Հայեր, մասնաւորաբար Ալաշկերտցի, Բասենցի և մասամբ մը ալ Թրնուտցի, անցած են Կովկաս և այս կերպով փրկուած։

Զինադադարէն ետք, ԻԹԹիհատ կեդրոնական քլուպի խուզարկութեան պատճառն, նոյն տեղէն դանուած սա՝ երկու հեռագրի պատճէնները այլ եւս ոչ մէկ տարակոյս կը թողուն թէ Կարսոյ, Սարիղամիշոյ, Թարեւերդի և շրջականերուն հայութեան համար իրր սպանդանոց որոշուած էր Մարա-Քէմարի շրջանը։ Այս հեռագիրներէն մէկը գրուած է Թալէատի կողմէ Մարաթիոյ ԻԹԹիհատի մասնաճիւղին։ Ահա Թալէատի գրածը։ որ ինչպէս բսինք, զանուեցաւ Նարը Օսմանիէի Պարոյ հաշտարար քլուպէն։—

«ԲՆԱՋԻՆՋ ԸՐԼԻՔ ՁԵՐ ԳՈՒԱՌԸ ԴՐԿՈՒԱԾ ԵՒ ՀԱՒԱՔՈՒԱԾ ՀԱՅԵՐԸ, ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԵՒ ՆԻՒԹԱԿԱՆ ԱՌԷՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏԻՒԹԻՒՆ ԻՆՁԻ ՊԱՏԿԱՆԵԼՈՒ ՊԱՏՄԱՆՈՎ։»

«Ահաւասիկ նաեւ Պէհալէտտին Շաքիրի հեռագիրը։—

«ԿԼՏ ԱՒ ԿԼՏ ԳՈՐԾԱՐԵՐՆԵՐԸ ՀԱՅԵՐԸ ՍՊԱՆՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ ՁԵՋԻ ՏՐՈՒԱԾ ՀՐԱՄԱՆԸ։»

ԽԱՐԲԵՐԴԻ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Թեհ բնիկ հայ զինուորներու նահատակ. — Հայերու զենք կը բռնեն. — Քրդական ապստամբութեան վախը. — Զենքերու հաւաքումը. — Գերման հիւպատոսին դերը. — Գերեզմանոցութիւններ. — Հայերուրէ խարհրդակցութիւն. — Զարշարանքը բանտին մէջ. — Առաջին կառատանը. — 2000 հայ զինուորներու նահատակումը. — 18,000 հոգիեն 300ը ողջ. — Հայ նահատուն. — Մարտիրոսի տեղահանութիւնը.

Զօրահանութեան հրամանին վրայ, Խարբերդի մէջ եւս ոտքի են ելեր տակ առնել հայ երիտասարդները, օրնց կեանքը սակայն անտանելի դարձած էր զօրանոցին ներսը մնալէ ետք։ Յայտնի խորութիւն մը կար հայ և թուրք զինուորներու մէջեւ. ազէկ չէին վարուիր հայ զինուորներու հետ, ամենայն կ'ընէին անոնց իրաւունքները, հոգատար չէին տար, մարդու չէին բռներ և պզտիկ պատճառով մը անխնայ կը ծեծէին, կերակուրը քիչ կը տրուէր, իսկ տարձակուրդ երբեք չկար Հայերուն, այն աստիճան որ շատով դժգոհացած են մերինները և բնականաբար շատեր դիմած են դասալրութեան։ Հայ մէկ քանի զինուորներ առանց հրամանի առան մէն ալ մեկնած են իրենց տունը։ Իրա՛ւ է, զանոնք փնտուելու համար հետամտողութիւն կատարուած է, սակայն սէնք եղած խստութիւնը ցոյց չէ տրուած, նոյն միջոցներուն լսուած բլլալով որ քրդական ապստամբութիւն մը պայթելու վրայ է։

Այս վտանգին դէմ կառավարութիւնը խարհած է սիրաշահիլ Հայերը և նոյնիսկ 1914ի վերջերը, զինարանէն զէնք բաժնած է Հայերուն, որպէս զի օգնեն կառավարութեան՝ այս կարգի հաւանականութեան մը դէմ։ Կառավարութեան կողմէ ձեռք առնուած կարգ մը նշաններ, քաջալերած են Հայերը քիչ մը աւելի համարձակ գտնուելու և Խիթիհատը

յաջողած է համակրութիւնը և վստահութիւնը շատիկ հայ ազգաբնակչութեան։

Կառավարութիւնը ոչ մէկ կասկած արթնցուցած է թէ նպատակ ունի բնաջնջելու հայ ազգը և նոյն իսկ խոստովանի Կարնոյ, Սեբաստիայի տեղահանութեան չշուկներուն վրայ, բան է թէ ատոնք տեղի կ'ունենան ռազմագիտական պատճառներով և թէ ոնէ է վտանգ չկայ Եսբերդահայերուն։

Այս տեսակ հաւատիքները չարունակուած են, մինչեւ որ ԻԲԲԻՀատը կամ կառավարութիւնը յաջողած է առաջքը առնել քրդական ապստամբութեան մը և հեռացնել ԻԲԲԻԿականներէն զայրք վտանգ մը։ Ցաջողելէ ետք այս փոքր մի՛ն մէջ, սկսած է միջոցներ ձեռք առնել, գործագրելու համար Հայերու բնաջնջումին Ծրագիրը և 1915 Ապրիլի բանիկիրը սկսած է զէնքերու հաւաքումին, այն զէնքերուն որ ինքը բաշնած էր Հայերուն։ Հայերը սկսած են կասկածիլ, բայց կառավարութիւնը մէջ բերելով Վանի դէպքերուն զգաստաւորութիւնը, համոզած է թէ պարզապէս նախապատրաստութեան համար կը հաւաքէ զէնքերը։

Կ'ըսուի թէ Բիւրտերը հակառակած են Հայերու դէմ ձեռք առնուած միջոցներուն, սակայն կառավարութիւնը մնայլայլ չարունակած է իր քաղաքականութիւնը։

Զէնքերու հաւաքման գործին մէջ դրուած է ծայրայեղ խստութիւն և անոնք որ չեն ուզած յանձնել, բանտարկուելով խոշտանգուած են, իսկ տուներու մէջ խուզարկութեան պատրուակին տակ կողոպտուն ու բռնաբարութիւները չատ յաճախադէպ դարձած են։ Մէկէն մէջ ձերբակալուած Դաշնակցականներու երեքը սպանուած են։

Կուսակալ Սապիհ 1915 Մարտ 16ին մանրամասնորեն բերելով տեղւոյն դերման հիւպատոսին թէ որոշուած է տարագրել Հայերը, խնդրած է անոր դարձակցութիւնը։ Այս գիտումին վրայ է որ դերման հիւպատոսը միսիոնարներու միջոցաւ խորհուրդ տուած է Հայերու որ չընդդիմանան և չուտով յանձնեն իրենց զէնքերը։ Հոս պէտք է յիշել սակայն թէ գիւղերու և կիրեւոր մէկ քանի քաղաքներու մէջ փեարաւորէն մինչեւ Մայիս ձերբակալուած էին արդէն 400ի

չափ Հայեր, այնպէս որ անվտանգութիւնը հեռագնաց ծայր տալ սկսած էր։

Հիւպատոսին յանձնարարութեան վրայ գերման բոզոքական միսիոնարներու պետը իր մօտ հրաւիրած է հայ երեւելիները և տեղեկացուցած է անոնց կառավարութեան որոշումը։ Ասոր վրայ Հայերը որոշած են ժողով մը գումարել Թուրքերուն մասնակցութեամբ, խորհրդակցելու համար կացութեան վրայ։ Այս ժողովին մէջ Թուրքերը առաջարկած են Հայերուն՝ յանձնել իրենց զէնքերը, որուն փոխարէն իրենք (Թուրքերը) պիտի երաշխաւորէին Հայերու կեանքը և միջոցներ ձեռք պիտի առնէին ապահովելու համար կառավարութիւնը, որ բաւականանար այսչափով։ Հայերը, որոնք տարիներով դրացիական անկեղծ յարաբերութիւններ մշակած էին Թուրքերուն հետ, վստահացած են այս խօսքերուն և յանձնած իրենց զէնքերը։ Կուսակալը չէ բաւականացած սակայն այսքանով և յայտնելով թէ բոլորը չեն յանձնած, ամէն խստութիւն սկսած է գործադրել մանաւանդ ձեռք անցունելու համար «400 վտանգաւոր զէնքեր», զոր կը կարծէր թէ Հայերը պահած են հորերու մէջ կամ հողերու տակ։ Կուսակալը նոյն ատեն ձերբակալել տուած էր կարգ մը Դաշնակցականներ որոնցմէ կը տոկար,

Կուսակալին պնդումին և ճնշումներուն վրայ հայ երեւելիները դացած են բանտ և յանուն քաղաքի ամբողջ հայութեան փրկութեան, ազաչած են որ ցոյց տան ակնարկուած զէնքերուն տեղը։ Բանտարկուածները անձնուիրաբար ցոյց տուած են այդ զէնքերուն պահուած տեղը ուրիշ հանուելով յանձնուած են կառավարութեան։ Կուսակալը ասոր վրայ, ինչպէս եղած է ուրիշ նահանգներու մէջ, անմիջապէս լուսանկարել տուած է այդ զէնքերը և գրկած՝ Պոլսոյ կառավարութեան ծանր տեղեկագրով մը։ Զէնքերու հաւաքումէն ետք, 1915 Մայիս 1ին սկսած են ձերբակալութիւնները։ Հեռագնաց բանտարկուած են մօտ 400 մտաւորականներ, առեւտրականներ և կուսակցական պետեր, որոնց մէջ Թլկատինցին, Երուանդ Սրմաքէշիանցեանը, որոնք հարցաքննութեան պատասխանին տակ չարչարանքներ տեսած են

բանտին մէջ։ Այն ատենուան խիստ վարմունքի առաջեւ դարձած են որ նոյն իսկ թոյլատրուած չէ անմեղ բնական պէտքի համար դուրս ելնել արգելարանէն։ Քառասուն հոգի հաւնող սենեակի մը մէջ միայն լեցուած են 170 բանտարկեալներ։

Եփրատ Գալէնի բրոթէսթանտները ուրիշ բանտ մը դրուած էին և կը լսէին միւս բանտարկուածներուն չարչարանքի ձայները, շատերուն անուններն տակ խուչած հանկիններ դրած էին։ Այնքան խոր ազդած էր այս չարչարանքները ժողովուրդին վրայ, որ առաջնորդ Պսակ վրդ. հետը տանելով կերման բասթէօնէֆէնան գուսակին դացած և բացատրութիւն պահանջած է, բայց աւելորդ է ըսել թէ կուսակալը տուած է խուսափողական պատասխաններ և ինչպէս վերադարձներ կը հաստատեն, արգաբացուցած է ինքզինք, ըսելով թէ աւելի լաւ է զոհել մէկ քանի «յանցաւոր» հայ, քան ամբողջ ազգաբնակչութիւնը։ Բանտարկուածներէն ոմանք չգիմանալով խոշտանգումներուն, մեռած են բանտին մէջ, իսկ մնացածները արդէն իսկ կմախացած վիճակի մէջ տարուած են և նահատակուած քաղաքին դուրս։

Ամիս մը վերջը, պաշտօնական յայտարարութեամբ մը իմաց արուած է ժողովուրդին թէ զարտուղ են մեղալ քաղաքը։ Դիւղերու մէջ տեղահանութիւնը վերջանալու վրայ էր և տարուրդուածներու մեծ մասը ջարդուած էին արդէն երբ լուն քաղաքին հայութիւնը կարաւան կարաւան ճամբայ հանուած է, այրերը զատ, կիները զատ բլլալու պայմանով։ Տեղահանութեան հրամանին վրայ 30,000ի մօտ հայրերդցիներ դիմած են խլամարտալու նպատակով, սակայն հոգիս թէ մէկ քանի հարիւր հոգի ընդունուած են։ Հայրերդէն առաջին կարաւանը ճամբայ ելած է Յունիս 28ին։ մօտ 3000 հոգի, 70 ժանտարմաներու հսկողութեան տակ։ Այս կարաւանին ընկերացող ազգեցիկ մէջ մը, որ կը կարկարծուի թէ տեղւոյն Իթթիհատի քլուպին նախագահ Իզզէթի բերա էշրաֆ Հաճի Դայեան է (նշանաւոր չէթէլեցիներ մը), ճամբան 400 ոսկի ուզած է կարաւանէն, զանոնք ազատելու համար։ Ասկէ զատ խան-

տացած մինչեւ Ուրֆա ընկերանալ. սակայն առնելէ եաք պահանջուած գումարը անհետացած է։ Կարաւանը երրորդ օրը հասած է Մալաթիա, ուր յանձնուած է Ազգէ-Տաղի Քիւրտերուն։

Նոյն կարաւանը գրեթէ ամբողջութեամբ ջարդուած է հոն, հազիւ 80 հոգի հասած են Իէս-իւլ-Ալն։

Յուլիսի սկիզբները, Սարբերդցի 2000 հայ զինուորները ուղած են փոխադրել Հալէպ, հոն ճամբայ չինել տալու պատուակին տակ։ Այս լուրին վրայ ժողովուրդը իրար անցած է։ Կաւակալ Սապիթ տեսնելով ժողովուրդին դրդռութիւնը իր մօտ կանչած է գերման միսիոնար Լէհմանը և խնդրած անկէ կրկին և կրկին վստահացնել ժողովուրդը, թէ ոչ մէկ դէշութիւն պիտի պատահի այդ զինուորներուն։ Բայց ասոնք հազիւ թէ ճամբայ հանուած էին երբ լուր եկած է թէ նահատակուած են. մէկ քանի հոգի միայն ազատած են։ Ամերիկեան հիւպատոսը բուռն կերպով բողոքած է այս մասին կուսակալին որ կարեւորութիւն անգամ տուած չէ։

Երկրորդ կարաւանը Մալաթիայի մօտերը հանդիպած է Սեբաստիայէն մեկնած կարաւանի մը և մէկտեղ ճամբայ ինկած են մօտ 18,000 տարագիրներ։ Դիւղերու թուրք և թուրք ընակչութիւնը ազատ հանդարտակ մտած են նոյն բազմութեան մէջ և սկսած կողոպտուի ու առեւանգումներու։ Տաղարով, բրիչով, մանգաղով վայրագ ջարդը մէկ կողմէ, անօթութեան և յոգնութեան պատճառած ջարդը միւս կողմէ տասներորդած է այս կարաւանը։ Այն տասիճան խիստ պայմաններու տակ ճամբորդութիւն մը պարտադրուած է որ հինգ օր վրայէ վրայ առանց հացի և ջուրի քալած ու քալած են արեւին կիզիչ ճառագայթներուն տակ բոլորովին մերկ վիճակի մէջ։ Մեր տարաբաղդ ազգակիցներուն մէկ մասը նեղուած է Մուրատ գետը։ Տարագիրները այնքան ծարաւցած են որ լեզուներն ուռուցած կտրած է և առիկա եղած է ոչ թէ ջուր չգտնուելուն համար, որովհետեւ ապրիւրին մօտերցողները ոգանուած են հրացանի կոթերով, այլ պարզապէս չարշարելու և իրր թէ «բնական մահ»ով մեռնելու համար։ Բազմաթիւ եղած են մանաւանդ այն կիները որ

որոնք հոր մը նեռուած են պատկերին յաղեցնելու և գէթ այնպէս մեռնելու համար։ Քիւրտ գիւղի մը մօտ այնքան կիներ նեռուած են հոր մը, որ ջուրը բարձրացած է և անոնք խեղդուած են, սակայն այդ նեռուցած ջուրը իսկ խնդներ եղած են։

Ժանտարմաները մէկ գաւառի ջուրը ծախած են Իրեք օսկի։ Արաբ գիւղ մը հագուստ տուած են մերկ տարագիրներուն, որոնք անխոտորմանելի տեղերէ հանելով փճաբած են անոնց փոխարէնը։ Հալածանքը այնքան սաստիկ եղած է որ նոյն կարաւանէն, որ 48,000 կը հաշուուէր, Վիրան-Շէհիր հասած օրերնին, 60 օր ետք իրենց մեռնողներն, մնացած էին 300 հոգի։ Վիրան-Շէհիրի մէջ գտած են հիւանդ մարդիկը, կիները և տղաքը և այրած են զանոնք, կանխելու համար հոտնծարակ մը...։ Վանի ուսուցիչներուն օրը հասած են Բէս-իլ-Այն, ուր տեղական կառավարութիւնը ոչ մնացողներուն հասած է մէկ մէկ հաց տալ։ Մրցրտած տեսակէն 70դ օրը հասած են Հալէպ։ Բայց որպէս զի որոշ դաղափար մը կազմուի թէ քանիներ բազկը ունեցած են տեսնելու իրենց ազատագրումը կամ կառավարական բացատրութեամբ ամնայը միւթէթէպ (սահմանուած վայրը 3000 Հայերու վրայ 35 կին և տղայ 18,000ի վրայ 150 կին և տղայ ոչ մնացած են մինչեւ հոն։ Քարբերդի տարագիրներէն անոնք որ ճամբայ եղած են ամբողջ ընտանիքով, այր ու կին, ճամբու ընթացքին զատած են զանոնք, յայտնելով թէ նոր հրաման մը եկած է որուն հետեւանքն, տնոնք փոխանակ Ուրֆայի, պտի զրկուին մէկ մասը Երզրում (Եփրատի վրայ տեղ մը) և միւսը Սէվէրէկ։ Այս հրամանը հաղորդելով, հրաւիրած են այրերը արձանագրուելու թէ մը կողմը երթալ կ'ուզեն։ Զեւական արձանագրութիւնէ մը յետոյ, այրերը հեռացուցած են և անոնց աչքերը այրած տաքցուած կարմիր երկաթով, այնպէս որ շատեր անմիջապէս մեռած են, իսկ շատեր խենդեցնելի եղած։ Ուշադրաւ է որ ամէնէն աւելի Քարբերդցիներու մէջեւ բաղմաթիւ եղած են խենդութեան դէպքերը։

Դեղեցիկ աղջիկներն ու հարսերը տանուանելու և բաժ-

նելուբրիկայութիւնը այնքան սովորական դարձած է որ հոս առանձին կերպով չենք ուզեր ծանրանալ ասոր վրայ։ Բայց իբր յատկանշական պարագայ պէտք կը զգանք յիշատակել թէ Մէզիրէի մէջ հանրաստուն մը բացուած է, հայ աղջիկներով։

Միւս կարաւաններն ալ, առաւել կամ նուազ, նոյն սարսափելի պայմաններու տակ ճամբայ հանուած և նահատակուելէ ետք նետուած են Եփրատ գետը կամ անթաղ թողուած են ձորերու մէջ, լեռներու վրայ։

Այս բոլոր սխրագործութեանց մէջ դեր ունեցած են կուսակալ Սապիհէն զատ, Իթթիհատի տեղական քլիւպին նախագահ Էղօլիցի քիւրտ էշրաֆներէն չէթէ-պաշի Բաշիտ, ալայ գօմանտանը Ֆէրիտ, Քեախիթայի այիրէթապետ Հասան Գէտրի, ժանտարմայի տասնապետներէն Մէհմէտ Ալի, Սալիհ, Խարբերդի երեսփոխան Նուրի, ևն. ևն.։

Կուսակալը այնքան փափաքով փարած է Հայերու բնաջնջումի գործին որ Հայ-կաթոլիկներու և Հայ-բողոքականներու շտաբագրուելուն վերաբերող հրամանը երևան հանած է այն պահուն միայն, երբ անոնց տեղահանութիւնը կատարուած իրողութիւն մը էր արդէն։

Իսկ թէ ո՞վքեր կամ քանի հոգի մնացած էին Խարբերդ, այս մասին զինադադարէն ետք վերապրողներու տուած վկայութեան համաձայն, քաղաքը մնացած են 700 անչափահաս աղաք, որոնք դրուած են թուրք որբանոցը, մէկ քանի հարիւր իսլամացած ընտանիքներ, նպարավաճառներ, հիւսներ, ինչպէս նաև թուրք զիւղերու մէջ երկրագործութիւն քնող հայ կիներ, ընդամենը ինը հազար հոգի, որոնց մեծամասնութիւնը կիներ։ Այս ինը հազարէն հինգ հազարը զանազան արհեստաւորներ են, 700էն զատ 1300 որբեր եւս բերուած են, իսկ մնացած 2000ը Խարբերդ գացած են զանազան տեղերէ։

Առանձնապէս ձերբակալուած և նահատակուածներուն մէջ կը գտնուին առաջնորդ Պասակ վրդ., ծանօթ գրագէտներ՝ Թլկատինցին և Երուանդ Սրմաքէշխանլեան, ինչպէս նաև ուրիշներու կարգին հետեւեալ բրօֆէսէօռները։—Մ. Թէնէքէճեան՝ Եփրատ Գոլէճէն, ձերբակալուած է Մայիս

Լին և բանտին մէջ փրցուցած են մաղն ու մօրուքը. ապա ձեռքերէն կախած են ու Տիգրանակերտ դրկուելու պատրաստակին ատկ ամսան նահատակուած են։ Հ. Պուճիքանեան, Որբերեան, Ն. Նահիկեան, Մալաթիայի ճամբուն վրայ նահատակուած են։ Ողջ մնացած են բրօֆէսէօռներ Սաղիկեան, Իսաչատուրեան, Լիւլէճեան, խոյոր կաւագործ փոխարէն։

Մալաթիայի Հայութիւնն ալ նոյն պայմաններուն տակ տարադրուած և ոչնչանուած են։ Մալաթիայի մէջ իբր տեղահանութեան նախընթաց դէպք, պէտք է արձանագրել որ՝ պարագան թէ կառավարիչ Նազիմ պէյ Մայիսի սկիզբները պաշտօնանկ եղած է, այն պատճառով որ պէտք եղած խստութիւնը զործ դրած չէ Հայերու համար որոշուած ճնշողական միջոցներու զործադրութեան մէջ։ Նազիմ պէյի փոխանորդարար յաջորդած է Առայի կառավարիչը որ զործին մարդն է և չէ մնացած հարմանք որ զործ դրած չըլլայ։ Սակայն ասոր ալ յաջորդած է քուն կառավարիչը՝ Բէչիր փաշա որ Ցունիսի վերջերը Պոլսէն եկած է։ Բէչիր փաշա, խղճամիտ քիւրտ մը, ինչպէս կը վկայեն օտարներ, ձեռքէն եկած ամէն ինչ բրած է ամոքելու համար հայ բանտարկեալներուն վիճակը. իրաւ է, խստութիւն ցոյց տուած է, սակայն դաժան չէ եղած և Մալաթիացիները իրեն կը պարտին իրենց տեղահանութեան մինչեւ Օգոստոս քաշքշուիլը։

Բէչիր փաշա ամէն ջանք թափած է ձգձգելու համար Մալաթիայի հայութեան տեղահանութիւնը, այն յոյսով որ դէպքերու բերումով նոյն հրամանը չէզոքացնող ուրիշ որոշում մը կը հաղորդուի իրեն, մինչեւ որ ծանր կերպով հիւանդացած և ընկճուելով պարտուած է տեղահանութեան կուսակից իր հակառակորդներէն։ Տեղահանութենէն առաջ, հակառակ իր կամքին Մալաթիայի մէջ ջարդուած են արհնակիչութեան մէկ մասը։ Հոս հարց կը ծագի թէ ուրեմն Բէչիր փաշա ինչպէս թոյլատրած է իր շրջանին մէջ պատահած ջարդերուն։ Այս մասին իրարկեկներ կ'ըսեն թէ միւս նահանգներու ջարդը պատահած ատեն Բէչիր փաշա գեռ պաշտօնի չէր ձեռնարկած. սակայն իր օրով պատահած դէպքերու հեղինակները ուզած է թէեւ ձերբակալել, սակայն

բաղխած է մեծ ընդդիմութեան, մինչեւ որ պաշտօնանկ եղած է։

Խարբերդի տեղանունութեան վրայ խօսուած տեսն պէտք է մէջել պատուարեր նօթ մը որ հազուագիւտ ըլլալուն չափ ալ գնահատելի է։ Տէրսիմի Քիւրտերն են որ Խարբերդցիներու կարաւաններէն մօտաւորապէս 10-15,000 Հայեր հիւրընկալած են իրենց մօտ և հակառակ կառավարութեան կրկին և կրկին ըրած սպառնալիքներուն, նոյն իսկ զէնքի ուժով պաշտպանած են իրենց պահած Հայերը և մինչեւ վերջ կերակրած զանոնք, այնպէս որ այսքան հայութեան մէկ մասէն եթէ յաջողած է—մարդ ղլուխ մէկ ոսկիի փոխարէն—անցնիլ Կովկաս, միւս մասն ալ մինչեւ զինադադար մնացած են Քիւրտերու մօտ՝ Տէրսիմի մէջ և կը կարծուի որ ցարդ հոն եղած ըլլան։

(Ծ. Հ.—Արաբկիրի եւ Ակնի մասին առանձին գլուխի մէջ պիտի խօսինք։)

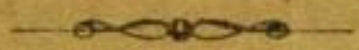

ԲԱՂԷՅԻ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ձեվեր կը գործեն.— Խնուսը ջարդելու փորձ.— Ցարդարիշ յանձնախումբ.—Ներսես Եպս.ի Ճանապարհումը.—Հօնա Ի-լիաս.—20,000 զինուոր՝ ջարդելու նպատակով.—Հերոսական դիմադրութիւն.—Մուշի ռմբակոծումը.—Նուսներ կոխուած եկեղեցիին վրայ.—Առաքելոց վանքի դուռը.—Սասուն միջոց պատնէշին վրայ.—3000 Հայու դեմ 30,000 Թուրք.

Վանայ դէպքերէն ետք կուսակայ ձէվատէթի կատաղութիւնը իր գագաթնակէտին հասած էր, երբ քաղաքը Թուրքերու ձեռքը անցնելուն վրայ իր մարդոցմով կ'ապաստանի Բաղէշ, ուրտեղի կուսակալն էր Մուսթաֆա Ապտիւլիալիք, անոր ձագը Թալէաղի։ Ձէվատէթ մտքը դրած էր Վանի մէջ չյաջողածը ընել Բաղէշի նահանգին մէջ։ 1915 փետրվարի սկիզբը ծայր տուած էին արդէն կարգ մը դէպքեր, որոնք նախանշաններն էին թէ ուրիշ նահանգներու հայութիւնն ճակատագիրը կը սպասէր նաեւ այստեղի Հայերուն։

Պատերազմի յայտարարութեան վրայ հոս այ հայ երիտասարդութիւնը զէնքի տակ առնուած էր, իսկ զինուոր արձանագրուած ըլլալու պատրուակին տակ հայ գիւղերն ու քաղաքները լեցուած էին Թուրքերու հրոսակներով, որոնք միացած ժանտարմաներու, զէնք փնտռելու պատճառաբանութեամբ կը թալանէին ամէն հայ տուն։ Կատաղութիւնը Հայերուն ձեռքէն առած էր ձմեռուան պաչարը, այնպէս որ ամէն մը կը վախցուէր գարունին։ Հայ զինուորները գրեթէ կէս առ կէս կը մեռնէին ասոթութենէ և չարաչար տչխատութենէ, երբ սկսան խումբ մը Հայեր դասալիք ըլլալ և երթալ իրենց գիւղը, մանաւանդ Սարը Ղամիշի և Արտանանի կիւնեներէն ետք։ Փախստական փնտռելու պատրուակին տակ ժանտարմաներու գործած խժդժութիւնները ամենակարգերի էին, հայ գիւղերու մէջ թալանը և սպանու-

Թիւնը ամենօրեայ հասարակ դէպքեր դարձած էին։ Վանայ դէպքերէն յետոյ, Ապրիլի վերջը, կուսակալը բոլորովին փոխած է իր դիրքը։

Մայիսի առաջին օրերուն, Մուշի մէջ երեք Հայեր կախուած են։ Առաքելոց վանքը պատսպարած փախստականներու վրայ ալ ղրկուած է և առաջ եկած ընդհարումին մէջ ոչոչին սպաննուած են Թուրքեր։ Այդ Թուրքերուն դիակները բերուած են Մուշ, ուր կուսակալը անոնց վրայ դամբանական մը խօսելով ըսած է.—«Ձեր դլխու մէկ մազին համար ես հազար հայ սպաննել պիտի տամ։»

Սակայն Յունուարի և Փետրուարի մէջ արդէն Ռուսմ ղրկուած էին 70 ժանտարմաներ, տեղւոյն երեւելիները ձերբակալելու և ջարդելու համար։ Սակայն ասոնք տեղեակ ըլլալով իրենց վերապահուած ճակատագրին, որովհետեւ յայտ էին թէ իրը զինուոր տարուած Հայերը սպաննուած են, չեն յանձնուիր և փոխանակ դուրսը չարչարանքներու տակ մեռնելու, կը նախընտրեն իրենց տունին մէջ մեռնիլ։ Կը դիմադրեն։ Աբդիւնը այն կ'ըլլայ որ ժանտարմաները կը սպաննուին։ Հայերը դերի կը բռնեն նաեւ տեղւոյն գիւղապետը։ Ասոր վրայ Մուշի կառավարիչը հրահանգ կուտայ բոլոր գիւղերուն «իրագործել բերանացի տրուած հրամանը։» Հայերը կը քաշուին լեռ, ուր քանի մը օր յետոյ կուգան իրենց կը միանան նաեւ Մոշի երիտասարդները։ 2000 Թուրքեր յարձակողականի կը սկսին այս «ապստամբ»-ներուն դէմ, սակայն բնաջինջ կ'ըլլան։ Կառավարութիւնը տեսնելով որ գիւրաւ պիտի չկրնայ գլուխ ելլել և պիտի մասնուի մեծ դժուարութեան, իրագործելու համար իր ծրագիրը, յանձնաժողով մը կը կազմէ անդամակցութեամբ Պուլանքի կառավարիչ Խոստ փաշայի, Մուշի պատերազմատեսանի նախագահին և Պ. Վահան Փափազեանի և յորդոր կը կարդայ հանդարտութեան։ Առժամեայ հանդարտութիւն մը կը տիրէ։ Ընդին սակայն Մուշի արեւմտեան կողմը ուրիշ գիւղ մը՝ Մերոնքի մէջ, ժանտարմա մը կռիւ կը սեղծէ և յառաջ եկած ընդհարման պատճառ կը սպաննուին 70 Հայեր և գիւղն ալ քարուքանդ կ'ըլլայ։

Զինուորագրութեան պատրուակին տակ հաւաքուած հայ երիտասարդներէն ոչ մէկ լուր կ'առնուէր։

Ցորդորիչ յանձնախումբին դիմումին վրայ տիրող առժամեայ հանդարտութիւնը պէտք է վերագրել նաև այն իրողութեան թէ Թուրքերը նոյն օրերուն հասած էին Վանայ լիճին հիւսիսը մինչեւ Կոմ և Ախլաթ և լիճին հարաւէն կը քալէին Բաղէշի վրայ։ Այդ խոշոր վտանգը անցնելէն յետոյ կրկին փոխուած է կառավարութեան և ժողովուրդին վերաբերմունքը հանդէպ Հայերու և դարձած է աւելի դաժան, այնպէս որ ազատ համարձակ կրակի տրուած են հայ գիւղերը մինչեւ որ Ցունիսի մէջ պատահած է Բաղէշի ջարդը։

Վալին կ'ուզէր մասնաւորապէս ձերբակալել Դաշնակցական յայտնի գործիչ Կորիւնը։ Լուծելու համար անկէ վրէժը քիւրտ աւազակապետ Մէհմէտ Էմինի, որ սպանուած էր Կորիւնի ձեռքով։ Ճնշումները կ'աւելնային։ Զայջողելով զայն բռնել, կը փնտռեն անոր ընտանիքը։ Կառավարութեան պահանջին փոխարէն Հայերը կը պատասխանեն թէ ո՛րքան ատեն որ Քիւրտերը զինաթափ չեն եղած, իրենք ալ չեն յանձներ իրենց զէնքը։

Քըլըճ-Կէտիկի մէջ Թուրքերէն ծեծ կերած թուրք զինուորներ, անարգել նեղութիւններ կուտան Հայերուն։ Ճէվտէթի գալուն վրայ ամէն ջանք թափուած է բնաջինջ ընելու համար նահանգին Հայութիւնը։ Մայիսի մէջ իսկ Թուրքերը կը ծրարին Սասունը ընկնել, սակայն առաջին առիթով չեն յաջողիր, ետ մղուելով Հայերու կրակին տակ։

1915 Ցունիսի մէջ Մուշ կուգան տիրահռչակ մէպուս հօճա Իլիաս և Էնվէրի հօրեղբայր Թալիլ, որոնք կառավարիչ Սէրվէթի և Ճէվատէթի կը հաղորդեն կառավարութեան որոշումը Հայերը բնաջնջելու մասին։ Զմոռնանք ըսելու որ Մուշի առաջնորդ Թարխանեան Ներսէս եպս. անոնց գալէն երկու ամիս առաջ սպաննուած էր արդէն։ Ասոնք յանախակի ժողովներ կ'ունենան հօճա Իլիասի տունը և կը խորհրդակցին թէ ինչ վճռական միջոցներ ձեռք առնելու է, դիւրաւ բնաջնջելու համար Բաղէշի ընդհ. Հայութիւնը։

Այս տիրահռչակներու գործակիցը և աջ բազուկը եղած

են հօճա Իլիասի հօրեղբայրը՝ Հաճի Մուսա, հօրեղբօր Հաճի Նազիրի տղան՝ Ֆայմազը, Տիտոյի Բաշիսը և Բախիբարը Սաչէն, հաչակաւոր Մուսա Պէկը հետը ունենալով Խալիֆը, Ճիպրանցի, Համամանցի աւազակապետներ, ինչպէս նաեւ Իսայի, Թօբալլի, Զէչենկի, Վօլբքցի, Դուրտենց պետերը։

Մուշի մէջ և Սասունի շրջակաները Հայերու ցոյց տուած ինքնապաշտպանութեան փորձերը դժուարացուցած ըլլալով կառավարութեան ծրագրին գործադրութիւնը, Խարբերդէն բերել տուած են 20,000 զինուոր որ նախապէս կը պաշարեն Մուշը և կը սկսին լուրջ ընդհարումներ։ Ցուսահատած Հայեր թոյն խմելով ամբողջ ընտանիքով անձնասպան եղած են, ուրիշ ընտանիքներ կրակի տուած են իրենց տուները և այրած են մէջը. իսկ բազմաթիւ հայորդիներ, հրազէնով սպանուած են իրենց կիներն ու զաւակները։

Ասով մէկտեղ կառավարութիւնը կը յաջողի ձերբակալել Մուշէն 465 հոգի, որոնք զրկած է մէկուկէս ժամ հեռու Ակի Զենան հայ գիւղը, ուր գնդահարուած կամ խարոյկներու վրայ այրուած են, Տօքթ. Ասրֆի և Ֆերքա զօրամասանի Բեռագիմի ներկայութեան։

Այս դէպքին լուրը կայծակի արագութեամբ կը հասնի Հայերու սկանջը, որոնք նախամեծար կը համարին մեռնիլ իրենց տունին մէջ և կը փաթթուին դէնքի։ Կառավարութիւնը տեսնելով որ պիտի չկրնայ պարզ հրացանաձգութեամբ հանել իր նպատակին- 1915 Յուլիս 10ին կը սկսի ռմբակոծել Մուշը, մանաւանդ լսուած էր որ ռուս բանակը կը մօտենար քաղաքին։

Թնդանօթի սաստիկ կրակին տակ քարուքանդ կ'ըլլայ քաղաքը և Հայերը կ'իյնան հերոսաբար։ Այն Հայերը, որոնք փլատակներու տակ մնացած էին և ողջ, կին, աղջիկ, ծեր ու տղայ, կը հաւաքուին «յաղթական»ներու կողմէ, մէկ մասը կը ջարդուի տեղւոյն վրայ, մաս մը կը դրկուի Դաւներ, Արիք, Ալիզենան և Յերչտէր գիւղերը, ուր զանոնք լեցնելով մարագներու մէջ, կ'այրեր քարիւղով։ Ողջ մնացածներու մէկ մասը կը յաջողի ապաստանիլ Սասուն, որ դեռ ընկճուած չէր, իսկ մէկ մասն ալ ճեղքելով թուրք

գիծը, կ'ապաստանի Վան, որ նոյն պահուն կը գտնուէր ռուս բանակին ձեռքը։

Ականատեսներու բացարձակ վկայութեան համեմատ, Մուշի ռմբակոծման պահուն, թնդանօթներուն գլուխը կեցած է չանատակ հօձա Իլիասը որ ի վերջոյ, ի վարձատրութիւն իր բարուք ծառայութեան, արտօնութիւն կը տան նայ իր ձերմակ փաթթոցին վրայ կրելու դեղին երիզ, ամենամեծ պատիւը իրամութեան մէջ, կրօնական տեսակէտով։ Նոյն հօձա Իլիասն է որ վարեցէ ետք իր ծննդավայրին հայութեան բնաջնջումը, իր ձեռքովը կը սպաննէ իր տունը ապաստանած Մեսրիկեան Տիգրանն ու Քէշիշեան Նազարէթը իրենց ընտանիքներով և կ'ուրացնէ անոնց հարստութիւնը։ Կը մատնացոյց նաեւ Բաղէշի նահանգի Ջարդին, որ տեղի ունեցած է 1915 Յունիսի 25ին և ապա մէկ քանի գեղեցիկ հայուհիներ գտնելով իրր իրեն կին, կը բերէ Պոլիս։

Սասունը նուաճելը այնքան դիւրին չէր, ինչպէս համոզուած էր կառավարութիւնը, հետեւաբար, պէտք էր մեծ զգուշութեամբ շարժիլ։ Այս պատճառով, կառավարութիւնը նախ սկսած է զինաթափ ընել Սլիվանի, Պշերիկի, Մուշարքնի հայ ազգաբնակչութիւնը, որ խիտ էր։ Եւ այնքան վարպետութեամբ գործած է որ երբեք կասկածի տեղի չէ տուած։

Սասունի չրջանէն զէնքի տակ առնուած 3000 Հայերու նահատակուիլը Խարբերդի և Բալուի միջեւ, կարելի եղած չէր պահել ժողովուրդէն, որ այս անգամ որոշած էր ոգի ի բռին պաշտպանուիլ ամէն յարձակումի դէմ։ Բզանքի Հայերը ոչ մէկ զէնք յանձնած էին, երբ կառավարութիւնը Մայիսի կէսին ապատամբ հռչակեց զանոնք և քիւրտերու միջոցով յարձակեցաւ անոնց վրայ։ Այս չրջանէն 4000 հոգի, առաջնորդութեամբ Ստեփան վրդ.ի, քաշուած էին Առաքելոց վանքը, ուր սոսկալի կռիւ մը ունեցած են իրենց վրայ յարձակողներուն հետ Մայիս 20ին։ Սակայն ի վերջոյ, նեղը մնալով, 2000 հոգիի զոհողութիւնով ճեղքած են պաշարողներուն գիծը և անցած Սասուն։

Նոյն թուականին դեռ ուղղակի Սասունի վրայ դրծուած չէր ոևէ յարձակում, բայց անդամ մը որ մաքրուած էին շրջակայ գիւղերն ու գիւղաքաղաքները այլ եւս ոևէ վախ չկար ձեռնարկելու նաև բուն իսկ Սասունցիներու ընդդիմութիւնն։ Սասունցիները հակառակած են զէնք յանձնելու, հակառակ Քէօռ Աբօյի հաշտարար խօսքերուն։ Մուշի կառավարիչին կողմէ զրկուած Վարդան վարդապետի, Խաչատուր քէն.ի և նշանաւոր քիւրտ պետերու առաջարկին վրայ Սասունցիները համաձայնած են, յետ բանակցութեան, ամէն օժանդակութիւն տալ կառավարութեան, միայն թէ չեն յանձնած իրենց զէնքերը, երբ առաջ մը ալ պահանջուած է իրենցմէ կառավարութեան յանձնել իրենց միջեւ պահուրտած խաղախները։ Սասունցիները մերժած են այս պահանջը, որովհետեւ խաղախ չկար որ յանձնէին։ Ասոր վրայ քիւրտ ցեղախումբերու կողմէ պաշարուած է Սասունը և թուրք զինուորին կողմէ բուռն յարձակում մը սկսած է Յուլիս 18ին։ Սասունցիներու ուսումնասիրութիւնը և ուսուցիչը հանելու վրայ ըլլալով, վերջին յուսահատական և կատաղի կռիւ մը եւաք անձնատուր եղած են Օգոստ. 3ին։ Մեծ մասը ընկնելով եղած է. մէկ մասը փախած է Տաւրոսի լեռները, ուրիշ մը Մոլասարի ճամբով ապաստանած հոնտեղի ապառամներուն ծերպերուն մէջ. իսկ մաս մըն ալ անցած է Վան, որոնց մէջ կը գտնուէին Պ. Պ. Թուրէն Տ. Մինասեան և Վահան Փափազեան։

Այս կռիւներու ընթացքին մնացած են Կորիւն, Տիգրան ևն.։ Իրաւ է թէ Բաղէշի նահանգին մէջ մեծաժաւալ ջարդ եղած է, սակայն տարադրուածներու թիւն ալ քիչ չէ եղած, այնպէս որ որոշ փաստեր կան հաստատող թէ Բաղէշի Հայերէն Մուսալ հասնողներ եղած են, իսկ Սասունցի մաս մը Հայեր ջարդուած են Ամասիա, ինչպէս կը վկայէ «Կապոյտ Գիրքը»։

Նոյնպէս զինադադարէն յետոյ կատարուած պրպտումներու համաձայն, Բաղէշի հայութենէն, մանաւանդ Խուսէն, հազարաւոր Հայեր յաջողած են անցնիլ սահմանը և ապաստանիլ Կովկաս ու Պաքուպռ։

Մանաւոր տեղեկութեան մը համաձայն Բաղէշի առաջնորդ Սաւբէն վրդ.ի հետ միասին ջարդուած են քաղաքին հայ բնակչութենէն 1400 տուն, Մշոյ մէջ Ներսէս եպս. Խարտիանեանի հետ 6500 տուն Հայութիւն, Ս. Կարապետի վանքին վանահայր Վարդան վրդ. 400 աշակերտներով և 150ի չափ միաբաններով, Ս. Յովհաննու վանքին վանահայր Առաքել վրդ. 50 միաբաններով և 200 աշակերտներով, Առաքելոց վանքի վանահայր Յովհաննէս վրդ. 40 միաբաններով և 200 աշակերտներով, ինչպէս նաեւ Մատենադարանի վանահայրը իր միաբաններով։ Նահատակուած է նոյնպէս հայ-կաթոլիկներու առաջնորդ Թովմաս գերապայծառը։ Ինչպէս ամէն տեղ Մուշի շրջանին մէջ այ զատած են դեղեցիկ հարսերն ու կիները և բաժնած գիւղացիներու, սակայն շատ մը կիներ այ առարկայ դառնալէ ետք վայրի կիրքերու։ այրուած են Մուշի մօտ տեղ մը։

Մուշի դէպքերուն վրայ խօսած ատեն պէտք չէ մոռնալ սա յատկանշական դէպքը. խուժանը այնքան մոլեռանդութեամբ տարուած է որ մէկ քանի գիւղերու մէջ եկեղեցիին զանգակները վար առնելէ ետք անոնց տեղ կախած են շուներ։ յայտնապէս գրգռութիւն մը առաջ բերելու դիտումով։ Հաչակաւոր Առաքելոց վանքի նշանաւոր դուռը, որ հնագիտական մեծ արժէք մը կը ներկայացնէր, ոչնչացուած է Բաղէշ, նուիրուելու համար Ուլու-Ճամիին, սակայն գերեզմանները դայն առնելով զրկած են Գերլին։

Բաղէշի անցուդարձերուն մասին աւելի լայն գաղափար մը տալու համար հոս պէտք կը զգանք դնելու հետեւեալ նկարագրութիւնը որ առնուած է «Կապոյտ Գիրք»էն։ Նկարագրութիւնը ընողը խիստ արժանահաւատ անձ մըն է, Հայաստանի Հանրապետութեան հիմնակուռ պատերազմ. նախարար Գ. Թուբէն Տ. Մինասեանը, որ ուրիշ փախտականներու հետ մէկտեղ յաջողած է Վան և ապա Կովկաս անցնիլ։

Մայիսի վերջերը Վանի կուսակալ Ճէվատէթ, քաղաքը Հայերու կողմէ գրաւուելուն վրայ, տեսնելուցաւ Մուշ գալ։ Ճէվատէթ 8000 զինուորով անցած էր Պոշթան գետէն և մտած Սղերդ, ուր կը կոտորէ քրիստոնեաներու մեծ մասը։ Նոյն

Ճէվտէթի հրամանով այրուած է առաջն. տեղապահ Եղիշէ վրդ.ը և Բաղթէացիներու հոգեւոր Ներկայացուցիչը։ Այս վանտալութենէն ետք, Ճէվտէթ Խալիլ պէյի զինուորներով մէկտեղ քալեց Բաղէշի վրայ Յունիսի կիսուն։ Զմոռնանք աւելցնելու որ Ճէվտէթի հասնելէն առաջ Բաղէշի Հայերն ու Քիւրտերը համաձայնած էին ծրագրի մը վրայ, որուն համաձայն զիրար պիտի պաշտպանէին անսպասելի դէպքերու դէմ։ Սակայն Ճէվտէթ միտքը դրած էր տեղահան ընել քաղաքին Հայերը. հետեւաբար քաղաք հասնելուն վրայ նախ և առաջ պահանջեց ու ստացաւ 5600 ոսկի, յետոյ ձերբակալել տուաւ 20ի չափ հայ պետեր, որոնց մեծ մասը կ'աշխատէին զինուորական հիւանդանոցներու մէջ։ Յունիս 25ին Թուրքերը պաշարեցին Բաղէշ քաղաքը և կորեցին ամէն հաղորդակցութիւն մօտակայ հայ գիւղերու հետ։ Շաբաթ մը վերջ սկսան խմբական ձերբակալութիւնները և բանտարկուածները քաղաքէն դուրս հրացանի բռնուեցան ու թաղուեցան իրենց գոհերուն ձեռքով իսկ փորուած փոսերուն մէջ։ Գեղեցիկ աղջիկներ ու հարսեր բաժնուեցան տեղացի ժողովուրդին, իսկ մնացած «անվնաս տարրը» տարագրուեցաւ դէպի հարաւ, որոնք յետոյ խեղդուեցան Տիգրիսի մէջ։

Հայերու դիմադրութեան հերոսական փորձերը դիւրաւ զսպուեցան կանոնաւոր զինուորներու կողմէ։ Հայերու սուար մեծամասնութիւնը իրենց վերջին գնդակը պարպելէ ետք, անձնատուն եղան, պարզապէս կառավարութեան ձեռքը չինչալու համար. սակայն պէտք է ըսել թէ կառավարութիւնը քանի մը տասնեակ ընտանիքներու խնայեց, արհեստաւոր և փորձ վարպետներ ըլլալնուն համար, որոնց պէտք ունէր։ Զարդուեցան նաեւ Խուլթիքի և հայ ուրիշ մեծ գիւղերու բոլոր բնակչութիւնը։

Այս դէպքերէն առաջ, Տիգրանակերտի Քիւրտերն ու Թուրքերը, Պէհրան և Պէլէկի բարբարոս ցեղապետներու օժանդակութեամբ դրեթէ բոլորովին բնաջինջ ըրած էին Սիլվանի, Պշէրիկի Հայութիւնը, որոնցմէ հազիւ քանի մը հազար հոգի ապաստանած էին Սասուն իրր ամէնէն ապահով տեղը։ Փախստականները այս հարստահարութիւններու մա-

սին պէտք եղածը տեղեկացուցած էին Սասունի և Մուշի հայութեան։ Պուլանըքի և Մուշի գիւղերուն Հայերը բնաջնջելէ յետոյ ծէվտէթ բնականաբար պիտի ուզէր առաջ տանիլ իր ծրագիրը, որով այս անգամ ալ նպատակ ունէր յարձակելու Սասունի վրայ, երկու ուղղութեամբ։

Այս նպատակով զինեց քիւրտ քանի մը ցեղախումբեր, հրաման տալով անոնց՝ պաշարելու Սասունը։ Այս տարերու 15,000 հերոս Հայութիւնը, ինչպէս-նաև Մուշէն և Տիգրանակերտէն հոն ապաստանած 15,000ի չափ ալ փախստականներ ետ մղեցին բազմաթիւ յարձակումներ, մարդու և զէնքի անագին կորուստ պատճառելով Քիւրտերուն։

Կառավարութիւնը տեսնելով որ պիտի չկրնայ գլուխ ելլել այս հերոս ժողովուրդին հետ, բանակցութեան կը մտնէ անոնց հետ, խոստանալով ընդհ. ներում չնորհել եթէ անձնատուր ըլլան և միանան թուրք բանակին, հայրենիքը պաշտպանելու համար։

Կառավարութիւնը համոզելու համար պայքարող հայորդիները, յայտնեց թէ Սլիվանի, Պուլանըքի, ևն. ջարդերը հետեւանքն էին ցաւալի թիւրիմացութեան մը։ Ցանկարծ ամէն հալածանք դադրեցաւ և կարգը վերահաստատուեցաւ Մուշի մէջ, երեք շաբաթի չափ։

Ասիկա կ'ըլլար Յունիս ամսուան մէջ։ Ասով մէկտեղ, լուրջ և խիստ հսկողութիւն մը ի գործ կը դրուէր Հայերու վրայ, որոնց արգիլուած էր հաւաքումներ ունենալ։

Յունիսի վերջերը Էրզրումէն 10,000 զինուորի գլուխ անցած և թնդանօթներով Մուշ հասաւ Ֆեազիմ պէյ, զօրացնելու համար տեղւոյն պահակազօրքը։ Ֆեազիմի ժամանումին հետեւեալ առտուն իսկ ջոկատներ դրուեցան բոլոր այն կէտերուն վրայ որոնք կը տիրէին Մուշի, այսպէսով հաղորդակցութիւնը խզուեցաւ Մուշի և Սասունի միջև։ Իսկ քիւրտ աւազակախումբեր, «Ֆէտայի»ներ և ժանտարմաներ կտրեցին գիւղերու հաղորդակցութիւնը Մուշի հետ, այնպէս որ կարելի չէր ըլլար գիտնալ թէ ինչ կ'անցնի կը դառնայ ամենամօտ տեղը։ Մէկ քանի օր ետք, կառավարութիւնը հրամայեց Հայերուն յանձնել իրենց զէնքերը և վճարել մեծ

գումար մը իրր փրկագին։ Այս պահանջէն յետոյ սկսան անլուր խժդժութիւնները. ոմանց եղունգները փրցուցին, ոմանց ոտքերը կտրեցին, ոմանց քիթը թռցուցին։ Զոհերը նահատակուեցան անտանելի չարչարանքներու տակ։

Ժողովրուեցան բոլոր Հայերը զինուորներու և բանտէն արձակուած չարագործներու ձեռքով։ Ասոր վրայ Մշոյ դաշտին տանի չափ գիւղերը դիմեցին ինքնապաշտպանութեան և յուսահատական դիմադրութեամբ մը գրաւեցին փարգ մը նպաստաւոր դիրքեր։ Դժբախտաբար սակայն, ռազմամթերքի պակասին պատճառով ինքնապաշտպանութիւնը երկար չտեւեց։ Իսկ վարը գտնուող անզէն ժողովուրդը սուինահար եղաւ։

Բուն Մշոյ մէջ Հայերը Կոթոյեանի առաջնորդութեամբ համախմբուեցան եկեղեցիներու և իրենց քարաշէն տուներուն մէջ և չորս օր կռուեցան։ Ասոր վրայ քաղաքը բռնուեցաւ թնդանօթի, գերման սպաներու հրամանին տակ և բոլոր ժողովուրդը կոտորուեցաւ։ Սլճան, Մկրադոմ, Խասդիւղ և ուրիշ հայ գիւղեր կրակի տրուեցան և մէջինները ողջ ողջ այրեցան։ Այս տեսարանին առջեւ քիչ չէ եղած թիւը այն կիներուն, որոնք խենդենալով իրենց ձեռքովը բոցերուն մէջ նետած են իրենց զաւակները։ Ասով մէկտեղ քիչ չէ թիւը նաև անոնց, որոնք լեռնային ճամբով յաջողած են անցնիլ Կովկաս։

Մուշի ջարդը կազմակերպուած օրերուն, Ցուլիսի սկիզբը, Սասունն ալ ուրիշ վայր մը հեծելազօրք, ուժեղացնելու համար Քիւրտերը որոնք պարտուած էին Հայերէն, Ցունիսի մէջ։ Հեծելազօրքը կատաղի կռիւներէ յետոյ, յաջողած է գրաւել Սասունի վարի հովիտը և ձեռք անցուցնել քանի մը գիւղեր։ Միւս կողմէ վերակազմուած քիւրտ աւազակախումբեր փորձած են Սասունը պաշարել հարաւէն, արեւմուտքէն և հիւսիսէն։ Ցուլիսի երկրորդ կիսուն, կռիւները աւելի կատաղի դարձած են հոն և դիւղեր ցերեկ անդադար շարունակուած։

Հայերը լաւ պաշտպանած են իրենց դիրքերը և վռնտած Քիւրտերը իրենց յառաջացեալ խրամներէն. սակայն այս

անգամ ալ նոր մահոգութիւն մը պատած է այդ հերոս-
ները։ Վանգուած նոր ազգակիցներ եւս ապաստանելով
լեռները, ինքնապաշտպանութեան դիմողներու թիւը կրկնա-
պատկուած էր, որով սկսած է տիրել սովի տագնապը։
Միայն մին կար, ան ալ առանց ագի. ասկէ զատ, ռազմա-
նիւթը բաւական չէր համեմատութեամբ կռուին սաստկու-
թեան։ Մեր հերոսները այս պայմաններուն մէջ կը գրա-
նուէին, երբ Մշոյ գործը վերջացնելէ ետք, Քեսաղիմ իր բա-
նակով մէկտեղ կուգայ Սասուն, փնտռելու այս հերոս լեռ-
նականները։

Այս անգամ սկսած է ընդհ. յարձակողական մը ամէն
ճակատի վրայ։ Նոյեմբեր հրեանին սկսած է աւեր գործել
հայկական գիւղերու մէջեւ, միայն մէկ ուռմը նահատակած
է վաստակաւոր Կորիւնը, Տիգրանը և անոնց քսան ընկերները։
Հրեանին պաշտպանութեան տակ հեծելազօրքը և Քիւրդ-
երը անդիմադրելի գրոհ մը տուած են, որով Հայերը պարտ-
աւորուած են լքել իրենց պաշտպանողական արտաքին
գիւղերը և ետ քաշուիլ դէպի Անթօքի բարձունքները, որոնք
3000 մէթր բարձրութիւն ունին։ Սասունի սարերուն վրայ
3000 հերոսներու դէմ կռուած են 30,000 Իսլամներ, օր օրի
աւելի նեղ կացութեան մատնելով մեր դիւցազն ազգակից-
ները, այնպէս որ հրացաններէն ետք անոնք սկսած են գոր-
ծածել իրենց բէվոլվէրները և սուրերը, սակայն ինչ օգուտ
որ սոխուած են բարձունքէ բարձունք նահանջել հետզ-
հետէ նեղցնելով իրենց շրջապատը։ Այս անգամ սկսած է
ամէնէն հերոսական և նոյն ատեն յուսահատական կռիւը,
որ մշտ փաստն ու հպարտութիւնը պիտի կազմէ մեր քա-
ջարի Լեռնականներուն։

Կիներ, տղաք և այր մարդիկ սկսած են կռուիլ զա-
նակներով, բրիչներով, քարերով, վերջապէս այն ամէն
ինչով որ ինկած է իրենց ձեռքը։ Դիրքընդխառն կռիւներու
մէջ տեսնուած են կիներ, որոնք իրենց զաւակները կը մխէին
Թուրքերու կոկորդը։ Օգոստոս 5ին վերջին կռիւները տեղի
կ'ունենան, երբ Անթօքի խարակները կ'իյնան Թուրքերու
ձեռք։ Բոլոր պատերազմիկ Հայերը կ'ինան պատուոյ զաշ-

ան վրայ, բացի անոնցմէ որոնք յայտնած են փախչիլ, Թուրքերու կռնակը անցնելով։ Շատ կիներ երբ տեսած են թէ պիտի իյնան Թուրքերու ձեռքը, ինքզինքնին նետած են ժայռերէն վար, գրկած իրենց մանկիկը և այսպէս հերոսական մահ մը ունեցած։ Ողջ մնացող փախստականները չարչարուած են կիսիր։

Իսկ Մշոյ դէպքերուն ականատես դերման մը իր գրած մէկ տեղեկագրին մէջ կ'ըսէ թէ յուլիսի սկիզբներն էր որ Խարբերդի համրով Պոլսէն 20,000 զինուոր եկան 11 թընդանոթով, պարզապէս պաշարելու համար Մուշը։ «Այս զինուորներուն հասնելէն ետք, կը չարչարակէ դերման գիւմիեան պաշտօնեան, Մուշի կառավարիչը հրաման ըրաւ մեզի որ մեկնինք քաղաքէն և երթանք Խարբերդ։ Մենք չուզեցինք հեռանալ։ ըսելով թէ պաշտօն անենք նայելու որբերն ու հիւանդները։ Կառավարիչը այս անգամ սպառնաց բռնի ուժով մեզի հեռացնել, բայց որովհետև հիւանդացանք նոյն օրերուն, արտաքսեցին որ մնանք։ Ասկէ առաջ սակայն արտաքսուիլն ուզեցի որպէս զի հետս տանիմ մեր որբանոցին տղաքը։ կառավարիչը պատասխանեց.— «Կրնաք գնանք մեզի հետ տանիլ, սակայն չեմ երաշխաւոր անոնց ապահովութիւնը, որովհետև Հայեր են և կրնայ ըլլալ որ ճամբան անոնց գլուխը կտրուի»։ Յուլիս 10ին երբ սկսաւ Մշոյ ռմբակոծութիւնը, կառավարիչէն խնդրեցի որ պաշտպանէ մեր չէնքերը, որուն ի պատասխան ըսաւ,— «Հիմա՛ խելքերնիդ գլուխնիդ եկաւ. ես ձեզի հոս մի կենաք ըսի, մինչդեռ դուք մնացիք։ թնդանօթները հոս բերուած են Մուշը քանդելու համար, ապաստան փնտռեցէք Թուրքերու մօտ»։

Հետեւեալ առաւուն երեք օր միջոց տրուեցաւ Հայերուն՝ տարագրուելու համար։ Անկարելի էր որ մեկնէին Հայերը, որովհետև ճամբու ծախք չունէին. այս պատճառով կը նախընտրէին մնանիլ իրենց տունին մէջ։ Իրաւ է պաշտօնապէս երեք օր միջոց տրուած էր, բայց հաղիւ թէ այս հրամանը հաղորդուած էր երբ երկու ժամէն ժանտարմաները կոխեցին տունները և սկսան բանտերը տանիլ ձերբակալուած-

ները։ Նոյն տեղն սկսաւ թնդանօթաձգութիւնը։ Զինուորները չաւ կ'ախորժէին եղածէն և երբ փողոցէն անցնող մը մեռնէր ռումբի հարուածէն, պարզապէս կը խնդային։ Ողջ մնացողները հիւանդ կիներ և տղաք զրկուեցան Ուրֆա. դիմեցի կառավարիչին խնդրելով որ խնայէ գոնէ տղոց, բայց մերժեց։ Ապրիլի սկիզբները նոյն կառավարիչը Էրզրում Մաժոր Լանկէի, բարձր պաշտօնատարներու և ամերիկեան ու գերմանական հիւպատոսներուն ներկայութեան բացէ ի բաց յայտնած էր արդէն թէ կառավարութիւնը ժառդիր է բնաջնջել հայ ազգը։»

Մշոյ կարաւաններուն մէջ հրաշքով ազատած կին մը 1915 յուլիս 26ին պատմած է թէ տարագիրները կամ սպանուած և կամ նեռուած են Մուրատ գետը, որ մէկ հիւղն է Եփրատի, արեւելքի կողմը։ «Դիւղերէն հաւաքուած 8-10000 տարագիրներ ճամբայ հանուեցան և բոլոր այն ծերերը և տկարները, որոնք չէին կրնար քալել, սպաննուեցան։ Մեր վրայ կը հսկէին մօտ 100 քիւրտեր, որոնց հանձնարէն կախում ունէր մեր կեանքը։ Շատ սովորական էր տասնց հազար մեր ներկայութեան իսկ գեղեցիկ աղջիկները առեւանգելը։ 8 տարու չաւ աղջնակներու կուսութիւնը բռնաբարեցին և այս վիճակին մատնուողներէն անոնք որ չէին կրնար քալել հրացանի բռնուեցան։ Ճամբան քիւրտ կիներ եկան մեզի կողոպտելու։ Առեւանգուած հարսերու զաւակները կը սպաննուէին իրենց մօրը աչքին առջեւ։

Երկու օրը անցամ մը հայ կուսային մեզի։ Երբ ճապաղջուր հասանք, մեր պահակները արտաքսեցին որ քիչ մը նստինք և հանգիստ առնենք։ Արդէն կէս առ կէս մնացած էինք, յանկարծ տեսանք որ Քիւրտերու բազմութիւն մը կուգայ մեր վրայ։ մեզի շրջապատեցին և հրամայեցին որ անցնինք Եփրատը։ Շատեր հնազանդեցան և սկսաւ հրացանաձգութիւնը։ Ես լաւ լողալ գիտնալով անցայ գետին միւս կողմը առանց նշմարուելու և պահուրտեցայ հոն։ Մութնալուն մօտ մեր կարաւանէն ողջ մէկը չէր մնացած։ Դիշերը ելայ պահուրտած տեղէս և հասայ Մշոյ մարգագետինը ուրիշ լեռնային ճամբան բռնելով դացի Ս. Կարապետ լսած ըլլալով որ հոն բաւական հայ կայ։

ԱԿՆԱՅ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

(Ակնը ըլլալով հայաբաս կարեւոր կեդրոն մը, անոր տարագրութիւնը առանձին կուտանք։)

Ակնայ տեղահանութեան վրայ խօսելէ առաջ կ'ուզենք մէկ քանի մանրամասնութիւններ եւս տալ Մարբերդի դէպքերու մասին։ Տեղահանութիւնը սկսելէն ետք մաս մը Հայեր կ'ապաստանին Մօրէնիկ գիւղը։ Թուրք կին մը տեղեկանալով, անմիջապէս կառավարութեան լուր կուտայ անոնց թաքստոցը։ Ասոր վրայ կառավարութիւնը շուտով մը պաշարել կուտայ նոյն գիւղը և տարտափած կարգ մը հայ ֆէտայիներու դոյութենէն, թնդանօթի հարուածներով հիմնայատակ կը կործանէ նոյն գիւղը։ Երկու հայու դոյութիւնն իսկ ահուդողի մէջ կը պահէր բարբարոս կառավարութիւնը։

Իրը հետաքրքրական դրուագ կարելի է յիշել նաեւ սա դէպքը։ Տեղահանութենէն ետք, ինչպէս ամէն գաւառի, նոյնպէս Մարբերդի քաղաքին և գիւղին բոլոր հայ եկեղեցիները վերածուած էին կամ զօրանոցի, կամ ախոռի և կամ թուրք-քիւրտ ազատ գաղթականներու ապաստանարանի։ Մարբերդի եկեղեցիներէն մէկուն մէջ որ զօրանոցի վերածուած էր, մէկ շաբաթուան ընթացքին, երեք զինուոր և քանի մը սատկած ըլլալով, Թուրքերուն մէջեւ հոդեկան երկիւղ մը տիրած է։ Ասոր վրայ որչափ եկեղեցի կայ, անմիջապէս պարպած են և սակայն կանգուն չպահելու համար սկսած են քանդումի գործին, որուն օժանդակած են նաեւ թուրք կիները։

Մարբերդի մէջ կախաղաններ ալ եղած են։ Հակառակ անոր որ Պոլսէն հրաման գացած էր տեղահան չընելու հայ-կաթոլիկներն ու հայ-բողոքականները, կուսակալ Սաղիթ, ինչպէս գրած էինք, պահած է այս հրամանը և տեղահանութեան գործադրութեան լրանալէն յետոյ, երեւան հանած է այդ հրամանը։

Այսպէս, առտու մը, կուսակալը իր մօտ կանչած է հայ-կաթոլիկներու առաջնորդ Ստեփաննոս եպս.ը և հրամայած՝

անոր որ իր վարդապետներով և մայրապետներով մէկտեղ համայն ելլել դէպի Տիգրանակերտ։ Առաջնորդին կարաւանին ընկերացած են բոլոր հայ-կաթողիկները։ Իշմէի մօտերը՝ Իզոլիցի Հաճի Դայա ծանօթ չէթէապետը իր խումբով վրայ կը հասնի և ոստիկաններէն կը պահանջէ մէկ մէկիտէն մէկ ոսկիի փոխարէն իրեն յանձնել կարաւանէն իր ուզածին չափ մարդ։ Կարաւանին ընկերացող լիաղօր պաշտօնեան չուզեր տեղի տալ այս պահանջին առջեւ, առարկելով թէ իրեն հրամայուածին համաձայն, պարտաւոր է եկեղեցականներուն արիւնոտ չտիկիները ցոյց տալ իր դերադաս պաշտօնէին։ Հաճի Դայա կը հաւանի նոյն բանը ինք ընել կարաւանին ընկերացող պաշտօնեաներուն այդքան առջեւ։

Վերջապէս Դերապայծառը, վարդապետները, մարապետները եւն. կը ծախսուին 500 ոսկիի։ Հաճի Դայա քիչ մը կը հեռացնէ զանոնք, զոյգ զոյգ։ կռնակ կռնակի կապել կուտայ դերապայծառը և. վարդապետները և. միւսները ու. որախողող կ'ընեն զանոնք։ Իսկ երկու մայրապետներու. վրայ գազանային արարքներ գործելէ ետք քարերով կը նահատակեն։ Դայա իր ճնշած 500 ոսկիին փոխարէն ստանուածներէն կը կողոպտէ մօտ 100,000 ոսկի։ Ոստիկանները կը սպաննեն մնացածները։

*
* *

Ակնայ մէջ 1915 ապրիլ 22ին սկսած են տեղի ունենալ մասնակի բանտարկութիւնները և հետզհետէ հաւաքած են Հայերու զէնքերն ու ռազմամթերքը։ Իրենց զէնքերը չյանձնող Հայերը 5 օր պայմանաժամէ [ետք պիտի ձերբակալուէին բռնի պաշտօնական ցոյցարարութեան։ պայմանը մինչդեռ փոխանակ տրուած պայմանը յարդելու. առաջին օրէն իսկ զէնք չյանձնողը սկսած են ձերբակալել։ Այս խստութեան վրայ է որ ամէն ոք յանձնած է իր զէնքը առանց բայառութեան կարծելով թէ այդ կերպով պիտի ազատին զէնք փնտռելու. դործը այնքան խստութեամբ չարունակած են որ եկեղեցիէն սկսած մինչեւ. յետին տնակը և. բոլոր կասկածելի տեղերը քանդած են։ Այսպէս չարունակուած է

մինչեւ յունիս երբ նոյն ամսուն 7ին մունետիկի ազդարարութեամբ սկսած են ժողվել 46էն 70 տարեկան արու մարդիկը, կղերական թէ աշխարհական։ Յունիս 1ին ձերբակալուած առաջնորդական փոխանորդը և ազդեցիկ դասակարգի պատկանող Հայերը, որոնց մօտ 30 հոգի էին Արաբկիր ղրկուելէ ետք Մամուրէթ-ուլ-Ազիզ տարուելու պատրուակին տակ անոնց միացուցած են 90 հոգի եւս և կ. Մատէնի առջեւ մանաւոր կերպով պատրաստուած նաւակ մը լեցուցած են ու իբր Ակնայ ապստամբ հայութեան գլխաւոր պարագլուխներ գետամոյն ըրած են ամէնքն ալ, ազատել փորձողները տեղնուտեղը հրացանի բռնելով, իսկ յունիս 7ին ձերբակալուած 400է աւելի բանտարկեալները զիշեր առեն 5առկան հոգի իրարու կապուած վիճակի մէջ շարած են 3 կէտի վրայ և նոյնպէս գետը թափած են. բայց որպէս զի մէջերնէն ազատող չըլլայ ծանր քարեր դեռեղած են անոր փորին վրայ ջուրին երեսը չելլելու համար կառավարական պաշտօնեաները չեն քաշուած խոստովանելու այս բարբարոսութիւնը։

Այս ապանութիւններէն անտեղեակ Ակնայ մնացած հայութիւնը հաղիւ 20 տղամարդերով միւսները կին, աղջիկ և աղայ տեղահան կ'ընեն յուլիս 5ին, կը մնան միմիայն հարիւրին 5 համեմատութեամբ Հայեր որոնք խոլամացուած էին։ Կարաւանը ճամբայ կ'ելլէ Խալիլ չաւուշի առաջնորդութեամբ և 30 ասիկաններու հակողութեան տակ, Մալաթիա երթալու նպատակով։

Ճամբան, ինչպէս ամէն տեղ, ասիկան գինուորները իբր թէ կարաւանին հետեւողները Քիւրտերու յարձակումներէն պաշտպանելու պատրուակին տակ լաւ մը կը կողոպտեն, իսկ ձայն չեն հաներ երբ կարաւանէն ետ մնացող ծերերն ու փոքրերը կը սպաննուին. ասոնց մէջն էր Կարուշլայի քահանան։ Մալաթիայէն անդին Ուրֆայի ճամբուն վրայ արու մարդիկը բոլորն ալ կ'անյայտացուին իսկ կիները գեղեցիկները զատելէ ետք, անհնայ կ'ոչնչացուին տապարի և կացինի հարուածներով։

Այդ շրջանին, Ակնայ կառավարիչն էր Իզզէթ պէյ՝ ամենուն մէկը, որ իրմ թէ տարագրութիւնը ձեռքովը չգործադրելու մտքով Ակնէն հեռացած է Ցուխիս Յին։ Տեղւոյն տեղապահութիւնը վարած է զինուորական իշխանութիւնը՝ հաբիւրապետ Ապտիւլ Գաֆիր, տեղակալ՝ Արնաւուտ Մուսթաֆա, Ազա Զաֆուշ, Գէրթի Զաֆուշ, Խալիլ Գէքիր աղ այժմ կիրառուն պանդոկապետութիւն կ'ընէ։ և Մէհէմմէտ Չաֆուշները, ինչպէս նաև Անմէտ, Ալի, Հաղդը և ուրիշ սահիկմաններ։

Ակնայ մէջ թուրք որբանոցներ չգտնուելուն պատճառաւ, աղջիկներ և մանուկներ դեռ մինչև այսօր կը գտնուին Թուրքերուն քով իրր հոգեզաւակ։ Ներկայիս՝ այդ խլեակներուն թիւը 400էն աւելի է։

Ակնայ և մօտ գիւղերու մէջ հազիւ 15 հոգի ամուսնացած են Թուրքերու հետ և միսիոնարական է որ անոնց ալ մեծ մասը դարձեալ հայ եկեղեցւոյ գիրկը դարձած են իրենց նոր բարեկամներով։ Զինադադարէն ետք բնիկ ակնցի ընդամէնը 900 հոգի կար ազատուած, 453 հոգի Ազիզի և անջրդի գիւղաքաղաքներէն, մնացեալներ ալ Ակնայ և յարակից գիւղերէն, այս վերապրողներէն մօտ 150 հոգի դարձած են Պոլիս և արտասահման. տեղահանութեան բնիկ տարագրեալներէն ազատուողներէն (հազիւ հարիւրին երեք) շատ կը յուսացուի որ հազիւ հազ նոյնքան ողջ մնացողներ գտնուին։ Կ. Մատէնի. առջև նահատակուողներուն մէջեւ կը գտնուի առաջնորդական փոխանորդ Պետրոս քահանայ Դաւեան, Ակնայ կառավարութեան դանձապահ Պրն. Սրապիոն Փափազեան, մեծլիսը խարէի անդամ Պր. Մարկոս Նարլեան, ազգային որբանոցի տեսուչ Պր. Մարտիրոս Սէմէրճեան ինչպէս նաև Պր. Պ. Դ. Տիրատուրեան, Հաճի պէկ Տիրատուրեան, Ղ. Վարդապետեան, Պ. Խանարեան, Դ. Արծրունի, Աւետիս Բալուչեան, Աւետիս Կանանեան, Տքթ. Մանակ Զօլագեան եւն. եւն. Արաբկիրի տեղահանութիւնն ալ գրեթէ նոյն պայմաններու մէջ դարձադրուած ըլլալով կը կնութեան տեղի չտալու համար դանց կ'առնենք տեղեկագրութիւնները միայն ասչափ կ'ըսենք որ այդ շրջանին մէջ պատահած ջարդերը ամենասարսափելի և խժդուժ պայմաններու մէջ գործուած են։

ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Տրապիզոնի մէջ Հայերու տեղահանութիւնը նոյնպէս տարտափիկի պայմաններու մէջ կատարուած է կուսակալ Ճէմալ Ազիզի և զինքը շրջապատող պաշտօնատարներու նկարագրին շատ աւելի խժդժած բլլալուն պատճառաւ։ Այս նահանգին մէջ ոչ միայն ցամաքի ճամբով տարագրուած Հայերուն ամենատուսար մասը կողոպտուած է, այլ և շատեր նաւակներու մէջ դրուելով ծովը խեղդուած և մանկիկներ թունաւորուած են և ապա կողոմներու մէջ դրուելով ծովը թափուած։

1915 Յունիս 26ի շաբաթ օրը կառավարական յայտարարութիւնը իմացուցած է ժողովուրդին թէ մինչեւ Յուլիս մէկ պէտք է պատրաստուին բոլոր Հայերը մեկնելու քաղաքէն երբ արդէն իսկ տեղւոյն առաջնորդը և մտաւորականները և ուրիշ երեւելի դէմքեր ձերբակալուած և Հայերու զէնքերն ալ ժողոովուած էին։

Այս հրամանին վրայ հայ ժողովուրդը մեկնումի պատրաստութիւններ տեսած է և առաջին երեք օրերուն մէջ 6000 հոգի տարագրուած են։ Անոնք որ ի վիճակի էին բաւական բեռ տանելու իրենց հետ և այս նպատակով կառքեր վարձած էին վերջին պահուն, կառավարական զգեցի տակ ասուած են, բայց թէ պատուած չեն հետեւանին զոյգ տանելու, իսկ այն տարագիրները, որոնք չէին կրցած չարուշնակել իրենց ճամբան յաղնութեան, հիւանդութեան և կամ ուրիշ ո և է պատճառով, ճամբան սպանուած են և նետուած դեռ, այն աստիճան որ ջուրերը դէպի ծով քշած բերած են Հայոց դիակները։

Մինչեւ Յուլիս 6, արդէն քաղաքը պարպուած է։ տարագիրները դրկուած են Կիւմիւխանէի ճամբով իբր թէ Մաուսուլ դրկուելու համար, սակայն մեծ մասով Կիւմիւշխանէէն դէպի անդին սպաննուած են։ Մաս մը տարագիրներ ալ,

ընդհանրապէս կիներ և տղաք, նաւակներով իբր թէ Սամսոն զրկուելու համար։ Ճամբայ հանուած և ծով թափուած են։ Ռուսահպատակ Վարդան անուն մէկը որ ծով նետուած էր։ լողալով կը յաջողի ցամաք ելլել, սակայն զինքը հիւանդանոց կը դնեն և հոն կը թունաւորեն։ Այն նաւակները որոնք գաղթական փոխադրելու համար ճամբայ կը հանուին քանի մը ժամ յետոյ կը վերադառնային իրենց տեղը, երբ յայտնի էր թէ այդ մէկ քանի ժամուան ընթացքին ոչ է նաւահանգիստ չկար ուր Հայերը հանուէին։

Ճամբի ճամբով փոխադրուած տարաբերեալներուն մէջէն թուրք ոստաները կը գտնէին գեղեցիկ կիները և իրենց վայրագ կիրքը յագեցնելէ ետք զանոնք կը յանձնէին ժանտարմաներուն։ Քիչ չէ եղած թիւը այն կիներուն, որոնք իրենց պատիւը բարբարոսներուն ցանկութեանց դէմ պաշտպանելու նախանձախնդրութեամբ, և անձնասպան ըլլալու ուրիշ ոեւէ միջոց չունենալով, դլուխնին զարկած են ժայռերուն և վերջ տուած իրենց կեանքին։

Տրապիզոնի Իտալիոյ ընդհ. հիւպատոս Մ. Կորինի «Մէսաճէրա» թերթին թղթակցին ըրած յայտարարութեան մէջ ըսած է թէ թէեւ հիւպատոսական մարմինը միջամտած է դանել ջարդերուն առաջքը առնելու համար, սակայն հակառակ տրուած խոստումին, հաւաքական սպաննութիւնները չարունակուած են հաւասարապէս Կարմիրի, Բազոքականի և Լազաւորչականներու։ Պ. Կորինի տեղեկացած է իր յայտարարութեանց մէջ թէ քաղաքին առանց յարձանագրման խարուած 14,000 Հայերէն, իր մեկնած պահուն, 100 հոգի իսկ չկար, կամ Սեւ ծով թափուած էին կամ Տէյիրմէն Տէրէի գետը նետած։ Իսկ Օսմ. Պանքայի մէջ ծառայող Գարատաղցի գրագիր՝ հետեւեալ ականատեսի յայտարարութիւնը ըրած է.—

Տեղահանութեան հրամանը եկած իրիկունը, կուսակցական և մասնաւորական 40 Հայեր ծով նետեցին. այն որ կուլար անմիջապէս կը մորթէին. ամէն գաղ սպանուած են 500 դիւղաց. իսկ ճամբայ հանուած տարագիրները կը նահատակուէին ճէվիզիկ ըսուած տեղը և կը նետուէին Տէյիրմէն-

Տէրէի գեղը։ Տրապիզոնի գաղթականներէն, ուժանելի ճամբորդութենէ մը ետք, մինչեւ Մուսուլ հասնողներ եղած են։ Տեղահանութիւնը լրանալէն վերջ, կառավարութիւնը հաւաքած է ապրին անդին մնացած հայ մայրիկները և մասնաւոր յանձնաժողովի իւնամքին յանձնած է զանոնք։ Այդ յանձնաժողովին պետն է եղած կուսակալը, իսկ գեր-նախագահը Յունաց մեթրապոլիտը, սակայն Իթթիհատի Տրապիզոնի պատուիրակ Նայիլի պնդումներուն վրայ, կուսակալը կամացուկ մը մեթրապոլիտը չէզոքացուցած է նոյն յանձնաժողովէն, որպէսզի ազատօրէն կարենան ի գործ դնել իրենց ծրագիրը, որ է այդ մանկիկներուն խլամացումը։ Կուսակալէն զատ, որ ամէն ինչ էր նահանգին մէջ, Տրապիզոնի տեղահանութեան և ջարդերուն մէջ ժեղուակից են նաեւ Ամէնի Մուսթաֆա, մաքսային վերատեսուչ Մէհմէտ Ալի, մէջիլուպճի Ֆուատ, Նայիլ, մէպուս Նաճի և Սէրվէթ, ոստիկանապետ Նուրի, ժանդարմայի հրամանատար Թէվֆիգ, առողջապահական քննիչ հոչակաւոր մանկաբարձ Տօքթ. Ալի Սաիպ, Օթէլճի Նէճատի, Սէվգրեսի գօտեմարանը էտէմ, ժանդարմայի հաղարապետ Թալէաթ, լաց մակուկավարներ են. են.։

∴

Սամսոնի մէջ ալ նոյն խժդուժ պայմաններուն տակ ակսած է հալածանքը, ապրիլի մէջ ձերբակալած են Համբարձումն Դաշնակցական մը և զայն մուցուցած ծեծի տակ, ապա վախնալով որ դիպչնուիլն կը կատարուի, մէկ ամիս հսկած են դիակին վրայ։ Այս ձերբակալութենէն ետք սկսած են զէնքերը ժողվել և Հայերով լեցնել բանտերը։ Իսկ Ցուլիսի մէջ յայտարարութիւն մը հրատարակած են թէ Հայերը պիտի տարագրուին դէպի հարաւ։ Ուրիշ անպաշտօն յայտարարութեամբ մը, կառավարութիւնը զատած է իրամանատարութեան տարագիր եղող Հայերը։ Ասոր վրայ 50 ընտանիք իսլամացած են, իսկ տարագրուածներէն քանի մը հոգի ալ վերադարձած են Սամսոն իսլամութիւնը ընդունելու խոստումով։ Դավագլը բռնած տեղը տարագիրներուն ներկայութեան, թլփատութեան հանդէսը տեղի ունեցած է իսլամացած Հայերուն։

Կառավարութեան յայտարարութեան վրայ, տեղացիներուն թիւնը չարունակուած է բուռն թափով։ Այլուրէն խոշոր մաս մը սպաննուած են Սամսոնէն մէկ ժամ հեռու, իսկ կիներ, աղջիներ և ծերեր, ինչպէս նաեւ փոքր թուով այր մարդիկ չարունակելով իրենց ճամբան, Հաւզա-Էլէմի ճամբով հասած են Ամասիա և անկէ ալ Թոդատ։ Թոդատի մէջ բանտարկուած Հայերու կիները ուզած են այցելել իրենց ամուսիններուն կամ եղբայրներուն, սակայն ծեծ կերած են։ Ճամբաները այնքան չատ դիակ կար, որ Սամսոնի կարաւանին պատկանողները տարտարած են այս տեսարանին առջեւ, սակայն չարունակելով իրենց ճամբան դէպի Նարդիզլա հասած են Սեբաստիա, միայն կին մը խենթեցած է։ Սեբաստիայ մէջ բաժնած են ամուսինները իրենց կիներէն և զանոնք կողոպտած. թէեւ չատ մը կիներ դիմադրած են, սակայն ծեծէ տակ սպաննուած են։

Սամսոնցիները չարունակած են իրենց ճամբան Դանկալի խաչուլով, ուր Դուքեա Խանին միւսիւրը 100 կարմիր ոսկի և հարիւր զորձ ուղած է տարագիրներէն։ Հասան-Չէլէպի գիւղին մօտ հաւաքուած գիւղացիներ սկսած են զատել ծերերը ինչպէս նաեւ 17-20 տարեկանները, եռթաղաններով

զանոնք սպաննելու համար։ Երկու ժամ վերջ ժանտարմաները եկած են և հաւաքած ծեր կիները. հոն առաջարկուած է գաղթականներուն թէ անոնք որ խլամութիւնը պիտի ընդունին ներման պիտի արժանանան. 35 հոգի կը մերժեն այս առաջարկը և տեղւոյն վրայ կը սպաննուին։ Սամսոնցի խիստ գեղեցիկ օրիորդ մը՝ Պերճուհի Բաչղեան, առաջարկ մը կ'ընդունի թուրք սպայէ մը իրեն հետ ամուսնանալու համար. օրիորդը երկու պայման կ'առաջարկէ և կ'ըսէ. «Կը կենակցիմ ձեզի հետ, պայմանաւ որ նախ պատուէք այս խլամացման թուղթը, յետոյ կարաւանը պէտք է առանց նոր չարչարանքի և կողոպուտի հասնի Մալաթիա»։ Սպան կ'ընդունի և գրեթէ կ'ամուսնանայ։ Կարաւանը Հերիմ-Խանէն ետք Մալաթիա դացած ատենը Քիւրտերը կ'առեւանգեն աղջիկ մը, անոր մայրը կը դիմադրէ, բայց երկու հարուածով կը սպաննուի, ծեր կիներ Եփրա ը նետուած են անօթի և ծարաւ։

Ժանտարմաները այնքան կը վախցնէին կարաւանին հետեւողները որ կ'ըսէին անոնց «ատեն պիտի դայ որ պիտի փնտռէք Եփրատն ալ խեղդուելու համար, հետեւաբար առիթը ներկայացած է փորձեցէք ժամ առաջ ազատիլ այս դեսը նետուելով։» Սամսոնի ծանօթ ընտանիքներէն Տիկին Տօնիկեան կը խնդրեմայ երբ աղջիկը կ'առնեն կը տանին, սակայն հեծելազօրաց ոպայ մը դայն կ'ազատէ և մօրը կը վերադարձնէ։ Ճամբան Տէրսիմ Հաճի Պէքիր պէյ Մէհմէտ աղա կ'առաջարկէ Տիկին Գարատանեանի որ դինքը իր պաշտպանութեան տակ պիտի առնէ, Տիկինը կը պատասխանէ.— «Ես պէտք չունիմ պաշտպանութեան, պիտի քալեմ անոնց հետ, պիտի մեռնիմ անոնց հետ։»

Կարաւանը երբ կը հասնի Զէյնէ քէօյ, Զէյնէ պէյի գըլխաւորութեամբ դինուած Քիւրտերն ու թուրք-ժանտարմաներ կուգան 13 տարեկանները կը դասեն, սպանելու համար, ինչպէս նաեւ կը պահանջեն 300 ոսկի Տօնիկեան, Մարինեան, Աբրահամեան, Մէրեէմ Փոթուղեան ընտանիքներէն, ասոնք դրամ և գոհարեղէն կը բերեն Զէյնէ պէյի։ Այս վերջինը կ'ուղէ Գարթանեանին աղջիկը՝ Յասմիկը, որ վրանին տակ

նստած էր, սակայն Ցասմիկ կը պատասխանէ.— Քիւրտ կնիկ չմնաց որ մեզի կուգաք կ'ուզէք, չենք դար և վախցէք Հայու վրէժխնդրութենէն։

Քիւրտը այս խօսքերուն կը խնդայ, սակայն և այնպէս չի համարձակիր իր ցանկութիւնը իրագործելու։

Սամսոնի կարաւանները 3 ամիս քաշելէ ետք օրական 6–7 ժամ ըլլալու պայմանաւ, ողջամիտ Սուրուճ հանձնողներ եղած են, այնքան ջուրի նեղութիւն քաշած են որ տարագիրներէն պարզապէս ջուր խմելու համար հորը նետուողներ եղած և խեղդուած են։ Իբր ճիւաղային դրուագ մը, Սամսոնի տեղահանութեան վրայ խօսած ատենիս, պէտք չէ մոռնանք սա դէպքը։ Հայ կին մը այնքան տառապեր է որ տիպուեր է իր հինգ տարու զաւակը դիտը նետել թեթեւնալու և դէթ մանկիկին հոգէն ազատելու համար, սակայն տեղական իշխանութիւնը լսելով այս պարագան, պատերազմական ատեանի առջեւ քաշած է այդ կինը և յետ դատաւորութեան զայն դատապարտած է հինգ տարի բանտարկութեան, իբր իր հարազատը խեղդող։

Մինչեւ թեան այս ատենները կարելի է սպասել միայն թուրք իշխանութիւններէն։

* *

Կիրասոնի մէջ եւս տեղահանութիւնը սկսած է Ցունիսի մէջ և ի զօր դրուած խառնուածքով։ Կարաւան մը՝ 1200 հոգիէ բաղկացած, որուն 500ը այր մարդիկ, հազիւ թէ երկու ժամ քաշելէ վերջ, հասած է Ցաւը-Գէյ ըսուած գիւղը. հոս նոյն խումբին զատած են 30ի չափ ծերունի կիներ և տանելով զանոնք լեռան եզրը, հրացանազարկ ըրած են։ Նոյն կարաւանը երկրորդ օրը, հասած է Գուլբաղ-Դայա գիւղը և հոն Իքի-Սուլիի մէջ հարիւրապետը հրամայած է այրերը բաժնեն կիներէն. այս հրամանին վրայ 80 ժանտարմաներ՝ այրերը տարած են Էյրիս-Պէյ ըսուած լեռը։ Սակայն 24 ժամ վերջ, պահանջած են կիներէն որ եթէ կ'ուզեն իրենց ամուսիններուն վերադարձը, պէտք է դրամ վճարեն։

Թաղկինակներ լեցուած են ոսկիով և արծաթով, սակայն հաղիւ թէ 8 այրեր վերադարձած են։ Էյրիս-Պէյի լեռը գերեզմանոցի մը վերածուած էր։ Կարաւանը հակառակ իմացած ըլլալուն այս սպանութիւնները, մարակի տակ պարտաւորուած է հակառակ իր կամքին, շարունակել իր ճամբան և Թուզարա հանդիպելէ ետք գացած է Շապին Գարահիսար։ Ճամբու ընթացքին, Թուրք ժողովուրդը թալցած է տարագիրները անինայ կերպով։

Շապին Գարահիսարի մօտ քրդական գիւղի մը բնակիչները իբր թէ պատսպարելու համար դաղթականները, կրակ վառած են, սակայն ասոր փոխարէն, պահանջ դրած են որ եթէ երկու-քէն երեք հարիւր ոսկի չտան, մնացած այր մարդիկը պիտի նետեն այդ կրակին մէջ. ապացուցանելու համար թէ կատակ չէն ըներ, իրաւ ալ գիւղացի տղայ մը նետած են խարոյկին վրայ։ Մեղմ տարագիրները վճարած են Քիւրտերուն պահանջը։

Առաւօտն, կարաւանը ճամբայ ելլելէ ետք, երբ հաղիւ թէ մտեցած է Դայտ գեղին, առարկայ դարձած է քիւրտ խուժանին յարձակման։ Քիւրտերը գեղեցիկ աղջիկները լեռը տանելէ զատ, թող չեն տուած որ տարագիրները անցնին կամուրջէն և ոտքած են գետին մէջէն քարել։ Սակայն ժանտարմաները մնացած հարսերը ու աղջիկները իրենց ձիերուն դաւակին վրայ առնելով գետէն անցուցած են, մինչդեռ չափահասներուն և մանուկներուն մեծ մասը արդէն անպարտան մնացած էին, ջուրը քչած տարած է։ Ողջ մնացող մեր աղգակիցները, երբ Ածպտերի գիւղը հասած են, տեղւոյն Թուրքերը բացած են փեթակներուն դուռները և մեղուի խայթոցներով բուսական Հայերու ժանտան պատճառ եղած են։ Նոյն մինչոցին իրենք անամօթաբար խլնդալով կամ ճիչեր արձակելով։ Ածպտերի հրամանատարը Հասան Սապրի, 8 մարդիկ ծունկի վրայ գնդակահար ըրած է Խավախլրլս ըսուած քարայրը։ Կիրասոնցի Սարը Մահմուտ զատէ Էյրէֆ և եղբայրը Հասան, ժանտարմայի հրամանատարը Քէմալ և հազարապետը Ֆաիկ, կիներու արգանդը բացած են հոն ոսկի և գոնարեղէն փնտռելու համար։

Քսանչինգերորդ օրը, կոտորակուած կարաւանը Գուրուչայ քաղաքը հասնելուն, անկէ քառորդ ժամ հեռու, դաշտին մէջ, բիւրաւոր հայ դիակներ տեսած է։ Այդ դաշտէն քանի մը ժամ հեռու, կառավարիչը՝ Կիրասունցի 500 տարագիրներու վրայ հրազէն պայթեցուցած է և. հազիւ 30-40 հոգի ազատած են. կարաւանը սակայն չատ աւելի անարկու տեսարանի մը ականատես եղած է երբ հասած է Տէմիր Մաղարա ըսուած տեղը, որ կոչուած էր Էրմէնի Սալասանէսի։ Հոս է որ ամէնէն աւելի սպաննուած են Տրապիզոնցիները և Էրզրումցիները։ Եփրատ գետին առաջին կամուրջը հասած ատենին, դէնպանը դրամ ուզած է դիակ դարձած Կիրասունցի կարաւաններէն. 25 տարու երիտասարդ մը մերժած ըլլալուն համար գետը նետած է։

Սեղմ Կիրասունցիները, իրենց ճամբայ եղած թուականէն 36 օր վերջ հասած են Ակն, ուրտեղի սրբանոցներէն մէկուն մէջ գտնուած 500 որբերու թուանուրման և Եփրատ նետուելուն ականատես եղած են. ասով մէկտեղ Կիրասունցիներէն հոս իրենց աքսորավայրը տեսնելու բախտին արժանացողներ գտնուած են։ Կիրասունի, Տարթասայի, Օրտուի Հայերը գրեթէ ճիշտ նոյն պայմաններուն տակ բնաջինջ եղած են։ Դժբախտաբար Տրապիզոն նահանգը, սմբողջութեամբ առնելով, հազիւ թէ նոյն տեղացիներէն 1-2000 հոգի կրցած են ողջ մնալ։ Սակայն ինչ որ մխիթարական է, այս սարսափներուն մէջ գտնուած է հերոսներու խումբ մը, որ լեռ բարձրանալով բուսական վրէժ լուծած է Թուրքերէն, մինչև Թուսերու Տրապիզոն մուտքը։

ԷՆԿԻՒՐԻԻ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Էնկիւրիի առաջին ջարդը.—Հայ մահապարտի մը նաւը.—Կաթոլիկները ինչպէս փրկուեցան ջարդուելէ.—Տեղահանութիւնը.— Հրդեհը.— Կեսարիոյ կախաղանները.

Հայաստանի վեց նահանգներուն և Տրապիզոնի շրջանին մէջ տեղի ունեցած ջարդերէն ետք, կեդրոն Անատոլուի մէջ միակ ջարդ պատահած նահանգը Էնկիւրիի ըլլալով, պզտիկ շեղում մը ընելով, պիտի խօսինք այս վերջին նահանգին տեղահանութեան և ջարդին վրայ, հակառակ անոր որ թուագրական կարգով Էնկիւրիի գրեթէ վերջիններէն մէկը եղած է, ուր սկսած և լրացած ըլլայ տեղահանութիւնը։ Ասիկա ալ տակաւին ունի իր մասնաւոր պատճառը, որ անտարակոյս։

Տեղահանութեան հրամանը ամէն կողմ հաղորդուած միջոցին, Էնկիւրիի մէջ իբր կուսակալ կը պաշտօնավարէր Թուրքերու մէջ հաղուագիւտ եղող մարդասէր մէկը՝ Մազհար պէյ։ Կեդրոն կառավարութիւնը, քանիցս հրամայած էր Մազհար պէյի՝ Հայերու ղէնքերը ժողվելէ ետք տարադրել, սակայն կուսակալը ամէն անգամուն ալ պատասխանած էր թէ ինքը՝ վատահ է Էնկիւրիի Հայերու հաւատարմութեան և հայրենասիրութեան վրայ և ամէն կերպով պատասխանատու և երաշխաւոր անոնց համար։

Կուսակալին այս պնդումներուն վրայ, կեդրոն կառավարութիւնը ճարահատ՝ վերջապէս պաշտօնանկ կ'ընէ Մազհար պէյը և 1915 Յունիս 9)22ին անոր տեղ իբր փոխ-կուսակալ կը դրկէ Աթըֆ անունով բորենի մը, որ իբր ոստիկանական տեսուչ պաշտօնի կը կոչէ իրեն հրամ. կամակատար Պէհաէտտին անունով նոյնքան վայրագ հրէշ մը։

Տրուած հրամանին վրայ հետզհետէ կը սկսին ժողվել

զէնքերը և արձանագրել բոլոր Հայերը։ Յուլիս 22)4 Օգս.ին բանտէն կ'արձակուին Թուրք բանտարկեալները, որոնց յետոյ պիտի յանձնուէր չատ «նուիրական» գործ մը։ Յուլիս 18)31ին, ձերբակալուած են 10 հայ և հայ-կաթոլիկ, այս վերջինները ազատ կ'արձակուին աչքի փոշի փչելու համար։ Սակայն Յուլիս 29)11 Օգս.ին կը սկսին ընդհ. ձերբակալուածները։

Յուլիս 30)12 Օգս.ին ձերբակալուածներէն փաստաբան Արմենակ, դեղագործ Շահինեան Գարեգին, վաճառականներ՝ Սամուէլեան և Քէպապճեան և Յակոբ Թամիւրեան ճամբայ կը հանուին անծանօթ ուղղութեամբ, թեւերնուն վրայ նշաններով։ Անոնց կը հետեւին երկրագործական պանքայի անօրէն Աւետիսեան, Վերաքննիչ Ատեանի անդամ Տիգրան, եւն. եւն.։

Կարաւանին ետեւէն գացող քանի մը կառքերու մէջ դրուած դանակներ, թիեր և ուրիշ հատու գործիքներ այլ եւս սեւէ տարակոյս չէին թողուր թէ ճամբայ հանուածները ուրիշ տեղ չէին տարուներ եթէ ոչ նահատակութիւն։

Կարաւանը երբ կը հասնի քաղաքէն եօթը ժամ հեռու Պըքնամ գիւղին շրջակայքը՝ Քուլրուքճու օղլու ըսուած անտառը, նուագածու գինուորներ կը սկսին փողահարութեան։ Ասոր վրայ «չէթէ»ները կը պատրաստեն իրենց կացինը, տապարը և թեւերնին կը սօթեն գործի սկսելու համար, երբ փաստաբան Պ. Արմենակ ճառ մը կը խօսի.— «Հասկցուեցաւ որ, կ'ըսէ, պիտի սպաննեմ մեզի, սակայն գիտէ՞ք թ'ինչու համար. չէ. պարզապէս ապահովելու համար անձնական շահերը անոնց, որոնք հայրենիքը կորուստի կը մատնեն։ Բայց վստահ եղէք թէ անոնք ալ մեզի պէս պիտի սպաննուին։ Հիմա ըրէք ինչ որ կը թելադրէ ձեր խիղճը։

Զէնքերը առանց աղղուելու այս խօսքերէն, իրենց գործիքներով կը սկսին գործի. ոմանց թեւերը կը կտրեն տապարով, ոմանց ոտքերը կը կոտրեն և ապա կը նետեն կիրի հորերու մէջ։

Այս առաջին կարաւանին մասնակցողները այսպէս նահատակուելէ ետք, 300 հոգիէ բաղկացած երկրորդ կարա-

ւներ կը տարուի քաղաքէն վեց ժամ հեռու՝ Քայաշի պարտէզը, ուր նոյն պայմաններուն տակ կը սպաննուին։

Այս սպաննութիւնները, աւելորդ է ըսել, թէ անմիջապէս իրենց արձագանգը տուին քաղաք, ուր սարսափը սկսաւ տիրել։ Այլ մարդիկը սպաննելէ ետք, կառավարութիւնը անբուր խստութեամբ սկսաւ տարգրել անոնց ընտանիքները, առանց թոյլ տալու որ իրենց հետ տանին իրենց չարժուն հարստութիւնէն այնքան բաներ իսկ, որքան որ կարելի էր փոխադրել։

Էնկիւրիի հայ-կաթոլիկները տեղական ընտրու կամ չընտրուելու մասին խնդիր ծագած էր աւստրիական դեսպանատան, Մաս. Տօչիի և կեդր. կառավարութեան միջև։ Այս պատճառով, միջոց մը գտնելու կուգայ տեղւոյն ոստիկանական տեսչ Պէհնէատինը և անհրաժեշտ հրահանգը առնելէ ետք, կը վերադառնայ Էնկիւրի, երբ արդէն փոխ-կուսակալ Աբեղի ձեռնարկած էր հայ-կաթոլիկներու այ տեղահանութեան։

Օգոստոս 24)7 Սեպտ.ին կը կանչուին կաթոլիկները, երեւելի թէ հաստակ մահկանացու և առաջնորդով մէկտեղ, անոնց թեւերը կապուելով, կը տարուին Դարա-Կէտիկ ըստուած գիւղը, ուր ջարդելու զօրթիքներով պատրաստ կը սպասէին արդէն չէթէները։ Արդեւարկուածները կը լեցուին ախոռները, սպասելու համար իրենց մորթոումն վայրկեանին, երբ «Սէվքրեաթ»ի հրամանատարը մէկ քանի պաշտօնեաներով կուգայ և ձիուն վրայ նստած՝ իր ներկայութեան չարելով բանտարկուածները, կը խօսի սա իմաստով ճառ մը.—

«Օսմ. կառավարութիւնը այսօր Ռուսիոյ, Անգլիոյ, Ֆրանսայի և բոլոր մեծ պետութեանց դէմ պատերազմ հրատարակեց և անոնց յայտնեց։ Զկարծէք որ օր մը մենք հաշիւ պիտի պահանջենք։ Ոչ մէկը ցրնայ հաշիւ ուզել։ Ձեզի համարեմ՝ չյանձնեցին մեզի. սակայն դուք Հայերուն պէս պիտի չսպաննուիք։ Բայց եթէ փախչիլ ուզէք, գնդակը պատրաստ է. աղօթք ըրէք Սուլթանին, տէրութեան և աղային որ ազատեցաք մահէն։»

Այս խօսքերէն ետք, հրամանատարը վերադարձաւ։

Այս բանաբերեալները բոլորն ալ պիտի նահատակուէին հայ-լուսաւորչականներու պէս, բայց Մոնս. Տօլչի կրցած էր գոնէ իր կրօնակիցներուն ջարդուելուն առաջքը առնել։

Կաթոլիկները մէկ քանի օր հանդիստ եւ ազատ կրնան կեսարիա. տասնց մէջ կային կաթոլիկ հասարակութեան երեւելիներէն Գասպարեան Յովհաննէս եւ Յակոբ, Շահինեան Պետրոս եւ Ճորճի, Անէմեան Պողոս, եւն.։

Տասը օր ետքը ճամբայ հանուած է ուրիշ կարաւան մը հայ-լուսաւորչական, որուն մէջէն իբր նեղոյ ազգ ձղեցին 200 հոգի։

Քանի մը օր ետք, Օգաստ. կիսուն, մուհեսիկ կ'ելլէ, որուն համաձայն կը հրամայուի բոլոր կաթոլիկներուն անխտիր պատասխանել, մեկնելու համար քաղաքէն։

Այս հրաւէրին վրայ կաթոլիկները կը հաւաքուին կայսրան, ուր Իթթիհատական Շէյտանեան եւ ուրիշներ կը սկսին զատել դեղեցիկ աղջիկներ, իրենց կնութեան առնելու համար։ Հոս պէտք է յիշել թէ Էնգիւրի հայ-կաթոլիկ աղջիկները եւ կիները նշանաւոր են մեծ մասամբ իրենց գեղեցկութեամբը։ Հինգ-տասը կիներ կը համակերպին եղած հրաւէրին եւ խստամանաղով ու ամուսնանալով զերծ կը մնան տարագրութենէն։ Հակառակ ժողովուրդը կայսրան իջած ըլլալուն երկու շաբաթի չափ անօթի ծարաւ վար դրուեցան հոն, փոխանակ ճամբայ հանուելու. հարիւ. Սեպտ. 14ին կիները մաս առ մաս կը փոխադրուին Էսկի-Շէհիր։ Մանուկները բռնութեամբ կ'իսլամացնեն. Թլփատութեան հանդէսը կը տեւէ տասը օր։

Հետզհետէ ճամբայ կը հանուին Էնկիւրի բոլոր հայ-կաթոլիկները, փիլ բացառութեամբ, սակայն ամենքն վայրագ և խժդժուժ պայմաններու տակ ճամբայ կը հանուին որ, կարելի է ըսել թէ ոչ մէկ նահանգի մէջ այսքան տառապալից ճամբորդութիւն մը ունեցած են տարագիրները։ Ամենաառաջուստ ճամբայ հանուած է առ առաւելն 16-20 զրչ.ով և երբ գաղանի պահուած դրամ գտած են անոնց վրայէն, անմիջապէս կողոպտած և տէրն ալ առարկայ դարձուցած են քիրտ վարմունքներու։

Էնկիւրիի չՁարդուած Հայութիւնը, առանց դաւանանքի խտրութեան, Իսկի-Շէհիր, Դոնիա, Պօզանթի, Իսլահիէ ճամբով գոկուած է մինչեւ Տէր-Զօր, թէեւ ճամբուն վրայ եղող քաղաքները մնացողներ եղած են։

Էնկիւրիի շրջակայ Հայութիւնը ևս մեծ մասով կամ ջարդուած և կամ տարագրուած է։ Էնկիւրիի զօրանոցին գրագիր Շէֆիք և Դայալ գիւղին Հօճան Դարա Մէհմէտ, ձեռքինին սպաննած կամ սպաննել տուած են Էթանոս գիւղէն 300ի չափ Հայեր։

Քէսքինի ժողովուրդը տեղահան եղած է Յուլիս 27ին և մեծ մասամբ սպաննուած է Տէվէ-Պաղրատան ըսուած տեղը։ Այս տեղի ջարդին պատասխանատուներն են կառավարիչը, նախորդ երեսփոխան Թալէաթ, ժանտարմայի հրամանատար Ըրֆան, իսկ բուն ջարդարարը եղած են Զիքեարի տղաքը և Համիտ անուն բորենին։

Էնկիւրիի մէջ տեղի ունեցած է անագին կողոպուտ, ինչպէս ամէն տեղ և եթէ յատկապէս հոս կը չեշտենք այս կէտը, պատճառը այն է որ այս նահանգին մէջ միայն թողեալ գոյքերէն երկու միլիոն հնչուն դեղին ոսկի գողութիւն եղած է և պաշտօնեաները զիրար ամբաստանած են, այն աստիճան որ ի վերջոյ խոշոր հրդեհ մը հանած են քաղաքին մէջ, յետոյ ըսել տալու համար թէ այդ հրդեհի բոցերուն ճարակ եղած են շատ մը փնտռուած իրեղէններ և գոյքեր։ Եկեղեցիներու և վանքերու թանկագին գոյքերը ղրկուած են Պերլին և հոն ծախուած։

Իրր հետաքրքրական դրուագ մը յիշենք սա դէպքը.— Սեպտեմբերի մէջ, Էթլիք կոչուած տեղին բժիշկ՝ Ալաէտտին իր այդին ձգելով, կը փոխադրուի Էնկիւրիի հայ-կաթոլիկ մեծատարուստ՝ Աբրահամիւլ Օղլու Դրիգորի այդին. ինչպէս կ'ըլլայ ձեռքը կ'անցնի հոն պահուած 30,000 կարմիր ոսկին։ Տօքթ. Ալաէտտին այս դումարը առանձին ուտել ուզելուն համար դատի տակ կը քաշուի թէեւ, սակայն կը յաջողի բանտէն փախչիլ։

Էնկիւրիի գլխաւոր ջարդարարներն են.— Փոխ-կուսակալ՝ Աթքի, ոստիկանական տնօրէն Պէհա, Իթթիհատի

պատուիրակ Նէճաթի, Աթթար Պաչը Սատատ՝ լան, Ֆինճան-ճրզատէ Դարա Մէհմէտ, մէկուս Թապիպի տան Շէմսէդ-տին, Դնամճրզատէ Շաքիր, Գուլկուրճրզատէ Մէհմէտ և ուր-բոյրը, Թոյքատզատէներ, Հաղգը, հանը, չինուբեանց Ա. քարատուրար Թէվֆիք, քիւրա Եուսուֆ օղլու Հիւսնի, Հաճի Պայրամ Թաղի մնթար, Թաթար Հաճա, Երկը. Պանքայի պաշտանեայ Դարատիպէը զատէ Հասան, Թաղատեսութեան Նախագահ Բասիմ, փաստաբան Ուզուն Ալի, Եղեւելիներէն Հաճա Աթրի, խաղախարդ Պէքիր, Եոզկատցի Ա.քիֆ, Կեսա-բացի Մուսթաֆա, խաղախարդ Ահմէտ, պահապան Ահմէտ Ալի, Բէժիր դէտերը, ոստիկաններ՝ Դարա Ալի, Բաստյիլ, Նաբի, Հասան, քամիսէր Իպրահիմ, եւն. եւն.։

Էնկիւրիի տեղահանութեան վրայ խօսած ատենիս, պէտք չէ մոռնանք յիշատակելու անուանը պատուական անձ-նաւորութեան մը, որ ամէն անձնուիրութիւն, վտանգ և զոհողութիւն այդ առնելով՝ մեծապէս օգտակար եղած է ոչ միայն իր քաղաքացիներուն, այլ և առհասարակ հարի-բաւոր հայ տարագիրներու։ Այդ անձը ուրիշ մէկը չէր եթէ ոչ տեղահանութեան մէջ ցրուած Թոնիայի կայարանապետու-թեան պաշտօնը վարող Պ. Անթուան Աֆդերեանը։ Այս աղ-գասէր և պատուական անձը, չնայելու Թոնիայի մէջ պաշտօ-նավարող ոստիկանական անօրէնին, մէնգել դոմանտանիին, նոգթայի հրամանատարին և զինուորական ուրիշ պաշտօնա-տարներու հետ ունեցած ժողովական յարաբերութիւնն, տ-ենոց մօտ բարեխօսելով, ստոյգ մահէ փրկած է հարիւրաւոր էնկիւրիցի և ուրիշ տեղացի տարագիրներ, զանոնք պաշտօ-նապէս վար դնել տալով Թոնիայի մէջ, ուր անոնք բաղ-դատարար շատ հանգիստ կեանք վարած և նոյն իսկ գրամ ալ չտնած են։ Պ. Անթուան Աֆդերեանն է որ ամենաբաւ տարագիրներու դարձ հայթայթած կամ իր անձնական գրպ-ամնէն գրամագլուխ տուած է անոնց ապրուստին հոգալու համար։

* *

Ինչպէս արդէն պարզեցինք, Էնկիւրիի Նահանգը իր բոլոր գաւառակներովը ամենաապրանքի չարպատան մը եղած է։ Կեսարիոյ, Եօզգատի, Գոզագլեանի և Դրիչէնիրի ճամբաներուն վրայ արիւնը գետի պէս հոսած է, ասկէ դատ այս շրջանակին մէջ է որ ամենէն աւելի կախաղաններ բարձրացուած են, օրինակի համար, Կեսարիոյ մէջ Յունիս 2ին առաջին անգամ ըլլալով կախաղան հանուած են 12 հոգի, որոնց մէջ կային Գէորգ Վիշապեան, գորգագործ Յակոբ Մուրրիեան, սեղանաւոր Յակոբ Մերտինեան, վաճառական Կարապետ Ճամճեան, Մինաս Մինասեան եւն.։ Դարձեալ 9 հոգի կախաղան հանուած են Յուլիս 24ին, որոնց մէջ կային դատարանի անդամ Գրիգոր Մոմճիհանեան և Հնչակեան ժանդաթ հերոս Համբարձում Պոյաճեան (Մուրատ)։ Յուլիս 31ին կախաղան հանուած են 15 հոգի, որոնց մէջ Տօքթ. Թորոս Նազլեան, գորգագործ Գրիգոր Գուլումճեան, վաճառական Կարապետ Մեմբուղեան, Ղեւոնդ քահանայ Կեմիճեան եւն.։ Օգոստ. 20ին ալ կախուած են 7 ուսուցիչներ։ Սեպտեմբեր 5ին Տօքթոր Սուրէն Նշանեան, Սեպտեմբեր 13ին 3 փաստաբաններ՝ Կարապետ Թաչճեան, Մարտիրոս Գունատգճեան եւն.։ Դեկտ. 3ին ալ դարձեալ կախուած են 6 հոգի, որոնց մէջ վաճառական Միհրան Գրուզեան, ճարտարապետ Լեւոն Վարժապետեան, իսկ Նոյ. 15ին 2 հոգի ուսուցիչ՝ Յակոբ Պէրպէրեան և երկրագործ Սահակ Գայսէրլեան։

Կառավարութեան վայրենութեան մասին որոշ գաղափար մը տուած կ'ըլլանք երբ ըսենք թէ տեղական ատիկանութեան պահանջին վրայ կախուածներու մարմինը վար առնուած է անոնց ընտանեկան պարագաներուն կողմէ և անոնք որ չկրնալով դիմանալ իրենց հոգեհատորին, այս վիճակին առջեւ լացած են, ենթակայ եղած են հալածանքներու և խոչտանգումներու։

Կեսարիոյ Հայ դիւղերը քշուած էին արդէն, երբ Յուլիսի վերջերը տեղական կառավարութիւնը հետեւեալ յայտարարութիւնը հրատարակած է Թալատի և Կեսարիոյ մէջ.

1.—Բոլոր Հայերը պարտաւոր են մեկնելու հաղարական հոգիոց կարաւանովով։ Այրերը զատ պիտի երթան ուրիշ ուղղութեամբ, իսկ կիները տարբեր ճամբով։

2.—Ոչ մէկը 200 դրչ.էն աւելի դրամ չի կրնար առնել հետը, և եթէ երթէ, յետ խուզարկութեան, աւելի դրամ գտնուի, ունեցողը պիտի դատուի պատերազմական տեսնին առջեւ։

3.—Ոչ մէկը իրաւունք չունի ծախելու իր ինչքերը։ Ան որ դրամ չունի, կրնայ 300 դրչ.ի չափ ծախել իր ինչքերը։

Կառավարութիւնը այս յայտարարութեամբ կ'ուզէր տեղատան ընել ժողովուրդը, իրր թէ սրենքի սահմանին մէջ գործելու համար, մինչդեռ բանտերու մէջ, թէ կեսարիոյ թէ շրջակաները, այնպիսի հալածանքներ և խոշտանգումներ տեղի կ'ունենային, զոր նկարագրելու համար ամենակարող գրիչն անգամ պիտի չփութէր։ Երբ ուզէր պատկերացնել չարչարանքը իր խսկութեանը և ամբողջ լրութեանը մէջ։ Այսպէս, տեղահանութենէն զեռ շատ առաջ, Փետր. 11ին Իվէրեկի մէջ պատահած միջադէպ մը բոլորովին երեւան հանեց Կեսարիոյ Կառավարութեան զգացումները հանդէպ Հայութեան։ Ամերիկայէն զեռ նոր Իվէրեկ եկած էր ոչ մէկ կարակցութեան պատկանող Գէորգ անուն հայ մը որ իր տանը մէջ պտոյտ մը լեցնել փորձած տանը արկածով կը սպասնուի։ Կառավարիչը որ արդարասէր մէկն էր, այս պայթումին տիխրով թէեւ մէկ քանի հոգի կը ձերբակալէ սակայն ամբողջ ժողովուրդը այդ դէպքին համար պատասխանատու չի բռներ։

Կեսարիոյ մութէսարրիֆը տեսնելով Իվէրեկի դայժագամին այս բարեացակամ տրամադրութիւնը անմիջապէս պոչոտանքի կ'ելնէ դայն և անոր տեղ նոյն պաշտօնին կը կոչէ Զէքի անուանով չէրքէզ մը՝ մարդակերպ գազան մը (այս Զէքին է որ Կեսարիոյ մէջ Հայոց հանդէպ ի գործ դրած իր հալածանքներուն ի վարձատրութիւն, ապա կ'անուանուի Տէր-Զօրի կառավարիչ, ուրեղ իր ունեցած տաղայելական

և Ֆիլադելֆիոյ գործունէութեան պիտի անդրադառնանք՝ առանձին գլուխի մէջ։) Զէրթ Էլէրէկի մէջ պարտէզի անցնելէ անմիջապէս ետք, իր առաջին գործը կ'ընէ վերածարձնել պայմանի միջոցները և բանտերը լեցնել։ Էլէրէկի արտաքինակրութեան մեծ մասը կը բանտարկուի և առարկայ կ'ըլլան անհերիւռակալելի չարչարանքներու։ Զէրթ՝ անձամբ զանոնք ծեծին տակ խոստանալէն և չարչարելէ զատ, ծծմբային թթուտա (քլչայ) թափել կուտայ անոնց աչքերուն վրայ և յետոյ հրաչէկ երկաթներով կ'այրէ թէ տարբերին և թէ կուրծքերին։ Սակայն զատ Էլէրէկէն աքսորուած 14 հոգիներ խումբ մը, որուն թնչ անձամբ կ'ընկերանար, ճամբան հրացանի բռնել կուտայ զանոնք և ինք կը դադրեցնայ։

Թարաքն կէս ժամ հեռու՝ Տուանքի գիւղին մէջ պատուրաստ երեք զինուորական դասալիքներու չյանձնելուն ի պատիժ գիւղին ամբողջ բնակչութիւնը կը տարադրուի։ առանց իրաւունք ունենալու իր ոյժերէն հետը կարը մը բան տանելու։ Ինձէ Սու, Թամարդա, Ֆէնէսէ և ուրիշ գիւղեր անբարեխղճութիւններու տակ մէկ քանի ժամուան մէջ կը պարպուին։ Բուն իսկ Կեսարիոյ մէջ ձերբակալութիւնները այնքան կը շատնին, որ միջոց մը մինչեւ 640 Հայեր իրարու վրայ դիզուած բանտարկուած կը մնան, ասոնցմէ 40-50 հոգիին տարերը այն աստիճանի բիրեալու հարուածներով կը ծեծեն որ, երբ պէտք ըլլայ բժշկական քննութեան ենթարկելու զանոնք, բժիշկները կը վարանին որ և է դարմանելու։ որովհետեւ, տարերուն ստացած վիճակին մասնագիտելու։ Բժիշկները դարմանելու ոչ է միջոց չեն գտներ, հարուածներու ազդեցութեան տակ չատերու միաբ բաժնուած էր ոսկրներէն։

Կեսարիոյ կառավարութիւնը, տարատիր աւելի ուժգին դարձնելու համար ժողովուրդին աչքին, մահուան դատապարտել կուտայ տեղւոյն առաջնորդ՝ Խորով եպիսկոպոս Պէհրիկեանը։ Այս պարագան շուտով կը լսուի Պոլիս Պատրիարքարանի մէջ և հաղիւ թէ առաջնորդին մասին տրուած վճիռը բարձրագոյն դռնէն կայսերական պարան կը դիկուէր Իրատէիշհամար, երբ Պատրիարքարանը կը յաջողի իր դիմումներով մը Հայերու ջարդի պատմութիւնը

մուսեռերովը նոյն վճիռը փոխել տալ ցկեանս բերդարգելութեան։

Սակայն դժբախտաբար, Կեսարիոյ իշխանութիւնները, երեւի կատղելով Պոլսոյ մէջ եղած վճիռի այս փոփոխութենէն, առաջնորդը շղթայակապ ճամբայ կը հանեն ուրիշ քանտարկեալներու հետ դէպի Տիգրանակերտ։ Այս տողերը գրողը Յոսրով եպիսկոպոսի շղթայակապ վիճակի մէջ հանդիպեցաւ Պօղանդի։ Աւելորդ է ըսել թէ Կեսարիոյ առաջնորդը՝ Տիգրանակերտի ճամբուն վրայ նահատակուած է ուրիշ հայ մտաւորականներու կարգին։

Կեսարիոյ շրջանակին մէջ, ինչպէս կը տեսնուի յիշուած դէպքերէն, ոտուսարսափը այն աստիճանի եղած է որ բազդատելով ուրիշ նահանգներու հետ, հոս խրատացողներու թիւը շատ աւելի եղած է։ Կեսարիոյ գիւղերէն մէկուն մէջ գտնուող եկեղեցիին վրայ խաչ մը բարձրացած էր, երբ Հայոց դէմ հալածանքը կը սկսի խաչին տեսքէն թունդ եղած թուրք խուժանը, կ'ուզէ այն խաչը վար առնել եկեղեցիին վրայէն, երբ խուժանին մէջէն իր ամէնէն աւելի իրամական մոլեռանդութեամբ մնած առաջնորդ մը՝ 80ամեայ ծեր մը առաջ կը նետուի և կ'ըսէ թէ ինք վար պիտի առնէ այդ խաչը։ Հազիւ թէ այս մոլեռանդը զանգակատուն բարձրանալու վրայ էր, տարագրութենէ ղերծ մնացած հայ անկարող ծերուկ մը դաղանորէն թեւերը դէպի երկինք կը բարձրացնէ և «Աստուած իմ, դուն տուր այս սրիկային պատիժը» կ'ըսէ։ Հայ հաւատացեալ ծերուկը հազիւ թէ ըրած էր այս խնդրանքը Աստուծմէ, երբ խաչակոծման մոլեռանդը յանկարծ վար կը գլորուի և ցրեխ ցրեխ կ'ըլլայ։ Այս հրաշքին վրայ, թուրք գիւղացիները, որոնք եկեղեցիին շուրջը հաւաքուած էին խաչը վար առնելու տեսարանը դիտելու փափաքով կը սարսափին և ամէն մարդ իսը ապաւորութեան տակ իր տունը կը քաշուի։

Հիմա տեսնենք թէ Կեսարիոյ տեղահանութիւնը ինչ պայմաններու տակ պատրաստուեցաւ և կատարուեցաւ։ Տեղւոյն կառավարիչը 1915 Մայիսի մէջ, իր մօտ կը կանչէ առաջնորդ Յոսրով եպիսկոպոսը, Մէջլիսը Իտարէի անդամ

և պղինձի վաճառական՝ Կարապետ Ճամճեանի հետ մէկտեղ և կը պահանջէ որ մատնանիշ ընեն զէնքերու պահուած տեղը։ Առաջնորդը և իրեն ընկերացողը բնականաբար պատշաճ պատասխանը կուտան, ասոր վրայ կառավարիչը բանտէն արձակուած Թուրքեր խուզարկութեան կը ղրկէ Հայերու տունը և մէկ կողմէն բանտարկութիւնները կը սկսին։ Եէկէնզատէ անուն ճիւաղ մը, երկու ժամը անգամ մը ձաֆէր և Պէսիմ անուն վայրենիներու գործակցութեամբ, 50ական հարուած կուտան հայ բանտարկեալներու ոտքերուն, անոնց վիզին վրայ կը կոխեն ոտքով, բռնի խոստովանութիւններ ձեռք բերելու նպատակով։ Բանտին մէջ ծեծի տակ կը մեռնին տիւրկեր Սարգիս և Ս. Սարգիս եկեղեցիի քարոզիչ Արիստակէս Թիմօրեան։ Ծեծի ազդեցութեան տակ խենդեցող Սարգիս անուն մէկը ցոյց կուտայ իրր թէ տեղեր, ուր զէնք պահուած էր և երբ ժանտարմաները պարապը կ'ելլէին, Սարգիս կը խնդար։ Մինչ սակայն միւս կողմէ կախաղանները կը գործէին բանտարկեալներու բերնէն առնուած բռնի խոստովանութիւններու և սուտ տեղեկագիրներու վրայ։

Ձիշտ այս միջոցներուն է որ Կեսարիոյ կառավարիչին կը յաջորդէ Մերսինի կառավարիչ Զէքայի պէյ, որ իր կարգին 1915 Յունիս 24ին 93 հոգի բանտարկել կուտայ։ Քանի մը օր ետք, չէթէպաշի Կիւփիւփ զատէ, որ մեծ դեր ունեցած է Կեսարիոյ շրջանի սպանութիւններու մէջ, Զօրում կը մեկնի ճամբայ հանուելիք բանտարկեալներու գործը լրացնելու նպատակով։ Ասկէ զատ, 87 բանտարկեալներ, վիզերնուն լալէ (երկաթէ օղակ) անցուած վիճակի մէջ Ուլուգրչլա-Գօզանթի ճամբով կը ղրկուին դէպի Հալէպ, ուր կը մնան ողջ մէկուկէս ամիսի չափ. ասոնց մէջ կային՝ Մարգար Եաղրճեան, Վահան Ճամճեան, Օսմ. Գանքայի զանձապահ՝ Վահան Քէչհեաեան, Բոպէրթ Գօլէճէն շրջանաւարտ Գէորգ Ճամճեան ևն.։ Պէտք չկայ ըսելու թէ այս 83 հոգիէն հազիւ 1-2 հոգին յաջողած են ողջ մնալ։

Կեսարիոյ բանտերը այնքան լեցուն էին որ մինչեւ զինապաշտար բերդի բանտին մէջ կը գտնուէին 43 բանտար-

կեալներ. անչուշտ ասոնք եւս պիտի սպաննուէին կամ կախուէին իրենց կարգին, սակայն զինադադարը փրկեց զանոնք։ Այս մասնակի սպաննութիւններէն ետք, Կեսարիոյ Հայերը տեղահան եղած են բացի խլամացած և մաս մը զինուորի ընտանիքներէ։ Տեղահանուածներուն մեծ մասը սպաննուած են կամ մեռած ճամբաներու վրայ. սա ստոյգ է որ Կեսարիոյ այրերը նահատակուած են Կէմէրէկի մօտերը, իսկ Թալասի, Շար Գրչլայի, Տէրէվանքի, Թալլուսունի Հայերը մինչեւ Կիրմիրի ողջ հասած են։

Այս սպաննութիւնները լսուելուն վրայ հայ ընտանիքներուն կողմէ դիմումներ եղած են կառավարչին, սրպէսզի քիչ մը մեղմութիւն ցոյց տրուի և դէպքերուն առաջքը առնուի, որու ի պատասխան կառավարիչը պատասխանած է.

— Ես չեմ ուզեր որ իմ շրջանակիս մէջ Հայերուն հոտը անգամ մնայ։ Առաքիա գացէք եւ հոն հիմնեցէք Հայաստանը։

Կեսարիոյ տեղահանութեան և ջարդին մէջ գլխաւորաբար պատասխանատու են երկու կառավարիչները՝ Միտհաթ և Զէքէրիա, թոռերուն մուտիւրի Սապրի, բօլիս մուտիւրի Զէքի, սէր գօմիսէր Սամի, Գրզոլ Գարուի պահպանոցին գօմիսէրի օգնական եէկէնզատէ Մուսթաֆա, Ճաֆէր Պէյ պահպանոցին օգնական-գօմիսէր Պէսիմ, Իթթիհատի գլխաւոր նախագահ Ճէմիլ, տեղւոյն մէկուս էօմէր Միւմթազի եղբայր Իմամ օղլու Բէշիր, Աշէի օղլու Մէհմէտ, Քեսաթիպ օղլու Նաշ Հաճի, Արապզատէ Ապուլբրահման, ինչպէս նաև պատերազմական ատեանի նախագահ հազարապետ Շահապէտտին և ուրիշներ։

Դեղագործ Պ. Գ. Հաճեան, որ Պոլսոյ մտաւորականներուն հետ աքսորուած էր Զանղերը, օր մը խնդրի մը պատճառաւ, տեղւոյն իթթիհատական պատուիրակին այցելած միջոցին, տեղանին վրայ տեսած է անոր քաշուած սա հեռագիրը.—

«ՊԻԼԱ ԹԷՐԻՏՏԻՒԹ ՎԷ ՄԷՐՀԱՄԷԹ ՊԻՐ ԱՅԼԷԳԻՏԱՆ ՏՕԳՍԱՆ ԵԱՇԷՆԱ ԳԱՏԱՐ ԷՐՄԷՆԻԼԷՐԻՆ ԻԹԼԱՖԷ ԱՆՃԱՓ ՇԷՀԻՐ ՏԻՐՈՒՆՆՏԷ ՎԷ ԷՀԱԼԻ ՀՈՒՅՈՒՐՈՒՆՏԱ ՕԼՄԱՄԱՍԸՆԱ ՏՐԴԱԹ։»

Զանղրը, ինչպէս յայտնի է, Էնկիւրիի և Գասթէմունիի շրջանակին կը պատկանի և այս հեռագիրը թսկ ինքնին բաւական է ապացուցանելու թէ, ինչպէս տեղի կ'ունենային ջարդերը, առանց հաշուելու այն հեռագիրները, որոնք փոխանակուած են Էնկիւրիի, Կեսարիոյ և Եօզղատի միջև և որոնք երեւան եկան հոս՝ պատերազմական ատեանի առջև, Եօզղատի դատաւարութեան ընթացքին։

* *

Եօզղատի և Պօղազլեանի շրջանին մէջ պատահած ջարդերը և տեղահանութիւնը շատ աւելի խժդժաժ պայմաններու մէջ տեղի ունեցած են քան Կեսարիա և շրջականները, 1915 Յունիսի վերջերը և Յուլիսի սկիզբները պաշտօնական յայտարարութիւն հանուած է թէ բոլոր Հայերը պարտաւոր են յանձնելու իրենց զէնքերը, որովհետև կը վախցուի եղեր որ Հայերը յարձակին Թուրքերու վրայ։ Այս յայտարարութեան վրայ զէնք ունեցողը կը տանի կը յանձնէ կառավարութեան և հոգիս թէ այս գործողութիւնը լրացած է, երբ Յուլիս 25՝ի Օգոստոսին կը սկսին ձերբակալութիւնները, երկու ժամուան մէջ կը հաւաքուին կէս-բաց չուկայի մէջ ամուղղոլի մասնաւած վաճառականները, կառավարական պաշտօնեաները, մտաւորականները և առաջնորդ Ներսէս Եպսկ. Դանիէլեան, ընդ ամենը մօտ 500 հոգի և գիշեր մը զանոնք բանտը պահելէ վերջ, հետեւեալ շաբաթ առաւն չորսականհինգշաբթի հոգի դափնիի բարակ ճիւղերով կամ չուաններով իրարու կապուած վիճակի մէջ ճամբայ կը հանուին մորթուելու համար, քաղաքէն երկու ժամ հեռաւորութեամբ տեղ մը։ Հարիւրի չափ ժանտարմաներ մեր այս տարաբաղդ ազգակիցները կ'առաջնորդեն նախապէս պատրաստուած փոսերը ուր պիտի մորթուէին։ Ներսէս եպս. հանկարելով եղելութիւնը, թոյլտուութիւն կը խնդրէ զանձ ազօթք մը արտասանելու։

Հոգիս թէ ազօթքը վերջացած էր, երբ կը նշմարուի ժանտարմա մը որ ձեռքը դրօշակ մը բռնած հեւ ի հեւ կը

վաղէր գէպի կարաւանը գանուած կողմը։ Նոյն ատեն ձեռքի դրօշակովը «մի ընէք»ի նշանները տալով։ Ժանտարման գալուն կը հաղորդէ կառավարիչին մէկ հրամանը, որով կը հրամայուէր կարաւանին ուղեկցող ժանտարմայի պետին.— «Բանեսարկեալները չսպանենել։ այլ ողջ առողջ զանոնք տանիր մինչեւ Սեբաստիա։»

Այս հրամանը հաղորդած էին Եօզղատի մարդասէր կառավարիչ ձէմալ և «շիւպալ բէյ»ին։ Սալիմ պէյերը և այս կերպով դէթ մէկ քանի օրուան համար երկարաձգուած Եօզղատի առաջին ձերբակալուածներու կեանքը։ Իսկապէս ալ, առաջնորդ Ներսէս եպս. հեռագրով մը իմացուցած է իրենց ողջամբ Սեբաստիա հասնիլը։ Այս հեռագրէն ետք, ուրիշ լուր առնուած չէ ո՛չ առաջնորդէն և ոչ ալ անոր ընկերացող 500 հոգիէն։ Ականատես վկաներու և իրազեկներու յայտարարութեանց համաձայն՝ անոնք սպաննուած են Սեբաստիոյ մօտ Դարտուչլարի ձորերը՝ Թաշլըտէրէ ըսուած տեղը։

Այս 500 հոգիին Եօզղատէն բացակայութենէն քանի՛ երեւուած և համարձակութիւն առած քաղաքին ժանտարմաները կը խուժեն անոնց հօր, եղբօր և ազգականներուն տուները և կը սկսին կողոպտուիլ, ազատ համարձակ։

Իբր երկրորդ կարաւան այս անգամ հայ բնակչութենէն մէկ չարթուսան մէջ 400 հոգի կը հաւաքեն։ Ութերորդ օրը դարձեալ եղբայրը եղբօրը, զաւակը հօրը հետ թեւ թեւի կապելով ժանտարմաներուն հսկողութեան տակ կը ճամբուին դէպի Հալէպ։ Մինչեւ հոն՝ 450 հոգիէն 45 հոգի հազիւ ողջ կը մնան։

Ասոնք ալ ճամբու դրուելէն վերջը, դարձեալ կը շարունակուի հաւաքումի գործը։ 400 հոգիէ բաղկացած երրորդ խումբ մը կը կազմեն, որուն մէջ կը գտնուէին նաեւ շրջակայ Հայ գիւղերէն Եօզղատ ապաստանածներն ալ։

Այս մինչոցին պաշտօնական կ'ըլլայ կառավարիչ ձէմալ պէյ և կուսակալ Պօղոսեանի ջարդարար գայմագամ Բէյմալը որ Պօղոսեանի հայութիւնը ջնջելէն ետքը կը փութար Եօզղատ ալ անոր բաղդակից ընելու։ Բէյմալի Եօզղատ

հասնելէն օր մը վերջ տեղի կ'ունենայ երրորդ բոսթայի տարբումը։

Ժանտարմաները քաջալերուած ամայի լեռներու և ձորերու մէջ իրենց գործած ազատ ոճիրներէն, քսանմեկի գազանութիւն մը ի գործ կը դնեն տակաւին քաղաքէն չհեռացած։ Փէօհրէկցի (հայ գիւղերէն մէկը) Համբարձում անուն տարէց գիւղացու մը հիւանդ, մանաւանդ թեւերը կապուած ըլլալով, չկրնար հետեւիլ արագընթաց բոսթային և միայն կը քաշկրտուի թեւերէն կապուած երիտասարդ ընկերներուն կողմէ։

Ժանտարմա մը հրացանին կոթովը այնպիսի հարուած մը կ'իջեցնէ որ խեղճ ծերունին կը նուազի. հարուածը վերբատին կը կրկնէ, կը հայհոյէ, սակայն խեղճ ծերունին իր մարած վիճակին մէջ այլեւս չկրնար քայլ մը իսկ յառաջանալ։ Ժանտարման անցորդի մը իշուն վիզէն չուան մը կը քակէ և ծերունիին վիզէն կապելով չան դիակի մը պէս կը քաշկռտէ և մինչեւ առուակը կը տանի և հոն կը նետէ։ Այս կարաւանին պատկանող 400 հոգին Էլէկճիլէրի ձորին մէջ կը նահատակուին։

200 կառքով և 800 տայլով 6000 կիներ, պատանիներ ու մանուկներ ճամբայ կը հանուին դէպի Ճէհրի Զօր. սակայն Քէլլէրի ձորը հասնելու չէթէներ, զինեալ գիւղացիներ կառավարութենէն պաշտօնապէս ցրուած հրացան, սուր, կացին, դանակ, դաշոյն, ցուպ, նոյն իսկ գերանդի, ձեռքերնին բռնած անհամբեր կը սպասեն եկած կառքերուն, ջարդելու, կտրելու, սպաննելու, կողոպտելու, առեւանգելու, անոնց գոյքերը յափշտակելու, որովհետեւ տրուած հրամանին համեմատ մէկ տարեկանէն մինչեւ 95 տարեկան պէտք էր ջարդել կոտորել։

Քանի՞ մանուկներ կը կոխկռտեն, քանի՞ քանի տղաքներու փորը կը ճեղքեն, որքա՜ն աղջիկներ մայրերէն կը զատեն, ինչքա՜ն ականջներ, մատներ, բազուկներ կտոր կտոր կ'ընեն և անոնց վրայի օղերը, մատնիներն ու ապարանջանները կը յափշտակեն։

Երբ մէկ կողմէն Քէլլէրի մէջ կը գործուէին այս վայ-

բաղութիւնները, միւս կողմէ Եօզղատի մէջ մնացեալ ընտանիքները կը տեղաւորուէին ուրիշ ուղղութեամբ, դէպի Զարգալը կոչուած Թրքաբնակ գիւղ մը, որոնց ապանդաստը պիտի ըլլար առուակի մը եզերքը՝ էրի էօղ 500 տուն բնակչութիւնը լեցուած էր առուային մէկ կողմը։ Ժամանակաւոր հրամանատար հազարապետ Թէվֆիք և Սուլթանիէյի ուսուցիչ Լութֆի կը սկսին վնտռտուքի և պաշտօնապէս կը կազմակեն տարագիրները, չէ՞ որ ասոնք ալ մատաղցու պիտի ըլլային քիչ ետքը։ Բայց յանկարծ ժամանակ մը ներումի հրաման մը կը բերէ ժամանակ գօմանտանի Թէվֆիքին որ խոկոյն կը գունատի ու չկրնալով իր վայրագութիւնը յագեցնել, ամբողջ բարկութիւնը կը թափէ Էրիկ մարդոց վրայ։ Յաջորդ օրը մանետիկ մը կանչել տալով, կամուրջին տակ հաւաքէ 70 հոգիի չափ եղող մնացած այրերը և զանոնք կը նահատակէ։ Իսկ կիները, հինգ-վեցական ընտանիք, իւրաքանչիւր գիւղի մեծութեան համեմատ։ գիւղ կ'ապտրուին, Ասդին քաղաքին մէջ Նուրի անուն ատիկանը և քոմիսէր Մէհմէտ Սրտգը այս անգամ կը հաւաքեն 600 հոգիէ բաղկացած պատանիներու և ծերունիներու խումբ մը, որոնք կը յանձնուին կէս գիշերին հաւաքուած 200ի չափ չէրէներուն և կ'առաջնորդուին դէպի Թաշ Բունար։ Հէն, Փարբ Ասիոյ բոլոր նիները կը լափլեն հայութեան յետին մնացորդները։

Ասոնց ալ առաքումէն յետոյ, Եօզղատի մնացեալ ուսանողութիւնը, 150 հոգի, զարձեալ կը հաւաքուի և անարեւակայելի տանջանքներով գիշերանց կը զրկուի։

Ակէ եօքը, Էրիկ մարդ անունը կրող մարդ չմնալէն յետոյ, կարգը կուգայ կիները անհանգիստ ընելու գործին։ Զալ Սիլլի աքսորումէն հապա 20 օր վերջը, Բէյմալը դեռ քաղաքին մէջ Հայու հոտ կայ ըսելով, զանազան գիւղեր կ'ապտրել հինգական տուն, միմիայն մէյմէկ սայլով։

Գիւղերը տարագրուած հայ ընտանիքները հոն ալ հանգիստ չեն ձգեր և հարատահարութիւնները կը շարունակեն։ Թուրք պատերազմական տեսանին առջեւ տեղի ունեցած դատաւարութենէն հասկցուեցաւ թէ Եօզղատի և Պոզալեանի կառավարիչը կախաղան հանուած Բէյմալ՝ անձամբ

վարած է Ջարդերը, և ոտքերուն անցուցած մոյկեր, չէթէի հագուստով առաջին անգամ ինք իջեցուցած է փողը և այս նշանին վրայ սկսած է Ջարդը։

Այս շրջանին մէջ պատահած Ջարդերուն պատասխանատուներն են բացի Բէմալէն Էնկիւրիի Իթթիհատի ներկայացուցիչ Նէճմի, Թահրիրաթ մուտիրի Մուսթաֆա, Մուհասէպէճին, պէլէտիյէ Բէյիսի Ահմէտ, Իվզաֆի անօրէն Ֆէյեաղ (որ առաջնորդին մատանին յափշտակած է) և Օսման, պղնձագործ Հաճի Մահմուտ, Էյթամ մուտիրի Մէհմէտ, ժանտարմա գօմանտանը Թէվֆիք, քօմիսէր Մէհմէտ Սաադ, մուտիրը Լօմէն, մուտիրը Հիւսէյին, ոստիկան Նուսրի, Էօթիւզ Պէքիր օղլու Համմի, Դարու Ալիը Շիւքրի, հետևորդները՝ Տաղըսթանլը Իսմայիլ, Ահմէտ Զուքուր, պէլէտիյէրիսին եղբայրը Բիրա Զաֆուշ, Խանէհաման գատէ Ալի, Տիմանլըգատէ Համմի, խաբէի անդամներէն Հաճի Արիֆ, ժանտարմա Բեսթիսի Ահմէտ, Թէվֆիքգատէ Ապուլլահ, եղբայրը Ահմէտ, Հաքիմ, Զափանօղլուներէն Տէվրիշ, Ռէժի մուտիրի Շիւքրի, չիրքէթ մուտիրի Մէհմէտ, Պօղտերէլի Մէհմէտ, Պալէլերէն Բիրա, հեռագրի անօրէն, փոստաբան Պէհճէթ, Եէնիլ Իսմայիլ Մէհմէտ, Նուֆուս մէմուրը Խալրուլլահ և Մէհմէտ, Գամգատէ Շիւքրի, Թէք Մէհմէտ, ինչպէս նաև Արապղատէ Ապուբրահիմ և դեռ ուրիշներ։

ՄՈՒՍԱ ԼԵՐԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ
ԵՒ
ԶՐԱՀԱՒՈՐՈՎ ՓՐԿՈՒԹԻՒՆ

Էնկիւրիի շրջանին եօթ տեղանունուած միւս նահանգներուն եւ գաւառներուն մէջ հնատուածական եւ կազմակերպուած ջարդեր չեն պատահած, թէեւ մասնակի սպանութիւններ եղած եւ կախաղաններ բարձրացած են։ Մնացած նահանգներու եւ գաւառներու տեղանունութեան մանրամասնութիւնները բուլգարական կարգով հեռագրեցին պիտի տանի թէեւ, սակայն թէ ժողովուրդին բերանփոխ մը հրամցնելու եւ թէ ցոյց տալու համար թէ մեր ժողովուրդը ջարդուելէ զատ հերոսութիւններ ալ ընել գիտէ, այսօր միջանկեալ կերպով կուտանք Մուսա լեռան հերոսական դուռագին նկարագրութիւնը եւ հազարաւոր Հայերու զոհաւորով ազատուիլը։

Կիլիկիոյ հայութեան տեղահանութեան ընթացքին 1915 Յուլիս 13ին Անտիոքի պատերուն վրայ փակցուած յայտարարութեան մը մէջ հրաման կը տրուէր Հայերուն պատրաստուիլ մեկնելու համար ուրբաթ օրուան մէջ։ Այս յայտարարութեան վրայ, որ կը վերաբերէր քաղաքին և Մուսա լերան վրայ գտնուող վեց հայ գիւղերուն, ու Անտիոք եկած են 60 ընտանիք, հպատակելու համար եղած հրաւէրին։ Տեղացի հայութիւնը խորհած է չհպատակիլ այս որոշումին և գիմադրել սակայն Պէթիասի բազմաքանակ երէցը դէմ արտայայտուած բլլալուն կարելի չէ եղած վերջնական որոշում մը տալ այս մասին։ Այս 60 ընտանիքը և շրջականերէն իջած ուրիշ բազմաթիւ ընտանիքներ դրկուած են Վարին Եփրատ, բայց անոնցմէ ո և է լուր առնուած չբլլալով, մնացած Հայերը ամբողջ ընտանիքով քաշուած են Մուսա լերան բարձունքները, ուր խրամներ փորած են, ինքնապաշտպա-

նութեան դիմելու նպատակով։ Հայերը ունէին 120 հրացան, բազմաթիւ քարաբձակ հրացաններ, հրաղէն և քիչ մըն ալ ռազմամթերք։ Այդ բարձունքներուն վրայ անմիջապէս ընտրուած է ինքնապաշտպանութեան քոմիթէ մը, որ պատրաստած է պատերազմական յատակագիծ մը։

Կառավարութիւնը լսելով Հայերու այս փախուստը որ երբէք զգալի չէր եղած և տեղի ունեցած էր մեծ ճարպիկութեամբ, ակսած է միջոցներ ձեռք առնել, զսպելու և հպատակեցնելու համար զանոնք։ Վտրը զօրացնելու մէջ բաւական ուժով պահակագունդ մը կար արդէն, սակայն Անտիոքի մարզը լեցուած են թուրք և արաբ բնակչութեամբ որպէս զի պաշարողական շարժում գործ դրուի և տեղն ու տեղը ոչնչանային Հայերը և կամ անձնատուր ըլլան։

Գէտք եղած միջոցները ձեռք առնելէ ետք, կառավարութիւնը հրաման տուած է յարձակումի։ Առաջին յարձակումը տեղի ունեցած է 1915 Յուլիս 21ի օրը, 200 թուրք զինուորներու կողմէ, որոնք ցիրուցան ըլլալով ողջ մնացողները ստիպուած են նահանջելու։ Երկրորդ յարձակման կառավարութիւնը գործածած է թնդանօթ, քիչ մը վնաս պատճառելով Հայերու։ Ինքնապաշտպանութեան դիմող մեր քաջերը ասոր վրայ խորհած են խորամանկութեամբ կամ ս և է հնարքով չեզոքացնել կրակը թնդանօթին և կամ զայն ձեռք անցընել, եթէ կարելի ըլլայ։

Իր բոլոր հոգիով անձնուէր և յանդուգն հայ երիտասարդ մը, որ մասնաւոր դիւրութիւններ ալ ունէր լեռները մագլցելու և իջնելու, անշնչմար կերպով սահելով իջած է վար դէպի այն կողմ ուր դրուած էր թնդանօթը և մացառներուն մէջէն սողալով մօտեցած է այն ժայռին, որուն վրայ զետեղուած էր թնդանօթը։ Այս կտրիճը այնքան մօտեցած է որ ուղղակի սկսած է լսել այն խօսակցութիւնը զոր կը փոխանակէին թուրքերը։ Սպաննած է չորս թուրքեր, թընդանօթաձիգ, մեծ խուճապի պատճառելով, այն աստիճան որ թուրք հրամանատարը զոնէ թնդանօթը փրկելու համար զայն փոխադրած է ուրիշ տեղ և իրենք ալ քաշուած են։

Այս զմայլելի հերոսութեան վրայ կառավարութիւնը

սակայն զէնքի տակ առած է 4000 Թուրք դիւզացիներ, որոնք միանալով 3000 հոգիներոց կանոնաւոր ուժին, ամէն միջոց ձեռք առնելով, յուսահատական դրոշէ մը ետք յաջողած են գրաւել մէկ քանի այնպիսի դիրքեր, որոնք կը տիրէին Հայերու ապաստանած բարձունքներուն Ղվրայ։ Հետեւեալ օրուան յարձակման իրիկունը Թուրքերը յաջողած են չորս հարիւր մէթրի չափ մօտենալ հայկական համախմբման վայրին, նեղ գրութեան մը մատնելով մեր քաջերը։ Դիւղերը մեր տաւիղները փորձած են չուրջառիկ շարժում մը, որ պիտի սկսէր համազարկ հրացանաձգութեամբ և պիտի վերջանար դիրկընդխառն կռիւով։ Այս շարժումը յաջողութեամբ դլուխ եկած է և նոր խուճապ մը պատճառած՝ Թուրքերուն որոնք ուժեղ յարձակում մը կարծելով կէս ժամ վերջ տուած են նահանջի հրաման։ Առաւօտն արդէն պարպուած էին այդ դիրքերը զոր յաջողած էին ձեռք անցնել Թուրքերը։ Այս կռուի ընթացքին սպաննուած էին 200 Թուրք և Հայերու ձեռքը ինկած էր բաւական հրացան, ռազմամթերք և ուրիշ իրեղէններ։

Հայերը քաջալերուած այս յաղթանակէն սկսած են նոր աշխատանքներով ամրացնել իրենց դիրքերը։ Երբ քանի մը օր ետք դուրսէն բերուած օգնական ուժերով, մօտ 15000 հոգի, կառավարութիւնը պաշարած են կռուողները, զէթ անձնթի ձգելով տիպկլու համար զանոնք անձնատուր ըլլալու։ Մեր հերոսներուն քով քիչ ալիւր կար արդէն և հարկ պիտի կրնային տասնրինդ օր դիմանալ, պաշարի տեսակէտով, եթէ երբէք մթնոլորը չգտնէին ուտելիք ձեռք անցնելու։ Այս պայմաններուն մէջ խորհած են կամ ձեղքել անցնիլ Թուրք պաշտպանական դիծը և կամ միջոց մը խորհիլ ծոլու ճամբով ազատելու համար։

Հարկ ամերիկեան հիւպատոսին մօտ դրկած էին մէկը օգնութիւն ստանալու համար և միւս կողմէ կը յուսային մարտանաւ մը տեսնել, որուն պիտի պարզէին իրենց ենթարկուած կացութիւնը։ Ուրիշ քաջասիրտ երիտասարդ մը անցնելով Թուրք դիծերէն իջած էր մինչեւ 35020 մէթր հեռաւոր գտնուող այն բարձունքները որ կը տիրէին նաւահան-

գիտեն։ Ցիշեալ կտրիճը քանի մը օր սպասել է եւ ո և է մարտանաւ տեսած չըլլալով վերադարձած էր կռուին վայրը, հետը բերելով այն անգլիերէն պատգամագիրը, որ պիտի մատուցուէր մարտանաւին հրամանատարին։ Արգելուած էր լսելով մինչեւ մարտանաւ երթալ և պարզել կացութիւնը։ Հալէպի ամերիկեան հիւպատոսին [ղրկուած պատգամաւորէն ո և է լուր հասած և ծովեզերք ղրկուած երիտասարդին առաքելութենէն ալ ո և է արդիւնք ձեռք բերուած չըլլալով, ուրիշ երեք երիտասարդներ ղրկուած են ծովեզերքանպայման դիմում մը ընելու և յուսալից պատասխանով վերադառնալու պատրաստութեամբ։ Ուսելիքը հասնելու վրայ էր և կրիները կը չարունակուէին, այնպէս որ վերջին յոյսը մնացած էր մարտանաւերէն զալիք օգնութեան վրայ։ Երեք երիտասարդները հետեւեալ ազերագրով օգերով ապատած են ծովեզերքը, զայն մատուցանելու համար ո և է մարտանաւի հրամանատարութեան։

Անհատական այդ պատգամագիրը, որ կը կրէ 1915 տեսակ. 2 թուականը. —

«Առատաձգ և մարդկային եղբայրութեան անունով կը «խնդրենք անգլիացի, ամերիկացի, ֆրանսացի, իտալացի «կամ ուրիշ ծովակալներէ, հրամանատարներէ և կամ ուրիշ «իշխանութիւններէ նկատի առնել մեր այս խնդրագիրը։ «Մենք 5000 հոգիէ բաղկացած վեց հայ գիւղերու ժողո«վուրդը ապաստանած ենք Մուսա-տաղի շրջանը, որ ծո«վեզերքի երկայնութեամբ երեք ժամ հեռու կը գտնուի «Սուէյտայէն, դէպի հիւսիս-արեւմուտք։ Թուրքերու բար«պարոյութենէն բայց մանաւանդ մեր կիներու պատիւը պաշ«պանելու համար փախած ենք։ Անչուշտ լսած էք թէ Թուր«քերը բնաջնջումի քաղաքականութիւն մը կը հետապնդեն «մեր ազգին հանդէպ և իրր թէ առաջքը առնելու համար «ապստամբութեան մեզի տեղահան կ'ընեն։ Այս հակամարդ«կային ծրագիրը գործադրուած է արդէն Զէյթունի մէջ և «պիտի գործադրուի մեկուկէս միլիոն Հայերու դէմ, ուրիշ «շրջաններու մէջ։ Տարագրուածները կը ջարդուին Արաբ«ներու և Թուրքերու կողմէ և գեղեցիկ կիներն ու աղջիկ-

«ները կը բաժնուին իրենց միջեւ։ Քանի մը օր առաջ, կա-«ւավարութիւնը մեզի ալ խմացուց թէ վեց գիւղերն ալ «պիտի աքսորուին. այս պատճառով ապստամբեցանք այս գիւղերն վրայ։ Ուստիկինին քիչ է և զինուորները մեզ կը «պաշարեն։ Հինգ սատիկ կրիներ ունեցանք։ Աստուծոյ «շնորհիւ յաղթեցինք, բայց յաջորդ անգամ թշնամին չատ «աւելի մեծ ուժով պիտի գայ։ Կը պաղատինք Քրիստոսի «անունով որ մեզ փոխադրէք Կիպրոս կամ ուրիշ ազատ «հողի մը վրայ։ Մեր Ժողովուրդը ծոյլ չէ և կրնայ հացը «հանել երբ զործ տրուի իրեն։ Եթէ չատ կը զանէք մեր «պահանջը, զմեզ փոխադրեցէք մեր կիները, մեր ծերերն ու «տղաքը։ Տուէք մեզի զէնք, ռազմամթերք և պարէն և «մեր բոլոր ուժով մեզի հետ մէկտեղ կը կռուինք Թուրքե-«րու դէմ։ Յանուն Աստուծոյ, մի ուշանաք։»

Զէյթունի հայ-բաղձականներու երէց պատ. Տիգրան Անդրէասեան որ մասնակցած է Մուսա լեռան պայքարին, հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ վերջին օրերու կացութիւնը.—

«Դժբաղդաբար սակայն առաղաստանու մը անգամ չերեւցաւ, մինչ օրերը կ'անցնէին։ Մեր կիները պատրաստեցին երկու խոյոր ճերմակ սաւաններ, որոնց մէկուն վրայ գրեցինք խոյոր տառերով. «ՀԱՅԱՆԳՈՒԱՐ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՆԵՐ ԵՆՔ, ՓՐԿԵՑԷՔ ՄԵԶԻ։» Իսկ միւսին վրայ կարմիր խաչ մը գծեցինք և նոյն սաւանները կախեցինք ծառերէ։ Այդ օրերուն կ'անձրեւէր և մառախուղ կար։ Թուրքերը քանի քանի անգամ նոր յարձակումներ ըրին, սկսան կառաւի կռիւ մը, զերմարդկային ջանքերով ժայռեր կը հանէինք տեղէն և կը գլորէինք վար, ահագին կորուստ և մեռաց պատճառելով թշնամին։ Մեր ինքնապաշտպանութեան 53րդ օրը։ Կիրակի առտու մը, երբ կը պատրաստուէի երդումով մը քաշալերել մեր հերոսները, յանկարծ վազելով մօտս, աւետեց թէ մարտանու մը կը մօտենայ, տեսած ըլլալով մեր նշանները, կարմիր խաչ գրօչով նշաններ ըրինք։ զրահաւորը պատասխանեց։ Մեզի տեսած էին և մարտանաւը կը մօտենար զէպի եղերք։ Ֆրանսական «կիլէն» մարտանաւն էր։

հաղիւ չոգեմակոյկ մը իջեցուցած էին երբ մեր երիտասարդ-ներէն շատեր երկնցան դէպի ծով և սկսան լողալ նաւը երթալու համար։ Մարտանաւին հրամանատարը հրաւիրեց իրեն զրկել մեր կողմէ պատուիրակութիւն մը, որպէս զի տեղեկանայ թէ ինչ կացութեան մէջ կը գտնուինք։ Նոյն ատեն անթել հեռագիր մը քաշեց ծովակալին, որ կը գտնուէր «Ժան ա'Արք» զրահաւորին մէջ, չրջապատուած ուրիշ մարտանաւերով։ Ծովակալը քաջալերական խօսքեր ըրաւ մեզի և հրամայեց որ մեր ժողովուրդը հաւաքուի մարտանաւերը։ Բաւական ժամանակ տեւեց մեր տեղաւորուիլը, որ ատեն կանչուեցաւ անգլիական զրահաւոր մը մեզի Բօրթ-Սայտ փոխադրելու համար։ Մեզի հետ շատ աղէկ վարուեցան։ Երկու օէէն՝ սեպտ. 14ին Բօրթ Սայտ հասանք 4958 հոգի։

Տ. ՉԱՒԻՆ ԱՐԲԵՊԱ. ԵՂԻԱՅԵԱՆ
Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ, որուն զաղտնի տեղեկագրերը հրատարակեցինք

Միւս կողմէ Եգիպտոսի առաջնորդ Թորգոմ եպս. Գուլչկեան, այս բաղդաւորներուն Բօրթ-Սայիտ հասնելէն ետք, իր քաղած տեղեկութիւններուն վրայ հիմնուելով, պատրաստած է տեղեկագիր մը, որուն համաձայն՝ Մուտա լեռան վրայ առաջին ընդհարումը տեղի ունեցած է Օգս. 8ին, 200 զինուորներու դեմ, որոնց կը հրամայէր հարիւրապետ Բիֆաթ անուն մէկը։ Այդ տեղեկագրին համեմատ, կռուող Հայերուն թիւը եղած է 600, որոնք ունէին 150 Մաբթիներ և 450 ալ ոտքերի հրացաններ, իսկ կռիւը վարած են չորս ոգի։ Հայ կին մը որ կռուողներուն համար ջուր բերելու նպատակով ճամբայ ելած էր, գնդակ մը կը ծակէ անոր կուժը։ Սակայն նոյն կինը փոխանակ վերադառնալու, անվեհեր կեցուածքով մը, գնդակներու տարափին տակ, կուժը վար կը դնէ, ամէն ինչ կ'ընէ անոր ծակը գոցելու համար և յաջողելէ յետոյ, նոյն կրակին տակ կ'երթայ կը լեցնէ ջուրը և կը վերադառնայ հերոսներուն մօտ։ Կնոջ այս անվախութիւնը նոր եռանդ մը, նոր ուժ մը կուտայ կռուողներուն, որոնք անդամ մը եւս անձնուիրութեամբ և հաւատքով կը նետուին կուռիւն մէջ, և աւելորդ է ըսել թէ կը ստիպեն նահանջելու Թուրք զինուորները։ Երկրորդ ընդհարումը տեղի ունեցած է Օգս. 12ին. իսկ 16-17ին մղուած է խոշոր կռիւ մը 4800 զինուորի դէմ։ Այս կռուողի ճակատամարտին ասեն է որ Հայերը գրաւած են 7 մավզէր, 15,000 գնդակ և բաւականաչափ ազամանիւթ։

Թուրքերը հակառակ բուռն թափով յարձակումներ գործելնուն միշտ անյաջող դուրս կուգային կռուի մէջ և ինչպէս տեսանք, տուած են մեծամեծ կորուստներ։ Վերջին անդամ գնալ ջարդով վրէժ լուծելու համար Հայերէն, կը յարձակին Ֆէպուսիէի եկեղեցիին վրայ, ուր Հայեր կային ապաստանած։ Այս յարձակումը տեղի կ'ունենայ ճիշդ այն պահուն երբ «Կիլէն» զրահաւորը կը մօտենար ցամաքին։ Մոլեգնոտ քանի օրէ ի վեր փրկութեան լոյսին ապաստղ Հայ ծերուկ մը լողալով կ'երթայ դէպի մարտանաւը՝ ուր ներկայանալով հրամանատար Պ. Ժոզէֆ Պրիանի, կը պարզէ կացութիւնը։ Առոր վրայ «Կիլէն»ի կողմէ դէպի եկեղեցիին

ուղղուած մէկ քանի ռումբ, ծակէ ծակ կը փախցնէ յարձակող Թուրքերը։

Լուրը անմիջապէս արձագանգ կը գտնէ մօտերը գրտնուող «Ժան տ'Արք» մարտանաւը, որուն կողմէ քաշուած հեռագրին Սուէտիա կուգայ «Տէսէքս» գրահաւորը հայ թարգմանով մը։ «Ժան տ'Արք» Կիպրոս կ'երթայ և հոնկէ ալ կը զրկէ ուրիշ երեք մարտանաւեր որոնք կը հասնին 24 ժամ վերջ ու կը սկսին ռմբակոծել Թրքական դիրքերը։ Միջոց տալու համար Հայերուն որ ծով իջնեն։

Հայերու շոգենաւերը լեցուին ու տեղաւորուիլը տեւած է մէկ ու կէս օր։

Դալով ռազմաղաշտին վրայ երկուստեք տրուած կռիւներուն։ Հայերը ունեցած են, ստոյգ տեղեկութեանց համաձայն, 20 սպաններուած և 16 վիրաւոր, իսկ Թուրքերը 300 սպաններուած 600 ալ վիրաւոր։

Մեր ապաստանեալ ազգակիցները Բօր-Սախտ հասած տեսնելի՝ ամենահամակիր ընդունելութեան արժանացած են Եգիպտոսի բարձր քոմիսէր Սըր Հէնրի Մաք-Մահոնի և Զօր-Մաքսուէլի կողմէ։ որոնք անձամբ զբաղած են ապահովելու համար մեր ազգակիցներուն հանգիստը։ Եգիպտոսի Սուլթանը անմիջապէս 250 ոսկի զրկած է, ապաստանեալներու պէտքերուն յատկացուելու համար։

Մէկ քանի օր ետք Մուսա լեռան վրայ կռուող մեր քաջարի հայրենակիցները դիմած են զինուորական իշխանութեան և խնդրած են իրենց զէնք տալով զրկել ռազմաճակատ, սակայն զինուորական իշխանութիւնները մերժած են։ Ահա այսպէսով է որ ապաստած է քանի մը հազար հայութիւն։

ՇԱՊԻՆ-ԳԱՐԱՀԻՍԱՐԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ

Տարագրութեան հրամանին չկատարող և մորթուելու համար վիզը անանկ դիւրաւ դիւրաւ չծռող չորս քաղաքներէն մէկն ալ եղաւ Շապին-Գարահիսարի հերոսական ժողովուրդը։ Դժբախտաբար սակայն, տարբերութիւնը հոն է այս չորս քաղաքներուն մէջեւ որ, մինչ խրոխտ Վանն ու կորիճ Անթաքիան, իրենց հեռատես կեցուածքով գրեթէ ամբողջութեամբ փրկուեցան, Ճնացած միւս երկու քաղաքները՝ Շ. Գարահիսարի և Ուրֆայի հայութիւնը օրերով աչխարհ հիացնող պայքարէն ետք ընկճուեցան և բնաջնջուեցան։ Մխիթարականը հոն է որ գոնէ կոտորեցին ալ և ոչխարի պէս չմորթուեցան։ Այս բանին օժանդակեց նաեւ իրենց բնական դիրքն ալ, իրենց հերոսութեան հետ մէկտեղ։

Շ. Գարահիսարի բերդը կ'ելլէ քաղաքին վրայ և կառուցուած է բնական ապառաժներու վերեւ։ Բերդին վրայ բարձրանալու համար հարկ է դիմել քաղաքին հայկական մասը, որ իր բարձրաբերձ դիրքով կ'ելլէ ամբողջ քաղաքին։ Անոր չորս կողմը շինուած են պարիսպներ ապառաժներու վրայ և տեղ տեղ ալ քարաշէն տուներ։ Բերդին մէջտեղը կանգնած է Միջնաբերդը՝ զոռ ու խրոխտ և ընդունակ՝ իրեն մէջ ընդունելու և պատսպարելու մօտաւորապէս 1200 հոգինոց բանակ մը։ Հիւսիսային կողմը կը գտնուին չարք մը քարայրներ, որոնք լեցուն են ապառաժներուն գիրկէն ծորացող ջուրերով։ Ասկէ զատ բերդին կեդրոնէն և Միջնաբերդէն քիչ հեռու կը գտնուի ջրհոր մը, որուն խորութիւնը կը կարծուի թէ 4-500 տար է։ Այս դիրքը, ինչպէս ըսինք, նպաստեց Շ. Գարահիսարցի ռազմիկներուն։

Հիմա տեսնենք թէ մեր արի հայրենակիցները ինչ պայմաններու տակ դիմեցին ինքնապաշտպանութեան։

Պատերազմի յայտարարութենէն առաջ, 1914 Սեպտեմբի մէջ, տեղական կառավարութեան կողմէ գոց պահարաններով և զմռսուած նամակներ կը բաժնուին բոլոր մուխթարներուն, յանձնարարելով որ այդ նամակները պէտք է բաց-

ուին այն ատեն միայն երբ պայմանագիր լսուի թէ Թուրքիա պատերազմ յայտարարած է Ռուսիոյ դէմ։

Այս պարագան ժողովրդեան մէջ տեղի կուտայ զանազան մեկնութիւններու և փորձառու անձեր լաւ չդիտելով այդ երեւոյթը. վերջապէս կ'որոշեն այս մասին խորհրդակցութիւն մը ունենալ, յանկարծակիի չդալու և դէպքերը կանխելու նպատակով։ Այդ խորհրդակցութեան մէջ ամէնքը միաձայն կ'ըլլան եզրակացնելու թէ կացութիւնը յոռի է և պէտք է արթուն դանուիլ, միայն կը մտիրարուին որ այն պարագային երբ Թուրքիա զէնք բարձրացնէ Ռուսիոյ դէմ, տարիկ ուրիշ բան չի նշանակեր եթէ ոչ իր քայքայումը։ Յետ խորհրդակցութեան կ'որոշուի դիմել անմիջապէս հերոական ինքնապաշտպանութեան, եթէ Թուրքերը թշնամական վերաբերմունք ունենան։

Մինչ այն մինչ այս, 1914 Յուլիսի մէջտեղը թուրք մունետիկներու մէկ կոչը բոլորովին կը մոռացէ Շ. Գարտիսարի երկինքը։ Այդ կոչին համաձայն՝ «բարեպաշտ մուսուլմանները և Սուլթանին հպատակները» նոյն օրը կը հրաւիրուէին հաւաքուելու մզկիթներու և եկեղեցիներու մէջ։

Այս հրաւէրին վրայ Հայերը կը հաւաքուին եկեղեցիները, որոնց պատերուն վրայ փակցուած էր կառավարական յայտարարութիւն մը, որ ուրիշ բան չէր եթէ ոչ զօրակոչի հրաւէր, առանց խարութեան կոչնի և ցեղի։

Հայերը այս անդամ կ'ունենան նոր խորհրդակցութիւն, ճշդելու համար իրենց դիրքը հանդէպ այդ հրաւէրին, մանաւանդ որ մինչ իսլամներէն զէնքի տակ կը կանչուէին 20–45 տարեկաններն, քրիստոնեաներէն կ'ուզուէին 20–31 տարեկանները և այս անհանգստութիւնը դայրոյթ և դժգոհութիւն առաջացուցեր էր Թուրքերու մէջեւ թէ ինչու Հայերուն այս տեսակ շնորհ մը կ'ըլլայ։

Առաջնորդ Վաղինակ վրդ.ի նախագահութեան տակ գումարուած ժողովին արդիւնքով կը հաղորդուի կառավարութեան թէ Հայերը, մինչեւ 31 տարեկան, պատրաստ են կատարելու իրենց զինուորական ծառայութիւնը, երբ ճիշդ նոյն ատենները Թուրքերու ըրած բողոքին հետեւանքով

Պոլսէն նոր հրամանդ կուգայ թէ քրիստոնեաներէն ալ մինչեւ 45 տարեկանները պէտք է զինուորագրել։ Այս նոր որոշումը թէեւ դժգոհ կը թողու տեղւոյն Հայութիւնը, սակայն, առ երեւոյթս, ձայն չեն հաներ և սիրով զիմելով զինուորական իշխանութեանց կ'արձանագրուին և ճամբայ կը հանուին դէպի Երզնկա, Բաբերդ և ուրիշ կողմեր։ Նաեւ չի տեւեր սակայն և քանի 30-40 հոգիէ, իրենց տունէն հեռացած հայ զինուորները կը փախչին կուգան իրենց ընտանիքին մօտ, այլ եւս չկարենալով հանդուրժել իրենց դէմ զործ դրուած հալածանքներուն։ Այս կացութեան առջեւ կ'որոշուի փախստականները պահել հայ տուներու մէջ հաստատուած դաղտնի ենոքներուն և թաղատոներուն մէջ, մինչեւ որ հանդուցէր թէ կառավարութիւնը ի՞նչ դիրք պիտի բռնէր այդ դասալիքներուն նկատմամբ։ Հայ կիներու պարտականը կը յանձնուի լուրջ հսկողութիւն ընելու, որպէսզի առնոնց հետքը երեւան չհանուի և նոյն ատեն ուշադրութիւն դարձնել թէ ի՞նչ շարժումներ կ'ըլլան կառավարութեան մէջ։

Քանի մը օր ետք, նոյն այդ հայ կիները արդէն լուր կը տարածեն թէ կառավարութիւնը հեռագիր ստացած է որ Բաբերդ և Երզնկա դանուող 3-400ի չափ հայ զինուորներ փախած են։ Այս տարածմանութեան վրայ իրարանցումը կ'աւելնայ քաղաքին մէջ և կառավարութիւնը կանչելով մուխթար Պ. Մանուկ Զօթուբեանը կը հարցնէ անոր թէ տեղեկութիւն ունի՞ որ Շ. Դարահիսարցի հայ զինուորները փախած են։ Մուխթարը առաջին առթիւ բացասական պատասխան կուտայ, սակայն առաջնորդին հետ խորհրդակցելէ ետք, կրկին կը դիմէ զինուորական իշխանութեան և կը պնդէ թէ բնաւ տեղեկութիւն չունին այդպիսի փախուստի մը և եթէ կառավարութեան համար միջոց չպակսիր զոնոնք ներքակալելու եթէ իսկապէս փախած են։

Այս պատասխանին վրայ կառավարութիւնը կը սկսի սպառնալիքներ տեղալ դասալիքներուն, սակայն անօգուտ, և առտու մը կը սկսի խուզարկել հայկական թաղերը, զէնք փնտուելու պատրուակին տակ։

Հայ կիները կը գործեն սակայն. այնպէս որ, օր. համար, երբ Թաղի մը մէկ տունը խուզարկուելու վրայ է, ծանօթ Թագաւոցներուն և տուներուն գաղտնի ճամբաներուն միջոցով փոխուած դասալիքը անցած է արդէն Թաղին միւս անկիւնը գրացիի մը տունը։

Կառավարութիւնը ճարահատ՝ տեսնելով որ այս խուզարկութիւններն ալ ապարդիւն կը մնան, հրապարակ կը հանէ յայտարարութիւն մը թէ ամէն հայ որ կ'ուզէ քաղաքէն ուրիշ ո՛և է տեղ մեկնիլ և կամ գիւղէն քաղաք գալ, պարտաւոր է իշխանութենէն ստանալ պաշտօնական արտոնագիրի մը, ուզած տեղը կարենալ երթալու համար։

Այս յայտարարութեամբ կառավարութիւնը նպատակ ունէր կտրելու յարաբերութիւնները քաղաքացի և գիւղացի Հայերու միջև, ինչպէս որ ալ կ'ըլլայ։ Քաղաքին շուկան կը դատարկուի, գիւղացիներու հոն չգալովը և հետևեալ քաղաքին մէջ պարէնի մուտքը կը կտրի, պան մը մտատանջութեան մատնելով ժողովուրդը, այնպէս որ այս կացութեան դարման մը խորհելու նպատակով առաջնորդ Վարիչակ վրդ. կաչառելով մէկ քանի պաշտօնեաներ կը յաջողի հայ գիւղերու մէջ եղող Սիս-Առաքելոց և Ածպտերու Ս. Նշան վանքերու պատկանող ցորենները քաղաք բերել տալ և ծախել։ Ցաջորդ մէկ քանի օրերուն այդ ցորենները և բաւական քանակութեամբ իւղ, պանիր, սխտեան. կը փոխադրուին հայկական Թաղը և կը բաժնուին գինուորներուն։

Կառավարութիւնը հետզհետէ իր լուրջ հալածանքը կը սկսի նաև Շ. Գարահիսարի հայութեան դէմ, տեսնելով որ իր ձեռք առած միջոցները ո՛և է օգուտ չեն ունենար. կարճ պայմանաժամի մը մէջ կը պահանջէ յանձնել զէնքերը։ Հայերը այս պահանջին գոհացում տալու համար կը տանին մաս մը ժանգոտած զէնքեր կը յանձնեն իշխանութեանց, որ այս անգամ խստութիւններ կը սկսի գործադրել դասալիքներու Թագաւոցը երեւան հանելու համար, բայց Հայերը կը պատասխանեն թէ ատոր պատասխանատու ուղղակի կառավարութիւնն է։

Տեղական իշխանութիւնները կատղած էին Հայերուն դէմ, բայց չատ ալ առաջ չէին երթար, որովհետեւ կը ճանչնային քաղաքին Հայութիւնը. այս պատճառով կ'ուզեն խաբեբայութեամբ հանիլ իրենց նպատակին։ 1915 Ապրիլի մէջ սկսած էր արդէն շրջակայ գիւղերու զինաթափութիւնը և քանդուած էր Բիւրք գիւղը և գիւղապետը՝ Յակոբ Թէօչէկեանը սպաննուած իր քրոջ և ձիուն հետ մէկտեղ, իսկ 400 անուր Հայութիւնը տեղան եղած։ Այս դէպքերուն վրայ տեղւոյն երիտասարդութիւնը կը քաշուի Ս. Եղիայի լեռը, զինուորները չեն յաջողիր անոնց բան մը ընելու, ի վերջոյ կիներն ու մանուկները թոյնով կը սպաննուին։

Դիւղերու մէջ պատահած այս դէպքերէն դուրս՝ 1915 Յունիսի կիսուն, բուն քաղաքին մէջ ձերբակալութիւններ կը կատարուին։ Մէկ կողմէ քաղաքին մէջ տիրող կացութիւնը, միւս կողմէ Երզնկայի, Սեբաստիայի և շրջականերու մէջ պատահած զանգուածային սպաննութիւնները, որոնց արձագանգը հասած էին Շ. Գարահիսարցիներու, կը ստիպէ ժողովուրդը որ խորհի իր ճակատագրին վրայ, երբ մանաւանդ կառավարութիւնը կը փորձէ կախել ձերբակալուած յեղափոխականները և կը հրամայէ տեղահանութիւնը։ Սաթ չի հանդուրժեր սակայն ռազմիկ Շ. Գարահիսարցին և բողոքի ցոյց մը կ'ընէ, որուն վրայ քաղաքը կը պաշարուի Երզնկայէն բերել տրուած զինուորներով։ Ձեռնոցը նետուած էր և անգամանքը հնչած։ Հիմակ է որ Շ. Գարահիսարցին աէր ոլիսի ըլլար իր ճակատագրին և անա նախապէս տրուած որոշման հաւաձաղ՝ մէկ քանի հարիւր կարիճներ կը բարձրանան Միջնաբերդ՝ ուր դիրք կը բռնեն։

Հազիւ թէ դիրք բռնած են, անա կը սկսի կռիւը և երկուստեք հրացաններ կ'արձակուին։ Կռիւը սկսած է Յունիս 1)14ին և տեւած է 30 ցերեկ և 30 դիշեր։ Հայերու բերդէն քաշուելուն վրայ Թուրքերը առաջին անգամ կրակ կուտան երկու Հայերու տուն և ապա կը ձեռնարկեն հրոյ ճարակ ընելու ամբողջ քաղաքը։ Յունիս 2)15ին բերդէն կը սկսի համազարկը, երբ քաղաքին մէջ հազիւ 12 ժամտարմա մնացած էր։ Հայերու բացած բուռն կրակին ազդեցութեան տակ

քաղաքին կառավարիչը և պարտաւոնեալները կը փախչին, իսկ մնացած 12 ժանդարմաները նոյնպէս վախնալով կը փախչին՝ «Կավուռ պասիոր» գայլերը» պոռալով։ Նոյնը լեզապատառ կ'ընեն Թուրք կիները իրենց աղաքը չարկած և կը փաղեն դէպի այդիները։ Ահիդ այս խուճապի պատուն է որ կարիճները օգտուելով առիթէն, իրենց ընտանիքները բերդ կ'առնեն քանդչորս ժամուան մէջ և նոր եռանդով կը փարին կռուի։ Վերապրողներու վիճակութեան համաձայն՝ այս կերպով բերդ ապաստանածներու թիւը կը հասնի 6665 հոգիի, որուն առաջ մեծամասնութիւնը կը կազմէին կիներն ու աղաքը։

Շ. Գարահիսարի հերոսամարտը վարած և հայ ընտանիքներուն հանգստութեան հոգողները եղած են հարուստ գերդաստանի զաւակ Վանան Հիւսիսեանը, Հովսեպակ Գարակէօզեանը, Վէտիկեանը, Գուլոնդեանը և ուրիշներ։

Անդրադարձը հնած ըլլալով, կիրը օր ըստ օրէ աւելի սասպիկ հանգամանք մը կը ստանայ, այնպէս որ եօթներորդ օրը Հայերը կ'ունենան 90-100 հոգիի կորուստ, իսկ Թուրքերը՝ 300-350։ Անկարարելի է հայ կիներուն ցոյց տուած անձնուիրութիւնը. անոնք մինչև կը լեցնէին հերոսներու փամփուշտները և կը մատուցանէին ծառայութիւններ, այնպիսի արագաշարժութեամբ որ հիացում կը պատճառէր։

Հայերը չնորհիւ իրենց ամրաշէն թաղամասերուն՝ առ հասարակ զերծ կը մնային թշնամիին կրակէն, այնպէս որ Թուրքերը հազար ու մէկ հնարք կը խորհէին ժամ առաջ ընկճելու համար մեր կարիճները։ Այս նպատակով, զինուորական ուժը կը բաժնեն երկու մասի։ Ամենէրի գիւղին Տիգմին անուն լերան տակ կը գտնուին 5 թնդանօթ, իսկ Արաղի գիւղին ոտքը՝ 4, Սեբաստիայէն ալ յատկապէս բերուած էր թնդանօթաձիգ ջոկատ մը։ Սակայն զարմանալի մեծ օգուտ մը չունենար առաջին օրերուն, այնպէս որ այս անգամ Սեբաստիայէն բերուած 12,000 զինուորի և 5 թնդանօթին վրայ կ'աւելցուին Երզնկայէն բերուած 8000 զինուոր 4 թընդանօթով։ Թրքական հրետանիին ռումբերը կը սկսին տակաւ առ տակաւ քանդել Հայերուն ամրոցներն ու ժարաբ-

կոցները, մտահոգութիւն պատճառելու ասոնց։ Հնարքը իրենց հրեանտիին՝ Թուրքերը կը յաջողին ժամ մը հեռաւորութեամբ բարձր տեղ մը դիրք բռնել և ուղղակի ռումբ նետել բերդին մէջ։ Այս կացութեան առջև պէտք էր հնարք խորհիլ կարելի եղածին չափ դիմադրութիւնը երկարաձգելու համար, այնպէս որ մեր կորիւնները ա՛ր կրկնին ալ որ կապար գար, իրենց կիսերը պարիսպ կը կանգնեցնէին պատկած դիրքի վրայ և ձեռք ձեռքի տալով պատ մը կը հիմնէին։

Գաղափար մը տալու համար կռիւ ասասկութեան մասին, ըսենք թէ ականատեսներու վկայութեան համաձայն՝ օրական 300 թնդանոթի ռումբ տեղացած է Հայերուն գլխուն։ Դիմադրութիւնը սոսկալի է սակայն, այնպէս որ այս անդամ Թուրքերն են որ հնարք կը խորհին խարդախութեամբ անձնատուր ընելու համար մեր սարսափեցուցիչները և Սեբաստիայէն եկած զինուորները կը սկսին հետզհետէ մտնենալ մերիններուն և հայերէն լեզուով ըսել թէ «Մի վախենաք մեզմէ, մենք ձեզի օգնութեան կուգանք։» Այս դաւը սակայն չուտով երևան կ'ելլէ հայ աչք-բաց պատանի մը միջոցաւ և անոնցմէ 200 հոգի ցիրուցան կ'ելլան Հայերու կրակով։ Կացութիւնը հետզհետէ կը դառնայ աւելի յուսահատական. իրաւ է, Թուրքերը խաչոր կոխուտաներ կ'ունենան, բայց այս անդամ Հայերու մէջ ծայր տուած մատնութիւնը աւելի մտահոգ կը դարձնէ կռուողները որոնք փրկութեան միջոց կը խորհի։ Տրուած պատուէրին վրայ մայրեր մեծ կարեսայով, պատրաստուած թունաւոր ըմպելիին կը մատնեն իրենց զաւակներով մէկտեղ և հերոսական ժամով մը կը կապուտնան, կ'անմահանան, իսկ 800ի չափ ռազմիկներ կը հեռանան բերդէն, ուրիշ տեղ չարունակելու համար պայքարը, կռիւին 19դ դիչերը, և կ'ուղղուին դէպի ռուսական սահմանը։

Այս ռազմիկները իրենց հեռացած պահուն յատկապէս կը յանձնարարեն իրենց քոյրերուն և նշանածներուն, որ երբեք անձնատուր չելլան, այլ նախընտրեն անձնասպանութիւնը։

Երկրորդ գիշերը ռազմիկներու մնացած խումբը ճամբայ կ'ելլէ, ճեղքելով 3000 Թուրք զինուորներու գիծը և նայելէ կ'առաջանան գէպի սահմանը։ Երբ բոլոր ռազմիկները հեռացած էին, բերդը մնացողները 20դ օրը կուտան անձնատուութեան նշանը՝ «Փատիշահըմ չօք եաշա» պոռալով։ Անձնատուութեան պահուն բերդը մնացած էին կին, ծեր, վիրաւոր և քաղաքու անկարող եղողները։

Այս նշանին վրայ Թուրք բանակին հրամանատարը բերդ կ'ելլէ։ սակայն մեծ կ'ըլլայ զարմանքը, երբ հետք մը անդամ չի տեսներ հայ ռազմիկներէն և Թունաւորուած կը գտնէ հոն մնացողներէն չատեր։ Զինուորները իրենց հրացանին կ'անցընեն սուրներուն և կը պատրաստուին վար նետել անձնատուր եղողները, երբ հրաման կ'ելլէ որ զինուորը քաշուի հայ ընտանիքներու մէջէն։ Բազմաթիւ աղջիկներ դիմամբ ցեխ քսած էին դէմքերնուն՝ դիղեցիկ չերեւալու համար։ Հրամանատարը կը ձերբակալէ ողջ մնացող էրիկ մարդիկը։ որոնք այն պահուն երբ պիտի մեկուսացուէին, քարով և փայտով ոգի ի բուն կը դիմադրեն և կը նահատակուին ու բերդէն վար կը նետուին կտոր կտոր ըլլալով։ Ակէ զատ՝ չորս քահանաներ, յարդի վրայ կեցուցած՝ ողջ ողջ կ'այրուին, իսկ կիները կը լեցուին եկեղեցի։

Տասը-տասներկու տարեկան 800ի չափ տղաք ճամբայ կը հանուին ջարդուելու համար, երբ մուֆթիին յորդորովը կ'ազատին ջարդուելէ և իբր իսլամ կը ցրուուին զանազան արքունոցներ։

Այս կերպով կը վերջանայ Շ. Դարահիսարի հերոսամարտը որ հիացում առթած է աշխարհի և պատճառ եղած քանի մը հազար Թուրքի կորուստին։

Իբր յաւելուած այս հերոսամարտին, յիշենք նաև երկու քոյրերու մէկ գրուագը։ Առաջին ընդհարումներու պահուն իսկ քաղաքէն փախչող կառավարիչին իբր յաջորդ Սեբաստիոյ կուսակալ արքունկակ Մուսամէրի կողմէ կառավարիչ մը կը ղրկուի իր «մէքթուպճիին» Ահմէտը, որ Անդրբասդիւզաքաղաքի կառավարիչն էր արդէն։ Ահմէտ, հաւատարիմ գործադրող մը Մուսամէրի հրամաններուն՝ բերդը խնա-

լէ նաք կը չարչարէ ձեռք անցած մեր ազգակիցները, Հայու միսով խնջոյքի սեղաններ կը սարքէ և եկեղեցին զետեղուած երախաներն ու գեղեցիկ օրիորդները վաճառքի կը հանէ, զանոնք հաւաքելով «Միլլէթ Պազչէսի»։ Այս վաճառքի պահուն է որ երկու քոյրեր՝ Վարդենի և Նազենի, կը փոխադրուին տունը երկու ոչխարու, որոնք մտադրած էին իրենց վայրագ կիրքերուն զոհ դարձնել զանոնք։ Այս հայ մատակ առիւծները անձնատուր չեն ըլլար սակայն և օգտուելով իրենց սենեակներուն հաղորդակից դուռ մը ունենալէն, անշմար կերպով կ՚առնեն իրենց «պէյ»երուն վեցհարուածեանները և ճիշդ այն պահուն, երբ անոնք կը ըսպառնային գործադրել իրենց կամքը, զէնքով փոխադարձաբար կը սպառնան և իրարու օգնութեան հասնելով «չարչաֆ»ով կը յաջողին փախչիլ և Սամսոն հասնիլ, Ցոյն մետրապոլիտին միջոցաւ։ Մնացած կիներուն ստուար մեծամասնութիւնը տարագրուեցան և մասամբ սպաննուեցան։

Շ. Գարահիսարի դէպքերուն մէջ ուրիշ պատասխանատուներէն զատ, գլխաւոր դերակատար հանդիսացած են՝ կառավարիչ մէքթուպճի Ահմէտ, Թուրք վարժարանին տնօրէն Սապրի, Խառնաք զատէ Օսման, ևն. ևն.։

ՈՒՐՖԱՅԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ

Ոչ նուազ հիանալի և հերոսական ինքնապաշտպանութիւն մը ցոյց տուած են Եդեսիոյ (Ուրֆա) Հայերը, դիմադրելով մէկ քանի վայրկենու, որոնց կը հրամայէին զերման զնդապետները։

Այս դիմադրութիւնը անով աւելի չահեկան, պատմական և պատուաբեր կը դառնայ, որ եղած է Ֆրանսայի և Իտալիայի զերիներու այդքան առջև և անմիջապէս արձագանգ տալով Եւրոպա՝ ցոյց տուած է ցեղին կորովը, երբ ան տէր է զէնքի և ուսելիքի։

Զօրահանութեան հրամանին վրայ՝ Ուրֆայի զէնք բռնելու կարող երիկ-մարդոց մեծագոյն մասը, երիտասարդ թէ տարէց, արդէն առնուած էին զէնքի տակ և հեռացուած իրենց ծննդավայրէն, երբ օր մը ալ կը լսուի թէ կառավարութիւնը որոշած է տեղւոյն բնակ քաղաքին հայութիւնը։

Տեղւոյն ժողովուրդը, որ լսած և տեսած էր ուրիշ դաւառներէ տեղահանուած հայութեան վիճակը և անոր զէպի տայգ մահ դիմելը, հայ կիներու դրդումով կը ծանանայ կառավարութեան այս որոշումին դէմ և կը մնէ մեռնիլ իր տեղը, իր տանը մէջ, եթէ անպատճառ իրեն ալ ճակատագրուած էր արժանանալ իր համարիւն եղբայրներուն սեւ բախտին։

- Ուրֆան եւս ունէր այնպիսի դիրք մը, զոր քարուքանդ ընելը բաւական սուղի պիտի նոտէր կառավարութեան, մանաւանդ որ Հայութիւնը հաստատուած էր բարձունքի մը վրայ որ գրեթէ անառիկ էր։

Տեղւոյն 12,000 հայութեան մէջ, զօրակոչէն ետք, զէնք բռնելու ատակ երիտասարդներու թիւը չատ քիչ էր, այնպէս որ կռուողներուն մէջ հազիւ թէ տասնեակ մը այրեր կը գտնուէին, երեք հարիւր կռուող քոյրերու հետ միասին։ Ասով մէկտեղ այսքան կռուող 17 օր լրջօրէն դրաղե-

ցուցած են մէկ քանի վայր զինուոր ու խուժան և անանց մեծ մասը հալեցուցած աղի պէս։ Հայ կիները՝ մանուկներպէս իրենց եղունգները կլորցուցած, անբուն և անձնուրաց զգեստած են քանի մը հազար բարբարոսներ, հերոսական մարտնչումով մը և սուր ծախած են իրենց արիւնը, դնդակի դէմ գնդակ տեղացնելով թշնամին դլխուն։

Այս հիանալի դիմադրութիւնը կոտրելու պաշտօնը ուներդող թուրք զօրախումբերը տեսնելով որ իրենց արձակած հազարաւոր հրացանները անօգուտ տեղը կը պայթին, վերջին մնացուն կը բերեն անաւոր թնդանօթ մը և զայն կը դնեն հայ քաջերու բանակած սարահարթին ստոյգ դրանուող ձորը։

Այդ թնդանօթը հոնկէ կը սպառնայ աւերել հայ ամրոցներու բարձր դիրքերը։ Բնականաբար, Հայուն մարդերը անկարող կ'ելլայ լռեցնելու այդ հրասանդին որոտումը և յուսահատութիւնն է որ ծայր կուտայ մեր ազգակիցներուն մէջ. ասով մէկտեղ անանալու և ժամանակ կորսնցնելու տեղն չկար, պէտք էր անապարել հնարքով մը լռութեան դատապարտելու համար այդ թնդանօթը։ Եւ ահա մարտնչողներուն մէջէն զմայլելի դէմք մը՝ յաւէտ ողբալի Մկրտիչ Եօթնեղբայրեան, կը յղանայ այդ հնարքը և կը նետուի առաջ, անվեհեր և անձնուրաց քաջութեամբ մը։ Ցանկերու ետին դարան բռնած, Ուրֆայի սարահարթին վրայ՝ կը դրանէ թնդանօթը լռեցնելու միջոցը, աննման առարկայ մը գործածելով իր այդ նպատակին համար։

Կ'առնէ այն հսկայ տակառը որուն մէջ ջուր լեցուցած էին իր մարտակիցները, ապահով կափարիչ մը կը յարմարցնէ անոր փոքրիկ վրայ և հրաշէջ մը առած ձեռքը՝ կը զետեղուի տակառին մէջ, կը փակէ կափարիչը ամուր մը, և այդ դիրքին մէջ՝ թաւալեցնել կուտայ տակառը զառիվարէն վար դէպի թնդանօթը, տաճիկներուն համախմբուած ձորին ուղղութեամբ։ Այս բոլորը տեղի կ'ունենան ակնթարթի մէջ, երբ թնդանօթին դռնում գոչումը կը շարունակուէր։ Երբ տակառը կը հասնի թնդանօթին առաջը, անվեհերն Եօթնեղբայրեան անմիջապէս կը բանայ կափարիչը։

բոցի պէս կը խոյանայ դուրս, և հրաղէնի հարուածով մը կը զգեանէ թնդանօթաձիգ զինուորը ու ապա կը հանէ այն պտուտակը որ կը վարէր թնդանօթը, զայն անգործածելի դարձնելով։

Այս զմայլելի և հանճարեղ հնարքին շնորհիւ է որ Եօթնեղբայրեանի մարտակից ընկերներն ու ընկերուհիները լայն չունչ մը կ'առնեն և նոր թափով մը կը սկսին կռիւը, շատ խոշոր կորուստներ պատճառելով յարձակող կանոնաւոր բանակին, որուն այս անգամ կը հրամայէին յատկապէս կանչուած գերման զինուորականներ։

Դժբախտաբար սակայն, անհաւասար պայքարը բնական էր որ պիտի վերջանար մէր պարտութեամբը և ցաւալի է ըսել որ այդպէս ալ եղաւ։ Մէկ կողմէ ռազմամթերքի պակասը, միւս կողմէ պայարի նեղութիւնը, ինչպէս նաեւ հեռաբզկետէ թրքական մեծ ուժերու բուռն յարձակումները ընկճած են վերջապէս Ուրֆայի հերոս Հայութիւնը, որ թշնամիին ձեռքովը չսպաննուելու համար, ինքնասպան եղած է, կամ թոյն խմելով կամ զէնքը քունքին պարպելով և կամ ինքզինքը բարձրէն վար գլորելով։ Կիները իրենց ձեռքովը խեղդած են իրենց մանկիկները և այրերը իրենց ձեռքովը վերջ տուած են իրենց մայրերուն, քոյրերուն, կիներուն և նշանածներուն կեանքին։

Այսօր այդ կռուող հայութենէն շատ քիչեր ողջ մնացած են, որովհետեւ ջարդն ալ իր որոշ դերը ունեցած է։

ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆ ՄԸ ԸՆԹԵՐՑՈՂԻՆ

Ահաւասիկ համառօտ գիծերուն մէջ պատկերացուցինք այս երեք տեղերու՝ Մուսա՞ լերան, Շ. Գարահիսարի և Ուրֆայի հերոսամարտերը, որոնք Վանին և Պիթլիսին հետ մէկտեղ գէթ մասամբ ճերմկցուցին հայութեան երեսը և փրկեցին Թրքահայուն պատիւը։

Երանի՞ թէ ուրիշ նահանգներու Հայութիւնը եւս, գոնէ Բաղէշին չափ գիմադրէր, փոխանակ, կոյրզկուրայն, հնազանդելու ժանտարմաներու «դէպի յառաջ» հրաւէրին, և վստահ կրնանք ըլլալ որ այդ պարագային, այսօրուան չափ կորուստ պիտի չունենայինք։

Ջարդուած նահանգներու և հերոսամարտ մղող քաղաքներու դէպքերու մասին կարելի մանրամասնութիւնները տուած ըլլալով, հիմակ պիտի խօսինք տեղահանութեանը վրայ այն նահանգներուն և քաղաքներուն, ուրտեղի ժողովուրդը համեմատաբար խաղաղ պայմաններու մէջ տարագրուեցաւ։ Այդ գաւառներն ու քաղաքներն են՝ Գոնիա՝ իր շրջականներով, Պրուսա, Էսկիշէհիր, Պանտրմա, Պալըքէսիր, Էտիրնէ, Ռօտոսթօ, Մալկարա, Իզմիթ, Պարտիզակ, Առափազար և ամէնէն վերջն ալ Կիլիկիա։ Իսկ Հալէպի, Դամասկոսի մէջ չատ մասնակի տեղահանութիւն եղած է, ինչպէս և Իզմիր։

Այս տեղերուն տարագրութեան վրայ ալ համառօտ ակնարկ մը նետելէ վերջ, պիտի խօսինք Տէր-Զօրի և Ամանոսի ջարդերուն վրայ, որոնք եկան գլուխ-գործոցը կազմելու արդէն իսկ պատահածներուն վրայ։ Այս առթիւ պիտի հրատարակենք կարգ մը գաղտնի «տօքիւմանտներ» ալ։

Through Armenian eyes

ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆ ԳՈՆԻԱՅԻ

Պոլսոյ մասուորականներու աքսորէն հազիւ երկու շաբաթ վերջ, խիստ խուզարկութիւն մը սկսած է Գոնիայի տուներուն մէջ եւս։

Կառավարութիւնը բացարձակապէս վստահ էր թէեւ Գոնիայի հայութեան անդորր, խաղաղ և հաւատարիմ ու իր գործին միայն նուիրուած տարր մը ըլլալուն, այսու հանդերձ ցոյց տուած է պէտք եղածէն աւելի խստութիւն և այդ ալ կառակալ Ազմիի (Պոլսոյ նախկին ոստիկանական տնօրէնը) և ոստիկանական տնօրէն Սատտէտտինի վայրագութեան հետեւանքով։

Գոնիայի հայութիւնը առաջին առթիւ թէեւ բառական իրարանցումի մատնուած է, այս խուզարկութիւններուն պատճառով և չէ կրցած ոեւէ մեկնութիւն տալ ասոր, սակայն յետոյ հանդարտած և վերագտած է իր պազարիները, խորհելով որ էրէնց տունէն, զէնքի և փամփուշտի փոխարէն, շատ շատ մէկ քանի տարեցոյց, թերթերու հին հաւաքածներ պիտի գտնուէին, ինչ որ վտանգաւոր չէին համարուեր։ Ասանկ ըլլալով մէկտեղ, ոստիկանութիւնը շարունակած է իր խուզարկութիւնը և քանի մը գիշեր վերջէ վերյ խուզարկած է մասնաւորապէս վանականներու և մասնաւորական համարուածներու տուները, ինչպէս նաեւ վարժարանը։ Եւ իսկապէս ձեռք անցուած թուղթերը ուրիշ բան չեն եղած եթէ ոչ տարեցոյցներ, հին թերթեր, քանի մը քերականութեան գիրք, Մաղմոս մը, Մաշտոց մը եւն.։

Իթթիհատ-տերեւոյն ակումբը օրեր առաջ պատրաստած էր ցանկը այն Հայերուն, որոնք հաճելի չէին Թուրք կառավարութեան և խուզարկութիւններու լրանալուն վաղայաջորդ առտուն ներկայացուցած էր նոյն ցանկը ոստիկանութեան։ Այդ ցանկին մէջ գտնուողները եղած են գլխաւորապէս վանականներ, սեղանաւորներ, ուսուցիչներ են։ և նոյն առտուն իսկ կանչուած են ոստիկանատուն ու յանձնարարուած պատրաստ գտնուիլ, մեկնելու համար դէպի

Գարամանի կայարանը։ Խուզարկութիւններէն ո և է վատ. գաւոր բան դուրս եկած չըլլալով, այս հրաւէրը իրական մտահոգութիւն պատճառած է Գոնիայի հեղ. հայութեան, բայց ինչ օգուտ։

Ամէն տարիէ և դատակարգէ 110 Գոնիացիներ, առանց իրենց հեռացումին պատճառը հարցնելու, պատրաստուած և կառքով աքսորուած են Սուլթանիէ, որ քաղաքէն երկու օրուան ճամբայ հեռու է դէպի Էրէյլի։

Հաղիւ թէ այս Գոնիացիները հեռացուած էին, երբ քաղաք կը հասնի Զէյթունցիներու առաջին կարաւանը, կարեկցութեան արժանի վիճակին մէջ։ Մինչ քաղաքին առաջնորդ Գարեգին Մ. վրդ. Խաչատուրեան, որ դեռ իր պաշտօնին վրայ կը մնար, դիմում կ'ընէր կուսակալին և կեդրոնի կառավարութեան, ձեռք բերելու համար վերադարձի հրամանը այն երիտասարդներուն զոր բռնի միջոցներով բաժնած էին իր հօտէն, կուսակալ Ազմի, որ տեղահանութիւնէն ամիս մը առաջ, Պոլսոյ մէջ Հայերու բնաջնջումի մասին պէտք եղած խորհրդակցութիւնը ունեցած էր Թալէաթի հետ և անհրաժեշտ հրահանգներով վերադարձած, առաջնորդին դիմումներուն ի պատասխան հետեւեալ կերպով կ'արտայայտուի.— «Հայերուն նկատմամբ կառավարութեան հետապնդած քաղաքականութիւնը չի կրնար փոխուիլ։ Գոնիայի Հայերը թող գոհ ըլլան որ, իրենք մօտ տեղ մը աքսորուեցան, որովհետեւ քիչ օրէն պիտի լսէք որ ուրիշ նահանգներու Հայերը կոտորուած ու ջարդուած են։ Այս է կառավարութեան տուած որոշումը։ Ես ալ գիտեմ որ Գոնիայի հայութիւնը անմեղ է, բայց ինչ ընեմ որ կառավարութեան քաղաքականութիւնը կարելի չէ փոխել։»

Առաջնորդին դիմումին ի պատասխան, կուսակալին այս խօսքերը այլեւս ո և է յոյս չեն ներշնչեր թէ կարելի պիտի ըլլայ աքսորուածները ետ բերել, երբ մանաւանդ օր օրի նշաններ երեւան կուգան թէ կացութիւնը ծանրանալու վրայ է։ Թիւ առնն յետոյ, Ցունիսի մէջերը, կառավարութեան կողմէ եղած նոր ազդարարութեան մէջ կը հրամայուէր ամբողջ ժողովուրդին՝ պատրաստ գտնուիլ հեռանալու քաղա-

քէն։ Այս հրաւէրին վրայ ժողովուրդը իր կարգին կը պատրաստուի մեկնելու, ծախելու ակսելով այն ինչ որ աւելորդ կը համարէր։ Գոնիայի թրքութիւնը համբաւ հանած էր իբր քրիստոնէասէր, բարի և իր ոչ-իսլամ դրացիներուն հետ լաւ ապրող։ Սակայն Հայերու տեղահանութեան մասին տրուած հրամանը եկաւ ապացուցանելու բոլորովին հակառակը, որովհետեւ նոյն թուրք ժողովուրդը այս անգամ երեւան եկած է իր իսկական գոյնովը։ Սկսան կեղեքումները, շահագործումները և սպառնալիքները, սպառնալիք անոր համար որ կարենան ձրի կորզել Հայերու թանկագին իրեղէնները։

Հրամանը ընդհանուր էր. այս պատճառով Գոնիայի 600 անուոր հայութիւնը պատրաստ՝ կը սպասէր իր կարգին, քաղաքէն հեռանալու համար, երբ նոյն միջոցին տեղի կ'ունենայ կուսակալի փոփոխութիւն և արիւնարբու Աղմիի կը յաջորդէ խղճամիտ Ճէլալ պէյ։ Ի՞նչ օգուտ սակայն, որ մինչեւ Ճէլալ պէյի իր պաշտօնատեղին ժամանումը՝ գլխաւորաբար ոստիկանութեան անօրէն Սաատէտտինի ձեռքով՝ 300 բնիկ Գոնիացի ընտանիքներ արդէն իսկ ճամբայ հանուած էին դէպի Տէր-Զօր։ Իսկ մնացած 300 ընտանիքները կայարան իջած կամ իրենց տունը կը սպասէին փոխադրութեան միջոցներու անբաւականութեան պատճառով։ Ահա ճիշդ այս միջոցին է որ Ճէլալ պէյ հասած է իր պաշտօնատեղին և երբ լսած թէ բնիկ Գոնիացիներուն հրամայուած է մեկնիլ, անմիջապէս հրամայած է կայարան գտնուողներուն վերադառնալ իրենց տունները, և տունները մեկնելու պատրաստ գտնուողներուն ալ՝ իրենց հանդիստին նայիլ, պաշտօնապէս յայտարարելով թէ այն ընտանիքները, որոնք ճամբայ չեն եղած, պիտի մնան իրենց տեղերը։ Ճէլալ պէյ նոյնպէս շատ աշխատած է ճամբան գտնուող Գոնիացի ընտանիքներն ալ քաղաք վերադարձնելու համար, բայց դժբախտաբար չէ յաջողած։ Զմոռնանք ըսելու որ այն Գոնիացիները, որոնք անհատապէս Սուլթանիէ աքսորուած էին, վերջին պահուն միացած են իրենց ընտանիքներուն, կառավարական թոյլտուութեամբ։

Գոնիա կարեւոր կայան մը եղաւ հայ տարագրեալներու համար, որովհետեւ այդ ճամբէն անցան Ա. Գարահիսարէն, Էսկիշէհիրէն, Պրուսայէն, Իզմիթ-Ատաբազարէն, Էսքիշէհիր-Իստամբոլէն տեղահանուած բոլոր կարաւանները, այնպէս որ ատեն եղաւ ուր 5-6000 վրանի տակ ամփոփուած էին զանազան տեղերէ 40-50,000 Հայեր, ահագին խճողումի տեղի տալով և այս կերպով բազմացնելով հիւանդութիւններու և մահերու թիւը։ Օր եղաւ որ 120-150 հայ տուանց եկեղեցական կարգի կը տարուէին բաց դաշտին մէկ անկիւնը, ուր կը թաղուէին։ Քիչ չէ եղած թիւը անոնց որոնք «չօրապսըզ» ժանտարմաներու խստութեանց և խոշտանգումներու զոհ գացած են։

Իրաւ է, կուսակալ Ճէլալ պէյ բարի մարդ էր և ձեռքէն եկածը կ'ընէր մեղմելու համար հայ տարագիրներու դառն վիճակը, սակայն ոստիկանական անօրէն Սաատէտտին կոնակը տուած Պոլսոյ կառավարութեան և Գոնիայի Իթթիհատի ակումբին, կը գործէր սանձարձակ և ամենամեծ խստութիւնը ցոյց կուտար, չատ անգամ նոյն նոսկ անպործադրելի ձգելով Ճէլալ պէյի հրամանները։ Սաատէտտինի բռնած այս ընթացքէն քաջալերուած ոստիկաններ և ժանտարմաներ անխնայ կը կեղեքէին տարագիրները և տուանց քաշուելու կը ծեծէին, կը խոշտանգէին և կը կողոպտէին զանոնք։

Ամէն առտու ժանտարմաներու կարգախօսն էր.— Ղալիսըն, երխսըն, չրխսըն (Ելէք, վրանները վար առէք և մեկնեցէք)։ Այս երեք բառերուն,—որոնք նշանաւոր դարձած են—կը յաջորդէր «Նէ՞ վար սարլրբ»ը։ Ամէն անգամ որ ժանտարմաներու աչքը չլանար ծախու թանկագին գորգով մը, նրբարուեստ ձեռագործներով և կամ արժէքաւոր ուրիշ իրերով, գրեթէ ձրի գնել կ'ուզէին և երբ տարագիր մը չհաւանէր նոյն գինով ծախելու իր ապրանքը, հրացանի կոթը կամ գաւազանը պատրաստ էր։ Քանիներ ատանկ ծեծի տակ մեռան։

Մինչ այս մինչ այն կեդրոնի կառավարութիւնի տեսնելով որ Ճէլալ պէյ չատ անգամ արգելք կ'ելլայ վճռուած

ծրագրին գործադրութեան, պաշտօնական կ'ընէ զայն և աւելի բարձր և փայլուն պաշտօն մը տալու խոստումով զայն կը կանչէ Պոլիս։ Քաղաքին առանց կուսակալի մնացած պահուն դարձեալ ոստիկանական անօրէն Սաատէտտինն է որ գործակցութեամբ տեղւոյն Իթթիհատի պատուիրակ Ցէրբիտի և քանի մը ուրիշ սրիկաներու կը վերսկսի նոյն խստութիւնը ցոյց տալ և զանազան սին պատճառներով այրեր բանտարկել տալ։ Հոս սակայն արդար ըլլանք ըսելու որ դարձեալ նոյն Սաատէտտինն է որ զանգուածային ջարդի մը հակառակած է, կրկին բանտարկել տալով այն ոճրագործներն ու մարդասպանները, որոնք իրմէ գաղտնի կերպով և Իթթիհատի տեղւոյն Ակումբին հրամանով արձակուած էին ձէլալ պէյի մեկնումէն ետք, Գոնիայի կայարանին երկու կողմերը վրան լարած տարագիրները ջարդել տալու նպատակով։

Ձէլալ պէյի մեկնումէն ետք իր կուսակալ Գոնիա եկած է բանաստեղծ-խմբագիր մը՝ Սամիհ Ռիֆաթ պէյ, որուն օրով եւս խստութիւնները շարունակուած, մանաւանդ նոր աքսորներ պատահած և բանտարկութիւններ տեղի ունեցած են։ Իսկ Ռիֆաթ պէյի յաջորդած է արիւնարբու Մուամմէրը, որուն առաջին գործը եղած է եկեղեցին քանդել տալ և նոր աքսորի մը սկսիլ, հեռացնելով քաղաքէն բոլոր այն Հայերը որոնք իրենց օրապահիկը հայթայթելու ետեւէն եղած են, պատրուակելով թէ իսլամական վաճառականութեան վնաս կուտան (Թիճարէթը իսլամիէյէ սէքթէ վէրիյօրլար)։

Գոնիայի մէջ եւս իսլամացումներ պատահած են, սակայն մեծ թիւ մը չեն կազմեր անոնք։ Ինչպէս ըսինք վերեւ, թէեւ կարելի եղած է, ճամբայ չելած Գոնիացիները պահել իրենց տեղերը, սակայն, ձէլալ պէյի յաջորդող կուսակալները շարունակած են հալածանքը և այս անգամ նոր հնարք մը, ձեւ մը խորհած են քաղաքին մէջ գտնուող Հայերու թիւը, մանաւանդ այրերունը, պակսեցնելու համար։ Այդ հնարքը ուրիշ բան չէ եղած եթէ ոչ տարագրութեան նոր ձեւ մը, որով իրենց նպատակին պիտի հասնէին հայակեր այդ կուսակալները, իբր թէ օրինաւոր ճամբով։ Այն Հայերը, մօտ 200 հոգի առաջին առթիւ, որոնք ղինուորա-

կան փրկանքը վճարած էին կամ ուրէ ձեռով զերծ մնացած թէ՛ զինուորական ծառայութենէն և թէ աքսորէն, նոր հրամանի մը վրայ զինուորագրուած և դէպի Հաստրմ քէոյ կամ զանազան կողմեր ղրկուած են։ Շատ աշխատուած է այս նորօրինակ զինուորագրութեան առաջքը առնելու համար, բայց կառավարական պաշտօնեաները փոխանակ օրէնքը առաջ քշելու, ամենայն անողոքութեամբ պատասխանած են. —Հայ չէ՞ք, սա կամ նա ձեռով դատապարտուած էք մեռնելու այս պատերազմի ընթացքին, այս է կառավարութեան վճռական որոշումը։ Հետեւաբար զուր տեղը մի՛ յոգնիք։

Այս տողերը գրողը իր Գոնիա հասած իրիկունը երբ պահ մը զերծ մնացած էր հակողութենէ, բարեկամի մը միջոցով ներկայացուցած է տարագրութիւնը վարող Ցանձնաժողովին անդամներէն մէկին —որքան կը յիշեմ Ֆէրիտ պէյ անունով ակնոցաւոր իթթիհատական մը, որ մեծ ազդեցութիւն ունէր նոյն Ցանձնաժողովին մէջ,— խնդրելու համար որ, եթէ կարելի է, շաբաթ մը միջոց տրուի Գոլանէն դրամ բերել տալու համար և կամ իր բարեացակամութեամբ Գոնիա մնաս։ Նոյն երիտասարդը պատասխանեց.— Առաջին հայ էք, երկրորդ երիտասարդ, հետեւաբար այս դիշերուընէ իսկ պէտք է ճամբայ ելլէք դէպի հայութեան սահմանուած վայրը (Տէր-Զօր), ժամ առաջ հոն հանգստանալու և տեղ բռնելու համար։

Անաւարիկ պատասխաններ որոնք ինքնին շատ սերճախօս են։

* * *

Գոնիայի Իթթիհատի Ակումբին և ատիկանութեան տընօրէն Սաատէտտինի բռնած քիչ մը չափէն աւելի խիստ և ծայրայեղ ընթացքը ազդած է նաեւ Գարամանի և Էրէյլիի պաշտօնեաներուն վրայ, կառավարիչէն սկսած մինչեւ յետին ժանդարման և ասոնք ալ իրենց կարգին ծայրայեղ խստութեամբ վարած են տեղահանութեան գործը։ Ընդհանրապէս Ռումելիէն տարագրուած և պուլկարին կամ յոյնին հարուածը

կրած պաշտօնատարներ ըլլալով առիթը յարմար նկատած են իրենց անհանգստութեան վրէժը լուծելու Հայերէն։

Գարամանի հայութեան ալ մէկ մասը միայն տեղահանուած է, նախապէս աչքի զարնողները հեռացնելէ ետք, սակայն մնացած մեր ազգակիցները օր մը հանգիստ չեն ունեցած։ Գլխաւորաբար Գարամանի պատուհասը եղած են Մուամմէրի երկու մտերիմներ՝ Նուսուֆ և Ահմէտ, այս վերջինը կոչեմ Շ. Գարահիսարի կառավարիչը, ինչպէս նաեւ այն ատենուան գօմիսէրը։ Առանձին կերպով կեղեքած են ժողովուրդը և ոչ միայն չեն տուած ազգատներու անունով եկած 11ական զրուշը, այլ մինչեւ ետքը կողոպտած են զայն, ծիծի և սպառնալիքի տակ։ Նուսուֆ «էօքսիզ Նուրը»ի (որբանոց) անունով դրամ հաւաքելու համար մեր եկեղեցին ընտրած է իրը դրօսարան և Խորանին վրայ խաղցընել տուած է դուրսէն բերուած մէկ քանի անբարոյական աղջիկներ, որոնք ծափեր խլած են։ Ասկէ զատ փլցուցած է. միշտ գործակցութեամբը կառավարիչ Ահմէտի, Հայերու խանութներն ու վաճառատունները իրր թէ խլամ որբանոցին ձմեռուան փայտը հայթայթելու համար, մինչդեռ գոյացած հասոյթը գրպանած են։ Ի վերջոյ Նուսուֆ գտաւ իր պատիժը այս տողերը գրողին աչքին առջեւ երբ կը վերադառնար Առանայէն, ուր գացած էր ապրանք ծախելու համար։ Տաւրոսեան լեռնաշղթայէն «ակքօվիլ»ով, ուրիշ ճամբորդներու հետ անցած միջոցին, Թաշ Տուրմազ ըսուած առժամեայ կայարանին մէջ, գեռ կիսաւարտ փապուղիին վրայի պատէն ճօթը մէթը խոշորութեամբ խախուտ քար մը ինկաւ, կառախումբին ցնցումներուն ազդեցութեամբ և Նուսուֆ տակը մնալով գտաւ իր պատիժը։

Գարամանի մէջ տարադրութենէ զերծ մնացած են մաս մը զինուորի ընտանիքներ, խլամացողներ և քիչ թուով արհեստաւորներ։

Էրէյլիի մէջ եւս ծայրայեղ խատութիւններ ի գործ դրուած են կառավարիչ Ցայիզի, գօմիսէր Մուսթաֆայի և մէկ-երկու երեւելիներու ձեռքով։ Աչքի զարնող հայ երիտասարդները և տարէցներ նախապէս հաւաքուած ու զրր-

կուած են Գոնիայի արուարձաններէն Փոչ-Հիսար ըսուած տեղը, ուրտեղի օդը չափազանց ծանր է, մօտակայ աղահանքին պատճառով։ Այս աքսորականներէն շատեր քիչ ատենուան մէջ քայքայած են իրենց առողջութիւնը, չնորհիւ օդին։ Կառավարիչ Ցայիդ այնքան դաժան նկարագրով պաշտօնատար մըն էր որ իր հրամանովը ամէն օրուան համար խոշտանգումներն ու գանակոծումները անպակաս եղած են հայ տարագիրներու վրայէն, որոնցմէ տասնեակներ մեռած են ատոնց ազդեցութեամբ։ Նոյնպէս ապաննուած է Դանիէլ Զօլաքեան անուն ճամբաներու յանձնառու մը, պարզապէս Ցայիդի քմահաճոյքը գոհացնելու համար։ Զէյթունցի կիներէն ոմանք չկարենալով հանդուրժել եղած խոշտանգումներուն՝ խլրտում մը հանել փորձած և յարձակած են ժանտարմաներուն վրայ, բայց շուտով զսպուած է։ Ցայիդ և քօմիտէրը հաճոյք կը զգային յղի կիները խոշտանգելով հրացանի կոթերով։ Այստեղի հայութեան ալ մէկ մասը տոկալի պայմաններու մէջ տարագրուած են, նախապէս Փոչ-Հիսար զրկուած աքսորականները բերել տալէ ետք և ճամբայ հանուած իրենց ընտանիքներուն հետ միասին։ Ցայիդ դիտմամբ չարչարելու համար տարագիրները և զանոնք սպիտակելու որ կառքերով կամ տաքով ճամբորդեն, զինուորական իշխանութեանց գործակցութեամբ կառախումբ չէ տրամադրած։

Էրէյլիի տեղահանութեան վրայ խօսած ատենիս պէտք չէ մոռնանք երեք Հայեր, որք ամէն անձնուիրութիւն, զոհողութիւն յանձն առնելով մեծապէս օգտակար եղած են թէ՛ տեղացի տարագիրներուն և թէ եկեղեցիներուն ու որոշ չափով մեղմացուցած են անոնց տառապանքը, զանազան ծառայութիւններ մատուցանելով։ Այդ Հայերն են՝ վաճառական և ազօրեքի տէր Սմբատ էֆ.ն, որուն ապգանպատաս ծառայութիւնները անմոռանալի պիտի մնան, թաղապետական բժիշկ Տօքթ. Մօքին Փօթուրլեան որ օգտուելով կառավարիչին և զին. հրամանատարին հետ իր մտերմութենէն, բազմաթիւներ յաջողեցաւ վար դնել տալ Էրէյլիի մէջ, ինչպէս նաև Երկաթուղիի ընկերութեան կայարանի մթերանոցին

անօրէն Տիար Սարգիս Իսմայէանը որ հարիւրաւորներու հանգիստ պայմաններու մէջ և երկաթուղիով ճամբորդելուն նպաստեց, հակառակ կառավարական բացարձակ արգելքին։ Մնրաս էֆէնտի էր որ շատ մը Հայեր փառապան արձանագրեց և զանոնք Էրէյլի վար դնել տալով փրկեց ստոյգ մահուընէ։ Յատկապէս կը չեշտենք այս հաշուագիտաց Հայերուն մատուցած ծառայութիւններուն վրայ, որովհետև այնպիսի չբրջանի մը ուր ամէն հայ իր գլուխէն կը վախնար, հնչմարտ հերոսութիւն մըն է որ կ'ընէին այս հաշուագիտաները, փրկել աշխատելով իրենց ազգակիցները, վանգելով իրենց հանգիստը, դիրքը և նոյն իսկ անձը։

* * *

Գոնիայի Հայութեան չափ և քիչ մըն ալ աւելի հեղ, հանգարտարարոյ, իրենց գործին նուիրուած ու մասնաւորապէս անվնաս Հայեր էին նոյնպէս Ա. Գարանիսարցիները, թէեւ ասկա չէր նշանակեր որ ուրիշ նահանգներու հայ ազգաբնակութիւնը իր անհանդարտ և հակակեսական ընթացքով իսկապէս արժանի էին կառավարութեան հալածանքին։ Իրիթիատը այստեղի հայութեան ալ չմնայեց սակայն և Զէյսոյ մատուռականներու ձերբակալութեան զուգադող թուականէն քիչ յետոյ ձերբակալած են ու մատակայ Զէյսոյ ատենն, Ադիրիէ ու Մանարգլը բռուած գիւղաքաղաքները ջնջած՝ քաղաքին այլքառաս Հայերուն մէկ մասը, որոնց մէջ նոյն առանձն. փոխանորդ Տ. Մամբրէ քահանան, մեծ խստութիւն ցոյց տալով։

Ա. Գարանիսարի հայութիւնը կը բաղկանար 1500 տուն ընակչութենէ, որուն բացի 300 տունէն, միւսները ամբողջութեամբ տեղահանուած են 1915 Օգոստոս 3ին։ Թէեւ կեդրոնի կառավարութիւնը հրաժարած էր շատ աւելի առաջ տեղահանել նոյնանգի հայութիւնը, սակայն նոյն պահուն հոն կառավարիչ եղող Եոզկատի Ջարան օղլուներէն Սէրվէր պէյ հանդարտած է այս հրամանին գործադրութեան, պատասխանելով եկած հրահանգներուն թէ ինքը ոչ է ան-

ժեշտութիւն չզգար Հայերը քշելու և թէ անձնապէս կը ստանձնէ ամէն պատասխանատուութիւն։ Կեդրոնի և այս կառավարիչին միջև բանակցութիւնները բաւական կ'երկարին և ի վերջոյ Զարան օղ:ուն պաշտօնական ըլլալով, անոր յաջորդած է Շէվքէթ անուն մէկը, հլու գործիք մը Իթթիհատի ձեռքը և նկարագրով խենէշ և արիւնարբու մէկը։

Շէվքէթ պաշտօնի անցնելուն պէս նախ և առաջ, այսինքն ընդհ. տեղահանութեան սկսուելէն երկու օր առաջ, ձերբակալել տուած է քաղաքը մնացած 150ի չափ երեւելի և կասկածելի համարուող Հայեր, ինչպէս նաեւ քաղաք բերել կուտայ շրջակայ գիւղերու և դաւառակներու բոլոր այր մարդիկը։

Անգամ մը զանոնք թակարդի տակ առնելէ ետք, զինուորական խիստ շղթայ մը կը կազմէ քաղաքին շուրջ, անկարելի դարձնելով ո և է մէկուն փախուստը. կարծես թէ մեր ազգակիցները, մանաւանդ Ա. Գարահիսարցիները, մէյ մէկ անղուսպ անիշխանականներ ըլլային։

Քաղաքը այսպէս ապահովութեան տակ առնելէ ետք, նոյն խստութեամբ մէկ գիշերուան մէջ 200 տուն կ'իջեցնէ կայարան և նախապէս բանտարկուած 150 հոգի արձակելով և միացնելով իրենց ընտանիքներուն, զանոնք անմիջապէս ճամբայ հանել կուտայ։ Զորս-հինգ օրուան մէջ հեռացնուած կը տեղահանուին միւս ընտանիքները, երբ կառավարական նոր հրաման մը կը յանձնարարէ վար դնել արհեստաւորներն ու զինուորի ընտանիքները։ Այս հրամանին վրայ է որ վերջին կարաւանին մնացող 350ի չափ զինուորի ընտանիքներ և արհեստաւորներ, հիւանդ, ղերձակ, կօշկակար, հրացանագործ ևն., իրենց ընտանիքներով ղերծ կը մնան տարագրութենէ։

Ա. Գարահիսարի մէջ տեղահանութեան գործը վարած են կառավարիչ Շէվքէթէն զատ, Իթթիհատի պատասխանատու-քարտուղար տօքթ. Պէսիմ, ժանտարմայի հարիւրապետ Օսման Նուրի և մանաւանդ աւագ գօմիսէր Հասան Թահսին որ հայակեր բորենի մըն է և ամենախժդուժ ղերը

կատարած է ժողովուրդը հարստահարելու, խոչտանգելու և սարսափահար վիճակի մատնելու գործին մէջ, զէթ այս կերպով մահու առաջ բերելու համար։

Այս դաղանները, պարզապէս իրենց մէջ բաժնելու համար Հայերու շարժուն հարստութիւնը, խստօրէն արգիլած են Թուրքերուն՝ Հայու ապրանք գնել, երբ տեսած են որ այդ ապրանքները կը ծախուին գրեթէ իրենց իսկական արժէքով և ատոնց տարագիրներու տունը մնալը կնայ նպաստել իրենց հարստանալուն։

Ամենախիստ պայմաններու մէջ տարագրութեան լրանալէն յետոյ հալածանքը չէ դադրած մնացած հայութեան հանդէպ, որ միշտ տարտափի տակ ապրած է և ասոր ալ գլխաւոր դերակատարը եղած է դարձեալ Ա. քամիէր Հասան Թանսինը մանաւանդ, որ վր կատղէր տեսնելով որ դեռ քաղաքին մէջ մնացած են Հայեր, որոնց վրայ եկած աւելցած էին նաև Պանորմայէն, Ատարազարէն, Ռուսոսթոյէն և ուրիշ տեղերէ եկած տարագիրներ և վար դրուած։ Հասան Թանսին չկրնալով զսպել իր կատաղութիւնը ի տես այս բազմութեան, սին պատրուակ մը ստեղծելով կ'ազդէ կառավարիչին վրայ և կը յաջողի նոյն տարուց հոկտեմբեր 11ին դէպի Տէր Զօր ճամբայ հանել 142ն վեր 80ի չափ տղայ՝ դաւակները քաղաք մնացած հայ ընտանիքներուն։ Անոնք ճամբայ հանուած են իբր թէ արտեսաց վարժարան դրուելու համար. այս պատասխանը տրուած է երբ նոյն տղոց ծնողքը պնդած են ընկերանալ իրենց զաւակներուն։

Տեղահանութենէն տարի մը ետք, նոյն Հասան Թանսինի գործունէութեամբ սկսած է նոր հալածանք մը, Հայերը խլաժանելու ձեռնարկը, բռնութեան տակ։ Այս ձեռնարկին մէջ արիւնարբու քամիէրին գործակցած են Միլլի պանքայի վարիչ Թիրեանքի օղլու Լեմէր և Երկրագործ. պանքայի անօրէն Իպրահիմ, բայց այս չարժումին առաջ տարուելուն օժանդակած է Միլլի Պանքայի պաշտօնեաներէն հայ մը. չենք ուզեր անունը տալ այդ հայուն և մանրամասնել անոր կատարած սխալ դերը։

Այս ձեռնարկը ի գլուխ հանելու համար, Հասան Թան-

սին գիշերանց պահականոց կանչել տուած է տուն տուն Հայութիւնը, հրաժայելով անոնց որ պատրաստ գտնուին հետեւեալ օրն իսկ մեկնելու, մինչ միւս կողմէ ձեռքի տակէ յանձնարարութիւններ ընել տուած է անոնց՝ խլամանալ, եթէ չեն ուզեր կրել տարագրութեան դառնութիւնները։ Արդէն սարսափահար վիճակի մէջ գտնուող մնացած հայութիւնը, անսալով եղած յորդորներուն՝ որոշագրութիւն յայտնած է խլամանալու և առաջնորդուած՝ Մէվլէվիին մօտ, որ հարցուցած է թէ անչուշտ սիրայօժար կերպով և համոզումով կը թողուն՝ քրիստոնէութիւնը։

Երկու Հայեր միայն բուռն կերպով ընդդիմացած են եղած առաջարկին և ամենասարսափելի կերպով ծեծուած և խոշտանգուած են նոյն ինքն քօմիսէր Թանսինի ձեռքով և ոտքով։ Անոնցմէ մէկը՝ Զըլկըզեան հաճի Սրբին՝ այն աստիճան ծեծ կուտէ որ կ'իյնայ գետնաքիրկ և զայն իր տունը կը փոխադրեն տաշտով։ Իսկ Մուրատ Ուստայի տղան՝ Եսայի, որ գինուոր ըլլալով արձակուրդով եկած էր իր ծնողքին քով, խլամութիւնը չընդունելուն համար դարձեալ նոյն ինքն Հասան Թանսինի ձեռքով ծեծի տակ կը սպաննուի։

Այս երկու դէպքերը բոլորովին սարսափ կ'ազդեն և խլամանալու շարժումը կը սառնայ ընդհ. ծաւալ թէ՛ տեղացիներուն և թէ եկեղեցիներուն մէջ։ Կ'խլամացնեն այն բոլոր ընտանիքները որոնց այր-մարդիկը, քաղաքը մնացած էին ո և է պատճառով։

Սակայն ինչ որ անօրինակ էր և խիստ հազուադէպ ուրիշ նահանգներու մէջ կատարուած խլամացումներու պատմուն, ի գործ կը դրուի Ա. Գարանիսարի մէջ, թէ՛ այս շարժումը վարողներուն հաճոյք առթելու և թէ խլամ ժողովուրդը դոհ ձգելու համար։ Բոլոր խլամացածները մինչեւ 70-80 տարեկաններն էր, մասնաւոր արարողութեամբ կը թլփատուին, մեծամեծ տառապանքներու ենթարկուելով և այս վերջիններէն շատեր չկարենալով դիմանալ ցաւերուն, կը մեռնին։

Տեղւոյն պաշտօնէութիւնը այսքանով չդոհանար սա-

կան. կը շարունակէ հարածանքը։ Քամիները հրամայած էր իր տարադաս պաշտօնեաներուն՝ դիւեր ցերեկ լրտեսել Հայերը։

Եկեղեցիին և վարժարանին փակումէն ետք մէկ քանի ընտանիքներ անձնուիրաբար թէ պզտիկ ամբականի մը փոխարէն, հաւաքած էին փողոցները թափառելու դատապարտուած տղաքը և զանոնք կը կրթէին։ Ոստիկաններ լրտեսական նպատակով հայոց թաղը պտտած ատեններն, կ'անդրադառնան տասը և տասնմէ մը հայերէն երգի ձայներ լսելով, անմիջապէս կը տեղեկագրեն քամիներ Հասան Թանխին։ Նոր տիպի մը ներկայացած էր այս արիւնարբուին համար։ Անմիջապէս պահականոց բերել կուտայ իրենց տունը մանկապարտէզի վերածած այս ընտանիքները և զանոնք խշտանդելէ ետք։ 8-10 ընտանիք ճամբայ կը հանէ դէպի մահատանջ։

Առիկ զատ պարզ քմահաճոյքի համար մէյմէկ պատրուակով քաղաքէն հեռացուցած է տեղացի թէ եկեղ հայ երիտասարդներ, ծանր ամբաստանագիրներով։

Ա. Գարանիսարի մէջ ալ զանուած են մէկ-երկու Հայեր, որոնք հակառակ տիրող ամենասարսափելի պայմաններուն, ամէն վտանգ այլ առնելով, ծառայած են իրենց ազգակիցներուն, թէ՛ նիւթական միջոցներ հայթայթելով անոնց և թէ ուրիշ կարգի օգտակարութիւններ ունենալով։ Պէտք է յիշել մասնաւորապէս անմման և անձնուէր հայուհին՝ Խարբերդցի Տիկին Եղիսաբէթ Ց. Գամպուրեանը որ իր ունցածէն չունեցածէն ինքզինքը զրկելով տարագիրներուն բաժնած է, մինթարած է զանոնք, հիւանդութիւններու ատեն կարմիր Խաչի դերը կատարած է ու Իզմիրէն գաղտնի միջոցներով քանիցս մինթնարական դրամ բերել տալով, բաժնած է տարագիրներուն ու բանտարկեալներուն։ Պոլսոյ ծանօթ «Կիլիկիա» գրատան տէր և Պոլսէն արտորական Պ. Օանքը Սարգիսեանի ձեռքով։ Դարձեալ Տիկին Եղիսաբէթն է որ յարաբերութիւն հաստատելով Ա. Գարանիսար համախմբուած անգլիացի գերի սպաներու հետ, յաջողած է անոնց ալ նիւթական օգնութիւնը ձեռք բերել

պարբերաբար, հակառակ իբր կասկածելի ստիկանական հրամանագրութեան տակ գտնուելուն։ Նոյնպէս իր ազգակիցներուն պէտք եղած օժանդակութիւնը չէ ղլացած Խարբերդցի Տքթ. Գամպուրեանը որ յետոյ ստիպուելով իսլամանալու, առած է Տքթ. Ալի Ֆուատ անունը։

Իսկ ընիկ Ա. Գարահիսարցի դերձակ և տեղւոյն երեւելիներէն Տիար Թագւոր Պողոսեանը որ իրր արհեստաւոր զերծ մնացած էր տարագրութենէն, մեծամեծ ծառայութիւններ մատուցած է իր քաղաքացի համարիւններուն, հանելով անոնց պէտքերուն, նիւթապէս օժանդակելով չատերուն և փրկելով քանի քանի Հայեր։ Տիար Պողոսեանն է որ եկեղեցիին և վարժարանին գոյքերուն մէկ մասը յաջողած է փախցրնել կառավարական աւարէն և դանոնք մինչեւ վերջը պահած։

ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆ ՊՐՈՒՍԱՅԻ

Ձերբակալութիւններ.—Եկեղեցիին պաշարումը.— Առաջնորդարանին դատապարտութիւնը.— Մեհմեդ Զեի գործած խժդժութիւններ.—Զորս հարիւր այրերու նահատակումը Ադրանոս լեռան մոտ. Կախաղանները.—Տեղահանութիւնը.—Զենկիլերցիներու ինքնապաշտպանութիւնը. Օրթագիւղի հրկիզումը։

Պոլսոյ մտաւորականներու աքսորը սկսելու օրերուն, կամ աւելի ճիշտը նոյն իսկ անկէ առաջ, 1915ի Մարտի վերջերը Պրուսայի տեղական կառավարութիւնը սկսած էր փոխել իր ընթացքը հանդէպ Հայերուն և հաշտ աչքով չդիտել զանոնք, և յանկարծ խուզարկել մասնաւորներու տունները, գիշեր ատեն։ Փոքրիկ հայկական դրքոյկ մը, ազգ. ընոյթ ունեցող նկար մը կամ երգարան մը բաւական էր անոր տէրը կասկածելի դարձնելու և առաջնորդելու դէպի բանտ։ Խուզարկութիւնները տեւած են մինչեւ Մայիս և այսպէսով թէ՛ Պրուսայի մէջէն և թէ վիճակին շրջակայ գիւղերէն 200-250ի չափ Հայեր ձերբակալուած ու ոմանք բանտարկուած, շատեր Պրուսայէն 25 ժամ հեռու Օրխանիէի աքսորուած և մէկ մասն ալ, 15-20 հոգի, Պանտրմայի Պատերզմ. Ատեանին յանձնուած են։ Քիչ յետոյ սակայն, աչքի փոշի փչելու համար ազատ արձակած են այս բանտարկեալներէն մէկ քանի հոգի, իբր «անմեղ» և «անմեղ»։

Այս բանտարկութիւններէն ետք կիրակի առտու մը՝ ալ արշալոյսին՝ յանկարծ եկեղեցին պաշարուած է և իբր թէ հոն պահուած զէնքը փնտռելու պատրուակին տակ սկսած են փորել խորանին ետեւի պատը, պարպած՝ պարտէզի մեծ աւազանին, ինչպէս նաեւ առաջնորդարանի հորին ջուրը և հոն գտան եթէ ոչ զէնք, գոնէ Բաֆֆիի գիրքեր։ Նոյն օրերուն առաջն. տեղապահի պաշտօնը վարող Պարգեւ Ծ. վրդ.

Դանիէլեան, հակառակ նկարագրով թոյլ մէկը ըլլալուն, եկեղեցիին խուզարկութեան հակառակած և բուռն կերպով բողոքած է։ Կառավարութիւնը չկրնալով մարսել Պարգեւ Վարդ.ը այս ընթացքը, անմիջապէս ձերբակալած է զայն և մինչև մը Պրուսայի մէջ բանտարկելէ ետք դրկած Պանտրմայի Պատերազմաւանը, ուր ան, յետ ձեւական դատավարութեան մը, կը դատապարտուի հինգ տարուան բանտարկութեան։ Առաջնորդարանին հետ ձերբակալուած է նաեւ իր քարտուղար Սուքիաս Տիրիկէրեանը։ Պատերազմ. Առեանը այս վիճակը տալով մէկտեղ կ'երեւայ նոր հրամանի մը վրայ և կամ ինքնաբերաբար զղջալով՝ փոխանակ բանտը պահելու Պարգեւ Վարդ.ը, վերջին պահուն զայն քշած է Տէր-Զօր, ուր վախկոտ կարծուած այս անձնուէր եկեղեցականը սպանուած է։ Անոգուտ անցած են առաջին, տեղապահին կուսակալ Այլի Օսման էֆ.ի տուած այն համոզիչ խօսքերն ու փաստերը թէ Պրուսայի հայութիւնը ամէն կերպով հաւատարիմ է կառավարութեան և սեւ տեղեկ չկայ անոնց կասկածելու։ Յուսոց այժմ Պատր. Տեղապահ Տօրթիկոս Սրբազանն ու Բիւթանիոյ մեծատարածքը քանիցս բանտ գացած և մոխիրացած են Պարգեւ Վրդ.ը որ մինչեւ վերջը պահած է իր կորովը։

Բանտարկուած միւս Հայերու աւրսորուելէն ետք թէեւ կառավարութիւնը հաւատացած է որ նոր ձերբակալութիւններ պիտի չկատարուին և սակայն հազիւ այս ապահովութիւնը տրուած է և ահա Պիլէճիկէն և անոր թեմերէն քաղաք բերուած են նոր ձերբակալուածներ, որոնց մէկը քահանայ։

Ճիշդ այս օրերուն, այսինքն Յունիսի վերջերը, Պրուսա դրկուած է Գոլոսոյ Ընդ. Ազգաբնակութեան Ա. Տիրէնի պաշտօնեաներէն Մէհմէտ Զէ բռնուած արիւնկալը, վարելու համար տեղահանութեան գործը։ Այս արիւնարբուն Պրուսա ժամանումին հետեւեալ օրն իսկ քաղաքին մէջ ժողով մը ունեցած են կուսակալը, Իթթիհատի պատուիրակը, Գենիսցի Իսրահիմ, ասիական տեսուչ Մահմուտ, Թալատեանութեան Նախագահ Ահմէտ Մուխթար։ Այս ժողովէն ետքն է որ սկսած է նոր ձերբակալութիւններու շարք մը։ Դիրաղդաքար այս նոր շարժումին մէջ տխուր դեր մը կը կատարեն

երկու Հայեր։ Իրենց ձեռքին իսկ պատրաստելով ցանկը։ Ձենք ուզեր տալ այդ վատերուն անունը, որոնցմէ մէկը գեղագործ մըն է և միւսը վանական. երկուքն ալ անխոր գիրքի տէր և յեսոյ խլամացած ընտանիքով։ Մէհմէտ Զէ, մանաւոր դիտումով այս նոր ձերբակալուածները բանտարկած է Գրիմբզի Ֆեհիւր ըսուած նախկին հանրատան մը մէջ, պարզապէս գանոնք անարգած ըլլալու համար։

Յուլիսի առաջին օրը Մէհմէտ Զէն, նոյն տան մէջ իր ներկայութեան կանչած է այն տեղն Պրուսայի մետրապոլիտը եղող և այժմու Յունաց պատր. Տեղապահ՝ Տ. Տորէթէսը, Հայ-կաթոլիկներու առաջնորդ Ճամճեան Սրբոյն, ինչպէս նաեւ Տարանէլի Տ. Գիմէոս քահանան որ կառավարութեան յանձնարարութեան վրայ Պատրիարքարանի կողմէ իրր յաջորդ դրկուած էր Պարդեւ. վրդ-ի։ Կանչուած են նոյնպէս ուրիշ հայ երեւելիներ։ Մէհմէտ Զէ սպառնական դէմքով մը ազդարարած է ասոնց որ անմիջապէս կառավարութեան յանձնեն քրիստոնեայ ժողովուրդին քով գտնուած զէնքերը, հակառակ պարագային ամենախիստ պատիժը պիտի տրուի ամբողջ ժողովրդեան։ Մէհմէտ Զէի այս սպառնալիքներուն ի պատասխան՝ ներկաներէն Գ. Միքայէլ Նէշիէրճեան շատ քաղաքավարօրէն կ'ընէ հետեւեալ խօսքերը.—«Հարկաւ պէտք է պատժուին բոլոր անոնք որ կ'անտատեն կառավարութեան հրամանին։»

Այս խօսքերը տակաւին հնչեց թուխ կատարեալ լիազօրութիւններով Պրուսա զրկուած այս սրիկային որ կը հրամայէ անմիջապէս գեռինը պատկեցնել Նէշիէրճեանը, պատասխանել համարձակած ըլլալուն համար։ Հրամանը կը գործադրուի ակնթարթի մէջ և նոյն տանն կզակին «համբաները՝ երեսի վրայ գեռինը կը պատկեցնեն Նէշիէրճեանը ու կը նստին անոր գլխուն և ոտքերուն վրայ։ Մէհմէտ Զէ ամենուն ներկայութեան, այնքան սաստիկ կերպով կը խարդեն մեր խեղճ ազգակիցը, որ ան կիսամեռ վիճակի կը մնայ։

Այդ օրէն ետք, Մէհմէտ Զէի վայրագ խոշտանգումներուն առարկայ կը դառնան նաեւ ուրիշ ձերբակալուածներ,

որոնց մէջ յիշատակութեան արժանի է Մէհլիսը Խարբէի անդամներէն Պ. Դանիէլ Շիշմանեանի վրայ եղած խոչտանգումը, այն Շիշմանեանին որ անձնուիրաբար ծառայած էր կառավարութեան ու երկրին օգտակար ըլլալու միտքով, առանց սակայն իր զգացումները զսպելու։ Շիշմանեան այնքան ատատիկ և վայրագ կերպով կը խարազանուի որ չկրնալով կենալ ոտքերուն վրայ, բանտէն դիւրանց կը փոխադրուի իր տունը։ Մէհմէտ Զէ ունելիով դուրս քաշել տուած էր անոր եղունդները։ Այս ձերբակալածներն ալ, մօտ 75 հոգի, 1915 Յուլիս 9)22ին կ'ազատուին Օրխանէլի։

Մէհմէտ Զէի ունեցած հայատեաց այս բուռն գործունէութիւնը համարձակութիւն կուտայ ուրիշ Թուրքերու եւ որոնք կը սկսին կեղեքումի և սպառնալիքի տակ կարգադրել Հայերու հետ ունեցած իրենց առնչութիւնները։ Այս կարգէն իբր դրուագ մը յիշենք թէ քաղաքին թաղապետութեան նախագահ Անմէտ Մուխթար, որ 200 ոսկի (հնչուն արժէքով) պարտք ունէր Պ. Միրզան Գալֆեանի, երկու ապտակ զարնելով այս վերջինին, անոր ձեռքէն կը խլէ պարտամուրհակը և կը պատռէ։

Հայերու բնաջնջումը գլուխ հանելու յանձնառութեամբ Պրուսա ղրկուած Մէհմէտ Զէ քաղաքին մէջ ամուսարարի սիտելէ եաթ, Յուլիսի վերջերը կ'երթայ Օրխան-Էլի, հոն առած բանտէն արձակուած կարգ մը սրիկաներ, սնբագործներ ու ժանտարմաներ և հոն կը սկսի իր գործունէութեան ամենէն սարսափելի մասը։

Նախ և առաջ կը կողոպտէ հոն աքսորուած 400ի մօտ Հայերուն վրայ գտնուող դրամներն ու արժէքաւոր իրերը և յետոյ կը հրամայէ իր հրամանին տակը գտնուող չեթէներուն ու ժանտարմաներուն որ 40ական կապեն և իջեցնեն, արշալոյսէն առաջ, Դարանլըք-Տէրէ բուսած ձորը։ Այս ձորին մէջն է որ իր աչքին առջեւ և տուած ազդանշանին վրայ գնդակահար կ'ըլլան ամէնքը և որպէս զի զատ զատ դերեզմաններ չգացուին անոնց համար, քարիւղ թափել տալով այրել կուտայ զանոնք։ Այս եղեռնագործութիւնը շուտով

տարածել չտալու նպատակով ալ մէկ շաբաթ կ'արգիլէ Օրթաս-էլիին դուրս ելլելը, սակայն այս ոստանդը անմիջապէս կը լսուի քաղաքին մէջ, դէպքին ականատես յոյն հիւանդի մը միջոցաւ որ յաջողած էր քաղաք մեկնիլ։

Նահատակուած այս Հայերուն մէջ կը գտնուէին վարժապետներ Թորոս և Գառնիկ Բէրմէզեան եղբայրները, Գրիգոր Մարաչլեան, Պիմէն Շուամանեան, Լութֆիք Լութֆեան, փաստաբան Յատութիւն Ուղուկեան, Հրանդ Արապեան, Կարապետ Միքայէլեան, Օհանիկ Դալիթեան, Մինաս Բէօլէեան, Ազնիւ և Օհանիկ Ծիրէպէլեան, Սերոբէ Մաւեան, Կարապետ և Գառնիկ Փալճեան, Գարբրիէլ Մըրիկեան, Լեւոն Թէնեան, Մինաս Ֆրնտըղեան (Օսմ. Գանդայի պաշտօնեայ), Մարուքեան Բիւզանդ, Գոմիտուրեան Արամ, Հայր. Գարաուշ Վարչութեան չերամի քննիչ Եդուարդ Պէյազեան, նոյն վարչութեան պաշտօնեաներէն Օհանիկ Ղուկասեան, Սուքիան և Լեւոն Տինկիլեան, Մեծ Նար գիւղի երեւելիներէն Մարգար Շարապլեան, Զէնկիրէրէն գործարանատէր Յովհաննէս, Ղազարոս, Թուրէն Փափազեան, եւն. եւն.։

Այս տարաբաղդներուն նահատակման լուրը կը կրկնապատկէ տարտիրը քաղաքի հայութեան միջև, որ նորանոր խոչընդոտներու առարկայ կը դառնար, միշտ զէնք փնտռելու պատրուակին տակ, այնպէս որ դմիկի մը անդամ չունեցող ազգակիցներ դրամով Թուրքերէն զէնք գնած և յանձնած են կառավարութեան, պարզապէս ազատելու համար ծեծէ և չարչարանքէ։

Կացութիւնը այսպէս կը շարունակուի, երբ յանկարծ քաղաքին մէջ շչուկներ կը տարածուին թէ ժողովուրդը տեղահան պիտի ըլլայ։

Եւ իսկապէս այդ շչուկներէն մէկ-երկու օր յետոյ, 1915 օգոստոս 1)14ին տեղական կառավարութեան պաշտօնական մէկ գրելոյցը կը յանձնարարէր հայ ժողովուրդին պատրաստուիլ դէպի Գոնիա մեկնելու երեք օրուան մէջ։ Այս յայտարարութենէն յետոյ, Թուրք պաշտօնեաներէն չատեր ալ ծանօթացած ըլլալով Հայերու ամենայաւելի դիրքերու վրայ գրաւնուող չգիր տուներուն, բռնի միջոցաւ անոնց տէրերը կը

տանին կառավարչատուն, ուր ծեծի և սպառնալիքի տակ իրենց անուան կը փոխանցին նոյն տուները, առանց սանդիմ մը վճարելու։

Օգոստ. 4ին կը սկսի ճամբայ ելլալ առաջին կարաւանը։ Հայոց բոլոր թաղերը յուզարկաւորութեան երեւոյթ մը կ'առնեն, ամէն տուն ողբ ու կոծի մէջ, արցունքը իրենց աչքին ստիպուած կը բաժնուին իրենց հայրենի տունէն։ Տեղահանութեան դերձ կը մնան հայ հոմէական և հայ բողոքական Հայերը։ Հնարդնեսէ մեկնող տարագրուողներէն 2000ի մօտ Գոնիա, Քէօթահիա և շրջակայքը մնացած են, իսկ 4000է աւելի Հայեր քշուած են դէպի Արաբիա, Տէր-Զօր և կամ Սուրիա։ Մինչեւ այդ կողմերը գացողներէն շատ քիչ թուով ետ վերադարձողներ եղած են զինադադարէն վերջը։ Զմտաւնամ ըսելու թէ Իթթիհատի հրամանով տեղատաւ կարգուած Տ. Դիմնէս քահանան դարձեալ Իթթիհատի հրամանով Պրուսայի մէջ մնացած է և անոր յանձնուած են եկեղեցւոյ անսպառ գոյքերն ու անօթները, բայց վերջը կառավարութիւնը ամբողջ եկեղեցական անօթները մնատուներու մէջ լեցուցած և Պոլիս զրկած է, ուրտեղ սուրբ անօթները մէճիտիէ դրամի վերածուած են։ Եկեղեցւոյ մէջ պաշտօնավարող վեց քահանաներէն մէկը տեղահանութեան միջոցին մեռած է, երկուքը Գոնիայի կողմը, երկուքը Տէր-Զօրի կողմը և մէկը մնաց՝ Իրնատիոս քն. Քիլիմլեանը ետ վերադարձած է, այն ալ իր տարազը փոխած և իբրեւ արհեստով տաճկաբոյժ Դամասկոս աքսորուած է։

Մոռցանք ըսելու որ Պանտրմայի պատերազմական տեսանը գացողներէն մէկը դեղագործ Բարունակ Աճէմեան Պանտրմայի մէջ իսկ ուրիշ հոգի, որոնց մէջ Տօքթ. Մէլիքսէթեան, Սիմոնիկ Սէֆէրեան, Միսաակ Տէր Գեորգեան, Գրիգոր Գէօրկեան ու չորս հոգի ալ վիճակին զիւղերէն քաշեցին Սէթ Պէյին կամարջին վրայ կախաղան բարձրացուցուած են։ Առանց մարմինները Տ. Դիմնէս քն. ազդ. դերեզմանատունը տարած և հոն ամփոփած է։ Իսկ զինադադարէն ետք այդ նահատակներուն ոսկորները մասնաւոր կերպով եկեղեցի փոխադրուած և յատուկ դամբարանի մը

մէջ դրուած են, որոնք այժմ այցելուներու աչքին ակնառու վկաներն են մեծ եղեռնին։

Քաղաքին հայութեան գրեթէ հաղիւ մէկ չորրորդը վերադարձած է, այն ալ Գոնիա և կամ Քէօթահիա մնացողներէն, իսկ Արարիոյ կողմը գացողներէն շատ քիչեր են որ բախտը ունեցած են կրկին տեսնելու իրենց ծննդավայրը, մնացածներ՝ ամէնքն ալ զոհն են եղած թուրք խուժանին և կառավարական գազան պաշտօնեաներուն քմահաճոյքին։

* * *

ՇՐՋԱԿԱՅ ԳԻՒՂԵՐԸ։—

Գրուսայի նահանգին պատկանող շրջակայքի հայութեան տեղահանութեան պատուն, ամէնէն աւելի խստութիւն և անլուր հալածանք ցոյց տրուած է մանաւորապէս Զէյնկիլիցիներու դէմ։ Զօրահանութեան հրամանին վրայ, տեղւոյն հայ երիտասարդութիւնը զէնքի տակ կանչուելէն և իրենց վաշտերը դրկուելէն ետք, տեղական կառավարութիւնը յետնեալ տուրքերը դանձելու պատրուակին տակ ըսկսած է պաշտօնական ընդհանուր կողոպուտի մը և բռնադրաւած է ժողովուրդին ունեցած-չունեցածը, 5 դրչ.-ի պարտքի մը փոխարէն տանելով 30-40, մինչև 100 ոսկիի ապրանք, տուար են։ Ժողովուրդը, աւելորդ է ըսել, թէ դժգոհած է ասոր համար, սակայն հայ պաշտօնական մարմիններու տուած յորդորին վրայ, մնացած է խաղաղ և հանդուրժած՝ այս կեղեքումներուն։

1915 Մարտի վերջերը Գրուսայի կուսակալութենէն գոց պահարաններ դրկուած են Զէյնկիլէր և միւս գիւղերը և թէեւ անոնց պարունակութիւնը պահուած է խիստ գաղտնի, այսուհանդերձ հայութիւնը կրցած է թափանցել որ այդ նամակները ուղղակի առնչութիւն ունին իրեն հետ, իր կեանքին գոյութեան հետ։ Ասոր վրայ է որ յետ խորհրդակցութեան, որոշուած է եկեղեցիին մէջ «Տէր Ողորմեա» կարդալ և բաւական մեծ քանակութեամբ մատաղ քամնել,

մանաւանդ որ գիւղին ծեր թէ երիտասարդ երեսուն Հայերու ձերբակալումը երբէք աղէկ նշան մը չէ համարուած, հակառակ անոր որ վերջէն ծերերը ձգած են։ Մինչ անդին կը տեսնուէր որ Թուրք ժողովուրդը պատեհ առիթին կը սպասէր, կողոպտելու համար Հայերը։ Տեղահանուելու չըշուկներ տարածուած ըլլալով գիւղին համբաւ հանած կըտրիճներէն Կոճա Կարապետ ժողովուրդին համաձայնութեամբը դացած է կառավարիչին և առաջարկած՝ տալ կառավարութեան ի՛նչ գումար որ կ'ուզեն և նոյն իսկ խլամանալ, բաւ է որ տեղահան չըլլան։ Կառավարութիւնը մերժած է ամէն առաջարկ և գոց նամակներուն մէջ տրուած հրահանգին համաձայն, նախ զէնքերը ժողվելէ ետք պատրաստութիւններ տեսնել սկսած է Զէյնկիլէրցիները քշելու համար դէպի Էսկիշէհիր։ Իրաւ ալ մատաղը բաժնուելուն յաջորդ օրն իսկ ձեռնարկուած է այս որոշումին գործադրութեան ու ժողովուրդը մաս առ մաս ճամբայ հանուած է Ցուլիսի վերջերը։

Ասոր վրայ, Զէյնկիլէրցիներէն զէնքը առնողը բարձրացած է լեռ, ինքնապաշտպանութեամբ ջուրը ձգելու համար կառավարութեան որոշումը։ Ասոնց միացած են Օրթաքիւղէն և Սէօլէզէն եկած երիտասարդներ, ինչպէս նաեւ այն Զէյնկիլէրցի Հայերը, որոնք մօտ տեղերու մէջ կը կատարէին իրենց զինուորական ծառայութիւնը լսելով որ իրենց ընտանիքը կը տեղահանուի, փախած և գիւղ եկած էին։ Լեռը բարձրացողներու միանալ ուզած են նաեւ Թուրքերու մօտ ծառայող 3-4 հայ երիտասարդներ, բայց ձերբակալելով ըստանուած են ժանտարմաներու կողմէ։

Զէյնկիլէրցիներու այս «ապստամբութիւն»ը անմիջական արձագանգ դտած ըլլալով Պրուսա՝ կառավարութիւնը, բաւական մեծ զինուորական ուժ մը դրկուած է գիւղ, դպելու համար այս շարժումը, մինչ միւս կողմէ, հակառակ զինուորական խիստ ցանցին, արդէն իսկ կալերը հասած ժողովուրդէն փախչողները դիշերանց վերադարձած ենիրենցդիւղը կին, ծեր, տղայ, առնելով իրենց զէնքերը միացած են լեռը գտնուողներուն։

Տեղահանութիւնը այնքան խիստ և սարսափելի պայմաններու մէջ տեղի ունեցած է որ ժողովուրդէն շատեր վախէն հիւանդացած են։ Կիներու մէջեւ դիպուածով մնացած այր մարդիկը մերկացուցուած և այնպէս ճամբայ հանուած են, իսկ ժողովուրդին թոյլատրուած չէ հետ առնելու իրենց գոյքերը և նոյնիսկ ճամբան ուտելու չափ հաց։

Այս պայմաններուն մէջ ժողովուրդը մինչեւ Ճերմակ Հող ըսուած տեղը հասնիլը, արդէն իսկ կոտորակուիլ սկսած է ու բաղմաթիւ եղած են որ աֆիոնով և ուրիշ միջոցներով ձեռքովնին սպաննած են իրենց հոգեհատորները կամ զանոնք նետած փողոց։ Ժանտարմաները գետին մօտ զատած են էրիկ-մարդիկը և զանոնք դրկած ուրիշ ուղղութեամբ և անհետացուցած։ Սակէ զատ տարագիրներու աչքին առջեւ, Գարդուտակ ըսուած տեղը, գետին մէջ նահատակած են Զէյնկիլէրի յայտնի գործարանատէրներէն Թրայենց Սահակը և Ուստա Դաւիթը։ Ճամբու ընթացքին՝ Զախուլլի թուրք գիւղին ժողովուրդը սաստիկ ծեծած են տարագիրները, երբ անոնց լեղուէն հասկցած են թէ Զէյնկիլէրցիներ են։ Նոյնպէս ճամբան սպաննուած են Զէյնկիլէրի Տ. Կարապետ քհյ.ն և տղան՝ Մեսրոպը, երբ այս վերջինը կառքէն վար իջած էր, մօրը գետինը ինկած վերարկուն առնելու համար։

Զէյնկիլէրի 2000 տուն հայութիւնը այսպիսի սարսափելի պայմաններու մէջ և քալելով անօթի ծարաւ վերջապէս հասած է Իսկի Շէհիր։ Հոն՝ եկած նոր հրամանի մը վրայ զատած են գինուորի ընտանիքները և զանոնք տեղաւորած չբրջակայ գիւղերը։ Միայն 10-20 տուն հայ բողոքականներ չեն տեղահանուած այս գիւղէն. իսկ 2000 տնւոր հայութեան մէջ անբարոյական կին մը է միայն որ ընդունած է իսլամութիւնը և մինչեւ հիմա ալ «չարշաֆ» կը հագնի, ամուսնացած ըլլալով թուրք ժանտարմայի մը հետ։

Զէյնկիլէրի տեղահանութեան վրայ խօսած ատենիս պէտք չէ մոռնանք յիշատակել այն տխուր դերը զոր կատարած է տեղւոյն թաղապետութեան նախագահ անուանուած Փաշաեան Մինասը, որ տխրահռչակ համբաւ մը շահած է և գինադադարէն յետոյ վիրաւորուած ու Գոլիա՝

պուլկարական հիւանդանոցին մէջ չարչարուելով սատկած է։

Զէնկիլէրէն յետոյ հետզհետէ գրէթէ նոյն պայմանները և պարագաներուն մէջ հանուած են Օրթաքէօյ, Մեծ Նոր գիւղ, Բէրլէմէթ, Սէօլէօզ, Պէնլի ևն.։ Պէնլին ևս կառուած է և ասկէ զատ աւերած է արտերը, որպէսզի իրենց աշխատութեան արդիւնքը գոնէ Թուրքերն ալ չվայելեն։ Նոյնպէս աւերուած վիճակի մէջ թողած հեռացած են իրենց գոյքերը նոյն նպատակով, ինչպէս նաև աղտոտած են բոլոր սանները և կերակուրի ամանները։

Գալով լեռը բարձրացած Զէնկիլէրցի կարիճներուն, մինչև վերջը կռուած և բաւական կորուստ պատճառած են թէ՛ Թուրք գիւղերու ժողովուրդին և թէ իրենց վրայ ղրկուած զինուորներուն։ Տեղական կառավարութիւնը լեռը դանուողներու պարկեշտութիւնը և դաղտնի կերպով անոնց Զէնկիլէր մուտքը արգիլելու համար խիստ միջոցներ ձեռք առած և Թուղթերը իրարու կապած էր հասա չուանններով և անոնց միջև ալ շնած էր պատնէշ մը քարերդի թիթեղներով։ Հակառակ այս արգելքներուն սակայն Հայերը երբեմն իջած են վար և մանելով գիւղ, ապահոված են իրենց պէտք ունեցածը։ Դժբախտաբար, մէկ քանի հոգի անոնցմէ ձերբակալուած և Պանտրմայի պատերազմական ատեանը ղրկուելով, անոր վճռով մահուան դատապարտուած են։

Այս հերոսները տարիի մը չափ կռուած են և ի վերջոյ յուսահատելով մէկ մասը ինքնաբերաբար անձնատուր եղած են, մէկ մասը անդին ապաստանած ու մէկ մասն ալ մեռած են։ Այս փախստականներուն մէկ մասը երբ Սէօլէօզ ապաստանելով աղօրիքի մը մէջ պահուրտած էին, Թուրք կնոջ մը մատնութեամբ կը պաշարուին ու կռուելով վերջի ի վերջոյ բնաջինջ կ՚ըլլան։

Իսկ Նոր-գիւղացի երեք-չորս երիտասարդներ երբ արդէն նոյն գիւղին ժողովուրդը ճամբայ հանուած էին, կը յաջողին վերադառնալ իրենց ծննդավայրը և կրակի կուտան եկեղեցին և բոլոր այն չէնքերը ուր պահուած էին Հայոց գոյքերը։ Դժբախտաբար սակայն, այդ հրդեհի միջո-

ցին կ'այրին նաեւ ծերեր և լքուած հայ տղաք, որոնք դիւղը մնացած էին։

Զէնկիլէրի տարագրութեան և տարտարիներուն մէջ ամենագլխաւոր դերը կատարած են կառավարիչը, ոստիկան-զինուորներու հրամանատարէն ու ոստիկանական պաշտօնեաներէն զատ, տխուր դեր մը ունեցած են Քիւչիւք Մէհմէտ և Մօրալլը ըսուած արիւնկղակները, որոնք չբաւականանալով ճամբու ընթացքին իրենց գործած խժդժութիւններով, մինչեւ Էսկի-Շէհիր ալ գացած են, փնտռելու և սպաննելու համար Թրայենց Սահակի եղբայրը և ուրիշներ, որոնք ո և է կերպով անհետացած էին ճամբան, զատուելով տարագիրներու կարաւանէն։

Լեռը բարձրացած Զէնկիլէրցիներու կորուսեալն զատ, նոյն դիւղացիներէն դիւղը մնացած բոլոր էրիկմարդիկը բռնաննուած են Մէրէճէ ըսուած տեղը, քիչ բացառութեամբ։ Այդ բացառութիւններն ալ ուրիշ անձեր չեն, եթէ ոչ հրաշքով ազատուածներն ու ասդին անդին պահուրտողները։

Երկու խօսք ալ Մեծ-Նոր դիւղի մասին, որ կարեւոր կեդրոն մը եղած է հայութեան։ Հոս եւս տոկալի պայմաններու մէջ տարագրած են հայ աղդարնակչութիւնը, 1915 Օգստ. 3ին, պատրաստութեան համար երեք օր պայմանաժամ տալով։ Տեղահանութիւնը սկսած է Օգստ. 6ին, նոյն դիւղին կառավարիչ (միւտիր) Մէհմէտ Ցիսիրիի և իր հրամանին տակ գտնուող մէկ քանի արիւնկղակներու խարազանի հարուածներուն տակ։

Զէնկիլէրի «ապստամբութենէն» վախցող կառավարութիւնը 3000ի մօտ չէթէներու հսկողութեան տակ սկսած է տեղահանութեան և հետդհետէ դիւղէն հեռացուցած է 15 հազարի չափ Հայեր։ Ժողովուրդէն շատեր, մասնաւորապէս կիներ և աղջիկներ, ինքզինքնին դեռը նետած են, գոնացում չտալու համար ժանտարմաներու վայրագ կիրքերուն. նոյնպէս ձեռքնին խեղդած կամ լքած են իրենց հոգեհատորը, «բեռ» մը պակաս ունենալու համար։

Այնքան խիստ պայմաններու տակ ճամբայ հանուած են որ մինչև Իսկիշէհիր 500 հոգի մեռած են միայն անօթութենէ։

Պիլէճիկի հայութիւնը գրեթէ բոլորովին մերկ վիճակի մէջ հանուած է։ Տեղւոյն կառավարիչ Ճէմալ այնքան տարուած էր Հայերը ընաջինջ ընելու նուիրական գործով որ դիտմամբ չարաթներով պահած է կառավարութենէն իրեն հաղորդուած այն հրամանը թէ զինուորի ընտանիքները պէտք է մնան իրենց տեղը։ Նոյն ընտանիքները ճամբայ հանելէ ետք միայն մէջտեղ հանած է այդ հրամանը։ Հոս ալ ճամբայ ելլելու համար երեք օր միայն պայմանաժամ տրուած է և տեղւոյն հայութենէն մեծ դումար մը պահանջուած է «Միւտաֆայի Միլլիէ»ի համար, մինչդեռ իրականութեան մէջ գանձուած դումարը մտած է կառավարիչ Ճէմալի և իր օրբանեակներուն գրպանը։ Նոյն այդ կառավարիչը լսելով որ Պիլէճիկի առաջն. փոխանորդ Տ. Սիմոն քահանան և իրեն հաճոյ չթուած հայ ընտանիք մը յաջողած են Իսկիշէհիր մնալ, կեդրոնի կառավարութեան քաշած իր կրկնակի հեռագիրներով ծանր ամբաստանութիւններ ըրած է Սիմոն քահանայի և նոյն ընտանիքի մասին և ինչ ըրած չըրած՝ դանոնք քշել տուած է Գոնիա։ Ասկէ զատ Պիլէճիկի մէջ իսկ գանակոծել տուած է Գրիգոր Էֆպէրեան անուն անձը որ չի կարենալով դիմանալ տրուած հարուածներուն, մեռած է ծեծի տակ ու կայարանին առջև կապուած է ծառի մը։

ԻՆՉՊԷՍ ՏԵՂԱՀԱՆ ՁԵՂԱԻ
ՔԷՕԹԱՇԻԱՆ

Քէօթանիոյ կառավարչութիւնը նախապէս ենթակայ էր Գրուսայի կուսակալութեան, սակայն յետոյ վերածուած՝ անկախ կառավարչութեան. այս վերջին կարգադրութիւնը բարեբախտութիւն մը եղած է Քէօթանիոյ հայութեան համար որ իրեն կառավարիչ ունենալով խղճմտանքի տէր պաշտօնատար մը՝ բանաստեղծ Ցայիք Ալի պէյը, անոր անկեղծ պնդումներուն և ընդդիմութեան չնորհիւ վերծ մնացած է տարադրութենէ։

Տեղահանութեան գործադրութիւնը հրամայուած պահուն՝ պաշտօնի վրայ գտնուող մէկ քանի կուսակալներ և կառավարիչներ, ինչպէս տեսանք, թէեւ իրենց կարգին ընդդիմացած են կեդրոնի կառավարութեան հրամաններուն, բայց գլխաւորաբար երկու պաշտօնատարներ են որ յաջողած են մինչեւ վերջը քալեցնել իրենց խօսքը և այսպէսով փրկել 20-25,000ի մօտ հայութիւն մը։ Առնցմէ առաջինը Իզմիրի կուսակալ Բահմի պէյն է, երկրորդը՝ Քէօթահիոյ կառավարիչ Ցայիք Ալի պէյը. իսկ միւս պաշտօնատարները կամ պաշտօնանկ եղած և կամ ինքնաբերաբար քաշուած են և անոնց հետեւանքէն յետոյ՝ գործադրուած է Իթթիհատի որոշումը։

Իսկ թէ ինչպէս եղած է որ Ցայիք Ալի պէյ, չատ նուազ ազդեցիկ դիրք մը ունենալով մէկտեղ Իթթիհատի մէջ, յաջողած է փրկել Քէօթահիոյ հայութիւնը, գաղտնիք մըն է առ այժմ։ Գաղտնիք՝ անոր համար որ Ցայիք Ալի պէյ ինքն ալ զարմացած է թէ ինչպէս կրցած է արժեցնել իր ընդդիմութիւնը։

Այս մասին ուղղակի հարցում եղած է Ցայիք Ալի պէյի որ համեստաբար չէ ուզած պատասխանել, այլ միայն ըսած է թէ, Քէօթահիոյ հայութիւնը ոչ մէկուն կը պարտի իր

փրկութիւնը, եթէ ոչ իր բախտին, իր ճակատագրին և թերեւս նաև կառավարութեան աղէկ տրամադրած մէկ վայրկեանին։ Ասով մէկտեղ, աւելցուցած է Ֆայիք Ալի պէյ, Բէօթահիոյ թուրք ժողովուրդը ունեցած է իր օրոշ դերը հայ ժողովուրդի փրկութեան գործին մէջ. որովհետեւ բուն կերպով հակառակած է իր համաքաղաքացի Հայերու տարագրութեան։ Եւ թուրք ժողովուրդին մէջ այս շարժումը առաջ բերելու մեծապէս սատարած են տեղւոյն երեւելիներէն Կէրմիյան զատէները, Հոճա զատէ Բասրք էֆ. և մէկ քանի ուրիշներ։

Հակառակ ասոր ակայն, կեդրոնի կառավարութիւնը քանիցս սպառնացած է պաշտօնական ընել կառավարիչ Ֆայիք Ալի պէյը և Հայերը պաշտպանող Թուրքերն ալ խստութիւն պատժել։ Կառավարիչը այս սպառնալիքներուն փոխարէն բռնած է այնպիսի ճարպիկ քաղաքականութիւն մը որ թէ՛ մեղմացուցած է կառավարութեան անհաճոյ տրամադրութիւնները, թէ ինքը պաշտօնական չէ եղած և թէ նոյն ատեն ամէն վտանգէ զերծ պահած է հայ ժողովուրդին հանդիսաւորութեան համար դիւեր ու ցերեկ արիւն-քրտինք թափող վերոյիշեալ Թուրքերը։

Իրաւ է որ Բէօթահիոյ հայութիւնը տեղահան չէ եղած, սակայն ասոնց մը ազդակիցներ չատ աւելի ապահով ըլլալու համար իբրեւ մահմեդական։

Բէօթահիոյ հայութիւնը տեղահան չըլլալէ զատ, նոյն քաղաքը հասած է հոն մնացած Ատաբազարցի, Պանտրմացի, Ռոտոսթոցի, Պրուսացի և ուրիշ տեղացի տարագիրներ համեմատաբար չատ հանդիստ կեանք մը ապրած են և նոյնիսկ հարստացած։

Զմիրնադարձէն յետոյ առաջ եկած թուրք ազգայնական շարժումը նախանձեցաւ Բէօթահիոյ հայութեան տեղահանուած չըլլալուն և պատրուակ ստեղծել կ'ուզէր նոյն տեղի հայ ժողովուրդը վտանգելու համար։

Եւ ի վերջոյ ստեղծեց այդ պատրուակը ու Մուսթաֆա Բէշաղի մէկ հրամանին վրայ Բէօթահիոյ հայութենէն բռնի միջոցներով բռնականաչափ գումար մը կորզելէ ետք «հայ-

ռնիքի պաշտպանութեան» անունով, զայն տեղահան բրուշատ աւելի սարսափելի պայմաններու մէջ և տարաւ Հայմանայի ու Սիվրիհիսարի կողմերը. Հաղիւ թէ քաղաքին մէջ վար դրուած են հայ կիներ ու մաս մը երիկ մարդիկ, «ռնվնաս» համարուածներէն։ Իսկ թէ ինչ էր նոյն տեղի Հայութեան տարագրութեան համար ստեղծուած պատրուակը, ատիկա ուրիշ բան չէ եթէ ոչ այն առարկութիւնը թէ Էնկիւրիի «Ազգ. Մեծ Ժողով»ին կողմէ սահմանուած գումարէն չատ նուազ քանակութեամբ դրամ մը վճարել ուզած են Քէօթահիոյ Հայերը։

* * *

Պրուսայի Նահանգին տեղահանութեան վերաբերող տեղեկութիւնները լրացնելու համար ըսենք նաեւ թէ բացի մէկ քանի պզտիկ գիւղերու մէջ գործուած մանր մունր բռնութիւններէն, Մարմարոնքի մէջ սպանուած են 60 հոգի և պզտուած մինչեւ 11 տարեկան գրեթէ բոլոր աղջիկները։

Ատեն եղած է որ Պիլէճիկի մթնոլորտը նեխած է դիակներու հոտէն և ամէնուն համար տեսանելի եղած են դաշտերուն և ձորերուն մէջ սպանուած կամ մեռած դիակներն ու գանկերը։ Քաղաքին տուներուն մեծ մասը քանդուած են։ Պիլէճիկի խժդժութեանց մէջ կառավարիչ Ճէմալէն զատ ամենատիրահաչակ դերը կատարած են ոստիկանութեան տնօրէն Բիֆաթ, Իթթիհատի ակումբին նախագահն ու անդամները, ինչպէս նաեւ Օսմ. Պանքայի տնօրէնը, այս վերջինները մասնաւորապէս կողոպտուի գործին մէջ։ Նոյնպէս սինլքոր դեր մը ունեցած է Բիֆաթի օրով ոստիկան-ղինուորութեան չաւուշ Իսմայիլ։ Քաղաքին, եկեղեցին քար ու քանդ եղած է թուրք ուսանողներու և ժողովուրդին ձեռքով։

Կէմլէյիկի մէջ տեղահանութեան վերջանալէն յետոյ արձակուրդով (թէպտիլ ի համա) իրենց ծննդավայրը եկող 40-45 հայ զինուորներ Պաշ Չաւուշ Պէօխմի կողմէ բանտարկուած եղան։

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՆՇԽԱՐՆԵՐ

(Հայ նահատակներու գանկեր անապատին մեջ)

կուած, խոշտանգուած և ապա նոյն չափուշին ձեռքովտարուած են Ալբա Տէյիրմէն բուսած տեղը՝ ուր հրացանագարկ եղած են։ Կէմլէյիկի դէպքերուն մէջ ոչ նուազ պատասխանատու են Պրուսայի ազգայ զօրանոցներն կառավարիչ Հիլմի և ժանտարմա զօրանոցի Սալմ։

Պրուսայի այս ոճրագործներուն մէջ գրեթէ հրաչքով ազատած են, քաղաքական յանցանքով դատապարտուած և քաղաքին մէջ բանտարկուած հետեւեալ Հայերը, որոնք դիմադրելէն ետք ազատ ձգուեցան.— Պ. Պ. Գէորգ Նալպանտեան (Պրուսացի), Մկրտիչ Կարապետեան (Մեծ Նոր Գիւղ), Կարապետ Զէրչեան (Մեծ Նոր Գիւղ), Կարապետ Փէհլիվանեան (Մեծ Նոր Գիւղ), Վաղարշակ Պետանեան (նոյնպէս Մեծ Նոր Գիւղ)։

Մեր սա ազգակիցները եւս ողջ մնացած են Պրուսայի բանտին մէջ, հակառակ անոր որ «աւազակութեամբ» դատապարտուած էին։ Ահա այդ պարոններուն անունները.— Խաչիկ Հանպէրեան, Պետրոս Աշրգեան, Հայրապետ Ղուկասեան, Յովհաննէս Խաչերեան, Համբարձում Օթուզպիրեան, Յարութիւն և Յովհան Դրբաճեանեան, բոլորն ալ Զալկարացի։

* * *

Պրուսայի ենթակայ Պանտրմայի, Պալիքէսիրի, ինչպէս նաև Էսկիշէհիրի տեղահանութեան վրայ պիտի խօսինք առանձին գլուխի մը մէջ։

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՆՇԽԱՐՆԵՐ

(Պոլսոյ մէջ կախաղան բարձրացուած Ս. Դ. Հնչակեան խաւն կախեալներ)

ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆ ԷՏԻՐՆԷԻ ՔԱՂԱՔԻՆ

Վաւերական աղբիւրէ մը քաղած տեղեկութեանս համաձայն՝ Իթթիհատի կեդրոնը նախապէս որոշեր է չտարագրել կամ յետաձգել Էտիրնէի հայութեան տարագրութիւնը, չդիտցուիր ինչ պատճառով, սակայն այս որոշումէն դժգոհ տարրեր,—որոնց մէջ մասնաւորապէս Թոսոսթոյի կառավարիչ և ապա Էտիրնէի փոխ-կուսակալ Զէքէրիա և Իթթիհատի պատուիրակ Թօքաթ Կանի,—ամէն մեքենայութիւն գործ դրած և երեւակայական վտանգներ ցոյց տուած են կեդրոնի կառավարութեան, տարագրել տալու համար քաղաքին հայութիւնը։ Դժբախտաբար վերջ ի վերջոյ ալ հասած են իրենց նպատակին և տեղահանութենէն օգուտ քաղելով լեցուցած իրենց գրպանները։ Կեդրոնի կառավարութեան այս որոշումին պատճառով է որ Էտիրնէի հայութիւնը դրէթէ ամենավերջինը եղած է հանուր տարագրուող հայութեան մէջ։

Էտիրնէի մէջ տեղահանութիւնը սկսած է 1915 Հոկտ. 14—15ի գիշերը յանկարծակի կերպով, առանց ժողովուրդին նախապէս ոեւէ ազդարարութիւն ընելու և գոնէ կէս ժամ միջոց տալու։ Նոյն գիշերը ամէն մարդ իր անկողինէն հանուած ու պահականոց առաջնորդուած է և թոյլ չէ տրուած ոչ գոյք, ոչ դրամ և ոչ իսկ ճերմակեղէն առնելու։ Այս առթիւ կարելի է դիտել տալ թէ տեղահանութեան համար հրատարակուած օրէնքը կը տրամադրէր ընել ի հարկին այդպիսի կարգադրութիւն մը այն շրջանակներուն մէջ ուր դինուորական գօտի նշանակուած և պատերազմական վիճակ յայտարարուած է, մինչդեռ Էտիրնէի մէջ, մինչեւ Հոկտեմբեր, ոչ պատերազմական վիճակ, ոչ դինուորական գօտի նշանակուած և ոչ ալ արտակարգ միջոցներ ձեռք առնուած էին։ Այս քաղաքին տեղահանութիւնը եղած է զուտ քմահիր։

Փոխ-կուսակալ Զէքէրիա որ արդէն իսկ Ռօտոսթոյի կառավարիչ եղած ատեն հոնտեղի աքսորը վարած էր, մէկ դիշերուան մէջ ժողվելով գլխաւոր Հայերը, նախ և առաջ զանոնք ճամբայ հանած է և այսպէս յաջորդաբար ու այդ օրէն ետք կուսակալ նշանակուած քաղաքին՝ Հաճի Ատիլ պէյի տեղ, այս վերջինը Պոլսոյ մէջ շատ աւելի պատուաբեր դիրքի մը կոչուած ըլլալով։ Իրաւ է թէ Իտիրնէի մէջ ուղղակի սպանութիւն չէ գործուած, բայց այն ատենուան նեղութիւններ տրուած են տարագիրներուն որ անոնց մէջէն ճամբան մեռնողներ եղած են։ Տեղահանութեան գործը վարողներուն գլխաւոր նպատակը և միտք բանին եղած է ըսպաննելէ աւելի կողոպտել և այս պատճառով դեռ քանի մը օր առաջ ոտքին գուլպայ մը առնելու դրամ չունեցողներ, տարագրութենէն յետոյ, տէր եղած են 10,000ական, 50,000ական ոսկիներու։ Դիւրաւ հարստանալու փափաքը այնքան բուռն եղած է մանաւանդ կուսակալ Զէքէրիայի մօտ, որ երբ առաջին աքսորէն զերծ մնացած առաջն. տեղապահ Տ. Արսէն քհն.ն շնորհաւորութեան գացած էր կառավարչատուն, Զէքէրիա անոր ըսած է.— «Կը լսեմ թէ Հայերը աքսորուելու վախով ոչինչ գիներով կը ծախեն իրենց գոյքն ու ապրանքները. բայց գիտցած եղէք թէ այլ եւս տեղահանութիւն չկայ։ Ժողովուրդը զուր տեղը թող ձեռքէն չհանեն իր ունեցածը, ասիկա ազդարարեցէք։»

Այս յայտարարութենէն հազիւ քանի մը օր ետքը, 1916 Փետր. 17)18ի դիշերը նոր աքսոր մը կը սկսի սակայն և ասիկա պարզապէս անոր համար որ Զէքէրիայի քէյֆը այդպէս ուզած էր և անգործութիւնը զինքը նեղած ըլլալով գործ մը ստեղծած էր իրեն։

Այս երկրորդ աքսորը եւս տեղի ունեցած է առաջինին յարեւնման պայմաններու մէջ և այս անգամ առաջն. փոխանորդն ալ մէկտեղ հանուած է երկրորդ կառաւանին հետ։ Բարեբաղդաբար այս վերջին աքսորին ենթարկուածները կէս ճամբէն ետ դարձուած են կեդրոնի կառավարութեան հրամանով, բայց այս կարգադրութենէն դժգոհ մնացած Զէքէրիա այս անգամ գործած է ուրիշ շնութիւն մը, արժանա-

պատուութեան հարց յարուցանելով Պոլսոյ կառավարութեան աչքեւ։ Իբր թէ այդ զգացումին տարուած և հանդէպ իսլամ ժողովուրդին՝ իր դիրքը բարձր բռնած ըլլալու և իր ազդեցութիւնը չկտրելու նախանձախնդրութեամբ, հակառակ կրնակի հրամաններու, հակառակած այս երկրորդ հերթով աքսորուածներուն կրկին քաղաք վերադարձին և զանոնք վար դնել տուած է Ռօտոսթոյի մէջ։

Այս տարագրեալները Էյմինէէն Ռօտոսթօ բերուած և հնկէ «մավուռնա»ով Իզմիր փոխադրուելու մրայ էին, երբ Հայոց Փայտի առջեւէն ետ դարձուած են։ Սակայն ամբոխ ընթացքին նոյնքան տառապած և նեղուած էին որ մահը պատահած են անոնց մէջեւ։ Պզտիկ «մավուռնա»ի մը մէջ թիմուած են 120—140 հոգի։ այր, կին, ծեր և երեխայ, ծունկ ծունկի և քսան օր շարունակ փոթորկոտ ծովուն վրայ մնացած են բացօթեայ. ենթակոյ ամէն վայրկեան ընկղմելու և խեղդուելու վտանգին։ «Մավուռնա»ի վարիչներն ալ քաջալերուած կառավարութեան հայահալած քաղաքականութենէն, իրենց կարգին եւս հալածանք գործ գործ դրած են, պարզ պարտականութեան մը կատարումին համար իրենց «մավուռնա»ին մէջ գտնուող խւրաքանչիւր Հայէն քսան դրուշ պահանջելով. օրինակի համար, անձրեւի մէջտեղին մակոյկին վրայ մտնելու համար։

Այս պայմաններուն մէջ, մարդկային հալածանքէն եաք բնութեան հալածանքին եւս չկրնանալ տակացող առաջնորդարանի քարտուղարը Նշան Սարկաւագեան կը մնայ մավուռնային մէջ։ Նոյն ճակատագիրը կ'ունենայ նաեւ 80ամեայ ծերունի մը՝ Միքայէլ Թուրշուճեանը։ Առաջինը թաղուած է Դատարգիւղի մէջ։

Մասնաւոր թոյլտուութեան մը վրայ հոս Պատրիարքարանի կողմէ պէտք եղած դիւրութիւնները ընծայուած են այս տարագիրներուն, որոնք ի վերջոյ փոխադրուած են Ռօտոսթօ։

Զէյթիրիա քաղաքը մաքրելէ եաք չէ դադրած շարունակելէ իր հալածանքը այն Հայերուն դէմ, որոնք ոչ է պատճառով մը մնացած էին իրենց տունը. այլ՝ էս արգիլած է անոնց շրջակայ դաշտերը ելլելու։

Առաջին աքսորի միջոցին, Թեոտոսիո համանէջ եաք իւլամացած և իրենց տունը վերադարձած են Ապրահան եղբայրները, Տեարք Հորասանեան Մաշիկ և Պարոնիկան իր կնոջ և զաւկին հետ։

Երկրորդ տեղահանութենէն եաք, Զէյթէրիա տեսնելով որ ինքնաբերաբար իսլամացողներ չկան, ոստիկաններ և մոթարներ հանած է և զատ զատ պատցնելով զանոնք ցանցառ թիւով քաղաքը մնացած Հայերուն տունները, ապ. դարարել տուած է իսլամանալ, սպառնալով հակառակ պարագային իրենց միւս ազգակիցներուն բախտին ենթարկուիր։ Այս սպառնալիքին վրայ, բացի քանի մը հոգիէ, մնացած Հայերը ամենքն ալ իսլամացած են։ Այդ քանի մը հոգիներ ալ պաշտօնական են։ Բլլալով և կառավարութիւնը անոնք պէտք ունենալով վար դրուած էին և չունէին ոչ է վախ։

Ժողովուրդին իսլամանալու համար բրած դիմումը մեծ խնդութեամբ ընդունուած է մեր հարեւաններուն կողմէ, որոնք խուռն բազմութեամբ հաւաքուած են Ճամբուն վրայ, դիտելու համար թէ չարչանը կը վայլէ հայ կիներուն։ Կրօնափոխութեան պաշտօնական ձեւակերպութիւնները տեւած են 11 օր, և հարիւր թէ նորընծայ իսլամները հազիւ պիտի առնէին ֆրենց նոր կրօնքին, յանկարծ կեդրոնի հրամանատարին մէկ հրամանին վրայ անոնք դարձեալ դարձած են հայ եկեղեցւոյ գիրկը։

Հայերու քաղաքէն հեռանալուն վրայ Թուրքերը մնած են մեր ազգակիցներուն տունները և կողոպտած են ինչ որ դրած են հոն, ուտելիք, վառելանիւթ, կահ կարասի և զանազան իրեր։ Մեքենաները, դաշնակներ տեղափոխուած են Իթթիհատի քլիսաը, իսկ անկողնի վերարերեալ կաթսաները զինուորական հիւանդանոցներու յանձնուած են։ Հայոց սեփական շարժուն և անշարժ ստացուածքներու ու ծախին ամենը Էսքիշէհիր մէջ գործուած խայտառակութիւնները անմոռացելի են։ Ամենաարժէքաւոր տուներ իրեր ապրիլին անգիլինին ձեռքը անցած են շատ սղին գնով մը. այսպէս, օրինակի համար, Գազալեանների սեփական 800-1000 կարմիր ոսկիի չափուած տունը կառավ-

բութեան կողմ ծախսուած է 25 ոսկի թղթադրամի փոխարէն, ոսոիկան-զինուորներու հրամանատար՝ Շահապի։ Ալի փաշայի չուկան, որ առեւտրական կեդրոնն է քաղաքին և ուր 2-300 խանութներ կային, ամբողջովին կողոպտուած է։ Այդ խանութներուն 100ին 75ը Հայերու կը պատկանէին։ Ինչ մէջ գտնուող դրամարկղները բացուելով պարունակութիւնը, դրեթէ ամբողջութեամբ հնչուն ոսկի և դոնարեղէն, թալանի տրուած է։ Այդ խանութները ի վերջոյ 100ին 10 գնով ծախսուած են Իթթիհատական վաճառականներու, փոխարինելը երկու տարուան մէջ մաս առ մաս հատուցելու պայմանաւ։ Տեարք Պողոս և Միսաք Միքայէլեաններու 10,000 հնչուն ոսկի արժող խանութը ծախսուած է 600 ոսկի թղթադրամի։ Եկեղեցին ու վարժարանները փլցուած և պէտք եղածները փոխադրուած են Իթթիհատի քլիսը։

Խարբէրդի տեղեկատուութիւնը և կողոպուտը վարելու գործին մէջ գլխաւոր պատասխանատուութիւն ունին բացի ֆուսակալէն և Իթթիհատի պատուիրակ Կանիէն, Տէֆթէրտար Իմին, Կանիի մօտ բարեկամ Խայրուլլահ, կեդրոնի հրամատարը Մէհմէտ Ալի, Քրտմը Ուտի նախագահը, Ճէպքենի Շէվքէթ, ոսոիկանական սնօրէն Բիֆաթ, Սաաթճի Ալի, ևն. ևն.։

Խարբէրդի տեղեկատուութեան պահուն գործուած դէպքերուն մէջ պէտք չէ մոռնալ որ կուսակալ Զէքերիա փաշան նշանակուած է նաև Ս. Թորոս մայր եկեղեցին և Ս. Լուսաւորիչ մատուռը զոր յարակից առաջնորդարանին և վարժարանի չէնքին միացնելով Տար-իւլ-էյթամ մը (որբանոց) հաստատած է հոն։ Պէտք չէ մոռնալ նաեւ Իթթիհատի ակումբին Բ. նախագահ և Միւտաֆթայի Միլլիէի սնօրէն Հաճի Ալին, որ 120 ոսկիի հնչուն գումարի մը փոխարէն բռնադրաւած է վաճառականներ Միքայէլ Թագւորեանի, Կարապետ Գուլումճեանի, Խաչիկ Խաչէրեանի և Յակոբիմ Յովհաննէսեանի անթիւ ժամացոյցներն ու անգին զոնարեղէնները։

ՌՕՏՈՍԹՕ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՆԵՐԸ

Թրակիոյ մէջ Իտիրնէէն անմիջապէս ետքը կուգայ Ռօտոսթօն, հայ ազգաբնակչութեան հոծութեան տեսակէտով, եւ արդարեւ, ընդհ. պատերազմէն առաջ քաղաքին մէջ կը գտնուէին 18000 ընտանիք, որոնք կը հաշուէին 9400 անձ։ Տիարճեակ Զէքէրիա, որ Իտիրնէի կուսակալ նշանակուէէն առաջ կառավարիչն էր քաղաքին, զօրահանութենէն ետքը կարգ մը արիւնկղակներու հետ պարբերական ժողովներ կ'ունենայ, որոշելու համար տեղւոյն հայութեան տեղահանութիւնը։ Այս նպատակով ոչ միայն ինքը հեռագիր հեռագիրի վրայ կը քաշէ կեդրոնի կառավարութեան Իտիրնէի կուսակալութեան խորհրդակովը, այլ և յատկապէս քանիցս Գալիս կը զրկէ Ախբրդէման զատէ Մուհիտտին ըսուած հայակերը, տեղահանութեան հրամանը ժամ առաջ ձեռք բերելու համար։ Այս այն Մուհիտտինն է որ պոլսոյ յայտարարել տուած էր Ռօտոսթոյի հայութեան՝ դէմ, երբ դեռ ոչ է հալածանք չէր սկսած։

Զէքէրիա վերջապէս կը յաջողի այդ հրամանը ձեռք բերել և անմիջապէս կը ձեռնարկէ գործի։ Տարագրութիւնը կը սկսի 1915 Սեպտեմբեր 8ին և առաջին անգամ ճամբայ կը հանուին հարուստ դասակարգը որ երկաթուղիով Մուդանիա-Իտիրնէի ճամբով կը զրկուի Գալիս և հոսկէ ալ դէպի Դոնիա։ Իսկ երկրորդ, երրորդ և միւս կարաւանները չոգենաւերով և մակուանաներով ճամբայ կը հանուին դէպի Գալիս և կը քշուին մինչեւ Հալէպ, Տէր-Զօր, Ռաքքա, ևն։ Այս կարաւաններուն մէջ գտնուող այն բոլոր այրերը, որոնք Տէր-Զօր զրկուած էին, 1916ի Յունիսի կէսերը նահատակուած են նոյն տեղը։

Ռօտոսթոյէն տեղահանուած են 6765 անձէ բաղկացած 1353 ընտանիք, իսկ 447 ընտանիք վար դրուած են իրր զինուորի ընտանիք, այսինքն՝ զինուորական հանդամանքներով մինչեւ նաև աւտրիական հպատակ երկու-երեք ընտանիք։ Բաղաք մնացած ընտանիքներու մէջէն եօթը հոգի կամովին իսլամացած են և զինադադարէն ետքը ասոնցմէ

միայն մէկը վերադարձած է մայր-եկեղեցիին դիրքը։ Գալով տարագրուած 1358 ընտանիքներէն հազիւ 2852 հոգի ողջամբ վերադարձած են առաջին օրերուն, որոնք յետոյ բարձրացած են 3500 հոգիի, նոր վերադարձողներով։

Զէքէրիան և իր համախոհները այնքան տարուած էին ազան կերպով և առանց յոգնութեան հարստանալու փափաքով որ թոյլ չեն տուած որ աքսորուածները իրենց անհրաժեշտ կարասիներն անգամ առնեն հետերնին։ Ապա սկըսած է կողոպուտը և թալանը։ Իսկ տարագրութիւնը տեղի ունեցած է խարազանի հարուածներուն տակ և դիտմամբ անձրեւուտ ու փոթորկոտ օրերուն, նոր չարչարանք մը ուեղցընելու համար մեր ազգակիցներուն վրայ։

Հայերու սեփական տունները բռնագրաւուելէ և իւրացուելէ զատ, քանդուած և կիսաւեր վիճակի վերածուած են Ս. Թադեւոս եկեղեցիի սեփական 60,000 հնչուն ոսկի արժողութեամբ, իսկ Ս. Խաչի 7000 հնչուն ոսկի արժէքով կալուածները։ Առանցմէ շինուածանիւթեր հանուած, ծախուած և գոյացած հասոյթը կողոպտուած է։

Ռօտոսթոյի տեղականութեան գլխաւոր դերակատար ու պատասխանատուներն են կառավարիչ Զէքէրիան, զինուորագրութեան «չիւպէ»ին նախագահ և զինուորական հրամանատարի փոխանորդ Սալիմ փաշա, որ ամէնէն կտրկառուն դէմքը եղած է իրր Հայերու տունները իւրացնող, ոստիկան-զինուորներու հրամանատար Տէրվիշ, որ պարզ քմահաճոյքի համար ձեռած և խոչտանգած է բանտարկեալ Հայերը և առաջնորդած զանոնք խլամանալու, նոյնպէս այս ճիւաղն է որ խարազան ի ձեռին մաւուանները քշած է Հայերը, առանց անոնց թոյլ տալու որ կարասիներն առնեն։ Պատասխանատու է նոյնպէս Զօրլուի նախորդ կառավարիչ Սաղրպ, որ օգտուելով իր Ռօտոսթոյի փոխ-կառավարիչի հանգամանքէն, անգթօրէն քշած է Հայերը և այս պարագան հեռագրով մասնաւոր գոհունակութեամբ ծանուցած է Էրէյլիի կառավարիչին։ Գալով քաղաքին նախորդ փոխ-կառավարիչ և «լքեալ գոյք»երու նախագահ Շաքիրի, հակառակ նոր տարագրութեան համար հրաման չըլլալուն՝ քա-

զաքին տեղահանութենէն չորս ամիս վերջը, աքսորել տուած է առաջն. փոխանորդ Խորէն քէն. Ճամճեանը, ինչպէս նաեւ 11 զինուորի ընտանիքներ։ Փաստաբան Ասոլը և որդին Բանմին են որ իսկամ ժողովուրդը զրդռած են քրիստոնեաներու դէմ, հրապարակով պոռալով թէ «Թոռոսթոն Մէջքէ պիտի ըլլայ և զանգակի ձայն պիտի չլսուի»։

Ասոնցմէ զատ, Հայերը հալածելու գործին մէջ մասնաւոր դերեր խաղացած են Մէճլիսը Իտարէի անդամ Էօմէր զատէ Ֆուտա, Նաղըմ զատէ Իպրահիմ (այս վերջինը հայ կիները չարաչար ախտացուցած է իր արտերուն մէջ), Էվզաքի անարէն Իսմայիլ Սրտը (տունները փլցնել տուած և շինուածները ծախած է), վաճառական Իպրահիմ զատէ Ահմէտ Բէֆիք, որ արդէն ախսար դեր մը ունեցած է Առանայի ջարդին առեն եւս, նախկին կառավարիչ Միւէյտան, որ վանքը փլցուցած և եկեղեցիին արծաթեղէնները գողցած է։ Իսկ Իմայաթիանէի անօրէն Ուրկազցի Հաճի Հիւսէյին, մականուանեալ Պէյ Պապա, մէկ գիշերուան մէջ դէպի Պէլէմէտիկ (Պօղանթիի մօտ) աքսորել տուած է քաղաքը իբր արհեստաւոր մնացած 100ի չափ զինուորներ, որոնց մեծ մասը մեռած է։ Խայրապօլցի չէթէչապետ Հաճի Շէրիֆի ալ իր համաքաղաքացի 10 ընտանիքներ քշել տուած է, պարզապէս իր կամքը տեղը տանելու համար։

Թոռոսթոյի գիւղերու և Մալկարայի հայութիւնն ալ գրեթէ այս պայմաններուն մէջ տարաբաղդած են և մեծ մասամբ նահատակուած կամ մեռած են։ Մասնաւոր հալածանքի ենթարկուած է Մալկարացի ծանօթ գրագէտ Արտաչէս Յարութիւնեանը, հայրը և ուրիշներ, տեղւոյն կառավարիչին ցուցմունքին վրայ։

Զմոռնանք յիշատակել թէ Մալկարայի պատուական և ազգասէր հայութենէն մնացած են ազգատ և զինուորի ընտանիքներ ու արհեստաւորներ։ Հոս արժան է յիշել մըխթար մահտեսի Յակոբ աղա Իշմէքճեանը և իր կինը Հաճի Թագուհի հանումը, որ ամէն ճիգ թափած են ամոքելու համար հոնկէ անցնող անօթի ու մերկ հայ զինուորները։

Զօրլուի հայութիւնը տեղահանուած է 1915 Հոկտ. 15ին և այլերով Թօտոսթօ տարուելէ ետք, հոնկէ ալ չոգենաւով փոխադրուած է Իզմիթ։ Հոս եւս ամենամեծ խստութիւն ցոյց տրուած է հանդէպ տարագրուածներուն և ասոր մէջ գլխաւոր դերը կատարած է դժբախտաբար հայ կին մը։ Այս վատահամբաւն է որ իսլամանալով ամուսնացած է պաշտօնատարի մը հետ և անկէ յետոյ ոկսած՝ բրօքականտ մղելու Հայերու միջեւ, զանոնք իսլամացնելու նպատակով, բայց չէ յաջողած։ Իրմէ զատ մէկ հոգի միայն հետեւած է իր ճամբուն և զինադադարէն յետոյ դարձեալ հայ եղած է։

Ժողովուրդին այս մերժումին վրայ է որ հալածանքն ու խստութիւնը սաստկացած են և 44 հոգիի բռնի կերպով իսլամացուած են։ Զօրլուի տեղահանութիւնն ու կոզոպուտը վարած են կառավարիչ Ալի Սադրպէն զատ, Եսթ Մահֆըլը (գիծին հսկող) հազարապետ Օսման Նուրի, ոստիկանապետ Եէֆիք, ոստիկան-զինուորներու հրամանատար Հասան, Մալ Միւտիրի Մահմուտ Ճէմալ և Եէկէն զատէ Ինան ու իր պարագաները։

Գալով Կէլիպօլուի և Տարտանէլի հայութեան, թէեւ նախապէս չեն ուզած զանոնք տեղահան ընել, սակայն յետոյ առժամապէս փոխադրուած են Լաբէքի և Պիղա։ Տարտանէլցիները մնացած են Պիղա, իսկ միւսները քանի մարտանաւերու ռմբակոծումը սաստկացած է, այնքան նեղած են Հայերը և տեղէ տեղ փոխադրած։ Ի վերջոյ բոլորովին հեռացուցած են նոյն չրջանակէն և աքսորած։ Այս առթիւ բռնի իսլամացումներ ալ կատարած են։

ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆ ԻԶՄԻԹԻ ԾՐՋԱՆԻՆ

Իզմիթի շրջանին մէջ, տեղահանութեան որոշումը գործադրելու առիթով, կառավարութիւնը ամէնէն աւելի խրոխտութիւն բանեցուցած է Ատաբազարի հայութեան վրայ, հաստատ համոզում գոյացուցած ըլլալով որ նոյն քաղաքը լրջօրէն վանդ կը սպառնայ։

Գոլոյշ մտաւորականներու աքսորուելէն ուրիշ-տասը օր վերջը, տեղական կառավարութիւնը ձերբակալած է քաղաքին ազգի զարնող Հայերէն 50 հոգի և զանոնք աքսորած Գոնիայի Սուլթանիէ և Գոչ-Հիսար ըսուած գաւառակները։ Այս աքսորուածներուն մէջ կը գտնուէին ի միջի այլոց, Թբրիսա Գրիգոր, վաճառական Թօմպալեան Յովհաննէս, Անդրանիկ Կէնճեան, դերձակ Համբարձում Տիմիճեան, որոնք յաջողած են մինչեւ զինադադար ողջ մնալ, ինչպէս նաեւ Զարեհ Գոչեան, Միսաք Բարսեղեան և ուրիշներ, որոնք մեռած են։

Այս ձերբակալութիւններէն ետք Ատաբազար տարուած և հայոց թաղը տեղաւորուած են 15-18,000ի չափ թուրք զինուորներ, իբր «տէփօ թաղալոր», որոնք ուրիշ հրամանգ և պաշտօն չունէին, եթէ ոչ անմիջապէս զսպելու հայկական ամենափոքր խլրտում մը, զոր հաւանական կը նկատէր կառավարութիւնը և ինչպէս ըսինք, լրջօրէն կը վախնար։ Սակայն երեւոյթները փրկելու համար նոյն զինուորները լաւ վերաբերմունք ցոյց կուտային Հայերուն և կը զբաղէին միայն մարզանքով։

Ահիդ այս ատենները է որ Իզմիթ հանդիպելէ ետք Ատաբազար գացած է Գոլոյշ բանտերուն նախորդ տեսչուկաւոր Իպրահիմը, մանաւոր հրամանգներով և լիազօր իշխանութեամբ։ Անոր հրամանին կենթարկուին Հայոց թաղը տեղաւորուած զինուորները։ Իպրահիմ, որ Պարտիզակի մէջ զինհաւաքութեան պատասխանատու տակ ամէն չարութիւն գործած և չատեր զանակոծած էր, նոյնը ընելու կը ձեռ-

Նարկէ Ատաբազարի մէջ եւս, և առաջին առթիւ Ս. Կարապետ եկեղեցին կը հաւաքէ քաղաքացիներէն բաւական թիւով Հայեր, որոնք նոյնքան վտանգաւոր նկատուած էին որքան նախապէս աքսորուածները։ Ակէ գաս, իր տուած մէկ հեռագրին վրայ Պոլսոյ կառավարութիւնը հոս կը ձերբակալէ և կը բանտարկէ նոյն քաղաքացի ծանօթ վաճառական և սեղանաւոր ու տեղւոյն երեւելիներէն Աֆիլեան եղբայրներէն Պ. Պետրոս Աֆիլեանը։ Հաճի Պետրոս աղա Մուրատեանը, ինչպէս նաեւ քաղաքին թազապետութեան նախագահ Տիար Ստեփան Տիմիճեանը։

Իպրահիմ շրջապատուած ոստիկանապետ Բարիտ, ոստիկան-զինուորներու հրամանատար Կաֆարէ և ոստիկաններէ, եկեղեցի մտնելէ ետք, աչք մը կը պտցուցնէ չորս դին և յետոյ բազմելով իրեն համար յատկապէս պատրաստուած աթոռին վրայ, կ'ըսէ հետեւեալ խօսքերը, ուղղուած հոն բանտարկուածներուն.

— Նախ ներկայացնեմ ինքզինքս։ Ես չէթէ ապետ եմ և երկար տարեն գործունէութիւն ունեցած եմ Մակեդոնիոյ մէջ։ Ես կատարած եմ յոյն և պուլկար եկեղեցիներու և վանքերու բոլոր խուզարկութիւնները և երեւան հանած եմ մեծ քանակութեամբ զէնքեր։ Ես ինքս ալ քսմիթաճի եմ և տեղեակ «քսմիթաճիութեան բոլոր գաղտնիքներուն։ Լեռնային արշաւանքներ ալ ունեցած եմ կեանքս մաշեցուցած եմ այս կարգի գործերու մէջ։ Կը ճանչնամ ձեր քսմիթաճիներն ալ, ըլլան անոնք Դաշնակ, Հնչակ թէ ուրիշներ։ Անոնց պետերէն շատերը իմ հին ընկերներս եղած են և անոնց հետ գործած եմ, երբ մեր շահերը նոյնն էին։ Բայց հիմա անոնք դաւաճանած են կառավարութեան, որով մենք ալ անոնց դէմ եղած ենք։ Ես ասկէ առաջ անձնապէս հոս եկած եմ Հնչակեաններուն հետ՝ զէնք բամբելու և դիտեմ թէ օրո՞նք զէնք ունին։ Նոյն իսկ ցանկը ունիմ իրենց տեսակներովը։ Այն տեղ պօմպաներ ալ բերուած էին։ Հիմա հոս ներովը։ Այն տեղ պօմպաներն ու զէնքերը մէջտեղ գալով պայտոն ունիմ այդ պօմպաներն ու զէնքերը մէջտեղ հանելու։ 55 պօմպա և 250 մաւզէր կ'ուզեմ, զոր առանց այլ և այլի պէտք է վերադարձնէք, առանց հատ մը իսկ

պակաս տալու։ Եթէ յանձնէք զանոնք, ընաւ ինչա պիտի չնայնի ձեզի, բայց եթէ պահէք, գիտցած եղէք որ՝ ամէն տեսակ չարիքներ կը թափեմ ձեր գլխուն։ Լիազօրութիւն ունիմ ուզածս ընելու։ Անշուշտ լսեցիք թէ ինչեր որի Պարտիզակի մէջ. 300 հոգի, այր, կին, լեցուցի եկեղեցին, ծեծեցի, չարչարեցի, գետինը պառկեցուցի և սատկեցնելու սատիճան սակրմներին կոտորեցի, մինչեւ որ մէջտեղ հանեցին իրենց զէնքը։ Արդէն ձեզի հետ տարբեր կեցուցի վարուելու չէ. մինչեւ որ նեղը չդրուիք, խոստումանութիւն չէք ըներ։ Նայեցէք որ Պարտիզակցիներու տառապին չդաք։ Զէնքերը յանձնեցէք, ապա թէ ոչ կենիկնիդ ալ հոս կը բերեմ և անոնց աչքին առջեւ կարդէ կ'անցուցնեմ բոլորդ ալ։ Ազատում չունիք ձեռքս. Ջարդ ու փչուր կ'ընեմ ձեզի և ինձի մարդ բան չի կրնար ըսել։ Կրնայ ըլլալ որ դու դուրը սպանելու մասնաւոր ունեցողներ գտնուին ձեր մէջ. բայց վստահ եղէք որ իմ ետեւէս հարիւրաւոր Իպրահիմներ կան։

Իպրահիմ իր խօսքերը վերջացնելէ ետք, Մրխթար Զալբեքեան, որուան արտօնութեան վրայ, դիտել կուտայ թէ՝

— Այդ զէնքերը քոմիթէներու բերած էին, քոմիթէները հիմա լուծուած են և ժողովուրդը չի գիտեր զէնքերուն պահուած տեղը։

— Լուծուած չեն, կը պատասխանէ Իպրահիմ, սպառնական և կատաղի, այլ ընդհակառակը կառավարութեան կողմէ ոչնչացուած։ Ակէ գաս, ես ուրիշ բան չեմ ճանչնար։ Զէնքերը մէջտեղ հանելու է, հակառակ պարագային ամէնքդ ալ մինչեւ Մուսալ և Տէր-Զօր կ'երթաք. եթէ զէնքերը չտաք բոլորդ ալ ձեր կիներով և զաւակներով մէկտեղ Սազարիա դեռը կը թափեմ։ Կէս ժամ պայմանաժամ ձեզի, շուտով պատասխան կ'ուզեմ։

Այս խօսքերէն ետք Իպրահիմ դուրս կ'ելլէ և քիչ յետոյ իր մօտ կը կանչէ Մրխթար Զալբեքեան Արթինը և զայն լաւ մը կը ծեծէ ու դարձեալ եկեղեցի կը դրկէ։ Ապա դարձեալ կուգայ և կը սկսի սարսափ սփռել, աջ ու ձախ խաբազանելով և վայրագօրէն զէնք պահանջելով։ Անձամբ կը ծեծէ նաեւ առաջն. փոխանորդ Տ. Միքայէլ քէն. Երամ-

եանը, ինչպէս նաեւ Անդրանիկ Զարքճեանը, որոնք առաջին զոհերը կ'ըլլան իր կատաղութեան։

Հետզհետէ եկեղեցին կը լեցուին 6-700 հոգի, որոնց վրայ կուգան կ'աւելնան Պոլսոյ մէջ ձերբակալուած Ատաբազարցիները եւ հոն արգելափակուած կը մնան 15 օրի չափ։ Մինչ ծեծն ու խոշտանգումը ծայրայեղ խստութեամբ կը շարունակուին նոյն ժամանակամիջոցին, մերկացումներ եւ յայտնութիւններ կորզելու նպատակով։ Արիւնարբու Իպրահիմ այնքան բուռն վարմունք կ'ունենայ և անխնայ խոշտանգումներ կ'ընէ որ, վաճառա'ան Ներսէս Թարիքեանը ծեծի տակ կը խենդենայ և ինքզինքը եկեղեցիէն վար նետելով կը մեռնի։ Նոյնպէս սատիկ խոշտանգումներու առարկայ կը դառնան Պոլսէն Ս. Կարապետ եկեղեցի տարուած մեր ազգակիցները եւ մասնաւորապէս Պ. Պետրոս Ա-ֆէեանը։

Անոնք որ կը խոստովանին զէնք ունենալնին, կը հանուին եկեղեցիէն և ոստիկանի մը ընկերակցութեամբ կը դրրկուին իրենց տունը և զէնքերնին յանձնելէ ետք, ազատ կը թողուին։ Եկեղեցին արգելափակուածները հետզհետէ կ'արձակուին և միայն 13 հոգի կը փոխադրուին բանտ, ուր եւս կը շարունակուին խոշտանգումները և մասնաւորապէս անխնայ կը ծեծուին Ճիրմէճեան Մինրանը, Ա-ֆէեան Պետրոսը և Կէնճեան Անդրանիկը։ Քանի մը օր վերջ Պոլիս՝ պատերազմական ատեանի բանտը կը փոխադրուին Անդրանիկ Կէնճեան, Խորէն Երամեան, Ամասիացի Գրիգոր, Մինրան Ճիրմէճեան, Գրիգոր Սաւաէթեան, Հաճի Յովհաննէս Գապաքեան և ուրիշներ, դատուելու համար. յետ դատավարութեան ատենամէջ կը կախուին Հնչակեան Խորէն Երամեանն ու Ամասիացի Գրիգորը, իսկ միւսները կ'աքսորուին ու ճամբան կը մեռնին ու կը նահատակուին, բացի Կէնճեանէն։

Զմոռնանք յիշելու որ այն պահուն երբ Ատաբազարցի մեր 5-600 հայրենակիցները եկեղեցին արգելափակուած էին, Իպրահիմի հրամանով բոլորն ալ կողոպտուած են և պար-

տարբրուած՝ անմիջապէս վճարելու Թուրքերու ունեցած իրենց պարտքը։

Սարսափը տիրած էր քաղաքին մէջ և հարիւր թէ քիչ մը մեզմացած՝ բանտարկուածներու (ազատ արձակումովը, երբ չչուներ կը սկսին տարածուիլ թէ ժողովուրդը պիտի տեղահանուի։

Արդարեւ, բաւական դէնք ժողվուելէ և արդելափակուածները ազատ արձակուելէ մէկ քանի օր վերջը, 1915 օգոստ. 1-ին կը ձեռնարկուի տեղահանութեան և 15 օրուան մէջ կը տարագրուին քաղաքին 18,000 և շրջակայ գիւղերու մօտ 7000 Հայերը ծեծի տակ։

Առաջին անգամ հանուած են Ս. Լուսաւորիչ և Ս. Աստուածածնայ թաղերը և յաջորդաբար միւսները։ Հոս այ տեղական կառավարութիւնը թող չէ տուած որ աքսորուող բնտանիքները հետերնին տանին իրենց անհրաժեշտ գոյքերը որոնք յետոյ ընկերոջին բաժնուած են տեղահանութիւնը վարողներու մէջեւ։ Քաղաքը որ ամենառաջին ձերբակալութիւններէն ետք պաշարուած էր, տեղահանութեան միջոցին շատ աւելի խիստ պաշարման մը տակ կ'առնուի և նոյնիսկ նոր պահակներ կը դրուին Հայերու թուրք և յոյն թաղերը ապաստանիլը արգիլելու համար։

Տարագրութենէ զերծ մնացած են 25 ընտանիք միայն, իրր քաղաքին համար անհրաժեշտ արհեստաւորներ և տարրեր։ Իսկ հայ բաղդաքանները մինչեւ Էսկի-Շէհիր քշուելէ յետոյ, անոնցմէ 25 ընտանիք, նոր հրամանի մը վրայ, վերադարձուած են քաղաք և տեղաւորուած շրջակայ գիւղերը։

Առաջադարի տեղահանութեան վրայ խօսած առենին պէտք է մանաւորապէս վեր հանենք սա միտիթարական կէտը որ տեղւոյն հայութեան տրամադրութիւնը շատ բարձր էր դէպի աքսորուելոյր ճամբայ ելած առենին և այն միաձայն համոզումը կը տիրէր իրենց միջեւ թէ այդ ճամբան դէպի Հայաստան պիտի առաջնորդէ զիրենք։ Դժբաղդաբար սակայն մինչեւ վերջը չէ մնացած նոյն տրամադրու-

թիւնը և բարոյալքումը սկսած է Երէյլիի մէջ, զուր Ատաբազարցի կիները ըմբոստութիւն մին ալ հանած են ժանտարմաներու դէմ, դէպի աւելի առաջ մեկնելու հրամանին դէմ անսասանելով։ Սակայն ի վերջոյ սուինի սպառնալիքին տակ տեղի տուած են։ Դէպի Գոնեա ճամբորդութեան ընթացքին երկաթուղիի գիծին վրայ գտնուող պզտիկ կայարաններու թուրք ժողովուրդը քարկոծած է կառախումբը երբ լսած է թէ փոխադրուողները Ատաբազարցիներ են։

Ամբողջ Ատաբազարի հայութեան մէջ մէկ հոգի միայն խլաժացած է, Հաճի Յովհաննէս Եղիազարը։

Բացի Պոլսոյ մէջ կախուածներէն, 1915 Հոկտեմբերի ընթացքին Պօլսի մէջ կախուած են եօթը ո.բիչ Ատաբազարցիներ, որոնցմէ յիշենք Պետրոս Կէնճեանը, Ալիքսան և Սիրական անուն երիտասարդները, առանց դատավարութիւն տեսնելու։

Տեղահանութիւնը լրանալէն վերջ, Հայերու սեփական 3500 տուներու կէսէն աւելին հիմնայատակ կործանած են. զինադադարէն ետք, անոնց հետքն անգամ անկարելի եղած է գտնել, իսկ մնացած տուներու մեծ մասն ալ կիսաքանդ և անբնակելի վիճակի վերածուած են։ Նոյնպէս քանդուած է Ս. Ստեփաննոսը, ախոռի վերածուած Լուսաւորիչը, խլամ դաղթականներու խան շինուած է Ս. Կարապետը և և արմտիքի շտեմարան՝ Հրեշտակապետը։ Կողոպուտը մեծ ծաւալով կատարուած է։

Քաղաքին տեղահանութեան և դէպքերուն գլխաւոր դերակատարները եղած են բացի արիւնկղակ Իպրահիմէն, տեղւոյն Իթթիհատի պատասխանատու-քարտուղար Համիտ, Գալրպնը Հաֆըզ, քոմիտէի Բաչիտ, վաճառական Մէհմէտ Զիաէտտին, երեւելիներէն Հաճի Նուման, Արաբ զատէ Սաչիտ որ մասնաւորաբար հոգ տարած է կողոպուտին, ինչպէս նաև ուրիշներ։

Կառավարիչ Նէճաթի նախապէս գործօն դեր մը չէ ունեցած, բայց յետոյ ստիպուած է գործադրել Իզմիթի կառավարիչ տխրահռչակ Մազհարի հրամանները։

Առաքաւորի տեղեկանութեան նկարագրութեան վերջ տալէ առաջ պէտք է յարգանքով և հիացումով յիշենք անունը նահատակուած ընկեր Պ. Խորէն Երամեանի անգնահատելի անձնուիրութիւնը զոր ցոյց տուած է, իր անձը զոհելով շատերու կեանքը փրկելու համար և այսօր քիչեր չեն որ իրենց կեանքը կը պարտին այս անձնազոհ նահատակին։ Պ. Խորէն Երամեանն է որ ձերբակալութիւններն ու խոշտանգումները սկսած պահուն, երբ այնքան խստութեամբ զէնք կը պահանջէին, յանդգնութիւնը ունեցած է իր վրայ առնելու ամբողջ պատասխանատուութիւնը թէ՛ պօմպանոցու չնութեան և բաժանումի և թէ զէնքերու բաշխումի գործին։ աւելցնելով թէ իրմէ զատ ոչ ոք տեղեակ էր քաղաքին հայութիւնը զինելու համար կատարուած ձեռնարկներուն։ Նահատակ Խորէնի այս յայտարարութիւնը կամ խոստմանութիւնը ունեցած է իր բարերար դերը և մեղմացած է իրեն հետ ձերբակալուած և բանտարկուած հայրենակիցներու վերադրուած յանցանքը։ Ի վերջոյ Պ. Ի. Երամեան կախաղան հանուած է Պոլսոյ մէջ։ Բանի որ խոսեցանք կախաղանի մասին, չմոռնանք աւելցնելու նաև թէ Պոլսի մէջ կախաղան հանուած են, 1915 Դեկտ. 29ին, Էշմալուի Տ. Խորէն քհն. Խորենեանը, իր զաւկին՝ Տաճատի հետ։ Յետոյ եղած են Տէր Հօր և զաւկին անցուցած վերջին վայրկեանները։ Հայրը չէ ուզած տեսնել զաւկին կախուիլը և փոխադարձաբար։

Անձնուիրութեան այս օրինակներուն քով պէտք է յիշել նաև ազգադաւութիւնն տխուր դերերը երկու Հայերու, որոնք շատ վատ դեր մը կատարած են, մտածելով մի միայն իրենց անձը և այն ինքնախաբէութիւնը ունեցած թէ մասնիչի, դաւաճանի անարդ դեր մը կատարելով պիտի կրնան ազատ մնալ կառավարական ամէն հետապնդումէն, մինչդեռ փորձը եկած է ցոյց տալու թէ խաբուած են իրենց կարծիքին մէջ։ Այդ երկու ազգադաւներէն մէկը եղած է քաղաքին քահանաներէն մէկը, որ բաւականին ալ զարգացումի տէր էր, և հակառակ կառավարութեան հաճելի ու

օգտակար ծառայութիւններ մատուցած ըլլալուն, իր կարգին քշուած է և գացած՝ մինչեւ Հալէպ։ Այս քահանային ցուցմունքին և մատնութեան վրայ է որ Սուքթանիէ աքսորուած սեղանաւոր Հաճի Թորիկ Ներկարարեանը դարձեալ Ատաբազար բերուած, սաստիկ կերպով խոշտանգուած և ապա աքսորուած ու Քէօթանիա-Թավշանլը ճամբուն վրայ գնդակահար եղած է, մանաւոր հրահանգով։ Նոյնպէս այս դաւաճաններուն ցուցմունքին վրայ է որ Գոլիս հաստատուած Ատաբազարցի յայտնի վաճառական Հաճի Պետրոս աղա Մուրատեանը՝ մանաւոր հալածանքներու առարկայ դարձած է իբր Սապահդիւլեանի հետ յարաբերութիւն ունեցող և հայ յեղափոխականներու նիւթապէս և բարոյապէս օժանդակող։ Ցիշեալ քահանայէն շատ աւելի տխուր և ամենատորին դերը ունեցած է հայ-բողոքական առեւտրական մը, որ ուղղակի գործակիցը եղած է Իպրահիմի, հաղորդած անոր շատ մը գաղտնիքներ և մանաւոր ճնշում բանեցնել տուած է որոշ կուսակցականներու վրայ, երեւան հանել տալու համար անոնց պահած պօմպաները, ինչպէս նաեւ մատնած է այն բոլոր Հայերը, որոնք փախստական կերպով քաղաք դարձած էին։

ՍՐՍԼԱՆՊԷԿ ԵՒ ՊԱՐՏԻԶԱԿ

Իզմիթի տեղանութիւնը նուազ խստութեամբ տեղի ունեցած է քան Ատաբազարը, ուր ցոյց տրուած սաստկութենէն շատ աւելին տեսած են Արսլանպէկի և Պարտիզակի հայութիւնը։

Մանաւորապէս Արսլանպէկի մէջ 1915 Յուլիս 18էն սկսած է հալածանքը։ Գիւղը պատուաստուած է 200 զինուորով, հրամանատարութեանը տակ Իզմիթի ոստիկան-զինուորներու հրամանատար Իպրահիմի, հսկողութիւն կատարելու նպատա-

կով և այդ առիթով պատուիրուած է տեղւոյն ժողովուրդին՝ քանի մը ամսուան համար Էսկիշէհիր երթալ։ Երիտասարդութիւնէն 700 հոգի զէնքի տակ առնուած ըլլալով, գիւղին մէջ գրեթէ երիկվարդ մնացած չէր։ Պաշարումը այնքան խիստ բռնուած է որ գիւղէն դուրս ելլել փորձողը հրացանի բանած են։ Պաշարումին իրիկունն իսկ սկսած է տեղահանութիւնը, որուն վրայ Տէրպէնտի գործաւորական վաշտին մէջ ծառայող զինուորներն ու կերպասի գործարանին 90ի չափ զինուորները մնացած են իրենց ընտանիքին, մինչեւ ճամբորդելու համար։ Սակայն վերադարձող զինուորներու մէկ մասը, 40ի չափ, բանտարկուած են և անոնց չորս բոլորը պահակներ դրուած՝ դէպքի մը ի նախազգուշութիւն։ Արսլանպէկցիները Տէրպէնտ հասած էին այնպիսի ոգրալի վիճակի մէջ որ հետեւեալ առտուն ֆրանս. ընդհանրական մը գերի բռնուած 50 զինուորներու սպան լացած է, տեսնելով տարագիրներու այդ վիճակը։ Կարաւանին ճամբայ եղած ատեն Ուզուն Թարլայի Միւտիր Վէֆիին, ինչպէս նաեւ չէրքէզ աւաղակներ կողոպտած են տարագիրներու 200 կառքերուն մէջ գտնուող արժէքաւոր իրերն ու գերիները, իսկ ոստիկանապետ Իպրահիմ, կողոպտած է եկեղեցին։ Երջակայ գիւղացիներն ալ իրենց կարգին մասնակցած են թալանին։ Ժողովուրդին հեռանալէն ետք, քաղաքը վար դրուած բանտարկուած 40 զինուորները վեց օր յետոյ դարձեալ տարուած են կերպասի գործարանը։ Տարագիրներու Արսլանպէկցիներու կէս ժամ հեռու տեղ մը հասած ատեն՝ Քարաչալբէի հօմա Տաղուտ էֆ. հրամայած է «սպանեալ Հայերը եթէ անոնք ընդդիմութիւն ցոյց տան։»

Այս պայմաններուն տակ տեղի ունեցած է Արսլանպէկցիներու (3500 հոգի) տարագրութիւնը, որոնց մեծ մասը մնացած է ճամբու ընթացքին։ Աքսորադարձներու թիւը շատ քիչ եղած է դժբախտաբար։

Գլխաւոր պատասխանատուներն են բացի տեղւոյն միւտիրէն, Ուզուն Թարլայի Միւտիր-Վէֆիին, ժանտարմա մուլազիմի Աճէմ Իպրահիմ որ իր զինուորներով ծեծած և

խոշտանգած է ժողովուրդը և բռնագրաւած 415 ոսկիի չափ դրամ, նոյնպէս ոսկեղեն-զինուորներու պետ Սիւլէյման չաւուշ որ յափշտակած է ժողովուրդին սեփական-կովերը հազար սպառնալիքներով։

Արսլանպէկի դէմ ցոյց տրուած խստութեան չափ և թերեւս անկէ աւելին ցոյց տրուած է նաեւ Պարտիզակի և Օվաճըքի ժողովուրդին հանդէպ, որ սարսափահար եղած է։

Տարագրութենէն և հալածանքներէն առաջ Պարտիզակի կառավարիչ Ալի Շուուրի գործակից ունենալով իրեն ժանտարմա Ֆայիք չաւուշը, 1200 ոսկի կողոպտած է հայ ժողովուրդէն, հիւանդանոց մը չինել տալու պատրուակին տակ։ Նոյնպէս առնք եղած են որ Մանիշակցիներու յետին ընիոնը խլած են, բռնագրաւած անոնց տաւարը և օր ցերեկով իւրացուցած են ապրանքներնին։ Նոյնպէս խողխողել տուած են իրենց տարագրուած պարագաներու միանալու համար գիւղերնին փոխադրող 50է աւելի հայ զինուորները և սպանած ուրիշներ։

Պարտիզակի տեղահանութիւնը սկսելէ առաջ չէթէի Իպրահիմ նախկնառաջ դացած է հոն և պաշարել տալէ յետոյ գիւղը, սկսած է իր անլուր խժդժութեանց։ Նախ ձերբակալած է և յետոյ քշած 45ի չափ Հայեր, որոնց մէջ քահանայ մը ալ և պահուած պօմպաները մէջտեղ հանել տալու պատրուակին տակ, այն առտիճան ծեծած և խոշտանգած է նոյն Հայերը, որ սպառնացած է ամբողջ աւանը կրակի տալ եթէ երբէք չգտնացուին իր պահանջները։ Հակառակ Պարտիզակի եկեղեցիին մէջ պեղումներ կատարելուն, չէ յաջողած ո և է զէնք գտնել և որպէսզի շրջակայ Թուրք գիւղացիները, Հայերու դէմ դրդռէ, Ալի Շուուրի միջոցութեամբ տարածուել տուած է որ իբր թէ տեղւոյն հայ կիները 10,000 ածելի պահած են, Թուրքերուն վիզը կտրելու համար։

Իսկ տարագրութիւնը սկսած առեն գործած է խարազանը ամենավայրագ կերպով։ Գիւղին միւտիր Ալի Շուուրի և Ֆայիք չաւուշ բարեկեցիկ պարտիզակցիներէն տոմար դրամներ առած են Իզմիթէն չոգեկառքով դրկելու համար

զանոնք։ բայց յետոյ ոստիկաններու խարազանին տակ ցամաքէն քաշեցուցած են զանոնք։ Մեծ քանակութեամբ կոզոյտ ընած են։ Այնքան թշնամական զգացումներով գործած են Հայոց դէմ, որ պտնած են զինուորի ընտանիքներուն տարագրութենէ ազատ մնալուն վերաբերող հրահանգը և չատ ուշ մէջտեղ հանած են զայն, երբ արդէն գիշեր պարպուած էր։ Այդ հրահանգէն չատ քիչ թուով ազատ կիներ օգտուած են։

Պարտիզակի տեղահանութիւնը մեծ յուզում պատճառած ըլլալով մօտ տեղեր զինուորութիւն ընող հայ գիւղացիներուն, ասոնց դասալիք ելած են և չատեր միացած՝ իրենց պարագաներուն։ Իակ մաս մը կտրիճներ բարձրացած են լեռ և հոն մէկ-երկու տարի ապրած են ասպատակութեամբ ա-նոնցմէ ձերբակալուածներն ալ զինադադարէն յետոյ մեծ դժուարութեամբ ազատ թողուած են։

Պարտիզակի և չրջականերու մէջ ի գործ դրուած ըսանութիւններու և խժդժութիւններու մէջ պատասխանատու են Սլի Շուրի, Ուզուն Թարլայի միւսիր Վէհիի, Արմաչի կառավարիչ Ահմէտ Ֆախրէտտին, Արմաչի ժանտարմա գօմանտանը լաղ Թէվֆիք չաւուշ, Պարտիզակի ժանտարմա գօմանտանը Ֆայիք չաւուշ, ինչպէս նաև Ուզուն Թարլայի ժանտարմա գօմանտանը Քէլ Ահմէտ Զաւուշ և ուրիշներ։

Օվանքի հայութիւնն ալ այս սարսափելի պայմաններուն տակ տեղահան եղած է։

Արմաչի և Խասկալի հայութիւնը տեղահան ընելէ յետոյ քանցած են ամէն ինչ, միայն վանապատական հողերը վերածուած են տիպար ազարակի։ Այսպէս, Խասկալի մօտ 250 տուներէն հազիւ 12ը անաւեր մնացած են, միւսները կամ հիմնայատակ կործանած են և կամ մոխրակոյտի վերածած։

Արմաչի մէջ այրած են 50 տուներ։ Այս երկու աւաններու հայութիւնը մօտ տեղեր տարագրուած ըլլալով, մեծ չարչարանք մը չեն տեսած բարեբախտաբար, բայց աւերուած են անոնց արտերը։ Տեղահանութենէն ետք՝ կեդրոնի

կառավարութեան հրամանին վրայ փոխուած են այս երկու անունները. Խաղալը կոչուած է Էնվէրիէ և Արմաչը՝ Թալաղիէ։

Իզմիթի շրջանին դէպքերուն ամենագլխաւոր պատասխանատուներէն մէկն է տեղէյն կառավարիչ Տէլի Մազհար, որ բացի իր միւս սխրագործութիւններէն, անիրաւ տեղը ձերբակալուած 18 հայ դիւնուորներ դրկած է Արմաչ, որպէս պատասխանատու ֆապրիքային քով տեղի ունեցած տխուր մրցադէպի մը, և ուզած է զանոնք հոն ջարդել տալ, բայց դատական իշխանութիւնը առաջքը առած է։

* * *

ԻԶՄԻԹԻ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Դալով բուն իսկ Իզմիթ քաղաքին՝ հոն տեղահանութիւնը սկսած է 1915 Յուլիս 24ին և տեւած է մինչեւ 27 ու առանց բացառութեան հանուած են, ոչ Առաքելարի չափ խստութեամբ։ Սակայն տեղահանութենէն առաջ՝ տբեբանոչակ Իպրահիմի ձեռքով, Մայիսի մէջ, քշուած են 38 անձեր, ամէն դատակարգէ։ Իզմիթցիները ճամբայ ելլելէ յետոյ, Ուզու-Իրշլայի ճամբուն վրայ, 1915 Օգոստ. 8-10ին, յատուկ հրամանի մը հետեւանքով իրենց ընտանիքներէն բաժնուած և ջարդուած են տասնի չափ ազգակիցներ, որոնց մէջ կը գտնուէին, ի միջի այլոց, Նորընծայ Տ. Ներսէս արեղայ քիւրքճի Թագուհեանը, Կարապետ Մխալեանը և տորի Մանուկը։ Քաղաքին Հայերը տեղահան ընելէ յետոյ տեղական կառավարութիւնը Օգոստոսի վերջերը կրակի տուած է Հայոց թաղը, աւելի դիւրութեամբ տէր ելլալու համար կողոպուտին։ Այրած են անհատական 400ի մօտ տուներէ զատ, Առաջնորդարանը, աղջկանց վարժարանը, եկեղեցիին բանկալը։ Ակէ զատ, քանդած են շատ մը ազգ. կալուածներ, գերեզմանատան շէնքը, Դիմացի պարտէզին շէնքը, Փոքր թաղամասը, Զարշը Պաշրի խանութները։

Մասամբ աւերած են մանկապարէզը, եկեղեցիին կից փաւ-
ոը, գերեզմանի դամբան 1200 ընտանիքները, պանդոկը։
Իրամացած են 10 կիներ և ամուսնացած Թուրքերու հետ։
Տարագրուած 3946 անձերէն ողջ մնացած են 1600 հոգի.
Պարտիզակէն 7093 տարագրուած է 1622 հոգի ողջ մնացած
են։ Տէմնկէլի 473 Հայերէն 95 հոգի ողջ մնացած են։ Նոյն-
պէս Օրմանճդէն 3129 տարագրուածներէն 750 հոգի վերա-
դարձած են, Արբանպկէն՝ 3129 հոգիէն 753ը ողջ մնա-
ցած են։

Իզմիթի դէպքերուն մէջ պատասխանատու են բացի
կառավարիչ Մազհարէն և չէթէճի Իպրահիմէն, Նիւզէթ
փաշա, Հաճի Մուխլիր Ալի, որդին Խալիտ, փաստաբան
Ալի Վասֆի, Մուսալը զատէ Սպէտին (Թաղապետութեան
նախագահ), Հաճի Մուրթէզա Ահմէտ, Թաղապետութեան
քննիչներէն Մէհմէտ, ժանտարմա միւլազիմի Իպրահիմ, Պայ-
թար Սրագը, Հաճի Բիւգինի, Պաքալ Ճէմալ, նախկին հար-
ցաքննիչ գատաւոր Վէյսի, Հաճի Բիֆաթ, Զօլաք Հազգը,
Օտաւնար Զինկեանէ Հազգը, առողջապահական տնօրէն Հա-
սան, բոլիս միւտիրի Սիւլէյման, գումրէք Շէվքը, Պարտի-
զակի գարադոլ գումանանը Ֆայիք չաւուշ, նախկին Թան-
բիրաթ պաշ քեսթիպի Հիւսէյին, Տէրինճէի մաքսային տնօ-
րէն Շէրիֆ, ինչպէս նաեւ չէթէապետ Իպրահիմի գլխաւոր
գործակիցը՝ պոլսեցի հրեայ Հարօնաշիզատէ Սալոմոն։

Հոս ալ դանուած է վատ հայ մը, որ անցուած մատնու-
թիւններ և նոյն իսկ զրպարտութիւններ ըրած է, դանդան
ազգակիցներու գլուխը բոլորովին անմեղ տեղը փորձանքի
խոթելով։

Գոլուի և Տիւզճէի հայութեան տեղահանութիւնը ոչ
նուազ սարսափելի եղած է, թիւեւ հոս վար դրուած են բա-
ւական թիւով Հայեր։

ՄԱՆԱԿԻ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆ ԻԶՄԻՐԻ

Իզմիրի հայութեան համար բարեբախտութիւն մը եղած է որ պատերազմի շրջանին իրեն կուսակալ ունեցած է Բահ-մի պէյի պէս մէկը որ Իթթիհատի կուսակցութեան մէջ նոյնքան ազդեցիկ էր որքան Թալէաթն ու Էնվէրը և հետեւաբար շատ ալ դիւրին չէր կեդրոնի կառավարութեան համար պաշտօնանկ ընել Բահմին, ինչպէս ըրաւ իր հրամաններուն անսաստող միւս նահանգներու մէկ քանի կուսակալներն ու կառավարիչները:

Իրաւ է որ Իզմիրի մեր հայրենակիցներուն համար բաւական սուղի նստած է Բահմի պէյը սիրաշահելու և շոյելու խնդիրը, բայց ամէն նահանգի հայութիւնն ալ պատրաստ էր ամէն կարգի զոհողութիւն ընելու և պետական գանձը լեցնելու, կը բաւէ որ տեղահան չըլլար. հետեւաբար այս տեսակէտէն իսկ դարձեալ բարեբախտ են մեր Իզմիրարնակ ազգակիցները, Բահմի ոչ միայն նախապէս տեղահան չէ ըրած Իզմիրի ժողովուրդը, այլ և մանաւանդ դատապարտուած ու Գոնիայի բանտը փոխադրուած հինգ Դաշնակցականներու վճիռը յաջողած է թեթեւցնել իրեն այդ մտքով եղած դիմումները նպաստաւոր կերպով ընդունելով։

Կեդրոնի կառավարութիւնը և մանաւորապէս Թալէաթ կատղած է Բահմի բռնած այս ընթացքէն և պահ մը փորձած է ամէն ազդեցութիւն և սպառնալիք գործ դնելով Իթթիհատի կեդրոնական մարմնին մէջ, ձեռք բերել անոր պաշտօնանկութիւնը, բայց չէ յաջողած։

Բահմի սակայն քնացող կուսակիցներէն չէր և Իթթիհատի մէջ իր մասին անցած-դարձածներուն անմիջապէս տեղեկանալով, զգացուցած է Թալէաթի և Էնվէրի թէ եթէ փորձեն իր պաշտօնանկութեան Իրատէն հանել տալ, կը հեռանայ իր պաշտօնին դլուխէն, քաղաքը յանձնելէ յետոյ

Միջերկրականի մէջ յածող Դաշնակից մարտանաւերուն, Բանմի այս սպառնալիքը ընելէ քիչ յետոյ ինքնաբերաբար Պոլիս կուգայ ուր կը շարունակուի ազդեցութեան և մրցակցութեան պայքարը իր և Թալէաթի միջև Է յաղթական կը վերադառնայ։

Երկրորդ անգամ եւս Պոլիս կուգայ, կեդրոնի կառավարութեան հրաւէրին վրայ և դարձեալ նոյն խնդիրն է որ կը ծեծուի այս անգամ բարեկամական և համոզիչ լեզուով։ բայց Բանմի դարձեալ անդրդուելի կը մնայ, որովհետև այլեւս խնդրին գոյնը փոխուած էր և Հայերը պաշտպանելու հարցէն աւելի առած էր երկու կարկառուն իթթիհատականներու միջեւ ազդեցութեան և արժանապատուութեան բնոյթ մը։

Մինչ այս մինչ այն, գտնուած էր կիսամիջոց մը; այն է ընիկ իրմիրցի չեղող պանդուխտ ամուրիները հեռացնել քաղաքէն։

Ուրիշ նամանգներու մէջ տեղահանութիւնը սկսած և արդէն իսկ մեծ մասով վերջանալու վրայ էր, երբ 1915 Սեպտեմբերի մէջ, Բանմի պէյ իր մօտ կանչելով առաջնորդ Ինճէեան եպս.ը կ'ըսէ անոր.— «Զերմնները Վանի մէջ խռովութիւն հաներ են և Ատաբազարի մէջ ծրագիրներ պատրաստեր են մեծ պատուհներով ընդունելու համար Թուսերը։ Անոնք պիտի գտնեն իրենց պէտքն։ Նայէ՛ որ հոս ալ պուտպայութիւն մը չընեն։ Վերջը չեմ խառնուիր։»

Ինճէեան եպս. սկսաք եղած հաւատիքը կուտայ կուսակարին, սակայն դժբախտաբար 1915 Հոկտ. 2ին Ֆրանսերէն լեզուով գրուած և առաջնորդարանի պատուհանին առջեւ ձգուած նամակ մը տակնուվրայ կ'ընէ ամէն ինչ և տեղի կուտայ յուզումի։ Այդ նամակին բովանդակութիւնը սա էր.—«Թալէաթ, Էնվէր, Ճէմալ և Նազիմ հրէշները երկիրը ծախեցին բարբարոս Գերմանիային։ Անոնց նպատակը ուրիշ բան չէ եթէ ոչ լեցնել իրենց գրպանները, առանց հոգ ընելու թէ ժողովուրդը անդին անօթի կը սատկի։ Մեր կուսակալ Բանմին ալ անոնցմէ է։ Անանկ յեղափոխութիւն

մը պիտի հանենք որ աշխարհ չէ տեսած և այդ միջոցին պիտի սատկեցնենք այդ բոլոր հրէշները։»

Նամակին տակ ստորագրուած էր «Ազգ. պաշտպանութեան քոմիթէ» և կնքուած՝ յեղափոխական-ընկերվարականներու յատուկ խորհրդանիշով (խաչաձեւ բաղուկի ոսկորներ և մէջտեղը դանակ)։

Առաջնորդ Ինճէեան եպս. այս նամակը ձեռք անցուցեալ ետք խորհրդակցութեան կը հրաւիրէ քաղաքին ծանօթ դէմքերէն ժողովական Պ. Պ. Տիրան Աչնանը, Միսաք Մօրուքեանը և Նազարէթ Հիլմի Ներսէսեանը և այդ հաւաքումին մէջ սա համոզումը կը տիրէ միաձայնութեամբ թէ այդ նամառը ուրիշ բան չէ եթէ ոչ Հայու գործ։ Եւ տրուած որոշման համաձայն, իբր խոհեմութիւն, նոյն նամակը կը յանձնուի կուսակալին։ Բահմի արդէն լուր առեր է եղածէն, որովհետեւ նոյն յայտարարութիւնը կամ կոչը պատերու վրայ ալ փակցուած, ինչպէս նաեւ Ցունաց և Հրէաներու առաջնորդարաններն ալ գրկուած էր։

Անմիջապէս կը ձեռնարկուի քննութեան և առաջին առթիւ, Հոկտեմբեր 15ի հինգշաբթի օրը, կը ձերբակալուի Երկայն Աւետիս անուն հայ մը, իբր նոյն յայտարարութիւնները ցրուող և փակցնող։ Քննութեան արդիւնքով կը հաստատուի թէ այդ հուշակաւոր գլուխ-գործոցը գրողն է Ստեփան Նալպանտեանը։ Երբ այլ եւս բոլորովին յայտնի կ'ըլլայ թէ այս ցաւագար թուղթին հեղինակները Հայեր են, Բահմիի հրամանով Հոկտ. 19ի երկուշաբթի օրը կը պաշարուի հայոցը և կը ձերբակալուին 2000ի չափ անձ, ամէն դասակարգէ, գոնելու համար Նալպանտեանը, ինչ միւս կողմէ կուսակալը կը սպառնայ թէ եթէ նոյն անձը իրեն չյանձնեն, պիտի քշէ ամբողջ հայութիւնը։ Առաջնորդը և ժողովականները ոտքը ձեռքը կ'ինան Բահմիի, պաղատելով որ մէկ-երկու յիսարի չզոհէ քաղաքին ամբողջ հայութիւնը և վերջապէս Հոկտ. 25ի կիրակի իրիկունը կը ձերբակալուի Նալպանտեանը և Բահմիի ջիղերն ալ կը հանդարտին քիչ մը ու հետզհետէ ազատ կ'արձակուին ձերբակալուած 2000 հոգիները։ Առնցմէ միայն 60ի չափ կասկածելի նկատուած-

ներ, հակառակ Առաջնորդ Սրբազանին ջանքերուն, կարելի չըլլար աշխատել և անոնք կ'աքսորուին Նոյեմբերի կէսին։

Այս մասնակի աքսորը տեղի ունենալէ յետոյ պահ մը հանդարտութիւն կը տիրէ քաղաքին մէջ, թէեւ Բանմի երկուքը մէյ մը չի դադրիր ազդարարութիւններ ընելէ առաջնորդարանին, որ յորդոր կարդայ ժողովուրդին՝ հանդարտ և խելօք կենալու և նոր պուտալութիւն մը չփորձելու։

Իրաւ է որ քաղաքը ատեն մը նոր մտահոգութիւն չունենար, սակայն շրջականերէն մասնակի աքսորներ տեղի կ'ունենան։ Այսպէս՝ Տիքիլիի ամբողջ ժողովուրդը 1915 Օգոստոսի մէջ, իսկ Քըրք-Աղաճի ժողովուրդը մասամբ տարագրուած է 1915 Նոյեմբերի մէջ։ Նոյնպէս մինչեւ Տէր-Զօր քշուած են Պէրկամայի շրջակայքի բոլոր ներէն 18-20 ընտանիք, որոնք գործով Արմատ Օվա և Գալ Տաղ կը գրանուէին։

1915 Դեկտ. 3ին ալ կը քշուին 11 ընտանիք, որոնք Գոնիա մնացած են։ Նոյնպէս նոյն տարուան նոյն ամսուան մէջ կը տարագրուին մէկ ընտանիք և 30ի չափ պանդուխտներ, որոնք գացած են մինչեւ անապատները։ Տարագրուածներէն 7 ընտանիք և 2 դարիպ Գարամանի մնացած են, ասոնցմէ միայն հայ կին մը տեղւոյն կառավարիչ Մուսթաֆա Խաիլի աղայարիը մերժած ըլլալուն համար յետոյ քշուած է մինչեւ Հալէպ, ուր տեղափոխուած Իզմիրցիներու կէսը կորսուած է։ Քաղաքին և շրջականերու այս ժամանակի և ընդհանուր աքսորներէն ետք՝ 1916 Փետրուարին մէջ ամբողջովին տեղւոյն կ'ըլլայ Գուշ Ատայի հայութիւնը և կը տեղաւորուին Այտընի նահանգին զանազան կողմերը։ Տեղին եկեղեցին ալ այրուած է։

Իսկ 1916 Մայս. 16ի ուրբաթ և 17ի շաբաթ օրերը, երբեմն տեղական կառավարութեան տրուած «ժուռնալ»ի մը վրայ, կը խուզարկուին հայոց և յարակից յատինաց դերեզմանատունները և իբր թէ պօմպա ու զէնքեր կը գտնեն։ 1916 նոյն ամսուն 20ին ալ կը խուզարկեն Գարաթաշի եկեղեցին ու պարտէզի ջրհորէն կը հանեն 12 հատ ձեռքի պոմ-

պաներ։ Ասոր վրայ դարձեալ ծայր կուսան կասկածելիներու ձերբակալութիւնները։

Առաջնորդը կրկին կը դիմէ կուսակալին և արցունքոտ աչքերով կը պաղատի անոր որ «չորին քով թացն ալ չայրի» և եթէ յանցաւորներ կան, անոնք միայն պատժուին։ Կուսակալը այս դիմումին ի պատասխան բարկացայթ կը պոռայ։—Ցօմպաները երեւան ելլելէն կը հասկցուի որ հոս դեռ քսիթիանիներ մնացեր են, պէտք է անոնց անունը ինծի տաք, հակառակ պարագային ամենքդ ալ պիտի քշուիք։

Այս սպառնալիքէն ետք՝ կուսակալը նոյն ոճով կ'արտայայտուի նաև Գ. Մ. Մօրուքեանի, որ Հոկտ. 7ի չորեքշաբթի օր առաջնորդարան գալով կ'ըսէ թէ կուսակալը խստիւ պատուիրած է որ «եթէ երբեք քանի մը օրուան ընթացքին դեռ Իզմիր գտնուող քսիթիանիներու անունները իրեն չտրուին, ժողովուրդը ամբողջովին պիտի աքսորուի»։

Այս վճռական պահանջին վրայ առաջնորդը ժողովի կը հրաւիրէ քաղաքին ծանօթ ազգայինները, որոնք երկու նիստի մէջ խորհրդակցելէ յետոյ, միաձայնութեամբ կ'որոշեն պատասխանել թէ «ոստիկանութիւնը չատ աւելի կարող և ձեռնտու է ճանչնալու և գտնելու իր փնտռտուր նկատած քսիթիանիները»։ Պաշտօն կը յանձնուի Գ. Մ. Մօրուքեանի, ժողովին այս որոշումը հաղորդելու տեղական կառավարութեան։ Այս պատասխանին վրայ է որ 1916 Հոկտ. 23ի կիրակի դիւերը և հետեւեալ օրը ամէն դաստակարդէ մարդիկ կը ձերբակալուին Իզմիրէն, Գորտէլիոյէն, Գարաթաշէն և Կէօղ-Թէփէէն, մօտ 300 հոգի։

Առաջնորդը այս զանգուածային ձերբակալութիւններուն վրայ նոր դիմում մը կ'ընէ Բահմի պէյի, խնդրելով բանտարկուածներու ազատ արձակումը, սակայն կուսակալը կը պատասխանէ թէ «Առաջնորդարանէն ուղուած ցանկը չտրուելուն պատճառաւ, հրամայած է ոստիկանապետին որ ձերբակալէ այն բոլոր Հայերը, զոր ինք փնտռտուոր կը նկատէ։ Հետեւաբար, ոստիկանապետը շարժած է իր հրահանգին համաձայն։ Գալով ձերբակալուածներուն՝ անոնք վաղը միւս օրը պիտի հեռացուին քաղաքէն»։

Այս խօսքերէն զատ կուսակալը կը յանձնարարէ առաջնորդին անգամ մը ալ դիմում չընել իրեն այս տեսակ խնդիրներու համար, որովհետեւ չարժեր եղեր Հայերը մարդու տեղ դնել։

Կուսակալը կը գործադրէ իր սպառնալիքը և Հոկտ. 26ի չորեքշաբթի դիշերը շուրջ 80 ընտանիք (3-400 հոգի), ամենքն ալ պատուաւոր ու լաւ դիրքի տէր, վայրագ պայմաններու մէջ, կ'աքսորուին դէպի Ա. Դարանիսար։ Նոր դիմումներու ի պատասխան, կուսակալը անդրդուելի կը մնայ և քմահիրամներու ցանկը կը պահանջէ, յայտնելով թէ որքան ատեն որ այդ ցանկը չի տրուիր իրեն, ժողովուրդը ամբողջովին պիտի տեղահանուի, օրական 3-4 մակօն դրրկուելու պայմանով։ Այս անգամ ճարահատ՝ առաջնորդարանը քանի մը օր միջոց կ'ուզէ «լիսթատն պատրաստելու համար։ Կուսակալը կը խոստանայ ոչ միայն քանի մը օր յետաձգել Հոր աքսորները, այլ և բերել տալ այն աքսորեալները, որոնց անունը չի գտնուիր ցանկին մէջ։

Հոկտեմբեր 29ի օրը ժողովով կ'որոշուի եկեղեցիին բեմէն հրաւիրել ժողովուրդը որ եթէ երբեք կասկածելի անձեր դիտեն, անոնց անունը ձգեն առաջնորդարանը դրուած մասնաւոր տուփին մէջ և երբ Հոկտ. 30ի կիրակի օրը, կէս օրէ մերջ տուփը կը բացուի ժողովականներու ներկայութեան, 131 անուններ կ'ելլեն մէջէն։ Քուէհամարի գործողութիւնները կը վարեն Պ. Պ. Մեսրոպ Սիմոնեան, Բարսեղ Կիւլպէնկեան, Յովհաննէս Կիւզէլեան և Գասպիկ Բարսնակեան։

Ցատկապէս զումարուած ժողովը իր Հոկտ. 30-31 օրերու նիստերուն մէջ, երկար քննութիւններէ և խորհրդակցութիւններէ ետք, կ'որոշէ քուէտուփէն ելլող 131 անձերէն միայն 45ը ներկայացնել կառավարութեան, նկատելով որ անոնց մէջ չատ մը անձեր անվնաս են։ Նախապէս աքսորուած 37400 հոգիին մէջ կը գտնուէին արդէն այս 45ին մէջէն 19 հոգին։ Մնացած 26 հոգին թէեւ Իզմիր կը գտնուէին, բայց մեծ մասով բանտարկուած էին։

Առաջնորդարանի կողմէ կարգուած մասնաւոր պատ-

ուիրակութիւն մը 1916 Նոյեմբեր 1ի երեքշաբթի օրը կը ներկայանայ կուսակալին, որուն կը մատուցանէ պատրաստուած 45 հոգինոց ցանկը։ Կուսակալը կը պահանջէ որ այդ անուններուն առջեւ մուզիր (մնասակար) բառը աւելցուի և իր պահանջը ընդունիլ տալէ ետք կը խոստանայ անմիջապէս ետ բերել Հոկտ. 26ի աքսորեալներէն անոնք որ «լիսթա»ին մէջ չեն գտնուիր։

Իրաւունք ալ, Նոյեմ. 26ի երկուշաբթի օրը բոլորն ալ կը վերադառնան «լիսթա»ին մէջ չգտնուող և Իզմիր գրտնուողներէն բանտը չեղողներն ալ թէեւ կը բանտարկուին, բայց քիչ ժամանակ վերջ ամենքն ալ ազատ կ'արձակուին։

Անկէց վերջ այլ եւս ոչ աքսորուող եղած է, ոչ ալ բանտարկուող։

Իզմիր քաղաքին մէջ մասնակի տեղահանութենէն զատ 1916ի Նոյեմբերին մէջ մասնակի կերպով տեղահանուած է նաեւ Լիսոէմիլի հայութիւնը, որոնք գացած են Ա.Ֆիոն Գարահիսար և հոն վար դրուած։ Իսկ Գրբգ-Աղաճէն տեղահանուածները դրկուած են Գոնիա և հոն ու շրջականները տեղաւորուած են։ Ասոնցմէ զատ բռնագրաւած է Մէնէմէնի եկեղեցին և զայն վերածած է զինուորական մթերանոցի։ Իզմիրցիներէն մինչեւ Տէր-Զօր քշուած և հոն ջարդուածներ գտնուած են։ Իսկ Պիրէճիքի (Հալէպ) մէջ սպաննուած են Մկրտիչ Սարգիսեան և ուրիշ ընտանիքներ։

Իզմիրի այս դէպքերը վարած են և հետեւաբար պատասխանատու բացի քաղաքին կուսակալ Բան Միէն, ոստիկանապետ տխրահռչակ Հիլմի, Գուշ-Ատայի կառավարիչ Ցարուհ, Տիքիլիի կառավարիչ Սրիգ Հիքմէթ և ուրիշներ։

ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆ ԷՍԿԻՇԷՀԻՐԻ

Էսկիշէհիրի տեղահանութիւնը կատարուած է 1915 Օգս. 1)14ին, շատ խիստ պայմաններու և ծեծի տակ։ Գլխաւոր գերակատարները եղած են կառավարիչ Բաֆէթ, «մէրքէզ մէմուրը» Բաչիտ, Թաղապետութեան նախագահ Հալիտ Զիա, ժանտարմա զօրանոցի Գէսիմ, ժանտարմա պէօլիւկ զօրանոցի Էօմէր Լութֆի, մէրքէզ մէմուրը Իսմայիլ Հաղը (Բաչիտի յաջորդ), երեւելիներէն Իշճի Պաշը զատէ Հաճի Հաղը, փաստաբան Թաղէտտին, չէքէրճի Ֆեամիլ, Հօճա զատէ Արիֆ, Սիյանի զատէ Հալիլ Իպրահիմ, Պայրաքտար զատէ Ալի Ուլվի, Հաճի Հաֆիզ Էօմէր, Միւֆթիի Հասան, Հաճի Էտհէմ պէյ զատէ Բայիֆ, Տէտէլիք զատէ Արիֆ, Քէրէսթէճի Արիֆ, ևն. ևն.։

Էսկիշէհիրի շրջակայ Գէյ Եայլայի, Գարա-Աղաճի, Արթաքի Զիֆթլիկի և Ալընճայի բնակչութիւնը գաղթած ժողովուրդին շատ քիչ մասը կրցած է Գոնիա, Առանա, Հալէպ և Դամասկոս մնալ, մինչ մեծամասնութիւնը Միջագետքի և Սուրիոյ անապատներուն և Տէր-Զօրի մէջ ջարդուած են։ Իսկ եկեղեցիին սեփական 13,600 ոսկի արժողութեամբ կալուածներն ու գոյքերը աւերուած և կողոպտուած են։ Ոսկէ զատ, արծաթեղէնները Գոլոոյ փողերանոցը բերուած և 1400 տրամ արծաթ հալեցուցած են։

Գալով Էսկիշէհիրի կարեւոր գաւառակներէն Աղիղիէի, հոն տեղահանութիւնը սկսած է 1915 Օգս. 13ին։ Վար դրուած են միայն 27 տուն զինուորի ընտանիք և արհեստաւոր, ընդամէնը 169 հոգի։ Տեղւոյն երեւելիները 1916 Մայիսին ընտաղատած տարագրութենէ զերծ մնացած զինուորի ընտանիքները որ իսլամանան։ Քանի մը հոգի անսացած են այս հրաւէրին, սակայն ոչ մէկը ամուսնացած է Թուրքի հետ։ Էսկիշէհիրի քաղաքին մէջ եւս իսլամացողներ գրտնուած են։

ՊԱՆՏՐՄԱ-ՊԱԼԸՔԷՍԷՐԻ ՏԵՂԱՇԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Պանտրմայի տեղանանութիւնը Պրուսայի մէջ եղածին գրեթէ յար և նման պայմաններուն մէջ տեղի ունեցած է։ Պատասխանատուներն են՝ կառավարիչ Նիզամէտտին, տեղւոյն Հանր. Պաբտուց Վարչութեան անօրէն և Իթթիհատ Ներկայացուցիչ Էօմէր Լութֆի, վանական Հաճի Սամի, Միւլքի պէյզատէ Մէհմէտ, փաստաբան Վէլի զատէ Մէհմէտ, Թանթաճի Իսմայիլ, Թաղապետութեան Նախագահ Սերվէթ, վանական Կիբրոցի Ճէլալ, վանականներ Սեյսիվլցի Սապրի և Թաշճը զատէ Ըէշատ ու Պալըքճը Թահիր, ինչպէս նաև Հաղբը զատէ Թիւճմար Իսմայիլ, Ապիւէր եղբարք են. են.

Էսքիշէհիրի տեղանանութեան պատասխանատուներն են՝ Նարիվ միւտիրի Նէճիպ, հեռագրական պաշտօնեայ Վէլի, Հանր. Պարտքի Վարչութեան պաշտօնեայ Ալի, Թէմիի պաշտօնեայ Սրիֆ, Թաղապետութեան Նախագահ Հաճի Եուսուֆ, երեւելիներէն Դարա Մուսթաֆա, Էօմէր Նուրի, Ապտի Մոլլա օղլու Բասիմ են. են.

Պալիքեսիրի պատասխանատուներն են 1915 տարւոյ կառավարիչ Ահմէտ Միտհաթ, մերքէզ մէմուրը Ռրսլան, օրման մէմուրը, Թանրիրաթ միւտիրի Տիգրանակերտցի Ճէմիլ, Նախկին բէժիի անօրէն Նէճիպ, հանդստեան կոչուած պայ դօմանտանի Բիղա, Իթթիհատ Նախագահ և վանական Սրապզատէ Սատատէտտին, Լազ Հաճի Մուսթաֆա, Հասան Պասրի, Մուֆթի Կոտնազզատէ Հաճի Ահմէտ, վանական Ըէճալի Շիւքրի։

Միխալիճի պատասխանատուներն են Մուֆթի Մուսթաֆա, Գալլալել Հոճա զատէ, Մալմուտիրի Սերէզցի Մուսթաֆա, Պիպէռ օղլու Սավիճէթ, Զըրփանլը Գալլաթը Ահմէտ (քանտապան)։

Քիրմասթիի պատասխանատուներն են կառավարիչ Քեամիլ, Միւֆթի Օսման, Ըշբգ օղլու Իսմայիլ, Այազ քէօյլի Մէհմէտ, Սուսասրգ Զիա, Եէշիլ Իսմատ, Շիշկո Մէհմէտ չավուշ, Գրրգ-Այազ «միւէզզին» Մէհմէտ, Աշճը Մուսթաֆա, քիւրտ Մէվլուտ։

Գանտրմայի մէջ այնքան տարուած են Հայերէն վրէժ լուծելու կամ զանոնք բնաջնջելու գաղափարով որ գերեզմաններէն իսկ բարկութիւններն առած են։

Քանդած են թթատանի վերածուած գերեզմաններէն մէկը, պարզապէս թշնամութեան համար։ Պալբքէսիրի եկեղեցին վերածած են կիսաքանդ վիճակի, ի հիմանէ քանդելով ամբողջովին եկեղեցիին երեք խաչկաները. իսկ վարժարանները նոյնպէս կէս քանդուած վիճակի մէջ դրուած են։ Իսլամներու հետ բռնի և կամովին ամուսնացած են 22 կին, սակայն ասոնցմէ միայն չորսը զինադադարէն վերջ մնացած են իրենց նոր ամուսիններուն քով։

Գաղափար մը տալու համար թէ այս շրջանը այսօր ինչ պատկեր կը ներկայացնէ ազգ. կորուստի տեսակէտով, հոս կը դնենք հետեւեալ շատ յատկանշական թիւերը։

Գանտրմա տեղահանութենէն առաջ ունէր 2940 հայ, մինչդեռ զինադադարէն յետոյ հազիւ 1817 հոգի վերադարձած են իրենց ծննդավայրը։

Էտինճիք ունէր 916 հոգի. վերադարձած են 539։

Հայ գիւղի 1091 հոգիէն ողջ մնացած են 661 անձ։

Գալով Պալբքէսիրի 3300 հոգիի վրայ 1500 յաջողած են ողջամբ ազատուիլ։

Միխալըճի 880 հոգիէն 397 հոգի վերադարձած են։

Իսկ Քիրմասթիի 867 հոգիէն 383 վերապրող աքսորադարձներ կան։

∴

ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆ ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՃՐՔԱՆԻ

Կիլիկիոյ չրջանին մէջ ի գործ դրուած տեղահանութեան մանրամասնութիւններուն անցնելէ առաջ, պէտք կը զգանք երկու տողով բսելու թէ Դասթէմանիի նահանգը ամենավերջինը եղած է բոլոր նահանգներուն մէջ որ տարագրուած է, Էնկիւրիի տիրահռչակ կուսակալ Աթըֆի մասնաւոր ջանքերուն արդիւնքով։ Տեղւոյն կուսակալ Բէշիր փաշա մինչեւ վերջը հակառակած է Դասթէմանիի հայութեան տեղահանութեան, ամէն պատասխանատուութիւն յանձն առնելով հանդէպ կեդրոնի կառավարութեան, մինչեւ որ ի վերջոյ պաշտօնանկ եղած է։ Իբր թէ առեւտուրով զբաղելուն համար։ Բէշիր փաշայի յաջորդած է Էնկիւրիի արիւնկոպկ Աթըֆը և անմիջապէս տեղահան բրած է Դասթէմանիի հայութիւնը և անոնց հետ մէկտեղ մինչեւ նոյն օրը Զանկրը ողջ մնացած Պոլսոյ աքսորուած մտաւորականները, որոնց մէջ նաեւ Պալաքեան Գրիգորիս Ծ. վրդ.ը։ Հայութիւնը կղզիացուելէ յետոյ խարազանի տակ ճամբայ հանուած և անցուած է Գրբշէհիր-Կեսարիա-Հաճըն արիւնոտ ճամբէն, քանիցս յարձակումի ենթարկուելով։

Իբր տարագրուած ամէնէն վերջին նահանգը այս տողերը գրելէ ետք բսենք նաեւ թէ Բէօթահիայէն զատ տարագրուած չեն Նաև Զօնկուլտաքի, Պիզայի և Մնէպոլուի հայութիւնը։ Մասնաւորապէս մինչեւ վերջը գաղտնիք մնաց թէ Սեւ ծովի կարեւոր նաւահանգիստներէն մէկը եղող Զօնկուլտաքը ինչո՞ւ և ինչպէս տեղահան չեղաւ, երբ նկատի առնենք մասնաւորապէս սա կէտը թէ ուռուական նաւատորմը գոնէ չարաթը անգամ մը կ'այցելէր նոյն նաւահանգիստը։

Այս մասին քաղուած տեղեկութեանց համաձայն, տեղւոյն կառավարիչ Իպրահիմ պէյ և գինուորական հրամանատարը ձեռք ձեռքի տուած և բուռն կերպով հակառակած են Հայերու տեղահանութեան և յաջողած ալ են։ Ասով մէկտեղ կառավարիչը համոզելուն մէջ մեծ դեր խաղացած է

տեղւոյն ազգայիններէն մէկը, որ մտերմական կապերով կապուած է եղեր Իպրահիմ պէյին հետ։

Կիլիկիոյ տեղահանութեան անցած տարեմուտ պէտք է մասնաւորապէս յիշատակենք Պաղտատի դիծը և անոր շինութիւնը ստանձնող գերման Ֆիրիզ Հոլցման ընկերութիւնը, որ մօտ 15-20,000 Հայեր փրկեց, ապաստան տալով անոնց և փոխարէնը աշխատցնելով զանոնք։ Պաղտատի դիծին երկու շրջանակները—Տաւրոսեան և Ամանոսեան լեռնաշղթայը զանուած Կիլիկիոյ շրջանին մէջ, սկսելով Պօզանթիէն և վերջանալով Բօյտիէ։ Կառավարութիւնը ստիպողական հեռագիր ուղարկեր էր նոյն ընկերութեան, որ օրդան կարելի է չուտով և արագօրէն լրացուին նոյն դիծին աշխատութիւնները, որպէսզի հնարաւոր ըլլայ ուղղակի դիծով կատարել դէպի Մէջտեղամ զինուորական և ռազմամթերքի առաքումները, փոխանակ «աքթարմա»ներով ատեն կորսնցնելու։ Ընկերութիւնը, կամ աւելի ճիշտ է ըսել դիծին վրայ գործող հայասէր երկրաչափներ, ինչպէս Պ. Պ. Վինքլէր, Լէօթիէնկիէր, Գօրէլ, Տէտուալ, ևն., օգտուելով կառավարութեան այս հրամանէն, սկսան արհեստաւորներ և պաշտօնեաներ դասել իրենց ընտանիքներով՝ գաղթականական կարաւաններու մէջէն և տեղաւորել զանոնք ընկերութեան մօտ, դէշ ալէկ ապաստան մը տալով անոնց և հոգալով ապրուստնին։

Կառավարութիւնը նախապէս չկրցաւ ձայն հանել երկրաչափներու յարմար գտած այս կարգադրութեան և ակամայ հաւանեցաւ որ Հայերը աշխատին նոյն դիծին վրայ, որովհետև աշխատող բաղուկներու սովը կար, մինչ միւս կողմէ մամ տաւաջ Պաղտատի դծին լրացումը կենսական նշանակութիւն ունէր իրեն համար։ Իրր յատկանշական դրուագ յիշենք նաև սա պարագան թէ այնպիսի շրջանի մը երբ հայաջինջ քաղաքականութիւնը կը շարունակուէր բուռն ատակութեամբ, երկաթուղային դիծի սէջ փոխուկ շրջանկի մը մէջ փապուղիները (թիւնէլ) ծակելու և հարթելու համար ընդհանրապէս Հայերն էին որ կը զբաղեցնէին ընկե-

բութեան այդ նպատակով տուած «տինամիթ»ն ու «պոմ-պա»ները։ Կառավարութիւնը ասոր ալ սարսռեցաւ աչք գոցելու, որովհետեւ նոյն վտանգաւոր գործը կատարելու կարող մարդ չկար։ Մէկ կողմէ գիծին վրայ Հայերու հետզհետէ չաճելը և միւս կողմէ Գուբ-էլ-Ամարայի մէջ 8-10 հազար անգլիացի զերի իյնալը թուրք բանակին ձեռքը, փոխել տուաւ դիրքը կառավարութեան, որ այս անգամ ամէն ճիգ թափեց Հայերը հեռացնելու համար նոյն գիծին վրայէն։

Այս առթիւ լուրջ միջադէպեր առաջ եկան թուրք պատերազմ. Նախարարութեան և դերման ընկերութեան միջեւ, որ ոգի ի բռին կը հակառակէր իր մօտ աշխատող նոյն իսկ մէկ հայու նոր տեղահանութեան, որովհետեւ բացարձակապէս պէտք ունէր իր հայ պաշտօնեաներուն։ Ընկերութիւնը իրաւունք ունէր այս տեսակէտը պաշտպանելով, որովհետեւ երկրորդական երկրաչափներէն, բժիշկներէն և դեղագործներէն սկսելով մինչեւ յետին ատաղձագործը Հայեր էին. մէկ բառով ամէնէն կարեւոր գործերը և պաշտօնները կը գտնուէին Հայերուն ձեռքը և Ընկերութիւնը լրջօրէն կը մտահոգուէր իր հայ պաշտօնեաներուն տեղահանութեամբը։ Այս մասին բանակցութիւնները կը շարունակուէին պատերազմ. Նախարարութեան և Ընկերութեան միջեւ, երբ Վանի տիրահռչակ կուսակալ Ճէվատէթ, որ նոյն պաշտօնով Առանձա փոխադրուած էր և հետը բերած հարիւրաւոր արիւնկղակ քիւրտ ոստիկաններ, ինչպէս նաև ոստիկան-զինուորներու հրամանատար՝ հազարապետ Ալիի կատարուած իրողութեան առջեւ դրին ընկերութիւնը, 1916 Յունիսի մէջ, ամենասարսափելի պայմաններու մէջ տարագրելով գիծին երկրորդ շրջանակին մէջ աշխատող 10,000ի մօտ Հայեր, ծեր, կին, երիտասարդ։ Ոչ, որոնց մօտ չորս հազարը ապաստան առած են Մարաշի ճամբուն վրայ։ Նոյն ճակատագիրը վերապահուած էր նաեւ առաջին շրջանակին վրայ գործող Հայերուն, բայց բարեբախտաբար Ընկերութեան բրած այն սպառնալիքը թէ նոր աքսորի մը պահուն պիտի դադրեցնէ գիծին աշխատութիւն-

ները, ունեցան իր բարերար գերը և այսպէսով փրկուեցան Պօղոսթիէն մինչեւ Տօրաք կայարանը ապաստանած Հայերը, մօտ 3000 հոգի։ Երկրորդ չրջանակին մէջ գործող Հայերը քչելու և Ընկերութիւնը համոզելու համար ստեղծուած էր պատրուակ մը թէ՝ Ամանոսեան (Բ. չրջանակ) լեռնաշղթային մէջ «ապաստակող» հայ «աւազակախումբ»երուն ուսելիքը կը հայթայթեն գիժին հայ պաշտօնեաները։ Այս չրջանակի Հայերը տարագրուելէ ետք անոնց տեղը աշխատելու համար Գուլթ-էլ-Ամարա գերի ինկած հոգիի զինուորները բերին հոն և դանոնք յանձնեցին շատ քիչ թուով մնացած հայ վարպետներու և մասնագէտներու հրամանին։

Ատանայի կուսակալ Ճէվատթի և Ամիրի այս սրիկայութենէն յետոյ, այլեւս գիժէն հայ չտարագրուեցաւ և այսպէսով թէ՝ առաջին, թէ երկրորդ, թէ երրորդ-չորրորդ չրջանակներուն մէջ աշխատող և կառավարական ամէն հաւածանքներէ համեմատաբար զերծ մօտ 15-20,000 Հայեր փրկուեցան։

Պաղտատի գիժին մէջ ապաստանած հայութեան մասին խօսած ատենիս պէտք չէ մոռնանք յիշատակելու անունը մէկ քանի ազգասէր և անձնուէր Հայերու, որոնք ամէն վտանգ յանձն առած են, փրկելու համար կարելի եղածին չափ շատ թուով ազգակիցներ։ Այս նպատակով կազմակերպած են մասնաւոր յանձնախումբեր, պաշտօն տալով անոնց երթալ նոյն իսկ հեռաւոր տեղեր և իրենց ընտանիքով գաղտնապէս գիժին մէջ փոխադրել դէպի իրենց աքսորավայրը գացողները, ուսումնական թէ արհեստաւոր։ Առաջին չրջանակին մէջ որ ստիպականան ամէնէն աւելի խիստ հսկողութեան տակ առնուած մասն էր քան գիժին մէջ եղող չրջանակները, պէտք է մասնաւորապէս յիշենք Ատանացի Գօյաճեան եղբայրները՝ Տօքթ. Բենիամինը և Պ. Գէորգ Գօյաճեանը։ Առաջինը իբր Պէլէմէտիկի (Պօղոսթիի մօտ կայարան մը) գերման հիւանդանոցին բժշկապետ, հարիւրաւոր Հայերու ապաստան տուաւ հիւանդանոցին մէջ, հոգալով անոնց ապրուստը և մէյ-մէկ գործ ճարելով անոնց Ընկերութեան մէջ, իսկ Պ. Գէորգ Գօյաճեան՝ իբր կարեւոր

պաշտօնեայ մը, ամէն զոհողութիւն յանձն առաւ նոյն նպատակով և փախստական Հայերու գործի մը տեղաւորման համար այնքան բարեխօսութիւններ ըրաւ երկրաչափներու մօտ որ ի վերջոյ լուրջ կասկածը հրաւիրեց զինուորական հրամանատարութեան ու ոստիկանութեան, որոնք ընկերութենէն պահանջեցին անոր հեռացումը։ Ընկերութիւնը ոգի ի բռին հակառակեցաւ այս պահանջին և մասնաւորապէս աւագ-երկրաչափ Պ. Լէօթէնէկկէր ամէն գինով վար դրաւ Պ. Գէորգ Պօյաճեանը, զայն առնելով ուղղակի իր պաշտպանութեան տակ։ Ասով մէկտեղ ոստիկանութիւնը միշտ մնաց անհաշտ Պ. Գ. Պօյաճեանի նկատմամբ և գինադադարէն հաղիւ մէկուկէս-երկու ամիս առաջ, երբ մէկ-երկու սրիկաներու զրպարտութեան հետեւանքով, գլխին իւրաքանչիւր կայարանին վրայ գտնուող աչքի զարնող Հայերը հաւաքուեցան և հանուեցան Ատանայի պատերազմ. ատեանին առջեւ, Պ. Գ. Պօյաճեան ձերբակալուածներու առաջին կարգին վրայ կը գտնուէր։ Ոստիկանութիւնը յաջողեցաւ այդ Հայերը ժողվել, որովհետեւ այս անգամ Ընկերութեան Պոլսոյ կեդրոնէն հրահանգ եկած էր երկրաչափներուն՝ յանձնել անարգել անոնք զոր կառավարութիւնը կը պահանջէ։ Բարեբախտաբար թէ՝ եղած ամբաստանութեան զրպարտութիւն մը ըլլալը երեւան ելլելով և թէ մասնաւանդ քաղաքական կացութեան փոխուելու նշանները զերծ կացուցին ձերբակալուած 80ի չափ զարգացած և կարող Հայերը։ Ասով մէկտեղ մէկ քանի հազար ոսկին կողոպտեցին Պ. Գ. Պօյաճեանի, լսած ըլլալով որ ան գլխին վրայ բաւական դրամ շահած է։ Եթէ առաջին շրջանակին մէջ գլխաւորաբար Պօյաճեան եղբայրները հարիւրաւոր ազգակիցներ փրկեցին, ոչ նուազ օգտակար եղաւ իր համարիւններուն Պ. Մ. Փափազեանը երկրորդ շրջանակին մէջ և այս իսկ պատճառով առարկայ դարձաւ Ճէվատէթի մասնաւոր հալածանքներուն։ Գոնիայի այն ատենի կայարանապետ Էնկիւրիցի Պ. Անթուան Աւգերեանը, որ իր պաշտօնատեղիին մէջ այնքան օգտակար եղած էր իր ազգակիցներուն, իր կարգին մեծ դեր կատարեց հարիւրաւոր Հայեր տեղաւորելու համար ըն-

կերութեան մէջ։ Պ. Ա. Աւգէրեան առեւտրական կապերով կապուած էր երկրաչափ Պ. Լէօթէնէկկէրի հետ և իր մէկ յանձնարարականը բաւական էր տասը հայ մէկէն գործի անցնելու համար ընկերութեան մէջ, հակառակ կառավարութեան խիստ պատուէրներուն։ Այս պատուական Հայերուն փրկած փախստականներուն մէջ կը գտնուին Պալաքեան վրդ., Թէոդիկ, այս տողերը գրողը, ինչպէս նաեւ շատ մը ծանօթ անձեր։

∴

ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՏԷՕՐԹ ԵՕԼԻ ՄԷՋ

Կիլիկիոյ նահանգին մէջ Զէյթունէն անմիջապէս ետք, ամէնէն առաջ Տէօրթ-Եօլի հայութիւնն է որ ենթարկուած է հայաջինջ քաղաքականութեան։ Ցրանտական մարտնաւ մը 1915 Յունվարի սկիզբները ոմբակոծութեամբ աւերած է Իսքէնտէրունի երկաթուղագիծը։ Ասոր վրայ տեղական կառավարութիւնը 600 հոգի ուղած է Տէօրթ-Եօլցիներէն, անոնց ձեռքով վերաշինել տալու համար նոյն ճամբան. ճիշդ նոյն միջոցներուն է որ Թուրքերը սկսած են «միլիս» արձանագրուիլ։ Տէօրթ-Եօլի հայութիւնը առանց ոեւէ դժկամակութեան տուած է կառավարութեան պահանջածին չափ գործաւոր, որոնք հոգիս իրենց գործը աւարտելէ ետք վերադարձած են քաղաք։ Երկու օր ետքը դարձեալ կանչուած են Հասան-Պէյլիի վրայ 23 քիլոմէթրոց ճամբայ մը փնտռելու համար։ Մինչ այս մինչ այն 1915ի Փետր.ի սկիզբները Ֆրանս. մարտանաւէ մը դաղտագողի ցամաք ելած է Սալճեան անուն հայ մը որ Սասնա երթալու մտօք վարձած է երկու ձի և դանոնք բեռնաւորած։ Սալճեան իր գործը սեռնելէ յետոյ ջորեպաններով մէկտեղ կրկին վերադարձած է Ֆրանս. գրահաւորը Տէօրթ-Եօլէն մէկուկէս ժամ հեռու գտնուող կէտէ մը։ Այս պարագան սակայն չէ վրիպած կառավարութեան ուշադրութենէն որ յարմար պատրուակը դտած ըլլալով սկսած է հալածանքը, մանաւանդ Թուրքե-

բու տարածած այն լուրերուն վրայ թէ Հայերը գաղանի ժողով ունեցած են և մտադիր են ապստամբութիւն մը հանելու։ Այս դէպքին վրայ ձերբակալուած են Տէօրթ-Եօլի երեւելիներէն Պալեան Յովհաննէսը, Կէօքիմանոեան Դրիգորը, Աբրահամեան Յովհաննէսը Պալեան, Տիգրան և Սարգիսը, Պալեան Պաղտասարը, Պէլէնցի Յակոբ Քիւչիւքեանը և զրկուած Առանայի պատերազմ. առեանը, իբր զեկավար ծրագրուած ապստամբութեան։ Այս ձերբակալուածներէն առաջին երկուքը կախուած են Առանայի մէջ, իսկ միւսները դատապարտուած՝ ցմահ բերդարգելութեան։ Կառավարութիւնը չբաւականանալով այսչափով, դէպի Փետր. 14ը երկու վաչա (թնդանոթ) գինուորի միջոցով և թնդանոթներով ու խորտնկէցներով պաշարած է քաղաքը և պահանջած որ իրեն յանձնուին 12 տարեկանէն վեր բոլոր էրիկ-մարդիկը։ Ժողովուրդը առանց ո և է առարկութեան հպատակած է կառավարութեան այս հրամանին։ Հակառակ այս հնազանդութեան՝ կառավարութիւնը կամ աւելի ճիշդ է ըսել Օսման աղա զատէ Հասան, Կէօխէնին օղլու Ահմէտ, Տէլլալ օղլու Իսմայիլ, պարզապէս սարսափ սփռելու համար քաղաքին մէջ իսկ սպաննել տուած են Տէօրթ-Եօլի մէջ քաջի համբաւ վայելող օրսորդ Վահանեան Կարապետը և զայն յանձնով կապուած վիճակի մէջ քաշած են շուկային մէջ։ Ասկէ ետքն է որ հաւաքուած 1600ի չափ էրիկմարդիկը զիւղեր ցրուկ քալեցնելով տարած են Խնթիլլի, ուր աշխատցուցած են ճամբու շինութեան մէջ, մինչեւ Մարտի վերջերը։

Ապրիլի սկիզբը զանազան մաս առ մաս դարձեալ վերադարձուցած են քաղաք և իրենց ընտանիքներով մէկտեղ տեղւոյն բրած։ Առաջին անդամ Տէօրթ-Եօլի հայութիւնն է որ իրր տարագիր ոտք կոխած է Հալէպի հողը և անկէ բաժնուած դէպի Մէնբիջ, Բաքքա, Բէս-իւլ-Այն, Համա, ևն.։ Տէօրթ-Եօլի 20,000 հայութիւնը ամբողջութեամբ տեղահանուած է, առանց բացառութեան, ամենախիստ պայմաններու տակ։ Անոնց մէկ մասը հաղիւ բախտը ունեցած է Դամասկոսի կողմը երթալու, ուր գրեթէ մեծ մասամբ ողջ

մնացած է, մինչ միւս կարաւանները ջարդուած կամ անհետ մնած են։ Այսօր հազիւ 3500 աքսորադրած վերապրողներ կան։

Տէօրթ-Եօլի տեղահանութեան և դէպքերուն մէջ գլխաւոր պատասխանատուներն են կառավարիչ Շիւքրի, Առանայի պատերազմ. ատենին նախագահ Հիւսէյին Ալֆի, այն ատենուան ոստիկանապետը, տեղւոյն միւֆթին՝ Հաճի Ալի, Օսման աղա զատէ Հասան, Տէլի Ալի օղլու Իսմայիլ, Տիվլիմ օղլու Հաճի, Կէուսա օղլու Ահմէտ, Մէվլուտ, Միւֆթիի զատէ Մուսթաֆա, Հաճի Համտի, ևն. ևն.։

* * *

ՄԵՐՍԻՆԻ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Կիլիկիոյ շրջանին մէջ կառավարութիւնը ամէնէն աւելի կը վախնար կամ կ'ակնածէր Զէյթունէն և Տէօրթ-Եօլէն և անդամ մը զանոնք պարպելէ ետք, պիտի խորհէր անշուշտ թէ այս երկու քաղաքներէն զատ այս շրջանին մէջ որ կողմի Հայերը կրնային վնաս մը պատճառել իրեն։

Մերսին թէեւ պզտիկ, բայց Միջերկրականի վրայ կարեւոր նաւահանգիստ մըն էր և շաբաթը երեք օր գրեթէ առարկայ՝ դաշնակից մարտանաւերու այցելութեան կամ զէթ հետախուզութեան. այս իսկ պատճառով հայերը կրնային սաղտուկ պատճառել իրեն։ Ամենափոքր հսկողութիւն մը գործ կը դնէր արդէն, երբ 1915 Ապրիլ 11)25ի Պոլսոյ մասնորականներու աքսորի օրերուն առիթը յարմար նկատեց և առաջին առիթով վեց «կասկածելիներ» աքսորեց Առանա, ուր անոնք բանտարկուեցան Առանայի քաղաքէն 30 հոգիի հետ Ֆրանսական վարժարանին մէջ։ Մերսինէն Առանա զբրկուած կասկածելիներուն միջեւ կը գտնուէին Պ. Պ. Արրահամ Էյակէօզեան, Արրահամ և Կարապետ Ապրահամեան, ևն.։ Միւս կողմէ խուզարկութիւնները ծայր տալ սկսած են, մինչեւ տեղահանութիւնը։ Առանց պայմանաժամ կամ միջոց տրուելու, ամէնէն առաջ տարագրուած են Հայ ժողովուրդին «ալագ թագը»ին, այսինքն՝ սրիկաներու և

անգործներու դասակարգը և հեղհեղ միւսները, որոնց գոնէ 1-2 կամ 8 օր միջոց տրուած է։ Այսպէսով Մերսինէն տարագրուած են մօտ 600 տուն հայութիւն, և մնացած են միայն 30 տուն, իբր գինուորի ընտանիք կամ գործարանատէր, արհեստաւոր, ուն.։ Տեղահանութիւնը այնքան խիստ չէ եղած։ 600 տուն հայութեան մէջ իսպառացած է միայն Յովէն Սարաֆեան անուն անձը։ Քաղաքին տեղահանութեան և կատարուած կողոպուտներուն մէջ պատասխանատու են, բացի կառավարիչ Թէվֆիքէ։ Իթթիհատի տեղւոյն կարկառուն դէմքերէն Տօքթ. Խայրի, ոստիկանապետ Մէհմէտ, երբեմնի պատերազմ. նախարար Քիւչիւք Ճէմալ փաշայի եղբայրը՝ երեւելիներէն Ղալիպ, Հօճա Անմէտ, «Գալայնը» Ապաուլլահ, Բաղտասարեան բարեգործներէն Համտի, և այլն։

Մերսինի մէջ ալ գլխաւորաբար երկու պատուական Հայեր են որ ամէն զոհողութիւններով օգնած են իրենց ազգակիցներուն։ Այս անձնաւորութիւններն են երկու գործարանատէրներ՝ Պ. Պ. Զէլվէեան և Յակոբ Մանուէլեան զոր կառավարութիւնը ստիպուած էր չհեռացնելու քաղաքէն, բացարձակապէս պէտք ունենալով անոնց։ Պ. Զէլվէեան ոչ միայն նիւթապէս օժանդակած է կարօտ տարագիրներու, այլ ուրիշ զանազան միջոցներով օգտակար եղած է շատերու. իսկ Պ. Յ. Մանուէլեան անձամբ երաշխաւոր եղած և ստոյգ ժամէ փրկած է շատ անգամ ամենակասկածելի նկատուած բանտարկեալներ։ Երկուքն ալ իրենց մարդասիրութեամբն ու ազգասիրութեամբը անմոռանալի անուն մը թողած են Մերսինի տեղահանութեան պատմութեան մէջ ու քանիցս հալածանքներու և վտանգներու ենթարկուած են իրենց այս զգացումներուն հետեւանքով։

Մերսին մատնակի երկրորդ աքսոր մը եւս տեսած է 1916ին, դաշնակից մարտանաւերու քաղաքին գործարանները ռմբակոծելուն վրայ։ Այս երկրորդ աքսորին պատուական ալ ուրիշ բան չէ եղած եթէ ոչ սա առարկութիւնը թէ ինչո՞ւ իրարու մօտ գտնուող գործարաններէն Զէլվէեանինը չէ ռմբակոծուած։

Տեղահանուած 600 տուն հայութիւնէն հազիւ 100 տունը ողջ վերադարձած է. միւսները զոհ գացած են Բէս-իւլ-Այնի ջարդին։

* * *

ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆ ՄԱՐԱՇԻ

Մարաշ մոլեռանդ Թրքութեան օճախը և Զէյթունի հրամայող ու մօտը գտնուող զիւղաքաղաքը ըլլալով, հոս տեղահանութիւնը կատարուած է սարսափելի պայմաններու տակ։ Զօրահանութեան հրատարակումէն մօտ երեք ամիս յետոյ Տարէնտէէն (Արպիստանի մօտ) մօլլաներ եկած են Մարաշ, քննութիւն անցուցնելու և ըստ այնմ զօրակոչէ զերծ կացուցուելու համար։ Սակայն անոնք քաղաք ոտք դնելնուն պէս առաջին գործերնին ըրած են բաղդրել կառավարիչ Ալի Հայտարի թէ՝ հոչակաւոր Նազարէթ Զաւուշի հրոսախումբերը ճամբան զիրենք կողոպտած են և պահանջած անոնց չուտով պատժուիլը։ Այդ հրոսախումբերը, աւելցուցած են մօլլաները, կողոպտուածն զատ ապտոտած են նաեւ իրենց բերանները։ Կառավարիչը մտիկ ընելէ յետոյ մօլլաները, պատասխանած է անոնց թէ լրջութեամբ նկատի պիտի առնէ իրենց բողոքը, սակայն անոնք, կառավարութեան մոլեռանդ պաշտօնեաներու դրդումին վրայ, կրկին ներկայացած են կառավարիչին և անմիջական գործադրութիւն պահանջած են։ Ալի Հայտար բանտ նետելու սպառնալիքով վանտած է նոյն մօլլաները և հետեւեալ օրն իսկ անձամբ գացած է Զէյթուն, ուր ձերբակալած է Մարաշ բերած է Նազարէթ Զաւուշը և Գրանֆիլեան վրդ.ը ուրիշ 60 հոգիի հետ։ Մարաշի մէջ, Նազարէթ Զաւուշի ձերբակալման լուրը մեծ խնդութիւն պատճառած ըլլալով կառավարիչը վերադարձին ընդունուած է մեծ պատիւներով խաղաղ ժողովուրդին կողմէ։ Այս առթիւ քաղաքին հիւսիսակողմը գտնուող զօրանոցին առջեւ ճառ մը խօսած է քաղաքին ամէնէն վարոց թուրքերէն արիւնկոյակ հօնտ Ֆէյզուլլահը և խոյամութիւնը դրդուած քրիստոնէութեան դէմ։

Զէյթունէն բերուած կալանաւորները բանտարկուած են և մանաւոր նպաստով սասակի խոշտանգումներու առարկայ դարձած, ու մէկիկ մէկիկ նահատակուած են խեղդուելով, թունաւորուելով կամ ծեծի տակ։ Աժէնէն ուշ և դրժուար հոգի տուողը եղած է Նազարէթ Զաւուշը։ Բանտին մէջ դայն ծեծած, խոշտանգած և կողէն խորունկ կերպով վիրաւորած են, չէ մեռած։ Իթթիհատի սրիկաներէն դեղադործ Լուֆթի անձամբ թունաւորած է դայն, դարձեալ չէ մեռած։ Ասոր վրայ մէկ-երկու գիշեր դրած են Նազարէթ Զաւուշը չուլի մը մէջ և մէկ բանտէն միւսը փոխադրելու պատրուակին տակ գետնին զարկած և կոտրած են անոր ոսկորները և այսպէս չարաչար ժահով մը նահատակած են Զէյթունի հերոսը։

Այս սպանութիւնները արդէն պէտք եղած սարսափը տարածած էին քաղաքին հայութեան մէջ։ Երբ Ֆրնտաճաբի (Զէյթուն) դէպքին վրայ քաղաքին մէջ եւս ձերբակալութիւնները և կախաղանները սկսած են։ Առաջին առիթով ձերբակալուած են առաջն. փոխանորդ Ղեւոնդ քհ. Տ. Նահապետեան, բազաբականներու երէց Անտոն պատուելի, ինչպէս նաեւ Պ. Պ. Նալչաճեան Կարապետ, «Պիլէզիկճի» Արմենակ, «Պիլէզիկճի» Նազարէթ, Դանսեան և Յոհան Վարժապետեան, եւն., մօտ 11 հոգի և քշուած են Հալէպ։ Մինչ սիւս կողմէ կազմուած պատերազմ. ատեանները բուռն գործունէութիւն ցոյց տուած են։ Զանազան պատրուակներով և զրպարտութիւններով 50-60 հայեր կախած են քաղաքին մէջ, մինչեւ տեղահանութիւնը, ուրիշ եւս չարունակուած են կախաղանները։ Ամիս մը ետք սկսած են ամենախիստ խուզարկութիւնները, որոնց յաջորդած է պաշտօնական յայտարարութիւն մը թէ ձեռքը ատրճանակ բռնող բոլոր էրիկ-մարդիկը պէտք է պատրաստ ըլլան հեռանալու Մարաշէն։

Այս յայտարարութեան վրայ քաղաքին բոլոր էրիկ-մարդիկը, առանց դասակարգի խտրութեան պատրաստուած են մեկնելու, սակայն կառավարութիւնը նոր յայտարարութեամբ մը զեկուցած է ժողովուրդին թէ այս հրամանէն

զերծ կացուցուած են կաթոլիկներն ու բողոքականները։ Հայ-լուսաւորչական 500 էրիկ-մարդիկ ամենախժդժագոյն պարտականներու տակ և զրկուած իրենց ընտանիքին ընկերակցութենէն, տարուած են Հալէպ։ Ճամբան սպանութիւնները անպակաս եղած են։ 1000 տունի մօտ հայ-կաթոլիկներն ու նոյնքան բողոքականները ատեն մը թէեւ զերծ մնացած են Դողզոթայի վերելքէն, բայց ի վերջոյ անոնք ալ ժամանուած են Հայ-լուսաւորչականներու ճակատագրին։ Տարագրուած էրիկ-մարդոց հազիւ 24 ժամ պայմանաժամ տրուած է, քաղաքէն հեռանալու համար։ Իսկ անոնց մեկնումէն 8-10 օր վերջը մաս առ մաս քշուած են ընտանիքները, մասնաւոր ցանկերու համեմատ զոր կը պատրաստէին իթթիհատականները։ Սկիզբի օրերուն, երբ սարսափը այնքան բուռն էր, ոչ մէկ ձեռնարկ կատարուած է ժողովուրդին կողմէ, խլամանալու նպատակով, բայց ի վերջոյ «Տագդ տին»ին ընդունած են 40ի չափ հայեր որոնց մէջ էին ճէհտի Սարգիս իր զաւակներով, աղօրեան Մինաս, եւն., եւն.։

Հազիւ թէ Հայ-լուսաւորչական ընտանիքներու վերջին կարաւանը ճամբայ եղած է քաղաքէն, կառավարութիւնը ձեռնարկած է այս անգամ քշելու կաթոլիկներն ու բողոքականները միեւնոյն ժամանակ։ Առաջին անգամ ճամբայ հանուած է Հայ-բողոքական երեւելիներէն և նոյն հասարակութեան գլխաւոր վարիչներէն Կէյիքեան Գրիգոր աղան իր փեսին՝ Սալիպեան Զիայի հետ, ընտանեօք։ Սակայն անոնք հազիւ թէ մեկնած էին, երբ կառավարիչը նոր բերել տուած է զանոնք։ Ամիս մը մնացած են քաղաքը և ապա դարձեալ քշուած։ Բողոքական և կաթոլիկ կարաւաններուն երեք օր պայմանաժամ տրուած է քաղաքը թողլու համար։ Առաջին կարաւանին մէջ, ուր կառավարիչին մտերիմները կը զետնուէին, դիմած են անոր, խնդրելով որ տրուած երեք օրը ութի վերածուի։ Այս դիմումին ի պատասխան կառավարիչ մտերմաբար և ամենաշնական կերպով յայտարարած է. — Խորհուրդ կուտամ որ ամենաարագ կերպով մեկնիք և Հալէպ երթալով ժամ առաջ հանդստանաք, որովհետեւ իթթի-

հատի կեդրոնը որոշած է այլեւս փակել Հալէպի ճամբան հայ տարագիրներու առջեւ-և ասկէ յետոյ ճամբայ հանուելիք կարաւանները դրկել Տէր-Զօր, իսկ Տէր-Զօր երթալը ամէն կերպով վտանգաւոր է։

Իսկապէս կաթոլիկներու առաջին կարաւանն է որ Հալէպ դացած է, միւսները դրկուած են Զարդասանի ուղղութեամբ։ Ինչպէս ամէն տեղ, Մարաշի մէջ եւս տեղական կառավարութեան յանձնարարութեամբ չրջակայքի աւազակաբարոյ դիւղացիները, քիւրտ թէ թուրք, յատկապէս զինուած են և ճամբու ընթացքին՝ քաղաքէն 3-5 ժամ հեռու սոթթած կարաւանները, անպատասխանատու կերպով։

Երեք յարանուանութիւններէ ընդամէնը 2000 անձ մնացած է քաղաքը, իրր արհեստաւոր, մասնագէտ, գործաւոր, եւայլն։

Զինադադարէն ետքի Մարաշի դէպքերուն մէջ նահատակուած Յակոբ Խրլաղեան, քաղաքին մէպուսը, Պոլսոյ մէջ ամէն ազդեցութիւն բանեցուցած և երկրորդ աքսորով մը դէպի Գոնիայի Գոչ-Հիսարը քշուող իր ազգականներուն մէկ մասը կրցած է փրկել։

Մարաշի տեղանանութիւնը և դէպքերը վարած են կառավարիչ Իսմայիլ Հագդը (Զէյթունէն Նաղարէթ Զաւուշը բերող կառավարիչ Ալի Հայտար ուրիշ տեղ փոխադրուած էր աւելի բարձր պաշտօնով մը, տարագրութիւնը սկսելէ առաջ), թանդիրաթ միւտիրի տեւերես արիւնկղակ ճէվտէթ, էշրաֆէն Գառրզատէ Հաճի Հասան, զաւակը՝ Զիա, փեսան՝ դեղագործ Լութֆի, Իթթիհատի պատուիրակներէն Գօճապաշ օղլու Հաճի Իպրահիմ, Հաճի Ալի աղայի զաւակը՝ Էօմէր, Հաճի և Հաճի Ահմէտ, ինչպէս նաեւ Տէտէ զատէ Մէհմէտ, ոստիկան-գինուորներու փոխ-հրամանատար Էօմէր, թաղապետական նախագահ Պէշէն պէյ զատէ Հաճի պէյ, փաստաբան Սապրիզ զատէ Հաճի, Պէշէն պէյ զատէ Հաճի Իպրահիմ, եւն., եւն.։

ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՐՆԻ

Կառավարութիւնը անմասնդ կերպով պարպելու յաջողելէ եւ ամբ Կիլիկիոյ մէջ ամէնէն աւելի յանդուգն ճանչցուած Զէյթունը, Տէօրթ-Եօլ ու Մարաշը, կը վախնար տակաւին երկու քաղաքներէ, Հաճընէն և Սիսէն։ Այս իսկ պատճառաւ ուղած է այս վերջին երկու քաղաքները եւս հպատակեցնել իրեն, առանց արիւնահեղութեան տեղի տալու և այս նպատակով յանձնարարած է Սահակ Կաթողիկոսին որ հանդարտութեան և հպատակութեան պատուէրներ տայ ժողովուրդին։

Կիլիկիոյ Ս. Կաթողիկոսը իրր բարձրագոյն իշխանութիւնը որ կրնար ազդել ժողովուրդին վրայ, կառավարութեան այս յանձնարարութիւնէն ետք, 1914-1915 դեկտեմբեր-յունվարի միջոցներուն անձամբ դացած է Հաճըն և եկեղեցիներէն խոհեմութեան ու հանդարտութեան յորդոր կարդացած է ժողովուրդին։ Սակայն ճիշդ այս օրերուն զուգադիպող դէպք մը պատ մը դժուարացուցած է Ն. Վեհափառութեան պաշտօնը։ Այդ դէպքը ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ սա՛ թէ անտու մրն ալ տեսնուած է որ եկեղեցիին պատին փակցուած մարտարարէր յայտարարութեամբ մը կոչ կ'ըլլար Հաճընի Հայութեան՝ ժամ առաջ պարդել ապստամբական դրօշ և փրկուիլ ամէն վտանգէ, կամ գոնէ մեռցնել ու պատուաւորապէս մեռնիլ։ Կաթողիկոսը այս թուղթը անմիջապէս դրկած է կառավարութեան, անկէ բան մը ծածկած չըլլալու կանխահոգութեամբ։ Ասոր վրայ քննութեան ձեռնարկուած է և կասկածով ձերբակալուած են երեք հոգի ու տարուած Ամասիայի պատերազմ. ատեանը, իրր հեղինակ այդ ապստամբական կոչին, դատուելու համար։ Հարեւանցի դատավարութենէ մը ետք երեքի մասին ալ կախաղանի վճիռ տրուած ըլլալով՝ տասնցմէ վաճառական Կիպիրեանը կախուած է Ճիհանի, իսկ Նազարէթ Զրխրբարժեանն ու Աֆեթապէյի լուսանկարիչ Ամասիայի մէջ։ Մինչ բուն Հաճընի մէջ կացութիւնը տագնապալի դրած է։ Եկեղեցիին պատը փակցուած թուղթի դէպքէն ամիս մը վերջը ոստիկան-զին-

ՄՕՆՍ. ՏՕԼՉԻ

որ իր դիմումներով հազարաւոր ազգակիցներ փրկեցի զաս Չինաստանէն եւ առաջին անգամ թղթով Պոլսոյ մէջ որբանոց մը բացաւ 200 որբերու համար։

ուրներու հրամանատար հաղարապետ Ամիր (Ամանոսի շրջանանին մէջ Պաղատոսի գիծին վրայ գտնուող հայութիւնը տեղահանող եւ բնաջնջող արիւնկլակը) գացած է Հանքն, քաղաքին հայութեան դաս մը տալու պաշտօնով։ Ամիր իջած է քաղաք, իսկ իրեն հետ եկող 4000ի մօտ թուրք զինուորական ուժը առժամապէս տեղաւորուած է քաղաքէն դուրս։ Հինգ ժամ հետու գտնուող տեղ մը։ Ամիր տեղւոյն ռուսիկական կազմակերպութեան պաշտօնատարներուն պէտք եղած նախազգուշական հրահանգները տալով հանդերձ լուր ղրկած է իր բերած զինուորական ուժին որ քաղաք մտնէ։ Հրամանը գործադրուած է անմիջապէս եւ հետեւեալ առաւօտն իսկ քաղաքը պաշարուած եւ ապառնոյթի տակ առնուած է։

Ամիր զին. ուժին ժամանումէն յետոյ իր մօտ կանչած է քաղաքին հայ մեծամեծները եւ պահանջած է պահուած բո-

ՄՐ. ՄՈՐԿԸՆԹԱՌԻ

որ զիաւոր սիրտ հացնողը եղաւ Հայերու տառապանքը մեղմելու եւ անոնց բնաջնջումին արգելք հանդիսանալու համար եւ այս նպատակով բրած իր ձեռնարկներուն մէջ մասնակի յաջողութիւններ ձեռք բերաւ։

յոր զէնքերու յանձնումը, ուրանալով հակառակ պարագային քարոզքանդ ընել Հայերը։ Ճիշդ այս օրերուն է որ Կաթողիկոսէն նոր նամակ մը հասած է Հայերէն առաջնորդ Սարաճեան եպ.ի, յանձնարարող որ Ժողովուրդը անսայ կառավարութեան հրամաններուն և յանձնէ իր զէնքը։

Ժողովուրդը ամենայն անկեղծութեամբ յանձնած է իր զէնքերը և շատեր աւելի ծեծ ուտելէ ազատելու համար իրենց յանձնածէն դուռ նոր մը եւս գնած ու տարած տուած են Ալեպի հրամանին վրայ։

Զէնքերու հաւաքումէն յետոյ սկսած է տեղահանութիւնը սոսկալի պայմաններու տակ և դիմամբ մինչեւ Հալէպ հետիոտն ղրկուած են մեր ազգակիցները, հեռաւոր ճամբէ մը, փոխանակ Սիսի վրայով տարուելու։ Ոչ ժամանակի ապարդ տեղի ունեցած է Հայերէն մէջ, ընդհ. տեղահանութենէն առաջ և ոչ այ ետ է ձեռնարկ Հայերու կողմէ խլամանալու նպատակով. միայն թէ տեղահանութեան մի-

ցոյցին խարութիւն չէ դրուած և հաւասարապէս հանուած են թէ՛ լուսաւորչականը, թէ կաթոլիկը և թէ բողոքականը։ Հազիւ մաս մը այրի կիներ մնացած են քաղաքը, իբր զինուորի ընտանիք։ Տեղահանութիւնը վարած են գլխաւորապար Սիսի այն առեւնուան կառավարիչը, ոստիկան զինուորներու հրամանատար Ամիր, Իթթիհատի տեղւոյն քլիւպի անդամները, եւն.։

Տեղահանութիւնը վերջանալէն յետոյ Ամիրի հրամանով քաղաքը այրուած է, պարզապէս զայն անգամ մը։ալ բնակելի վիճակէ դադրեցնելու համար։

Զինադադարին՝ Հաճընի 25,000 հայութենէն հազիւ 5000 վերապրողներ գտնուած և դարձեալ իրենց ծննդավայրը հաստատուած են,

* * *

Սիսի հայութիւնը ճիշդ Հաճընի նման պայմաններու մէջ աքսորուած է, առանց ժողովուրդին կողմէ ոչ է խլրտում հանուած բլլալու։

ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆ ԱՏԱՆԱՅԻ ԵՒ ՄԵՐՍԻՆԻ

Պոլսոյ մտաւորականներու ձերբակալման օրերուն Ատանայի մէջ եւս բանտարկուած են մօտ 400 մտաւորականներ, վանականներ և գանազան դասակարգի մարդիկ, որոնց մէջ կը գտնուէին Ծանօթ վանականներ Պ. Պ. Սամուէլ Աւետիսեան, Եսայի Պզտիկեան, Կարապետ Զարեան, վճ. Միհրան Պոյաճեան, Պետրոսեան եղբայրները, եւն., եւն.։ Սակայն ուրբ օր վերջը բոլորը մէկմէջ ազատ ձգած են։ Ատեն մը քաղաքին մէջ հանդարտութիւն տիրած է, առանց ոչ է նոր հալածանքի, մինչեւ որ Մայիսի մէջ արձանագրելէ ետք ոչ-տեղացի հայերը, անոնք ճամբայ հանուած են դէպի Գոնիա։ Զորս հազարի հասնող երկու սեռէ այս հայրենակիցները տարուած են մինչեւ Պոզանթի, ուրկէ նոր հրամանի մը վրայ վերադարձուած են դարձեալ Ատանա, երեք օր դարձեալ Ծարսն մնալէ ետք։

Այս երկրորդ դէպքէն մինչեւ երկու ամիս հայասպան ոեւէ շարժում չէ պատահած քաղաքին մէջ։ Այս առթիւ չմոռնանք յիշատակելու որ բոլոր վերապրող Առանացիներու վկայութեան համաձայն նոյն տեսնի կուսակալ Իսմայիլ Հաքգը պէյ և ոստիկանական անօրէն ձէմալ պէյ անձնապէս հակառակած ըլլալով տեղահանութեան, այս մասին կառավարութեան տուած որոշումը չգործադրելու համար իրենց շրջանակին մէջ, ամէն աշխատութիւն թափած են, բայց դժբաղդաբար չեն յաջողած, որովհետեւ Առանայի Իթթիհատի Ակումբը, և մասնաւորապէս Իթթիհատական պատուիրակ Իսմայիլ Սէֆա (Առանայի ջարդին ատեն ալ տխուր դեր մը կատարող տխրահռչակ խմբագիրը) ընդհակառակը ոգի ի բուն ջանացած են Առանայի հայութիւնը զերծ չպահել ընդդ. հայութեան համար ծրագրուած բնաջնջումէն։ Կուսակալին և Իթթիհատի Ակումբին միջև պայքարը շարունակուած է և աւելորդ է ըսել թէ վերջացած է երկրորդին յաղթանակովը, երբ մանաւանդ քննչական պաշտօնով Առանա հասած է ներքին գործերու այն տեսնի խորհրդական ու Առանայի օսմ. երբեմնի երեսփոխան տխրահռչակ Ալի Միւնիֆը։ Կուսակալը քաղաքին ամբողջ հայութիւնը փրկել ուզելով մէկտեղ, չէ հակառակած որ «կասկածելիներ» հեռացուին։

Այս պատճառով 1915 օգոստոսի մէջ նախապէս ձերբակալուած ու Հալէպ աքսորուած են 100ի մօտ «կասկածելի»ներ, որոնց մէջ կը գտնուէին Կէօքսէրէլեանի, Կարապետ Զարեանի պէս ծանօթ դէմքեր։

Այս մասնակի աքսորէն առաջ Առանայի մէջ առաջ թէ իրիկուն, ցերեկ թէ գիշեր, բարձրացուած կախաղանները արդէն պէտք եղածէն աւելի սարսափ պատճառած էին ժողովուրդին։ Արդարեւ Առանայի մէջ, գրեթէ օր չէ եղած որ անցնն առանց կախաղանի և սիրկ տեսած է ամխնելով։ Կախուած է նոյնիսկ 13-14 տարեկան Տէօրթ-Եօլցի պատանի մը, պարզապէս պատերազմ. տեսանի անդամներուն քմահաճոյքը տեղը տանելու համար։ Կախուողներուն մեծ մասը եղած են Տէօրթ-Եօլցիներ, ապա Հաճընցիներ և

Մի քանի հոգի ալ Առանայի շրջակայ գիւղերէն հասարակ անուններ։

Հարիւր հոգիի մասնակի ազգորէն քան որ վերջը, կառավարական նոր յայտարարութեան մը վրայ ճամբայ հանուած են այն ոչ-տեղացի Հայերը, որոնք անդամ մը մինչև Գանթի տարուած և վերադարձուած էին արդէն։ Իսկ քաղաքին հայութեան տեղահանութիւնը սկսած ատեն (օգոստ. 20-21) ամէնէն առաջ քշուած են հայ-կաթոլիկ Մատթէոս քհ. Յակոբեան, յայտնի վանատական-ազանձկասար Պ. Կարապետ Սրապեան, ինչպէս նաեւ Պ. Պ. Կ. Կիւրքերէրեանի և Կ. Զաքեանի ընտանիքները։ Առանայի մէջ ալ խարութիւն չի գտուած լուսաւորչականի, կաթոլիկի և բողոքականի միջև և ամենքն ալ տեղահանուած են։ Ուրիշ օրուան մէջ գտրուած է արդէն քաղաքին 5000 տուն հայութիւնը։ Ներքին կուսակցական բարեացակամութեան, Առանայցիները ամենամտաբար հանդիսաց պայմաններու մէջ ճամբայ հանուած են, թէեւ իր կանակը Իթթիհատին տուած գաղտնի տեղեկութեան յամիսէր Ասիլ, արիւնարբու Սերասիկցի մը, չէ դադրած խուսանգումներ ի գործ դնելէ և հրապարակ կոչուցուելէ ճամբայ հանուածները, ոչիմնիլերին Ալլահ պէն իմ յոխորտալով։ Քաղաքը մնացած են մօտ 1000 ընտանիքներ, իրր արհեստաւոր, դինուորի ընտանիք, մասնագէտներ և կառավարութեան համար անհրաժեշտ ծառայողներ։ Հինգ-վեց հազար տուն հայութիւն ունեցող Առանայի պէս տեղ մը խուսափողներու թիւը շատ քիչ եղած է, հազիւ 40-50 հոգի, որոնց մէջ իրր ամէնէն աւելի ծանօթ դէմքը կարելի է ցոյց տալ տեղւոյն հարուստներէն Պ. Յովհ. Իսքէնտէրեանը։ Այս անձնասորութիւնը խուսափած ըլլալով զերծ մնացած է ազգորէ և սակայն ձեռքի տակէ անպակաս եղած են իր օժանդակութիւնները իր հայրենակիցներուն։ Իսկ դիմադրաբէն ետք Հայկ. Լէգէոնի Կիլիկիա մասնեղուն վրայ դարձած է կրկին մայր եկեղեցւոյ դիրքը։

Առանայի տեղահանութեան և կախաղաններուն մէջ գլխաւոր դերակատարները եղած են Իսմայիլ Սէֆա իր

«Քլիքջով, Ալի Միւնիֆ, քոմիսէր Ասիլ, տեղւոյն մէջտեղ Սուպհի փաշայի զաւակը՝ Սիւրէյա, Կէրկէլի զատէ Ալի, Սաաֆէթին տղան, ինչպէս նաեւ Պատերազմ. Ատեանի ամբողջ կազմը և դեռ ուրիշներ։

Տարագրուածներու հազիւ կէսը ողջ վերադարձած են գինադադարէն ետք։ Ատանայի և Սիսի տեղահանութեան վրայ խօսուած ատեն պէտք չէ մոռնալ Գէօզանի երեսփոխան Պ. Մատթէոս Նալպանտեանը, որ օգտուելով իր դիրքէն՝ դիմումներ բրած է կեդրոնի կառավարութեան և յաջողած է տասնեակ մահէ փրկել մէկ մասը իր ազգականներուն և հայրենակիցներուն, այս վերջինները եւս իր պարգևներու անդամ ցոյց տալով։ Սակէ զատ պէտք է գլխաւորաբար յիշատակել նաեւ երկու մարդասէր ու պատուական Յոյներ, որոնք հարիւրաւոր հայերու կեանքը փրկելէ ետք, ապաստած են նաեւ անոնց տպրաւսաը, գործ հայթայթելով անոնց իրենց գործարաններուն մէջ, որոնք կը բանէին զին։ Իրենց թեանց հաշուոյն և դէրթ էին ամէն խուզարկութենէ։ Այդ երկու պատուական անձնաւորութիւններն են Պ. Պ. Սիմէն օղլուն և Թրիբանին, որոնք հարիւրաւոր հայերէ զատ շատ մը հայեր ալ իրենց գործարաններուն մէջ պահած են յոյնի անունով և այսպէսով զանոնք փրկած թէ՛ աքսորէ և թէ զինուորագրութենէ։ Տարագրութենէ ետք քաղաքը մնացած ազգակիցներու նիւթապէս և բարոյապէս օժանդակած է նաեւ Պ. Մ. Նալպանտեանի եղբայրը՝ Պ. Կարապետ Նալպանտեանը, մեծ զոհողութիւններ ընելով։

*

Տարսոնի տեղահանութիւնը կատարուած է Ատանայի մէջ տեղի ունեցած պայմաններով և փոքր մը աւելի մեղմ պարագաներու տակ, շնորհիւ նոյն ատենի կառավարիչին բարեացակամութեան։ Տարսոնցիներու մէկ մասը նախապէս համբայ հանուած են Գոնիայի կողմերը տարուելու նպատակով, սակայն յետոյ վերադարձուած են իրենց տեղը՝ կէս ճամբէն։ Իսկ բուն տեղահանութիւնը կատարուած է գրեթէ Ատանայի մէջ գործադրուած թուականներուն։ Մաս մը հայ ընտանիքներ չեն հանուած ընաւ, իբր զինուորի ընտանիք, անհրաժեշտ արհեստաւոր և գործարաններու մէջ պաշտօն ունեցողներ։

Տարոնի տեղանունների մասին խոսուած ատեն կարելի չէ լռութեամբ անցնիլ Հայ Հատատութեան մը վրայէն որ մեծ դեր կատարեց տարագիրներու վիճակը կարելի եղածին չափ մեղմելու համար։ Այդ հատատութիւնը մէկ բառով Տարոնի Պատրիարքարանն էր, ինչպէս արժանաւորապէս համբաւը չանեցաւ կոչուելու, Շալվարճեան եղբայրներու ցոյց տուած անկեղծ ազգասիրութեան և յանդուգն զոհողութիւններուն համար։ Այս երկու պատուական եղբայրներուն՝ բայց մանաւանդ Պ. Մարտիրոս Շալվարճեանի մարդասիրական ծառայութիւնները և առանց դասակարգի խտրութեան Տարոնէն անցնող տարագիրներու տառապանքը մեղմացնելու նպատակով բրած նիւթական թէ բարոյական զոհողութիւնները անջնջելի և անփոխարինելի պիտի մնան։ Հազարաւոր տարագիրներու ամէն կարգի դիւրութիւններ ցոյց տալէ, նոյնչափ ազգակիցներ կերակրելէ զատ, բաւական թուով թշուառներու գործ հայթայթած է իր տիրի գործարանին մէջ և մինչև վերջը պաշտպանած՝ զանոնք ամէն ոտիկանական հետապնդումէ։ Իսկ Պոլսէն աքսորուած Արամ Անտոնեան, Երուանդ Օտեան, Լեւոն Մազեան («Ազատամարտի» խմբագիր), Եղիա Սուքիկեան («Ժամանակի» Նոր Քաղաքագէտը), ինչպէս նաեւ այս գրքին հեղինակը հաւաքապէս չարաթներով բացառիկ հիւրընկալութեան մը արժանացած են Շալվարճեանենց աղօրիքին մէջ, ապահովուելով սեր ամէն կերպ հանգստութիւնը։ Գարձեալ Պ. Մարտիրոս Շալվարճեանի ձեռք առած միջոցներուն շնորհիւ է որ իր դրագիրը Պ. Նազարէթ Պիւլպիւլեանը և գործակատարը Պ. Տիրան ապահոված էին փախուստը կամ հանդիսաւոր ճամբորդութիւնը այս մտաւորականներուն։ Այսօր վերապրող հարիւրաւոր ազգակիցներ մեծ յարգանքով և երախտագիտութեամբ կը յիշեն Պ. Մարտիրոս Շալվարճեանի անունը, իբենց տարագրութեան յիշատակներու մասին խոսած ատեն։

Տարոնի տեղանունների Եկիւղէքի կայարանէն անցնող տարագիրներու հանդէպ ցոյց տրուած խատութիւններուն մէջ իբր պատասխանատու և գլխաւոր դերակատար նշանա-

կելի են Գուտուսի ըսուած բորենին, տեղւոյն քոմիսէրի գնական չաներես Համոին, քաղաքին Պէրճի պաշին, ինչպէս նաեւ Ցէլլան ժանտարմաներ ու անոնց չավուշները։

∴

ՏԵՂԱՇԱՆԱՒԹԻՒՆ ՍՅՆԹԱՊԻ

Այնթապի մէջ եւս ձերբակալութիւններ տեղի ունեցած են Պոլսոյ մտաւորականներու ձերբակալման զուգադիպող օրերուն և բանտարկուած են 10-15 հոգի, քաղաքին աչքի զարնող ազգայիններէն։ Պատրուակը ամենաաչինչ էր. մէկը ձերբակալած են անոր համար որ մաղը քիչ մը վարէն կրաբած է, ուրիշ մը՝ տունէն գիրք մը գտնուած ըլլալուն համար և նոյն ատեն ակռած են ամենախիստ խուզարկութիւններու։ Ձերբակալութենէն 5-10 օր ետքը սակայն մէկ մասը ազատ արձակած, մէկ մասը քիչ մը ատեն եւս բանտը պահուած, իսկ մնացածները աքսորուած են Հալէպ։ Առաջին առիթով ձերբակալուած այս ազգայիններուն մէջ կը դրաւնուէին Տ. Մովսէս քհ. և քաղաքին երեւելիներէն Պ. Պ. Հրանտ Սիւլտեան, Նազարէթ Մանուչակեան, Յակոբ ու Նազար Ղազարեան, «Խալբեր» Մովսէս Վարդավառեան, դերձակ Յովսէփ Պիւլպիւլեան, Աւետիս Խանդամեան, Պոբէն Մինասեան, եւն.։

Այս ձերբակալութիւններէն ետք ատեն մը հանդարտութիւն տիրած է և ոչ է նոր հալածանք տեղի չէ ունեցած։ Ասանկ ըլլալուն մէջ ալ մեծ դեր ունեցած են նոյն ատենուան կառավարիչն ու ոստիկան-զինուորներու հրամանատարը, որոնք արդէն սկզբունքով կը հակառակէին տեղահանութեան և հայահալած քաղաքականութեան։ Այս երկու պաշտօնատարները այնքան անկեղծ գտնուած են որ երբ զգացած են թէ անկարելի պիտի ըլլայ չգործադրել կեդրոնի կառավարութեան տուած որոշումը, տեղահանութենէն առաջ հրաժարած են իրենց պաշտօնէն և հեռացած՝ քաղաքէն, աչքովին չտեսնելու համար հայերու տեղափոխութիւնը։

Օգատ-ի սկիզբը սկսած է քաղաքին տեղահանութիւնը։ Առաջին կարաւանին գիշերը լուր տուած և հետեւեալ առաւուն իսկ ճամբայ հանած են, առանց դոնէ միջոց տալու որ աւելորդ գոյքերը ծախուին։ Այս պայմաններուն մէջ 100 փարայի ծախուած են Սինկէրի մեքենաները և ուրիշ արժէքաւոր իրեղէններ։ Թէեւ քաղաքին մէջ հայ չէ կախուած, ոչ ալ սպանութիւն տեղի ունեցած, սակայն քաղաքէն դուրս կարաւաններու վրայ անպակաս եղած են յարձակումներն ու կողոպուտները և նոյնիսկ սպանութիւններ։ Այսպէս դէպի Հալէպ եղող Աղաճա Գիւղն ըսուած կայարանին մէջ սպաննուած են Նաղար Նաղարեանը և ուրիշներ։

Առանց դաւանանքի խտրութեան քաղաքին 35000 հայութիւնը գրեթէ ամբողջութեամբ տեղահանուած են. զերծ մնացած են միայն 1500 հոգիի չափ ազգակիցներ, իբր մասնագէտ, արհեստաւոր և զինուորի ընտանիք։ Իսկ ժամ 30 հոգի խլամացած են։ Նախնառաջ տեղահանուած են հայ-լուսաւորչականները, որոնց հետեւած են հայ-կաթոլիկները, իրենց յաժար կամքովը։ Հայ-կաթոլիկներու առաջնորդ հայր Վարդան վրդ. առանց կառավարութեան հրաւէրին սպասելու, ինքնաբերաբար գացած է կառավարիչին և յայտնած թէ իր ժողովուրդը եւս կը փափաքի ճամբայ ելլել։ Մասնաւոր յիշատակութեան արժանի է գնահատելի ջանքերը հայր Վարդանի, որ ոչ միայն մինչեւ վերջը չէ բաժնուած իր հօտին դլուխէն, այլ քաջալերած, մխիթարած և ուժ տուած է առ հասարակ բոլոր տեղահանուած ժողովուրդին, բարձր պահելով անոնց բարոյական կորովը։ Յիշատակելի է նոյնպէս Տօքթ. Զէյթունցեանը (պատուելի) որ մասնաւոր նպատակով բարեկամութիւն և մտերմութիւն հաստատելով տեղւոյն իշխիչատական ազդեցիկ անդամներուն հետ, շատերը փրկած է զինուորագրութենէ և աքսորէ, մինչեւ որ իր կեանքը վտանգած է և իր կարգին աքսորուած է Տէր-Զօր, ուր մասնաւոր հետապնդումի առարկայ դառնալով նահատակուած է կառավարիչ արիւնարբու Զէքիի միջոցով։

Հայ-բողոքականները ատեն մը մնացած են քաղաքը, սակայն ի վերջոյ 1916 յունվարի մէջ, չորս կանգուն ձիւնի մէջէն և խիստ օդով մը տարագրուած են։

Թէեւ Այնթապի մէջ ոչ է հայ չէ կախուած, սակայն մէկ քանի նոյնտեղացիներ կախուած են Մարաշի մէջ. ասոնց մէջ էին առաջն. փոխանորդ Յարութիւն քհ. Մելքոնեանի տղան, ինչպէս նաեւ հայ-բողոքական պատուելի Խաբալամպոս։

Տեղահանութիւնը ամենասոսկալի պայմաններու մէջ վարած է Պոլսոյ ոստիկանական մեօրէն Ահմէտը, որ կառավարիչէ պաշտօնով տեղափոխուած էր Այնթապ։ Այս սրիւնկզակը պաշտօնի ձեռնարկէէ ետք՝ ճամբայ հանուած բոլոր Հայերը Տէր-Զօր ղրկած է, փոխանակ Հալէպի։ Իր մէկ ամենատխուր դէրը կատարած է տեղւոյն Թուրք երեսփոխան Ալի ճէնանի, որ Պոլսէն պէտք եղած հրահանգներով դրդուած է իր քաղաքացի իթթիհատականները Հայերու դէմ։ Նոյնպէս պատասխանատու և աչքառու դերակատարներ եղած են տեղւոյն երեւելիներէն Նաբի պէկը, թաղապետութեան նախագահ Շէյխոն օղլու Մուսթաֆա, Մէնան զատէ Մուսթաֆա, Հիւսէյին Ճէմիլ, Ճէլալ Գաարի, Բիլլէճոշ Հաղդը (ընկի Այնթապցի արիւնկզակ մը որ իբր Մալաթիոյ ոստիկ մէմուրը) տեղւոյն հայերը չարաչար պայմաններու տակ քշել և սպաննել տալէ ետք իր ծննդավայրը եկած և նոյն խատութիւնը ձեռք առած էր նաեւ հոն), Ահմէտ Մուխթար, Հասան Սաբրի, եւն.։

Այնթապի տեղահանութեան վրայ խօսած ատենիս պէտք է մանաւորապէս յիշատակենք Տօքթ. Շէփրոնը, որ հայէ մը աւելի անձնուիրութեամբ ամէն կերպ աշխատած, քանիցս Պէյրութ և Հալէպ գացած ու անվհատ ջանքեր թափած է, փրկելու համար Այնթապի հայութիւնը տարագրութիւնէ։ Բարեյիշատակ տօքթորը այնքան սիրտ հատցուցած է այս նպատակով որ, տեսնելէ ետք իր ջանքերուն ապարդիւն մնալը, հիւանդացած և մեռած է։

Տեղահանուած հայերու հաղիւ մէկ քառորդը ողջամբ վերադարձած են վինադաղարէն ետք։

Բիլիսի Հայութիւնն ալ տեղահանուած է Այնթապի մէջ գործ դրուած պայմաններուն մէջ։

* *

Հալէպի և Դամասկոսի հայութիւնը թէեւ չեն տարագրուած, բայց մասնակի աւարն ու բանտարկութիւնները անպակաս եղած են։ Նշանաւոր մասնիկ Արշաւիր Եսայեանի գործակից Զէյթունցի Կարապետի և մէկ քանի սրիկայ Սասունցիներու ասոր մէկ զրպարտութեան վրայ թէ Հալէպի մէջ Հայերը ապստամբութեան պատրաստութիւններ կը տեսնեն, ձերբակալուած և պատերազմ. տեսանին առջեւ հանուած են Հալէպի առաջն. փոխանորդ Տ. Յարութիւն քհն, երեւելիներէն Գ. Գ. Տիգրան Ճիտէճեանը, Յակոբ Պարսամեանը և ուրիշներ։ Նոյնպէս պատերազմ. տեսանի առջեւ հանուած են մէկ քանի Անթեպցիներ, տեղահանութենէն վերջ Անթեպի մէջ Մէրճանեանի տունէն գտնուած հաշուեցուցակ-նամակի մը վրայ։ Մէրճանեանի հաշուեցուցակին մէջ գրուած սա պարբերութեան վրայ թէ «Վանս կէնտէրիէն օն թոփ դուրչունելու արտա...», կառավարութիւնը կասկածած և Հալէպ քաշուած հետաքրքիր մը ձերբակալեցուած է ոչ միայն Մէրճանեանը, այլեւ անոր հաշուեցուցակին մէջ անունը գտնուող բոլոր հայերը, իրենց աբբարավայրին մէջ։ Այսպէս Հալէպի մէջ ձերբակալուած են Գ. Գ. Հրանտ Միւլայեանը, Հաճի Յարութիւն Ի. Պասմաճեանը, Պետրոս Աչճեանը, Կարամ Միրիճանեանը։ Մեր այս ազգակիցները պահ մը Հալէպի մէջ բանտարկուելէ ետք, դարձեալ Անթեպ տարուած ու կրկին Հալէպ բերուած են և երկու տարուան բանտարկութենէ մը ետք Հալէպցիներուն հետ մէկտեղ անպարտ արձակուած են Մարաշի Նահատակ երեսփոխան Յակոբ Խրլաքեանի և պատգական Նուիրակ Մօնս. Տօլչիի մասնաւոր ջանքերով։

Գանիայէն և Կիլիկիի կայարաններէն ետքՀալէպի և շրջակայ կայարանները նոյնքան կարեւորութիւն ստացած էին իբր հարիւր հազարաւոր տարագիրներու համախմբման վայր և հետեւաբար այս տեղերուն մէջ շատ աւելի պէտք կար ամէն կերպ օժանդակելու մեր ազգակիցներուն։ Հալէպի մէջ գաղութի միջոցներով իր ազգակիցներուն նիւթապէս թէ բարոյապէս օժանդակելու գործը ստանձնած էր մասնաւորապէս «Պաոսն Օթէլ»ի տէր և անօրէն Գ. Ենիկ Մաղլիանը։ Այս

պատուական հայրենակիցը ոչ միայն նիւթապէս օժանդակեց հարիւրաւոր ազգակիցներու, մինչեւ վերջը հոգալով անոնց ապրուստը, այլ և ճէմալ փաշայի և ուրիշ կառավարական պաշտօնեաներու հետ ունեցած մտերմութենէն օգտուելով հարիւրաւոր ազգակիցներու «վէսիքա» առաւ և զանոնք Հալէպի մէջ վար դնել տուաւ և յետոյ գէշ աղէկ մէյմէկ գործի տեղաւորեց։ Սակայն այս պատճառով ինքն ալ աքսորուեցաւ դէպի Զանէ։

* * *

ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԵՆԷՆ ՎԵՐՋ

Հայերու ընդհ. տեղահանութիւնը լրանալէ վերջ տարագրուածներու մեծ մասը տեղաւորուած էր արաբական շրջանին զանազան կողմերը, մերկ, թշուառ և կմախացած վիճակի մէջ։ Զարդէ, յարձակումներէ և անօթութեան պատճառած մահէն ղերծ մնացած հարիւր հազարաւոր տարագիրներ, որոնք յաջողած էին մինչեւ արաբական շրջանը ողջ մնալ, միամտաբար կը խորհէին այլեւս իրենց հանգիստը գտած ըլլալ, սակայն դժբաղդաբար յուսախաբ եղան։ Համեմատաբար հանգիստ կեանք մը անցուցին անոնք միայն, որոնք բաղդի բերումով ինկած էին Հալէպի և Դամասկոսի կողմերը կամ հաստատուած էին ուղղակի քաղաքներու մէջ։ Իսկ անոնք որ քշուած էին Ըէն-իլ-Այնի և Տէր-Զօրի կողմերը, առաջին օրէն անտանելի կեանք մը ապրեցան, մինչև որ վայրագ և արիւնարբու պաշտօնատար մը՝ Էվէրէկ-Ցէնէոէի կառավարիչ Զէքի Տէր-Զօրի կառավարիչ նշանակուելով, ձեռնարկեց նոր հարուած մը տալ և ողջ մնացած մեր հարիւր հազարաւոր ազգակիցները նահատակել, իբր թէ դեռ անլոյծ համարուող հայկական խնդիրը արմատապէս լուծելու համար։

ՏԷՐ-ԶՕՐԻ ՁԱՐԴԸ.

Տէր-Զօր բուսած դժոխք քաղաքը կը գտնուի Եփրատի վրայ, 300 քիլոմէթր դէպի հարաւ-արեւելք Հալէպի։ Անապատին մէջ մեծ քաղաք մըն է, Հալէպէն վեց օր հեռաւորութեամբ ընդարձակ տարածութեան մը վրայ, ուր հազուագիւտ գիւղեր միայն կը գտնուին. մնացած տարածութիւնը իրր արօտատեղի կը ծառայէ վաչկատուն արաբ ցեղախումբերու։

Թուրքիոյ ամէն կողմերէն հոն համախմբուած էին հարիւր հազարաւոր տարագիրներ և կ'ապրէին անասուր տարապատի և մահուան սպառնալիքի տակ։ Ո և է իշխանութիւն չճանչցող և պաշտօնապէս քաղաքերուած պէտէվիներ և չէչէններ ոչ միայն կը կողոպտէին մերջին մնացորդը տարագիրներու ունեցածին, կիներ կ'առեւանդէին, այլ անվախ կերպով կը նահատակէին նաեւ ուզածնուն չափ հայ։

Կառավարութիւնը միայը գրած էր անապատներու մէջ անօթութեամբ մեռցնել տեղահանուած ժողովուրդը։ սակայն տեսնելով անոր ապրելու յամառութիւնը, հակառակ անոր որ հազարաւորներ արդէն ինկած էին, մինչեւ անապատները, կը հրամայէ Տէր-Զօր գտնուող հայերու թիւը պակսեցնել։ Այս հրամանը զրկուած պահուն՝ տեղւոյն կառավարիչն էր Ալի Սուատ պէյը, որ ըմբռնելով տրուած հրամանին բուն իմաստը, կը խղճահարի և չի համակերպիր գործադրելու զայն։ Այս պատճառաւ պաշտօնանկ կ'ըլլայ և իրր իրեն յաջորդ Տէր-Զօր կը զրկուի Էվէրէկ-Ֆէնէսէի կառավարիչ Չերքէս Սալիհ Զէքին։

Այս վերջինը գալուն պէս մանեստիկի մէջոցաւ անմիջապէս կ'ազդարարէ շէ այն արաբները որոնք իրենց քով հայ կը պահեն, պիտի կախուին կամուրջին գլուխը։ Այս ազդարարութենէն ետք Զէքի 1916 օգոստ. 21ին նոր տեղահանութիւն մը սկսած է և Տէր-Զօրի մարզին մէջ համախմբուած հարիւր հազարաւոր տարագիրները ճամբայ հանած է դէպի Միւմար, Մուրթէ, Շէտատիէ և Հասիչէ գա-

ւառակները ուր կը խնդուին մօտ 60,000 ազգակիցներ և հազիւ հոն հասած օգոստ. 25ին կը կոտորուին, նոյն այդ չանսատակ Զէքիի ներկայութեան։ Յատկապէս պատրաստուած հարիւրաւոր չէչէններ կը մտնեն տարագիրներու բազմութեան մէջ և անխնայ կը սկսին զարնել, մորթել, ոմանց գանկը պայթեցնելով, ոմանց աղիքները դուրս թափելով, ոմանց ալ ոսկորներն ու անդամները կոտրտելով։ Այնքան սարսափելի եղած է այս կոտորածը որ նոյնիսկ անոր մասնակցող արիւնարբու դազաններ վերջին պահուն խղճահարութեան եկեր են։ Մուրատ և Խապուր գետերը լեցուած են դիակներով, ջուրը կարմրցնելու սատիճան։

Նահատակուածներու պզտիկները նախապէս հաւաքուած և որբանոց մը դրած են, սակայն ի վերջոյ զանոնք ալ խարոյկէ անցուցած են, անանց ցնցոտիները քարիւղելէ յետոյ։ Աւելի տեղի ունեցած է Դուրպան Պայրամբի օրը։ Մինչ անդին ջարդարարներու ուրիշ խումբ մը տարագիրները հաւաքած է խոշոր հորի մը գլուխը և զանոնք մէկիկ մէկիկ նահատակել ետք նետած են մէջը։

Արիւնկալ կառավարիչը շատ անգամներ այցելած է այն վայրերը, ուր ջարդեր տեղի ունեցած են, թէ՝ աչքովը տեսնելու համար իր զոհերը և թէ հասկնալու համար որ իր հրամանները տաւալէս զօրագրուած են։

Տէր-Զօրի ջարդէն հազիւ հարիւր հոգի կրցած է ազատիլ, հրաշքով։

«Բրքի Բարիզիէնի» Պոլսոյ թղթակիցը խօսելով Տէր-Զօրի ջարդին վրայ, սա տողերը գրած է.— «Տէր-Զօրի մէջ 3-10 տարեկան 7000 տղաք բանտարկուած են գարշելի վայրի մը մէջ և զանոնք այնպէս մը կուտակած որ խեղճ պզտիկները սոխալած էին իրարու վրայ պառկելու։ Առաջները երկու օրը անգամ մը, հացի չերտ մը տուած են անոնց, սակայն ետքէն ոչինչ չեն բերած, այնպէս որ բոլորը մեռած են անօթութենէ և ծարաւէ։ Ակէ զատ խորունկ խրամներ փորել տուած են հարիւր հայ կիներու համար։ Ապա անոնց պահապանները դարձած են Մէջքի և ծունր դրած՝ հրաւիրելու համար մարդարէն։ Ակէ ետք յարձակած

են խեղճ կիներուն վրայ և զանոնք կացինահար ըրած։ Տէր-Զօրի մէջ, 100,000 հայեր համախմբուած են իբր թէ ռազմագիտական պատճառով։ Պոլսէն հեռագրով հարցում կ'ուղղուի կառավարիչին թէ «ո՞րքան հայ ունի՞ք»։ Կառավարիչի պատասխանին վրայ Բ. Դրան կողմէ նոր հեռագիր մը կը ղրկուի թէ «Թիւը չատ է։ Հայերը պէտք չէ որ 50000էն աւելի ըլլան։ Կառավարիչը կ'ըմբռնէ հեռագրին եղեռնական իմաստը և կը հրաժարի, բայց անոր յաջորդը անմիջապէս ջարդել կուտայ 90,000 հայեր։»

Տէր-Զօրի դէպքերուն մէջ կառավարիչ Զէքիի զործակից եղած են քօմիսէր Այնթապցի Մուսթաֆա, դաղթականներու զեռեզման ոստիկան Թիւրքի, առաքման պաշտօնեայ Ապտուլլան փաշա։ Զէքի չէչէններէն յատկապէս կազմած է 300 հոգինոց հեծեալ և պետական լաւ դէնքերով զինուած չէթէախումբ մը որ շրջակայ վայկաուն արաբներու օժանդակութեամբ կազմակերպած է հարիւր հազարաւոր հայերու կողոպուտի և ջարդի զործը։ Այս չէչէններու գլխաւորները Զէքիի կողմէ ջարգէն առաջ կառավարիչ նշանակուած են Մուրթի, Սիւվար, Շէհատիէ և Հասիէ զաւառակներուն։ Մուրթիի «միւտիր»ը եղած է Սաֆայէն չէչէն Մէհմէտ պէկ։ Սիւվարի «միւտիր»ը՝ Սաֆայէն չէչէն Շէյխ Սիւլէյման պէկ, Շէհատիէինը՝ Սաֆայէն չէչէն Սիւլէյման Սաաուլլան պէկ, իսկ Հասիէի կառավարիչը եղած է Սաֆայէն չէչէն Իսա Եախիա պէկ։ Առանձ են որ վարած են ջարդերը։ Նոյնպէս պատասխանատու են Ակիրի Սուլթան պէկ, որ ամենաւերջին օրերուն ողջ մնացած 300 ընտանիքի մէջէն հարուստ կարծուած 67 ընտանիքներէն փրկագին առած է, զանոնք ազատելու խոստումով և ապա զանոնք ամենայն չարաչար կերպով նահատակել տուած է։ Նահատակուած այս ընտանիքներուն մէջ կը դտնուին Այնթապցի Լեւոն Գրիգորեանը, Զօրլուցի Արտաչէս ու Լեւոն անուն անձերը, Գրուսացի Խաչիկ Գէզալեանը, եւն.։ Հաճի Հասան պէկ ըսուած բորենին հետեւած է Ակիրի Սուլթան պէկի օրինակին և սպաննած է 20 ընտանիք, մեծաքանակ փրկագին մը առնելէ ետք անոնցմէ։ Հաւասարապէս պատասխանատու են

նաեւ Ապտիլ Ազիզ, Մօլլա Ապտիլաէլամ, Ճէպրայիլ Ապտուլլան Վէհապ, Հէյմ Սիւլէյմանի եղբայրը՝ Իսմայիլ, Ապտիլքէրիմ, եւն.,, եւն.։

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

Գրաչարական վրէպով մը Պոլսոյ չտեղահանուելուն առթիւ նկարագրուած դէպքերուն ընթացքին մուցուած է շարուելու ամբողջ հատուած մը։ Այդ հատուածը հոս նոյնութեամբ կը դնենք, որպէսզի ժողովուրդը ամբողջական գաղափար մը ունենայ Պոլսոյ հայութեան շուրջ անցած դաբձածներուն մասին.—

«Պոլսոյ Պատրիարքութիւնը ջնջելու որոշումէն առաջ ոստիկանական անօրէն Պէտրի ուղղակի հրաւէրով իր մօտ կանչած էր երեք հայ՝ վաճառականներ՝ տեարք՝ Սարգիս Պեռաճեան, Արմենակ Մանուկեան և Օնիկ Ալալըմճեանը և զգացուցած անոնց որ լաւ պիտի ըլլայ եթէ երբէք Զաւէն Պատրիարքը փոխուի։ Վաճառականները այս անակնկալ առաջարկին առջեւ անչուչտ ուրիշ պատասխան չէին կրնար տալ եթէ ոչ սա թէ կառավարութեան այս յանձնարարութիւնը պիտի հաղորդեն ազգ. ձեռնտու ժողովներուն, որպէսզի ընթացք տրուի տարբ։ Այս պատասխանին վրայ սակայն Պէտրի անդամ մը ալ չկանչեց նոյն վաճառականները և պատրիարքական փոփոխութեան ընդդիմը մնաց առկախ։»

* * *

Կիլիկիոյ շրջանին մէջ մնացած հայութեան իր նիւթական և բարոյական օժանդակութիւնը բերած է նոյնպէս

Գ. Գ. Թրիբանիէ և Սիմէոնոզլուէն զատ, մեծահարուստ վաճառական-հայթայթիչ Տիար Գոտոսաքի Ախանասիասիոը որ զինուորական պէտքերու հայթայթիչ մը ըլլալու, հանգամանքովը իր գործին մէջ առած է հարիւրաւոր հայեր, անոնց մէկ մասը յոյն ցոյց տալով։ Այսպէսով Տիար Գոտոսաքի իր մասնակցութիւնը բերած է հայեր փրկելու վտանգաւոր գործին, ամէն անձնուիրութիւն այլ առնելով և նոյնիսկ պահ մը վտանգելով իր հանգիստը։

19 Փետր. 921

COLLEGE LIBRARY CALCUTTA

ՊԵՆԵՏԻԿՏՈՍ ԺԶ.

Հռոմի Ս. Պապը

որ քանիցս միջամտեց պատերազմի ընթացքին
ի նպաստ հայերու եւ զինադադարին յետոյ ալ
միշտ նիւթապէս եւ բարոյապէս օժանդակեց
հայութիւնն։

ՄԿՐՏԻՉ ՖՐԷՆԿԵԱՆ ՏՈՒՆԸ

"ԿԸ ՆԵՐԿԱՅԱՑՆԷ ԱՇԽԱՐՀԻ ԼԱՒԱԳՈՅՆ ՄԱՐԴԱՆԵՐԸ
ՄԷՍԻՆ պատուական գինին, ԼԻԶՕԼ ազդու հականեխիչ,
ԱՄՍԹԷԼ հոչակաւոր զարեջուրը
եւ
ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ՀՌՉԱԿԱՒՈՐ
ԹՐԻԻՆ-ՈՒԱՆ
ԻՒՂԸ

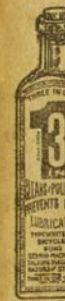

Փնտռեցէք ամէն տեղ, ձեր կարի եւ գրի մեքենաները, հեծելանիւները, ելեքտրական dinamoները, վանքիլաքօռներ, կառապներ, հայելիներ, ածելիներ եւ դեռ հարիւրաւոր առարկաներ մաքրելու իւղոտելու, փայլեցնելու եւ ժանգէ զերծ պահելու համար։

ԳՈՐԾԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒԲԳ.— Մեծագոյն մակերեսներու համար չոր լաթի վրայ քանի մը կաթիլ կաթիլցնելէ վերջ օգտէ՝ իսկ փոքրագոյն մակերեսներու համար թաց լաթի վրայ կաթիլցնելով օգտէք վերջ չոր լաթով չոչցնելու։

ԱՇԽԱՐՀԻ ԱՄԵՆԱԼԱՒ
ՓԱՅԼԵՑՈՒՑԻՉ ՀԵՂՈՒԿԸ

ՊԱՇՏՕՆԱՊԷՍ ԸՆԴՈՒՆՈՒԱԾ
ԲՈԼՈՐ ՄԵԾ ՎԱՐՉԱՒՈՐՈՒՆԵՐԷՆ
ԵՒ
ՉԵՐՄԱՊԷՍ ԳՆԱՀԱՏՈՒԱԾ
ԱՌՏՆԻՆ ԳՈՐԾԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

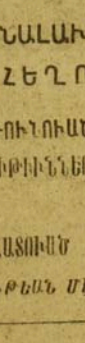

Դալարաձեռու համար ժրաջան զարծակալներ կը փնտռուին։

ԿՈՊԵՌՆԻԿ ԽԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ

ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆԸ

Այս անգամ բացած է **ԾՈՎԱՅԻՆ ՃԻԼԴ** *մը եւ շոգենաւային գործակալութիւն մը՝*

ԱՄԵՐԻԿԱ ՃԱՄԲՈՐԴՈՂՆԵՐՈՒՆ ԱՋԲԸ ԼՈՅՍ

Կ. ՊՈԼՍԷՆ ուղղակի ՆԻՒ-ԵՕՐՔ 16 օրեն

Ճամբորդութիւնը կը կատարուի խոշոր, անվտանգ եւ ճանգստաւէտ շոգենաւերով: Արձանագրուելու եւ մանրամասնութեանց տեղեկանալուհամար դիմել Պոլիս, Պաղչէ գաբու բրամվեյի կայանին դէմ՝ Մէյվանոս խան:

∴

LA UNIONE MEDITERKANEA

ԸՆԴՀ. ԱՊԱՀՈՎԱԳՐ. ԱՆԱՆՈՒՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

Դրամագլուխ **8,000,000** *Իտալ. Լիր.*

Պոլսոյ բնդհ. գործակալ

ԿՈՊԵՌՆԻԿ ԽԱԶԱՏՈՒՐԵԱՆ

∴

Առեւտրական սոյն խոշոր Հաստատութեան միջ կը ծախսուին նաեւ լուսանկարչական գործիքներ, կօշիկներ, քնտիր օնառներ, անհաւատալիօրեն աժան գիներով:

Հեռագրոյ՝ սեպտկ. պիւրօ Սր. 182—3
» Տնօրէնութիւն՝ Սր. 319
» բնակարան՝ Գաղրգիւղ 108

ԿՈՊԵՌՆԻԿ ԻԱՁԱՏՈՒՐԵԱՆ

ԱՌԵՒՏՐԱԿԱՆ ՄԵԾ ՏՈՒՆ

ՀԻՄՆՈՒԱԾ 1900ԻՆ

ՈԹԱՄՊՈՒԼ, ՊԱՀՃԷ ԳԱՐՈՒ, ՄԷՏՊԱԽՕՇ ԽԱՆ

ՀԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՍՑԷ COPERNIC

Հեռաձայն՝ Պոլիս 319, Տնօրենութիւն

» 698, Այվանսէրայի մթերանոց

ՅԱՆՁՆԱԿԱՏԱՐՈՒԹԻՒՆ

Նեռաձում, նեռկայացուցչութիւն, արտաձում

ԾՈՎԱՅԻՆ ԳՈՐԾԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆ

Առաքում, մաքսանենութիւն, փոխադրութիւն

ԹՐԱՆԶԻԹԻ ՄԹԵՐԱՆՈՑ

ՄԱՍՆԱՒՈՐ ՎԱՃԱՌՄԱՆ ՄԱՍՆԱՃԻՒՂ

Մեստաղեղէն, հագուստեղէն, կօշիկ, բաստիկ

Լուսանկարչական պիտոյք

ՄԵԾԱԲԱՆԱԿ ԵՒ ՓՈՔՐԱԲԱՆԱԿ

ՀԱՅ ՃԱՄԲՈՐԴՆԵՐՈՒՆ

Դիմեցէք ուղղակի իր ուղղամիտ և ճշդապահ գործատնուն թիւնեռով ծանօթ՝

Կ. ՄԱԳԱՃԵԱՆ ԵՒ ԸՆԿ.

ԾՈՎԱՅԻՆ ԳՈՐԾԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆ

Ղալաթիա, Բարապիլ փոյլ, Ռումանական Շոգենաւային Ընկերութեան ձիշդ դիմացը։

ՄԿՐՏԻՉ ԱՐԵՒԵԱՆ ԵՒ ԸՆԿ.

ԸՆԴՀ. Ապահովագրութիւնի «ԼՈՅԾՍ ԼՈՆՏՈՆ»
Ներքածում-Արտածում
ՏՆՕՐԷՆ

"ՎԱԹԱՆ եւ ԱՐԱՔՍ„

Անանուն Ապահովագրական Ընկերութեանց
ԴՐԱՄԱԳԼՈՒԽ 150,000 ՕՍՄ. ՈՍԿԻ

∴

ԳՕՆՍՕՐՍԻՕՄ

ԱՊԱՀՈՎԱԳՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆՑ

ՖՐԱՆՍ. ԱՆՕՆԻՄ ԱՊԱՀՈՎԱԳՐ. ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ
ԸՆԴԴԵՄ ՀԱՐԵՒԻ, ԱՐԿԱՆՆԵՐՈՒ
ԵՒ ԱՆԱՍՈՒՆՆԵՐՈՒՆ ՄԱՀՈՒԱՆ
Դրամագլուխ եւ վերապահովագրական պահեստի
գումար աւելի քան 500 միլիոն Ֆրանկ.

Այս ընկերութիւնը Ֆրանսական եւ օտար 50 ապահովագրական ընկերութիւններու գլուխը գտնուելով կը վճարէ անոնց ընդհանուր գործառնութիւնները:
Ընկերութեան Թուրքիոյ եւ Հայաստանի ներկայացուցիչն է:

ԱՐԵՒԵԱՆ ԵՒ ԸՆԿ.

Սիրոնի, Պապը-Ալիի Պողոտայ, Կիւնէս խան
Հեռաձայն՝ Սթամպուլ 2924

ԾԱՆՕԹ.—Ամենաեղանաւոր պայմաններ ծանօթ եւ պատուաւոր գործակալներու համար:

ՀԱՅԿ, ՆՇԱՆ, ՅԱԿՈԲԱՆՏՈՆԵԱՆ

ՆՈՐԱՏՈՒՆԿԵԱՆ ԽԱՆ, ԿԱԼԱԹԱ

ԹԷԼԷՓՕՆ՝ ԲԵՐԱ 2898

Կալուածային Գործառնութեանց հաստատութիւն մատակարարութիւն, գնում, վաճառում շէնքերու, փոխատուութիւն կալուածներու վրայ:

Ներկայացուցիչ SUN Անգլ. առաջնակարգ Ընկերութեան

Տարիներու փորձառութիւն

Ազատով գործառնութիւն

ՀԱՅՐԵՆԻՔ ԴԵՐԶԱԿԱՏՈՒՆ

ՀԱՍՏԷՆ.— Պաղչէ գարու, Համիտիէ Թէրբպէսիի դիմաց բրամաէյի գիծին վրայ Թաւրիա օթէլ թիւ 1 դերձակ **ԿԱՐԱՊԵՏ ՊԱԼԵՆԱՆի.**

ՃՇՄԱՐԻՏ ԶԵՂՋ, 18 *ոսկիի չափու վրայ խիստ վայելուչ տոկուն սպրանիներով ֆօսիումներ*

եւ **15** *ոսկիի բպրօճներ*

Եթէ կ'ուզէք շիք եւ տոկուն հագուստներ, դիմեցէք Հայրենիք դերձակատունը որ ստացած է ֆօսիումցուի եւ բպրօցուի մոխ մրերէ մը:

ՕԳՏՈՒԵՑԷՔ *այս եզական* **ԱՌԻԹԷՆ**

ՏՕԿԹ. Ք. ՃԷԶՎԷՃԵԱՆ

Մասնագէտ վիճակաբան եւ Ներբին հիւանդութիւնաց

Հիւանդ կ'ընդունի բացի Կիրակի ամէն օր ժամը 1—6 Բերա, Գրուսա փողոց, թիւ 1, (Աղանամի դիմաց): **Առաւօտներ** 8—10 Սկիւտար, Նոր բաղ, թիւ 108 իր բնակարանը: 11—1 Ալլահվէրտեան դեղարան, Սիրքէճի:

ՄՈՒՇՏԱԿ

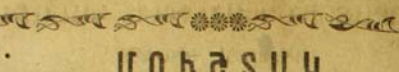

ՄՈՒՇՏԱԿԱՎԱՃԱՌԱՏՈՒՆ

ՐԵՐԱ, ՌՈՒՍԻՈՅ ԴԵՍՊԱՆԱՏԱՆ ԴԷՄ, Բասաժ տր Սիաի

Գ. Եփրեմ, քան իր սովորութեան, ամէն տարի Եւրոպա կ'երթայ և մաշտակի ամենավերջին նորոյթները հաւաքելով Պոլիս կը բերէ, և ի վիճակի է իր անմրցելի գիներուն չնորհիւ գոհացուցած տալու իր արդէն իսկ ընտիր և ամենագեղջ յաճախորդներուն։

ՖՐԱՆԿԱԼԽՏԻ, ՋԵՐՄԱՆԻԱՅՈՒԹԵԱՆ, ՄՈՐԹԻ և ԳԼԽԻ ԱՄԷՆ ՏԵՍԱԿ ՎԷՐԲԵՐՈՒ

Մասնագէտ

Տօքթ. Գ. ՍԱՐԱՃԵԱՆ

Հիւանդ կ'ընդունի, բաց ի կիրակի, ամէն օր ժամը 10-1 և 4-8 Բերա, Մեծ Փողոց, Բիւյիւք Բաուտաֆ Դարու, ներքեւ հիւպատոսարանի դիմի հիներին մէջ։ Զքաւորները ամէն օր ձրի։

ԿԻՐԻ ԳՈՐԾԱՐԱՆ — ԿԻՐԻ ԳՈՐԾԱՐԱՆ

ՄԱԳԱԶԻՆԱԿ, Կ. ՊՈԼԻՍ

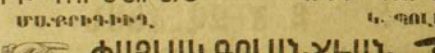

Դրասենեակ՝ ՊՈԼԻՍ, ՍԻՐՔԷՃԻ, ԿԻՒԼՊԷՆԳԵԱՆ ԽԱՆ ԹԻՒ 23

Բոլոր Հայ Տարտարապետներուն եւ շինարարներուն վաճառականներուն ջերմապէս կը յանձնարարուի սոյն գործարանին արտադրած կիրը, որ իր շահած համբաւը կը պարտի տեսակի իր անժխտելի ազնուութեան.

ՏԵՂԱԿԱՆ ԱՄԵՆԱՐՆՏԻՐ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆ Է։

Վ. ՏԱՄԱՏԵԱՆ

ԵՒ ԸՆԿ.

ԵԼԻԿՏՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՄԲ ԳՈՐԾՈՂ ԳՈՐԾԱՐԱՆ

(Նախկին Նարլեան)

ՇԻՇԼԻ-ՆՇԱՆ-ԹԱՇ

Հեռաձայն՝ Բերա 2719

Կառաւիներ՝ *հիւրասենեակի. — ճաշարանի. — ննջասենեակի. — աշխատանքի սենեակի, եւն.:*

Աբիաստրիւներ՝ *կահաւորման. — յարդարման. — ներկի. — գարթօն բիէրի, եւն.:*

Յատակագծի եւ գծագրութիւնի համաձայն ամբողջական յարդարում տուներու, պանդոկներու, ամառանոցներու, նկարչութեանց եւ դրամատուներու:

Գ. ՄԱԳՈՒԼԵԱՆ ՈՐԴԻՔ

Պոլիս, Եէնի Ճամի, 10. Թէլէֆոն՝ Պոլիս 1038

Ներկայացուցիչ հռչակաւոր RECTA ժամացոյցներու եւ անգլիական The Monument works Co. նշանաւոր դրամարկղներու։

ՃՈԽ ՄԹԵՐՔ ոսկի եւ արծաթ պայուսակներու, ոսկի մատանիներու, ադամանդեայ զարդեղէններու, թեւի եւ պատի ժամացոյցներու, ապարանջաններու, ոսկի եւ արծաթ շղթաներու, ջուր զսոլ գործիքներու (Ֆիլթրէ) եւ ինքնաշարժի քաուչուներու հին թէ նոր:

"ՍՊԻՏԱԿ ԱՂՈՒԷՍ,,

AU RENARD BLANC

ԲԵՐԱ, ՄԵԾ ՓՈՂՈՑ, 433, Ս. Մաուի եկեղեցիին քով

Հեռաձայն Բերա, 2043

ՆՈՐ ԺԱՄԱՆՈՒՄ

ՄՈՒՇՏԱԿԻ ԱՄԷՆԱՎԵՐՋԻՆ ՆՈՐԱՁԵՒՈՒԹԵԱՆՑ

ԽՆԱՄՈՎ, ԱՃԵՑԱՑՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀՃԳՆԱՊԱՀՈՒԹԻՒՆ

ՅԱՆՁՆԱՒՈՒԹԵԱՆՑ ՄԷՋ

*
* *

ՄԵԾ ՑՈՒՑԱՀԱՆԴԷՍ

ՎԵՐՋԻՆ ՆՈՐԱՁԵՒՈՒԹԵԱՄԲ ՄՈՒՇՏԱԿՆԵՐՈՒ

Պոլիս, Մահմուտ փաշա, Քիւրքճի խանի մուտքին մէջ

ՄԻՀՐԱՆ ՕՀԱՆԵԱՆԻ *A la Perfection* մեծ վաճառատունը: Թելէֆօն Պոլիս 1148:

ԱՐԱՄ ՇԷՔԷՐՃԵԱՆ

ՎԿԱՅԵԱԼ ԵՒ ՓՈՐՁ ՀԱՐՏԱՐԱՊԵՏ

ՁԵՌՆԱՐԿՈՒ ԱՄԷՆ ԿԱՐԳԻ ՇԻՆՈՒԹԵԱՆՑ

Բանկալթի, Օսման պէյ, Տիկէր Պէքճի փողոց, Ֆորտանատի Աբարթման:

ԿԸ ՍՏԱՆՁՆԷ *փայտաշէն, քարուկիր եւ «պէթօն արմէ» ամէն տեսակ շինութիւններ եւ նորոգութիւններ:*

Ուրիշ ձեռնարկներու վերջնական գիներուն վրայ 10 առ հարիւր զեղչ: Ի հարկին գործի կը ձեռնարկէ առանց ո եւ է կանխավճար առնելու:

ԼՈՆՏՈՆ ՊԱՌ.

ՏԷՐ ԵՒ ՏՆՕՐԷՆ ՑԱԲԵԹ ՀԱՅՐԱՊԵՏԵԱՆ

ԲԵՐԱ, ՄԵԾ ՓՈՂՈՑ, ԻՄԱՄ ՓՈՂՈՑԻ ԴԷՄ

(Ֆրանս. սպասներու Ակումբին մոտ)

Այցելեցեք անգամ մը եւ պիտի տեսնէք որ Բերայի ամենեն ուրախ-զուարթ, մաքուր եւ ճաշակաւոր կերպով յարդարուած զարեջրատունն է, ուր ընտիր նուագախումբ մը հաճելի եւ տպաւորիչ տրամադրութեան տակ կը պահէ յաճախորդը: Արագ սպասարկութիւն, դիւրամատչելի գիներ, տաք մթնոլորտ: Ունի նաեւ պզտիկ առանձնասենեակներ:

ՏՕՔԹ. ԲՕԼ ԷՄԻՐԶԷ

ՄԱՄՆԱԳԷՏ ԿՆՈՋԱԿԱՆ ՀԻՒԱՆԴՈՒԹԵԱՆՑ

եւ

ՎԱՐՊԵՏ ՄԱՆԿԱԲԱՐՁ

Բանկալթի, Շիտակ նամբայ, թիւ 81 (անուշտավանատ Ճախկին Եօրտանի խանութին մոտ):

ԲՐՕՖԷՍԷՕՐ

ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՂԱՋԱՆԵԱՆ

Տօնի Պետական համալսարանի ջղային հիւանդութեանց թլենիքի տնօրէն

ՋՂԱՑԻՆ հիւանդները կ'ընդունի Բերա, Միսմ փողոց թիւ 10, ամեն օր, բացի Կիրակի. ժամը 1—4:

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ

ՄԵԾ ՊԱՐԱՍԱՀ

ԲՐՕՖ. ՄԻՐԻՃԱՆԵԱՆԻ

(Վկայուած Բարիզի Պարի Ակադեմիայեն եւ պատուուած ոսկի մեդալով)

Բերա, Բրթի Շան, Օթել Քոնթինանդալի ընդարձակ սրահներուն մէջ Բրօֆ. Միրիճանեան կ'աւանդէ բոլոր եւրոպական ամենավերջին պարերը միմիայն ուրբ դասով, ամէն օր ժամը 3—9: Մասնաւոր դաս փափաքողներուն՝ առանձին ժամ կ'որոշուի: Նորագոյն պարը ՃԻՄԻ: Ամէն Շաբթի, ուրբաթ եւ կիրակի Թէ Տանսան։

Հեռաձայն՝ Բերա 22 2

ԴԵՐՁԱԿ

ԹԱԳՒՈՐ ՊՕՂՈՍԵԱՆ

Լաւ եւ տկուն կերպասի, ճաշակաւոր եւ եւրոպական ամենավերջին մօտայի համեմատ հագուստ կարել տուողներու կեդրոնատեղին է Պոլիս, ձեվալ պէյ խանի թիւ 18 սենեակը, ուր հաստատուած է վարպետ դերձակ Թագուոր Պօղոսեանը: ԳԻՆԵՐԸ ԱԺԱՆ:

ԱԲՐԱՀԱՄ Կ. ԿՏԱՒՃԵԱՆ

ՃԱՆՉՆԱԿԱՌՈՒՐ

ԻԶՄԻԹԻ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՑԻՑ

Պոլիս, Լիմոն Իսկէլէսի, թիւ 67, հեռաձայն՝ Պոլիս 81

ՓԵՏՈՒԵՑԻՈՒ ԱՄԷՆ ՏԵՂ

"ՍԻՆԵԸ ՆՈՒԱՌ,,

"CYGNE NOIR,,

Մխակը իր տեսակին մէջ, յանձնարարելի լիւքս կո-
չիկներու համար ՄԵԾԱՔԱՆԱԿ ԵՒ ՓՈՔՐԱՔԱՆԱԿ
ՄԹԵՐԱՏԷՐ

ԶԱՐԵՀ ԶԱՔԱՐԵԱՆ

Պոլիս, Գամանաս խանի դէմ Հաճիքէօյէք փոպոց

ԿԱՐԱՊԵՏ Գ. ՍՐԱՊԵԱՆ

Ապահովագրական ներկայացուցչություն, յանձնակատարություն եւ մախսային գործառնություն։

Պոլսոյ, Այալրմէի խան, թիւ 8, Թէլէֆոն, Պոլսոյ. 2968

Ապահովագրական ձիւղ.— Ապահովագրութիւնք նրնուազագոյն սակերով իր ներկայացուցած հետեւեալ ապահովագրական ընկերութեանց մօտ:

1.— *L'Union de Paris* (Կեանքի)

2.— *Arbuckle, Smiche et Co. Ltd of Lloyd's* (Ծովային)

3.— *Générales* (Հրդեհի)

Գոմիսիոնի ձիւղ.— Եղեամիտ եւ մասնաւոր խնամք ամէն տեսակ յանձնարարութեանց համար:

Մախսային գործառնութեանց ձիւղ.— Արագ եւ անթերի սպասարկութիւն անմրցելի սակերով:

ԾԱՆՈՒՑ.— Դուռառնելէն եկող վաճառականները կրնան իրենց բոլոր գործերը դիւրութեամբ ու ապահով կարգադրել մեր միջոցաւ, օգտուելով վերոյիշեալ զանազան ճիւղերէն։

Հեռագր. Հասցէ.— «*GARBISRAB*»

ՓԱՍՏԱԲԱՆ ԳՐ. ԹԷԼԼԱԼԵԱՆ

Ամէն տեսակ դատեր կը ստանձնէ

ՄԱՍՆԱԳԷՏ ՕՏԱՐ ԴԱՏԱՐԱՆՆԵՐՈՒ ԵՒ ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ԱՏԵԱՆՆԵՐՈՒ

Ֆրանսերէն, Իտալերէն եւ Թուրքերէն գրութիւնք եւ թարգմանութիւնք

Հասցէ. Սրանլոլ, Սիրիէնի, Մուսալ Խան թիւ 13, Հեռաձայն Սր. 2417

Խ. ՔԻՐԷՔՃԵԱՆ

Արտաքուստ, Ներսուստ, Քսմիսիսն.

Ծովային գործակալութիւն, Մաքսային գործակալութիւն, Ապահովագրութիւն, Ներկայացուցչութիւն:

Մարքսի եւ վաճառականներուն միջև ծագելիք դժուարութիւնները փորձառու եւ հմուտ պաշտօնեաներու միջոցաւ կարճ ժամանակի մէջ կը հարթէ:

Հասցէ,— Պահնի զարու, Շապէի խան, թիւ 6-7-8

ՏՕՔԹ. Մ. Վ. ԳԱԼՖԱՅԵԱՆ

ՄԱՍՆԱԳԷՍ

ԲԵՐԼԻՆ ԵՒ ԱԿՌԱՆԵՐՈՒ ՀԻՒԱՆԴՈՒԹԵԱՆՆ

Անդարմանելի նկատուած ակռաներու, 5—8 տարու տղոց եւ պատանիներու հակաբնական եւ զարտուղի վիճակներու, ինչպես նաեւ 45ին վեր տարիքներու յատուկ հիւանդութեանց եւ շարժող ակռաներու համար գիտական ու մեխանական միջոցներով (առանց քաշելու) դարմանում։

Ընդունելութեան ժամեր 10—12 եւ 2—6։ ՀԱՍՑԷ՝ Բերա, Թոզատլեանի դէմը, Սու Թէբազի, թիւ 2։

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ՏՕՆ ՔԻՇՕՐԸ

Սոյն գրական-երգիծական վեպը կը բանեցնուի կարդալ ամէն Հայու։ Կը գտնուի բոլոր գրավաճառներուն քով՝ Թիւն 50 դրուշ։

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ԳՐԱՏՈՒՆ ԵՒ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ գրատունը իր բազմաթիւ յանձնախոյզներուն տրամադրութեան տակ կը դնէ ամէն տեսակ գրքեր՝ նոխ մթերք մը, դիւրամատչելի գներով:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ գրատունը յանձն կ'առնէ հրատարակել ինքնագիր կամ թարգմանուած ամէն տեսակ ընթերցանութեան գրքեր եւ դասագրքեր:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ գրատունը կը գնէ ամէն տեսակ գրքեր ու հանդէսներ եւ կամ կը փոխանակէ նորերու հետ:

ԴԻՄԵՑԷՔ ԵՒ ԳՈՀ ՊԻՏԻ ՄՆԱՔ

Ապպարանիներ Կանխիկ